

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

November 1972

Jaargang 71 / Aflevering 4

Met Nieuwsbulletin Aflevering II

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

TEVENS ORGAAN VAN DE RIJKSDIENSTEN VOOR DE MONUMENTENZORG
EN VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK, ALSMEDE VAN DE
NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. F. van Agt

*Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg*

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041

Redactieraad

Prof. Dr. H. Brunsting, Drs. R. C. Hekker, Mr. J. Korf,

D. F. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. J. G. N. Renaud,

Prof. Dr. Ir. C. L. Temminck Groll

A. G. SCHULTE

*Het topografisch werk
van Dirk Verrijk*

Blz. 93

Boekbespreking

Blz. 127

HET TOPOGRAFISCH WERK VAN DIRK VERRIJK

DOOR

A. G. SCHULTE

In het jaar 1897 kwam de gemeente Arnhem in het bezit van een belangrijk gedeelte van de nalatenschap van Mr. Alexander Ver Huell, „kunstbeschermer en tekenaar”, de destijds teruggetrokken levende vervaardiger van talrijke bundels humoristische, satirische en sentimentele crayontekeningen¹. Bij testamentaire beschikking verplichtte Ver Huell de stad om zijn huis aan de Bergstraat, waarin zijn omvangrijke verzamelingen „naturaliën, schelpen, antiquiteiten in goud, ijzer, porcelein en glas, antieke meubels, snijwerk, wapens, schilderijen, teekeningen etc.” waren ondergebracht, als museum in te richten. De stad Arnhem heeft het legaat aanvaard. Het museum is eigenlijk pas twintig jaar later tot stand gekomen, zij het niet geheel overeenkomstig Ver Huells wilsbeschikking². Zijn uitgebreide collectie prenten en tekeningen vormt sindsdien het basisbestand van de in het museum berustende topografische atlas van de provincie Gelderland.

Ver Huell vulde zijn portefeuilles door regelmatig aankopen te doen op veilingen. Zo nodig completeerde hij zijn omslagen met eigen werk. In 1883 liet hij op eigen kosten een keurige gedrukte catalogus verschijnen³. Gedurende de afgelopen jaren is de topografische atlas van Gelderland opnieuw geïnventariseerd en goed toegankelijk gemaakt. Onder de moeilijk in de atlas onder te brengen stukken bevindt zich een anoniem schetsboek, waarvan de inhoud vooral uit topografisch oogpunt de aandacht verdient.

In dit artikel zal worden aangetoond, dat het

schetsboek een intensief gebruikt notitieboek is geweest van de tekenaar en schilder Theodorus Verrijk, die werkzaam was gedurende de tweede helft van de 18de eeuw. Verder zal worden getracht voorzichtig het oeuvre van deze kunstenaar, van wie nog veel werk bewaard is gebleven, maar over wie maar weinig feitelijke gegevens bekend zijn, binnen het raam der hier geboden mogelijkheden te traceren.

Biografische gegevens

In de literatuur zijn de biografische gegevens over Theodorus of Dirk Verrijk beperkt gebleven en gevat in enkele vage zinnen, waar vermoedens gepaard aan enige feitelijke kennis samengaan met de vermelding van een aantal toevallig bekende werken. In de kunsthistorische lexica worden deze gegevens steeds weer trouw overgenomen.

Christiaan Kramm was de eerste auteur, die Verrijk in zijn naslagwerk opnam als „een nog onvermeld tekenaar, die menig stads- en dorpsgezicht op eene nauwkeurige en stoute wijze heeft geteekend, waarvan ik er eenige bezit”⁴. Hij verwijst verder naar werk van Verrijk, dat hij aantrof in de veilingcatalogus van de Amsterdamse stadsarchitect Jacob Otten Husley en in die van de nalatenschap van Jan Pekstok⁵. Aan hetgeen hij aan omschrijvingen in deze catalogi aantreft, te weten stads- en dorpsgezichten in Holland en het Sticht van Utrecht, verbindt hij de conclusie, dat Verrijk „zijne kunst in Holland uitgeoefend heeft”. Von Wurzbach maakt melding van een zekere Theodor Verryck of Verryt, schilder en tekenaar van stadsgezichten, die omstreeks 1765 in Mechelen werkzaam is⁶. Hij is volgens von Wurzbach en ook volgens A. Staring in Thieme Becker, wellicht identiek aan Thomas Verrijk⁷.

Aan de hand van een aantal gedateerde en gesigneer-

¹ Mr. Alexander Willem Maurits Carel Ver Huell, geboren te Doesburg 7.3.1822, overleden te Arnhem 28.5.1897. Zie voor zijn levensbeschrijving: J. Dyserinck, *Mr. Alexander Verhuell in zijn leven en werken*, Leiden 1907.

² W. Knap W. G. Zn., G. F. C. Vergouwe, *Arnhem 1233-1933 Gedenkboek*, Arnhem 1933, 205-206.

³ *Gelderland, Teekeningen en Prenten verzameld door Mr. A. Ver Huell*, Arnhem (P. Gouda Quint) 1883.

⁴ Ch. Kramm, *De Levens en Werken der Hollandse en Vlaamsche Kunstschilders, Beeldhouwers, Graveurs en Bouwmeesters, van het begin der vijftiende eeuw tot beden*, VI, Amsterdam 1863, 1731.

⁵ Veilingcatalogus nalatenschap Jacob Otten Husley (Amsterdam 30.4.1798 e.v.d.), nrs. 60 (a, b) en 61 (a-c); veilingcatalogus Jan Pekstok (Amsterdam 17.12.1792 e.v.d.), nrs. 36-45 (gezichten in Utrecht, Zuilen, Alphen aan den Rijn, Koudekerk en Goudesluis, verder diverse riviergezichten). — N.B. de kleine letters tussen haakjes achter de catalogusnummers geven aan, dat in de omschrijving meer dan een werk wordt vermeld.

⁶ A. von Wurzbach, *Niederländisches Künstler-Lexikon*, II, Wenen-Leipzig 1910; aanhangsel 1911, 172.

⁷ U. Thieme, F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, XXXIV, Leipzig 1940, 298.

de tekeningen heeft men in het algemeen Verrijks werk geplaatst in het decennium 1760-1770. P. A. Scheen vermeldt in zijn „Honderd Jaren Nederlandsche Schilder- en Teekenkunst” een groot aantal tekeningen⁸. In zijn nieuwe Kunstenaars Lexicon heeft hij aan deze gegevens een belangrijke mededeling toegevoegd. In het begrafenisregister van Den Haag vond hij Verrijks overlijdensaangifte⁹.

Op 3 mei 1786 werd het overlijden van Theodorus Verrikk Pro Deo aangegeven. Hij bereikte de leeftijd van 52 jaar. Als doodsoorzaak wordt een „besloten colijk” vermeld. Hij werd begraven op het Noorderkerkhof¹⁰. Aan de hand van dit trieste bericht is zijn geboortjaar vast te stellen namelijk 1734. Hij is niet uit Den Haag afkomstig, maar heeft daar slechts de laatste jaren voor zijn dood gewoond. Hoe lang is niet precies bekend. In ieder geval was hij vanaf 1782 regelmatig in Den Haag. Dit blijkt o.m. uit het volgende.

In het doopregister wordt een dochtertje van hem vermeld, Maria Theodora Verrikk. Het kind werd gedoopt op 15 mei 1784 in de R.K. kerk in de Oude Molstraat. De moeder was Maria Margaretha Hollem. Als getuigen traden op Alexander Abels en Alida de Mortie¹¹. Het kind heeft maar zes weken geleefd. Zij overleed aan stuipen en werd op het Noorderkerkhof begraven¹². Het was voor de tweede maal, dat de ouders dit lot trof. Op 16 januari 1783 werd de vier maanden oude Johanna Verrikk met opgave van dezelfde doodsoorzaak Pro Deo aangegeven. Dit kindergraf lag eveneens op de Noorderbegraafplaats¹³. Veel geluk is Verrikk in deze Haagse jaren niet beschoren geweest, want op 8 oktober 1784 ontviel hem zijn jonge vrouw, 33 jaar oud. Zij overleed aan tering en werd na haar dood, zoals te doen gebruikelijk naar Rijswijk afgevoerd¹⁴.

Dit trieste relaas is het enige wat aan biografische gegevens uit het archief van de gemeente 's-Gravenhage

kon worden opgediept. Meer aanknopingspunten zijn er niet. Verrikk wordt niet genoemd in het vreemdelingenregister. Over een huwelijk aldaar wordt nergens gerept. Hij is geen lid geweest van het Haagse Schildersgenootschap Pictura¹⁵.

Waar moet men zoeken naar gegevens van een man, die blijkens zijn werk een zeer zwerfend bestaan heeft geleid? In plaatsen waar hij veel gewerkt heeft? In de grote steden Amsterdam, Haarlem of Utrecht? Uit wat voor een milieu stamt hij? Zonder een goede aanwijzing zullen dit voorlopig vragen moeten blijven.

Ik vond slechts twee vage aanknopingspunten die mogelijkerwijze enig resultaat zouden kunnen opleveren en derhalve zijn onderzocht. Adriaan van der Willigen noemt in zijn „Aanteekeningen over Haarlemsche Schilders” onder het jaar 1730 een zekere „Abraham Verrikk of Vereyk, schilder” als lid van het St. Lucasgilde¹⁶. Ofschoon hij in geen enkel lexicon wordt genoemd, is er wel werk gesigneerd met A. Verrikk bekend. Interessant is in dit verband een tekening, die wordt bewaard in het gemeentehuis in Driebergen. Zij bestaat uit een vogelvlucht-perspectief van de buitenplaats Sparrendaal, omgeven door achttien kleine gezichten van het huis en de tuinen. Op een banderol staat: Anno Sper - en - Daal 1758. De tekening is gesigneerd: A. Verrikk en Zoon Del. et Fec.¹⁷. In het geval de zoon Theodorus Verrikk is, heeft hij zijn vader op 24-jarige leeftijd meegeholpen dit omvangrijke werkstuk te vervaardigen.

In het archief van het Haarlemse St.-Lucasgilde bevinden zich drie registers met de namen van de leden, alfabetisch gerangschikt op naam, naar beroepen en op straatnaam¹⁸. Aan het eerste register heeft Van der Willigen zijn mededeling over Abraham Verrikk ontleend¹⁹. Het beroepenregister vermeldt die naam eveneens. Onder het hoofd „schilders” staat: „1730 Abraham VerEijck” met de toevoeging „Gebannen”²⁰.

⁸ P. A. Scheen, *Honderd Jaren Nederlandsche Schilder- en Teekenkunst. De Romantiek met Voor- en Natijld (1750-1850)*, Den Haag 1946, 323; Aanhangsel, XXXVI.

⁹ P. A. Scheen, *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950*, II, Den Haag 1970, 501-502.

¹⁰ Gemeente archief Den Haag, Begrafenisregister 1786, bl. 80 v°.

¹¹ Idem, Doopregister nr. 333, bl. 433.

¹² Idem, Begrafenisregister 1784, bl. 47 v°.

¹³ Idem, Begrafenisregister 1783, bl. 19.

¹⁴ Idem, Begrafenisregister 1784, bl. 54.

¹⁵ Zijn naam komt voor in het notarieel archief D 17.5.1784 nr. 4037 blz. 432 e.v. bij de beschrijving van de inboedel van Mr. Cornelis van Heemskerck, overleden 30.6.1783. In Kunstboek B worden onder nr. 125 genoemd: Een paar Tekeningen in Couleuren zijnde het huys Liesvelt, en het huys Rijsburg door D. Verrikk. Verder: Een landschapje in Sapverf door D. Verrikk.

¹⁶ A. van der Willigen Pz., *Aanteekeningen over Haarlemsche Schilders*, 1866, 33.

¹⁷ Penseeltekening op linnen geplakt en gevernist. Formaat van de vogelvluchttekening: 895 x 1160 mm, omgeven door 18 tekeningen: 230 x 295 mm, geheel: 1530 x 1750 mm. De tekening bevond zich in het depot van het Aartsbisshoppelijk Museum in Utrecht. De eigenaresse mevr. T. van Rijckevorsel-Courbois te Malden schonk haar aan de gemeente Driebergen ter plaatsing in het gemeentehuis, het buitenhuis Sparrendaal. Zij werd bij die gelegenheid gerestaureerd. Zie hiervoor W. Hartzing, „Sparrendaal te Driebergen 1758”, *Stichtse Courant* 6.7.1956, overgenomen in de rubriek Korte Mededelingen. *Maaandbl. Oud-Utrecht* 28 (1955), 103 en 30 (1957), 88.

¹⁸ G. H. Kurtz, *Inventaris der Archieven van de (Ambachts)gilden. Gemeente-archief Haarlem, 1952. Schilders- of St. Lucasgilde, inv. nrs. 190-192.*

¹⁹ Inv. nr. 190: Naamregister der leden alfabetisch gerangschikt, opgemaakt 1668, vervolgd tot ca. 1750, 9 recto.

²⁰ Inv. nr. 191: Naamregister der leden, gerangschikt naar beroepen, opgemaakt ca. 1700 en vervolgd tot ca. 1795, 24 verso.

Om welke reden en in welk jaar Abraham het gilde heeft verlaten is niet bekend. Evenmin staat vast waar hij woonde, want het register met de straatnamen is pas opgemaakt in 1788.

Een beperkt genealogisch onderzoek naar de vader en de zoon heeft het volgende resultaat opgeleverd. De familie Verriek was in Haarlem in de 18de eeuw reeds tamelijk wijd vertakt. Op 16 september 1698 werd een zekere Abraham Verriek gedoopt in de Nederduits Gereformeerde kerk in Haarlem. Hij wordt in het doopregister vermeld als de zoon van Dirck Verreick en Susanna Leenman²¹. Dit echtpaar kreeg nog twee zonen, die beide de naam Theodorus droegen. De eerste, geboren in 1701, is zeer jong gestorven²². De tweede zoon werd twee jaar later geboren. In het doopregister staat de vader te boek als Dirck Verriek van Westmaes²³.

Abraham Verreik van Haarlem trad op 33-jarige leeftijd in het huwelijk met Maria Hogerbaars eveneens een Haarlemse van geboorte²⁴. Uit hun huwelijk kwamen tien kinderen voort, een zoon en negen dochters. Deze enige zoon, hun tweede kind, werd op 7 juli 1734 in de Nederduits Gereformeerde kerk gedoopt. Hij werd naar zijn grootvader Theodorus genoemd en kreeg de gebruikelijke roepnaam Dirk. Vier van zijn zusjes stierven jong, slechts enige maanden oud. Hij was de oudste van het in leven gebleven zestal²⁵.

Er is geen twijfel mogelijk. Deze jongen is dezelfde Theodorus, die 52 jaar later in Den Haag is overleden. Hij heeft een groot deel van zijn leven in Haarlem doorgebracht. Op 30 november 1766 is hij daar getrouwd met de zes jaar jongere Haarlemse Adriaantie Zegers²⁶. Uit hun huwelijk zijn twee kinderen geboren, in 1767 Hendrik en in 1769 Klaartje. Het meisje stierf nog hetzelfde jaar en werd in Haarlem begraven op de Noorder-begraafplaats²⁷.

²¹ De schrijfwijze van de namen loopt nogal uiteen.

²² Theodorus I, doopregister Nederd. Geref. Gem. in Haarlem: 26.6.1701, zoon van: Dirck Verriek en Susanna Leeman.

²³ Theodorus II, doopregister Nederd. Geref. Gem. in Haarlem: 26.9.1703, zoon van Dirck Verriek van Westmaes en Susanna Leemans.

²⁴ Trouwregister Nederd. Geref. Gem. in Haarlem: ingetekend 11.11.1731, getrouwd 25.11.1731.

²⁵ Alle kinderen zijn vermeld in het doopregister van de Nederd. Geref. Gem. in Haarlem. Achter de namen van de jong gestorven kinderen staat tevens de in de begrafenisregisters vermelde datum met de plaats van de ter aarde bestelling. Van de drie jongsten is ook de geboortedatum (*) bekend: 1. Johanna I: 3.4.1733-† 14.6.1733 (Nieuwe kerk). 2. Theodorus: 7.6.1734. 3. Johanna II: 29.7.1736-† 1.9.1736 (Nieuwe kerk). 4. Johanna III: 23.8.1739. 5. Catharina: 23.11.1740. 6. Susanna: 29.8.1742. 7. Maria: *30.8/2.9.1744. 8. Gesina I: *25.2/27.2.1746-† 29.6.1746 (Grote kerk). 9. Gesina II: *12.11/15.11.1747-† 7.5.1747 (Zuider kerk). 10. Louisa-Johanna: *28.2/2.3.1749.

²⁶ Trouwregister Nederd. Geref. Gem. in Haarlem: ingetekend 16.11.1766, getrouwd 30.11.1766. Adriana

Verder wordt men van Theodorus Verriek niets gewaar. Is hij in de jaren zeventig van de 18de eeuw een meer zwervend bestaan gaan leiden en is hij tenslotte in Den Haag beland bij Maria Hollem? Hoe het zij, een feit is, dat Adriana in Haarlem bleef wonen en haar man zes jaar overleefde. Zij werd in november 1799 op de Haarlemse Zuider-begraafplaats ter aarde besteld²⁸. Omdat Adriana nog leefde, is Verriek waarschijnlijk ook niet met Maria Hollem gehuwd geweest. Dit kan het ontbreken van hun namen in de Haagse trouwregisters verklaren.

Het schetsboek

Het schetsboek bevat 48 bladen, die aan de recto- en/of de verso-zijde met een of meer schetsen, soms zelfs tamelijk doorwerkte tekeningen zijn gevuld. Bovendien zijn op onregelmatige afstanden losse schetsbladen ingeplakt. De hele bundel is genaaid in een tamelijk provisorische perkamenten band, die met twee paar leren riempjes kan worden dichtgeknoopt. Mogelijk heeft het perkament eertijds gediend als omslag voor een kerkelijk administratieboekje. Op de voorzijde staat met bruine inkt langs de bovenrand geschreven: „Voor t Bisdom". Hieronder is met rood krijt het getal 242 gezet, wellicht een veilingnummer²⁹. De afmetingen van de boekband bedragen 25.5/26 x 21 cm, die van de ingenaaide bladzijden gemiddeld 25 x 21 cm.

Reeds bij vluchtig doorbladeren van het schetsboek wordt duidelijk dat de anonymus die de bundel vervaardigd heeft een veelvuldig rondreizend en kennelijk op topografie gespecialiseerd

Zegers staat in het doopregister van de Nederd. Geref. Gem. te boek als: Adriaantie, dochter van: Kaspar Zegertse en Prijntje Frederik. Zij werd 11.9.1740 gedoopt.

²⁷ Doopregister Nederd. Geref. Gem. in Haarlem: 1. Hendrik: *30.8/6.9.1767. 2. Klaartje: *16.8/20.8.1769-† 27.12.1769 (Noorder-begraafplaats).

²⁸ Begravenisregister Nederd. Geref. Gem.: 19.11.1799, Adriana Segers.

²⁹ Het is niet bekend, wanneer Ver Huell het schetsboek heeft verworven. In de catalogus van zijn verzameling uit 1883 komt als nr. 99 een tekening voor getiteld „Nieuw-Seventer". Deze grijs gewassen tekening, nu in de Topografische collectie van Gelderland, is vervaardigd door D. Verriek, de kunstenaar aan wie — zoals in het vervolg van dit artikel zal worden aangetoond — het schetsboek heeft toebehoord. De tekening werd voor 1883, wellicht gelijktijdig met het schetsboek door Ver Huell aangekocht. Mogelijk is deze tekening identiek aan de met D. Verriek gesigneerde tekening van „Nieuw Seventer", die voorkomt in de veilingcatalogus Jacob Crammer Symonsz. (Amsterdam 25.11.1778), kunstboek A nr. 90.

de kunstenaar is geweest. Het identificeren van de afgebeelde stads- en dorpsgezichten is niet moeilijk, want de tekenaar heeft de meeste afbeeldingen voorzien van een korte annotatie. Verder is voorin het boek tegen het schutblad een lijstje met 20 Brabantse plaatsnamen geplakt. Een opmerkelijke bijzonderheid is ook het feit dat de tekenaar halverwege het schetsboek heeft omgedraaid en dus als het ware van achteren naar voren is gaan werken.

De inhoud van het boek is onder te brengen in vijf groepen tekeningen, die qua onderwerp c.q. locatie verwant zijn. De tekeningen zijn evenwel vrij willekeurig in de bundel geplaatst. De te onderscheiden groepen zijn:

1. Schetsen van een aantal plaatsen in het huidige Belgisch Brabant. De stad Mechelen en omgeving is het sterkst vertegenwoordigd met een flink aantal tekeningen. Verder treft men afbeeldingen aan van de plaatsen Blaasveld, Essen, Hoogstraten, Laken, Wilrijk, Zemst en Zottegem.

2. Bijzonder belangrijk is de serie van 30 genummerde schetsen van dorpsgezichten in de Baronie van Breda. Van de hierboven genoemde lijst met 20 plaatsnamen zijn slechts zeven dorpen in beeld gebracht. Het zijn Etten, Leur, Sprundel, Zundert — verdeeld over Groot- en Klein-Zundert —, Wernhout, Rijsbergen en Roosendaal³⁰. Deze groep wordt telkens ingeleid met terugkerend bijschrift: „No . . . ind' Barronij”.

3. Niet genummerd zijn de afbeeldingen van een drietal in de Baronie van Breda gelegen buitenplaatsen, namelijk het na 1945 afgebroken huis „Bosdal” bij Prinsenbeek en de reeds lang verdwenen huizen „De Nobelaer” bij Etten en „t Laar” bij Zundert.

4. Een tweede groep genummerde schetsen bestaat uit ruim 50 afbeeldingen, die tezamen een geïllustreerde route te zien geven van Parijs naar Brussel, langs de oude weg over Senlis, Péronne, Kamerijk, Valenciennes en Bergen. Voorafgegaan door een aantal panorama's van Parijs en een gezicht op Brussel, zijn alle steden, dorpen en gehuchten vastgelegd in kleine tekeningen ter grootte van een halve of een vierde pagina.

5. Tenslotte treft men acht schetsen aan, gemaakt op het terrein en in de omgeving van de buitenplaats Duinzigt bij Den Haag.

Wat nu nog overblijft zijn schetsen van de

³⁰ De overige plaatsnamen, waarvan geen schetsen in de bundel voorkomen, zijn in alfabetische volgorde: Alphen, Baarle, Bavel, Chaam, Dongen, Gilze, Ginneken, Nispen, Oosterhout, Princenhage, Rijen, Terheiden en Teteringen. Het is niet uitgesloten, dat hij in

kastelen te Helmond en Biljoen bij Velp, van de kerk te Schalkwijk en enige studiebladen met vooral scheepjes en vee.

De volledige inhoud van het schetsboek is geïnventariseerd en als bijlage I opgenomen op blz. 120 e.v. Bij het verwijzen naar een schets wordt in het vervolg gebruik gemaakt van het aldaar gegeven inventarisnummer.

Een echte signatuur is op geen van de schetsen te vinden. Op twee bladzijden (1 v en 5 v) waarop men een aantal schepen ziet, staat „W. v. d. Velde f”. Op twee andere pagina's (7 r en 15 r) komt de letter *P* voor.

In drie annotaties wordt een jaartal vermeld. Onder een afbeelding van het kasteel „de Burght” bij de stad Mechelen (3 r-A,B) staat geschreven, dat het huis is afgebrand „. . . in of even na 't jaar 1756” (afb. 21). De tekenaar is in 1768 in Mechelen geweest volgens de aantekening boven de afbeelding van het huis ten Leenput even buiten Mechelen gelegen (7 r, afb. 20). In 1778 is de tekening van het huis „De Nobelaer” bij Etten gemaakt (23 v°-s2, afb. 9). Het vierde jaartal 1783 komt voor op een afbeelding van de door de Haagse burgemeester van der Poel bewoonde buitenplaats „Duinzigt”. Er is ook nog een jaartal te zien op de schets „N 39 Village Carion” (32 v-a, afb. 34). Op de zijgevel van een huis, vlak bij de kerk op de kromming van de hoofdstraat van het dorp Quaregnon in Henegouwen staat het jaartal 1767.

De kunstenaar heeft kennelijk met succes zijn tekeningen aan de man gebracht. Dit laatste kan men afleiden uit het feit, dat hij op verschillende schetsen de namen noteerde van lieden, die ter plaatse bestellingen bij hem deden. De lijstjes met namen van opdrachtgevers en potentiële kopers kunnen ook een indicatie geven voor de datering van de bundel.

De schetsen en ook de meer doorwerkte tekeningen zijn alle met potlood gemaakt. Slechts enkele zijn met een tamelijk dik penseel in grijs gewassen en bijgetekend. Naast enkele te zorgvuldig gedetailleerde en daardoor min of meer doodgetekende gezichten, komt een groot aantal vlotte en trefzeker vervaardigde schetsen voor. Ondanks het verschil in kwaliteit, waardoor men op het eerste gezicht geneigd is twee handen te veronderstellen, zijn toch alle afbeeldingen door de

deze plaatsen heeft gewerkt. Van het dorp Oosterhout kwamen twee tekeningen voor op de veiling Theodorus van Duysel (Den Haag 7.6.1784), catalogus nrs. 364(a) en 488(b).

zelfde kunstenaar getekend. Het bewijs hiervoor leveren de factuur, het handschrift, de toepassing van het materiaal en de nauwe samenhang van de onderwerpen.

Toeschrijving van het schetsboek

Wie is de onbekende tekenaar die vrijwel alleen middels zijn annotaties een gelegenheid biedt om zijn anonimiteit te onthullen? De mysterieuze letter *P* geeft aanleiding te zoeken onder 18de-eeuwse topografen, van wie de namen met een *P* beginnen. Is hier echer wel een signatuur of monogram bedoeld? Zou het soms een aanduiding zijn voor „prent”, „pinxit” en bestaat er een andere dan een getekende versie van de schets?

Willem van de Velde, wiens naam tweemaal voorkomt, moet reeds bij voorbaat worden uitgesloten. De vermaarde zeeschilder is al in 1707 gestorven. De vissersboten en oorlogsschepen in het schetsboek zijn dan ook „naar” of „in de trant van” de 17de-eeuwse meester getekend.

Een andere mogelijkheid om tot een succesvolle oplossing van het raadsel te komen is het speuren naar de uitgewerkte versies van de schetsontwerpen, die blijkens de bestellijstjes zijn gemaakt, soms zelfs in drie- of viervoud.

Een onderzoek in deze richting leverde vrij spoedig resultaat op. Speurend naar literatuur over de afgebeelde gezichten van de groep „*Ind' Barronnij*” ontdekte ik in het tijdschrift *Taxandria* een kort artikel getiteld: „Twee onbekende afbeeldingen van het huis de Nobelaer te Etten”³¹. De bij het artikel afgedrukte prent, een door Radiges naar een tekening van Cornelis Pronk geëtste afbeelding van het toen nog „Bruininkhuysen” genaamde huis, toont „De Nobelaer”, gezien onder dezelfde hoek als het ingeplakte, 1778 gedateerde schetsboekblad (23 v-s 2, afb. 11). Ook de langgerekte, gepruikte figuurtjes, de heren met hun driehoekige steken, geklede jassen en kuitbroeken, de dames met ingesnoerde tailles, men treft hen op bijna elk blad van het schetsboek aan. Onze tekenaar noteert deze sjabloonfiguren dikwijls in één krabbel. Hoewel het aanlokkelijk is om aan Pronk te denken, zeker in verband met de onopgeloste vraag naar de betekenis van de letter *P*, komt ook Pronk niet in aanmerking. De tekening van

1778 is 19 jaar na de dood van de befaamde topograaf gemaakt.

In het genoemde artikel wordt verwezen naar andere afbeeldingen van het huis, met name naar een illustratie in de door Jan Kalf samengestelde geïllustreerde beschrijving van de Baronie van Breda. In dit werk is als afbeelding nr. 208 een tekening van het huis „De Nobelaer” opgenomen. Kalf dateert de tekening omstreeks het jaar 1780 en geeft als tekenaar op een zekere F. Verriek³². Deze tekening vertoont treffende gelijkens met het schetsontwerp. Alleen de stoffering wijkt enigszins af (afb. 10).

Kalf heeft nog enige afbeeldingen naar tekeningen van Verriek in zijn beschrijving van de Baronie opgenomen. Het zijn de nrs. 209 en 299, die respectievelijk voorstellen „de haven van de Leur” en een gezicht op de kerk van Sprundel³³. De eerste penseeltekening is in particulier bezit, de tweede heeft hij gezien in de pastorie in Sprundel. Als tekenaars noemt Kalf naast elkaar T. en F. Verriek. De ontwerpen zijn beide in het schetsboek te vinden (25 v en 24 v-s 1). Hoewel de stoffering ook hier weer enigszins afwijkt, zijn de composities identiek en wijzen enige details onmiskenbaar naar dezelfde hand.

In zijn beschrijving van de kerk van Etten verwijst Kalf naar een tweetal gekleurde tekeningen gedateerd 1778, die berusten in de Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant te 's-Hertogenbosch. In deze collectie bevinden zich evenwel drie onderling verwante gezichten op de Markt met kerk en raadhuis. Twee ervan zijn gesigineerd: „T: Verryk: Del ad viv” en zijn voorzien van een onderschrift, waarvan de schrijfwijze en de formulering bekend voorkomen. Met name valt op de toevoeging „... inde BARRONNY VAN BREEDA”. Het derde, niet gesigineerde exemplaar, dat aan de keerzijde slechts is gemerkt met „Etten” heeft Kalf afgebeeld als nr. 197³⁴. Deze drie tekeningen komen als schetsen in de bundel voor. Van de eerste met het onderschrift „Gesigt de Kerk en het Dorps-Huys in het „Dorp ETTEN, inde BARRONNY VAN BREEDA” vindt men een nogal onhandige ontwerp-tekening met kleur- en materiaalaanduiding (25 r-s 1). De tweede tekening met het onderschrift „Gesigt het DORP Etten,

Geschiedenis en Kunst I 1, Utrecht 1912, 229-230.

³¹ Kalf, *Baronie*, 231 en 330.

³¹ R. D. Storm Buysing, „Twee onbekende afbeeldingen van het huis de Nobelaer te Etten”, *Taxandria* 50 (1943), 294-295.

³² J. Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda = De Nederlandsche Monumenten van*

³⁴ Kalf, *Baronie*, 221 en 218; afb. 197 op blz. 218 toont slechts het linker gedeelte van de tekening, de rest is niet geclicheerd.

inden/Barronny van Breeda" komt in het schetsboek voor als nr. 25 in de serie „Ind' Barronny" (25 r, afb. 8). De niet gesigioneerde is identiek aan nr. 27 in de Baronie-serie (25 r-s 4) ³⁵.

In de collectie van het Provinciaal Genootschap bevinden zich nog zes tekeningen, waarvan de schetsen in de bundel zijn opgenomen. Het zijn een penseeltekening in kleur, omschreven als „gezicht het Dorp Sprundel / in de Barronny van Breeda" (24 v-s 2) en vijf grijs gewassen exemplaren ³⁶. Drie ervan stellen voor dorpsgezichten te Rijsbergen, twee gesigioneerd en gedateerd 1777 (19 v-A en 19 v-B) en één zonder verdere aanduiding, maar in het schetsboek te vinden als „Nr 8 ind Barronny" (20 v-A, afb. 3) ³⁷. Verder treft men aan twee gezichten in de vrijheid Rosendaal, namelijk de Markt met kerk en raadhuis en de Varkensmarkt (23 v en 23 v-s 1) ³⁸. Ook van de gesigioneerde tekening met het onderschrift „Gezicht het Dorp Zundert in de Caaterstraat", eveneens gedateerd 1777 is het ontwerp in het schetsboek aanwezig (15 r) ³⁹.

Meer aanknopingspunten verkregen door een visuele vergelijking zijn er voor het aan de Baronie gewijde deel van het schetsboek momenteel niet aan te geven. Het Rijksbureau voor Kunst-historische Documentatie bezit enige tientallen foto's van werk van Verrijk. Geen van de reeds genoemde Brabantse tekeningen vindt men erbij, wel enige riviergezichten, dorpsstraten en vooral stadsgezichten. Riviergezichten zijn meestal moeilijk te localiseren. Dit is in veel mindere mate het geval met dorpsstraten waar het type huizen en boerderijen de regio kan verraden. In de voormalige collectie de Grez, die berust in het

Prentenkabinet van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in Brussel, komt een tekening van een aan de Brabantse dorpsgezichten verwante dorpsstraat voor ⁴⁰.

Een andere mogelijkheid om iets meer over Verrijks oeuvre aan de weet te komen is het zoeken in veilingcatalogi naar werk dat van hem onder de hamer is gekomen. Uit deze bron kan overvloedig materiaal worden geput. Na systematische verwerking van dit soort gegevens verkrijgt men een aantal indicaties, die bruikbaar zijn bij de toeschrijving van het schetsboek. Het belang van dit soort gegevens is natuurlijk wel betrekkelijk. Een controle van op veilingen gesignaleerde tekeningen, waarvan de huidige verblijfplaats onbekend is en die deels al niet meer bestaan, is niet uit te oefenen. Dit is zonder meer een groot bezwaar. In het besef, dat deze gegevens voor een groot deel als het ware zweven, is toch tot de tamelijk arbeidsintensieve ordening van deze en alle andere gegevens afkomstig uit de literatuur, collecties en schetsboek overgegaan, omdat er in breder verband aanwijzingen zijn te destilleren over de aard en de omvang van oeuvre en arbeidsterrein en ook over de appreciatie van het werk. De neerslag is te vinden in bijlage II ⁴¹. De lijst van op veilingen gesignaleerde werken, die Verrijk in Noord-Brabant heeft gemaakt, geeft een aantal tekeningen aan, waarvan de omschrijving frappante overeenkomst vertoont met die in het schetsboek. Het belangrijkste bewijsmateriaal is te vinden onder de plaatsen Etten, Sprundel, Wernhout, Willemstad en Zundert ⁴².

Verrijk beperkte zich als topograaf niet alleen

³⁵ De inventarisnummers van deze drie tekeningen in de Bibl. Prov. Gen. v. Kunsten en Wetensch. in Noordbrabant (verder afgekort als: BPG) zijn: E 40.1/12 m (1) B, 267/282 x 438 mm; E 40.1/12 m (1), 282 x 438 mm; E 40.1/12 m (1), 260 x 432 mm.

³⁶ „gezicht het Dorp Sprundel in de Barronny van Breeda", penseel in kleuren, 264 x 432 mm, ges., BPG inv. nr. S 80.2/11 a (1) B = dorpsstraat met rechts de herberg „In de Haas".

³⁷ 1. „Gesigt in het Dorp Rijsbergen van de Noordzy", penseel, grijs gewassen, 238/252 x 373 mm ges. en gedat.: A° 1777, BPG inv. nr. R 97.2/12 (6) B. — 2. „Gedeelte van 't Dorp Rysberge in de Baronny van Breeda", penseel, grijs gewassen, 236/252 x 373 mm, ges. en gedat.: 1777, BPG inv. nr. R 97.2/12 (5) = dorpsgezicht met de grote pomp. — 3. Gezicht in het dorp Rijsbergen met het puihuisje en de schutskooi, penseel, grijs gewassen, 234 x 341 mm, BPG inv. nr. R 97.2/12 (7).

³⁸ 1. „gezicht in de vrijheit Roosendaal met 't Raad-

huis", penseel, grijs gewassen, 191 x 276 mm, ges., BPG inv. nr. R 70/12 ma (1) A. — 2. „Gezicht in de vryheit Rozendaal genaamd de varkensmarkt", penseel, grijs gewassen, met wit gehoogd, 192 x 297 mm, ges., niet gedat., maar wel jaartal 1776 op een uithangbord (terminus post quem), BPG inv. nr. R 70/12 ma (b 1).

³⁹ „Gezicht het Dorp Zundert in de Caterstraat", penseel, grijs gewassen, 250/263 x 383 mm, ges. en gedat.: 1777, BPG Z 40.1/12 no 5 B.

⁴⁰ *Catalogus van de collectie De Grez*, Brussel 1913, nr. 3782.

⁴¹ Het verzamelde materiaal is te omvangrijk om volledig te worden afgedrukt bij dit artikel. Een beknopte weergave is te vinden in bijlage II. Deze is voornamelijk samengesteld om een indruk te geven van de omvang en de aard van het voornamelijk topografische oeuvre van Verrijk. Zie inleiding van de bijlage.

⁴² Belangrijk zijn in dit verband vooral de catalogi van de nog tijdens Verrijks leven geveilde nalatenschap

tot Noord-Nederland. Hij heeft in de destijds *Oostenrijkse Nederlanden* ook een vruchtbaar werkterrein gevonden. Hij heeft afnemers tot in Gent⁴³. Het is moeilijk vast te stellen of hij in Brabant en Vlaanderen gedurende één grotere of verschillende korte periodes heeft gewerkt. In elk geval is het mogelijk het auteurschap voor de aldaar gemaakte serie schetsen aan te tonen.

Tekeningen van de in het schetsboek opgenomen serie ontwerpen van gezichten in en rondom de stad Mechelen zijn in het stadsarchief en in de Stedelijke Kunstverzameling niet aanwezig. In de literatuur wordt wel gewag gemaakt van activiteiten aldaar. Von Wurzbach geeft de volgende, op Neeffs berustende mededeling: „Theodorus Verryck oder Verryt. Maler und Zeichner von Stadtansichten, um 1765 in Mecheln tätig”⁴⁴. Bénézit wijst op een drietal veilingen waar werk van Verrijk werd verhandeld. De in dit verband meest interessante tekening, die hij vermeldt, werd op 31 maart 1943 te Parijs geveild⁴⁵. Het is een met O.I. inkt gewassen tekening, die in de catalogus wordt omschreven als „Les bords de l'Escaut”. Afgaande op de annotatie is er in het schetsboek een verwant blad te vinden, namelijk de schets waaronder de tekenaar schreef: „gezicht aan de Scheld by Vlaanderen / anders gezicht by Zemst” (3 v-B, afb. 23).

Voor Mechelen zijn er ook enige aanknopingspunten. In de *Catalogus M. W. Dobroklonsky*, tekeningen uit de Vlaamse school uit de 17de en 18de eeuw, uitgegeven in Moskou in 1955 treft men onder nummer 59 een penseeltekening aan, voorstellend „De Hoogbrug te Mechelen”⁴⁶. Het schetsboek bevat een pendant in het blad,

pen van Pieter Barbiere (Amsterdam 16.1.1781) en van Theodorus van Duysel (Den Haag 7.6.1784 e.v.d. en Amsterdam 11.10.1784). Etten: 1784¹, nrs. 355(a), 498-500; Rijsbergen: 1781, nr. PP 2316(b); Sprundel: 1781, nr. C 31; Wernhout: 1781, nr. PP 2316(a); Willemstad: 1781, nr. 489, 1784¹, 527(d); Zundert: 1784¹, nrs. A 70, A 71, 494-497, 1784², nr. V 1449.

⁴³ Zie aantekening op het schutblad van het schetsboek.

⁴⁴ A. von Wurzbach, *o.c.* II, 780. E. Neeffs, *Histoire de la Peinture et de la Sculpture à Malines* I, Gent 1876, 39, 471.

⁴⁵ E. Bénézit, *Dictionnaire critique et documentaire des Peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs* VIII, Parijs 1960, 542.

⁴⁶ De catalogus Dobroklonsky vermeldt onder nr. 47 een gezicht aan de Singel in Utrecht.

⁴⁷ Veiling Nicolaas van Breemen Cz. (Amsterdam 15.12.1766), nrs. E 441 en E 442.

⁴⁸ Veiling van Schorel (Antwerpen 7.6.1774 e.v.d.),

waarop de tekenaar noteerde: „de Craen en Craen brug tot Mechelen” (45 v). Reeds in 1766 werd in Amsterdam tijdens de veiling van de nalatenschap van Nicolaas van Breemen een aan de vorige tekeningen verwant, uitvoerig met kleuren getekend „gezicht van de grote Brug, ziende op de Handboogskamer te Mechelen” geveild. Als volgende veilingnummer werd een „Gezicht van St. Rombouts Tooren en de groote Markt te Mechelen” verkocht (cf. 6 r)⁴⁷.

Wanneer al in 1766 in Amsterdam Mechelse gezichten worden geveild, versterkt dit Wurzbachs mededeling over zijn werkzaamheid aldaar in 1765. Volgens een betrouwbaar jaartal in het schetsboek is hij in 1768 opnieuw in Mechelen geweest. Dit geeft grond aan de veronderstelling dat hij meer dan eens de zuidelijke Nederlanden heeft bereisd.

Op de te Antwerpen in 1774 en 1777 gehouden veilingen Van Schorel en Dormer komen talrijke tekeningen van Verrijk voor, waaronder gezichten in Antwerpen en in Mechelen en omstreken⁴⁸. De catalogus Dormer vermeldt behalve diverse gezichten rondom de Deilestad — cf. herberg de Pyoen (4 r) en huis ten Leenput (7 r) — ook „deux différentes Vues d'un Château près de Malines”, waarbij men kan denken aan de vier schetsen van het kasteel „den Borgh” (2 v-A, B, 3 r-A, B)⁴⁹. Ook van andere in het schetsboek verspreide gezichten treft men uitgewerkte versies aan in veilingcatalogi, met name van Blaasveld (22 r-s (b)), Essen (22 r-s (a)), Hoogstraten (16 r-A), Minderhout (16 r-B) en het al eerder genoemde Zemst⁵⁰.

Een wel heel curieuse serie is de in het schets-

nr. 398(b): La Vue de l'Eglise de S. Rombout à Malines; nr. 407(a, b): Deux Vues de environs de Malines; nr. 397 (a, b): Deux très-belles Vues prises du grand Marché à Anvers, l'une donnant sur l'Hôtel de Ville, & l'autre sur la Cathédrale; nr. 398 (a): La Vue de la Place de Meir à Anvers. N.B. Van Schorel, heer van Wilrijk, was gewezen eerste schepen van de stad Antwerpen. Verrijk moet met hem in contact hebben gestaan. Hij is zelf ook in Wilrijk geweest, getuige zijn schets van de kerk aldaar (10 v-s). — Veiling Dormer (Antwerpen 27.5.1777 e.v.d.), nrs 562: La Grande Place de Malines; nr. 559: Vue du Grand Marché, price d'un point où l'on voit l'Hôtel de Ville; nr. 560: Vue du même Marché, price... (etc.); nr. 561: La Place de Meir à Anvers. N.B. Dormer was ridder en heer van het ten oosten van Namen gelegen Beez.

⁴⁹ Veiling Dormer (Antwerpen 27.5.1777 e.v.d.), nr. 545 (a, b).

⁵⁰ Veiling Theodorus van Duysel (Amsterdam

boek uitgetekende *route van Parijs naar Brussel*. Bijna alle steden, dorpen en gehuchten, die Verriek via de destijds gangbare en kortste weg waarschijnlijk in gezelschap van een of twee vrienden is doorgetrokken, zijn thuis te brengen. Onder elke schets noteerde hij een volgnummer en de plaatsnaam, soms voorzien van een korte annotatie. De plaatsnamen noteerde hij op het gehoor. Dit leidde in sommige gevallen tot een merkwaardige fonetische weergave. Zo staat er bijv. „Vau Der Lan” voor Vaudherlan, „Sans Lis, Ville de France” voor Senlis en „Sien mort” voor het zonder een blik op de landkaart niet thuis te brengen gehucht Saint-Maur.

Op de in 1778 te Amsterdam gehouden veiling van de nalatenschap van Jacob Crammer Symonsz. kwam een tekening voor, die in de catalogus wordt omschreven als „Een fraay Gezicht te Louvre, met verscheidene gebouwe en geboomte, gestoffeert met Beeldjes en ander bywerk”⁵¹. De decoratieschilder Pieter Barbiere I bezat zelfs een aantal door Verriek met sapverven getekende dorpsgezichten in Frankrijk. Het waren gezichten in de plaatsen Bourget (41 r-B, afb. 28), La Chapelle (2 r-a), Petit-Château (39 v-B, afb. 31), Vilette (41 r-A, afb. 29) en een gezicht buiten Parijs (43 v-A, B + 42 v en 44 r). Interessant in dit verband zijn ook verschillende tekeningen die voorkomen in de veilingcatalogus van de collectie van Duysel uit 1784⁵².

Al bedraagt het aantal schetsen, dat Verriek van de route Parijs-Brussel maakte meer dan 50 stuks, van slechts een schets is momenteel een uitgewerkte versie bekend. In het prentenkabinet van Museum Boymans-Van Beuningen bevindt zich een uit de collectie Montauban van Swijndregt afkomstige, gekleurde penseeltekening, die

7.6.1784), nr. 484 (a, b): gezicht van 't Dorp Blaasveld, aan twee kante te zien; nr. 486 (a): — (gezicht) van Semst (...), op de Rivier de Schelde. Idem (Den Haag 11.10.1784): nr. D 334: Gezicht by het Dorp Zemst in Vlaanderen, met diverse stoffagie. Veiling Dormer (Antwerpen 27.5.1777), nr. 535 (a, b): La Vue de Hoogstraat et celle de Minderhout.

⁵¹ Veiling Jacob Crammer Symonsz (Amsterdam 25.11.1778 e.v.d.), nr. A 31.

⁵² Veiling Pieter Barbiere (de Oude) (Amsterdam 16.1.1781 e.v.d.), nr. C 28: Le Village Bourges; nr. C 27: Le Village Le Chapell, buiten Parys; nr. C 26: Een Dorpgezicht in Vrankryk genaamt Petit Chateau; nr. C 30: Het Dorpgezicht Villet, buyten Parys; nr. C 29: een gezicht buiten Parijs. — Veiling Theodorus van Duysel (Den Haag 7.6.1784), nr. 493 (a-1): Twaalf stuks fraaye Gezigtjes van verscheide Steeden en Dorpen in Braband en Vrankryk &c. Idem (Am-

niet is gesigineerd, maar op de keerzijde wel is geannoteerd (afb. 32). In 18de-eeuws handschrift leest men: „Le Village de Louvre 7. lieu de Paris”⁵³. De tekening heeft met 274 x 383 mm een aanzienlijk groter formaat dan de schets, die als voorbeeld diende. Het even ten noorden van Parijs gelegen Louvres komt als „N. 4. Le Village Louvre” voor in de reeks. Schets en tekening blijken echter niet overeen te komen. De schets van Louvres toont de dorpsstraat met links achter een huizenrij de kerk en op de achtergrond een château of hôtel. Op de tekening is wel een soortgelijke compositie te zien. De dorpskom ligt links van de grote weg, die wordt gekruisd door een riviertje. Voorbij de brug staan links aan de weg een herberg en een drietal woningen. Rechts op de voorgrond is een huis met uithangbord te zien, waarachter een gedeelte van een houten standerdmolen zichtbaar is. De tekening is gestoffeerd met enige bedrijvige lieden op de weg, twee tekenaars bij het molenhuis en een zonderlinge rustende voetganger links op de voorgrond. De man die talrijke schelpen op zijn hoed en schoudermantel heeft genaaid en een staf heeft in zijn rechterhand is waarschijnlijk een bedevaartganger voor de zoveelste keer op weg naar Saint-Denis, de startplaats van een der eeuwenoude routes naar het heiligdom van St. Jacob in Santiago de Compostela. Toch komt de ontwerp-schets van deze tekening in de serie voor. Zij is opgenomen als „No 7 Les Village Petit Chateau” (39 v-B, afb. 31). Op de schets ontbreekt alleen het rechter gedeelte van de tekening. Bij het maken van de gekleurde tekening is Verriek zelf even in de war geweest met de plaatsnaam. Op de keerzijde van de tekening staat: „7. lieu de Paris”.

Het gemeente-archief in Den Haag bezit sterdam 11.10.1784), nr. A 68: Een Dorpgezicht in Vrankryk gestoffeert met Wooningen, Wandelende lieden, Reiskar en verder bywerk.

⁵³ *Catalogus Aquavellen en teekeningen uit het leegat Montauban van Swijndregt*, Rotterdam 1944, nr. 367.

⁵⁴ L. J. van der Haer, *Oud-archief der gemeente 's Gravenhage. Catalogus van de historisch-topografische prentenverzameling I*, 1942, 350 en 354: 1. „gezicht int haagse Bosch”, (eenregelig achterschrift), grijs gewassen penseeltekening, 232 x 295 mm, ges. op onderrand: D. Verriek Del. ad. Viv.; Inv. nr. Haagse Bos: kl. nr. 101, catalogus blz. 354. — 2. Gezicht in het Haagse Bos, grijs gewassen penseeltekening, 235 x 292 mm. Inv. nr. Haagse Bos: kl. nr. 100, catalogus blz. 354. — 3. Gezicht op de Leidseweg in de richting Wassenaar bij het Boshek, vanachter de slagboom, grijs gewassen penseeltekening, 188 x 250 mm. Inv. nr.

twee tekeningen, die beide voorstellen een „gezicht int haagse Bosch” en een gezicht op de Leidse weg in de richting Wassenaar bij het Boshek⁵⁴. Deze tekeningen kunnen heel goed aansluiten bij de serie *bos- en weidelandschappen*, die Verrijk heeft getekend *in de omgeving van Den Haag* en die in het begin van dit artikel zijn gegroepeerd rondom de buitenplaats Duinzigt (28 v-s 1 t.e.m. 30 r). In 1783 maakte hij voor de eigenaar de Haagse burgemeester Van der Poel een kleine serie van het huis en de tuinen van deze bij Waalsdorp gelegen buitenplaats. Ofschoon er blijkens de annotatie „gedaan op groot/cleyn formaat” uitgewerkte tekeningen zijn gemaakt, zijn deze niet tevoorschijn gekomen.

Verrijk als kopiist en documentalist

Er is nog een aspect in Verrijks werk, waaraan tot nu toe geen aandacht is besteed. Hiervoor is reeds terloops gewezen op de schetsen van het huis „de Borgh” buiten de stad Mechelen (2 v-A, B en 3 r-A, B). Verrijk tekende het kasteel, gezien van vier verschillende kanten. Onder de derde schets tekende hij aan: „het huys den borgh buyte De Stad Mechelen afgebrand eeven na t jaar 1756 / waer van nog heede eenige overblijfsse te sien syn” (afb. 21). Het kasteel is op de afbeeldingen nog geheel intact. De schetsen zijn in ieder geval dus na de verwoesting van het kasteel vervaardigd, waarschijnlijk gelijktijdig met de andere Mechelse stadsgezichten, waarvan er een is gedateerd 1768. Het kasteel kan dus niet „naar het leven” zijn getekend, maar naar een reeds bestaande afbeelding, een schilderij, tekening of prent.

Nu zijn er meer „aftekeningen” van Verrijks hand bekend. Met name in de topografische atlas

van het Zeeuwsch Genootschap in Middelburg bevinden zich een aantal tekeningen, kopieën naar bestaande werken, die door Verrijk op bestelling werden geleverd⁵⁵. Het betreft hier voornamelijk topografisch materiaal. De kopieën zijn in de eerste plaats bedoeld als historische documenten en niet als artistiek waardevolle producten van tekenkunst. Onder verzamelaars is er duidelijk vraag geweest naar aftekeningen van niet meer bestaande historische gebouwen en stadsgezichten. Er zijn voorbeelden van verdwenen kloosters en oude kastelen voor en na hun verwoesting. Het aanvaarden van de opdracht om een kopie te maken van een bestaand werk vereist een behoorlijke dosis dienstbaarheid en enig vakmanschap. Men hoeft daarbij niet te beschikken over artistieke kwaliteiten. Verrijk heeft ook met dit soort activiteiten de kost moeten verdienen. Hij kon zich er waarschijnlijk nauwelijks om bekommeren, dat het door hem in deze categorie werk bereikte eindresultaat heel dikwijls beneden het niveau van zijn eigen technisch en artistiek middelmatig kunnen moest blijven.

Er is door Verrijk onder meer gewerkt naar tekeningen van Ic. Hildernisse. Zo zijn er afbeeldingen bekend van het voormalige kasteel Zandenburg bij Veere voor en na de verwoesting en van het huis te St.-Maartensdijk, door Hildernisse respectievelijk getekend in 1701 en 1695, maar door Verrijk pas in 1784 nagevolgd⁵⁶. Hij heeft op deze manier verschillende belangrijke huizen in Middelburg getekend, een serie gezichten op de poorten en bolwerken van Zierikzee naar voorbeelden van M. van Limburg uit 1656, buitenplaatsen te Poortvliet en Brigdamme⁵⁷. Er zijn nog meer voorbeelden te noemen, ook buiten Zeeland.

Boshek kl. nr. 38, catalogus blz. 350.

⁵⁵ W. S. Unger, „De Zelandia Illustrata”, overdruk uit: *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het anderhalve-eeuwfeest, van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, te Middelburg*, 1919, 4 en 3-13. — C. A. van Swigchem, „200 jaar monumenten van bouwkunst in Zeeland. Wat verdween en wat behouden bleef voor het heden en voor de toekomst”, *Archief Zeeuwsch Genootschap* 1969, 36.

⁵⁶ W. S. Unger, *Catalogus van de historisch topografische atlas van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen I-IV*, Middelburg 1931-1957: Atlas nr. 1125: „t Casteel van Sandenburg (van agteren), ten tijde wanneer in deser Weerelt gerúijmt den Marquís Maximiliaan van Bourgondiën A° 1558”, penseel in kleuren, 425 x 565 mm en „T Vervalle Casteel van Sandenburg van Voor —”, penseel in kleuren, 420 x 568 mm. — Atlas nr. 2036: „Het Huis St. Maartens-

dijk van vooren, a 1695, afgeteekent door Jc. Hildernisse, en a 1784 door Theodorús Verrijk nagevolgt —”, penseel in kleuren, 385 x 557 mm en idem... van agteren, a 1693, en a 1784.

⁵⁷ Het Rijksprentenkabinet in Amsterdam bezit een viertal grijs gewassen penseeltekeningen van verdwenen huizen in Middelburg, afkomstig uit het legaat de Groot Jamin. Bekend onder de inv. nrs. 1921 A 82-85 stellen zij voor: het Koopmanshuis, het Tolhuis, het huis van Domburch aan de Grote Markt en het huis Hoogelande aan de Lange Delft. — Zie voor de gezichten op Zierikzee de catalogus van de atlas van het Zeeuwsch Genootschap, atlas nrs. 1906-1909. Atlas nr. 2019: „Het Slot tot Poortvliet”, door Verrijk naar Stellingwerf; atlas nr. 998: De buitenplaats Nieuwenhove onder Brigdamme, gezien aan de voor- en achterzijde; atlas nr. 1826: „Het Karthúizer klooster Ziön, of Berg Zion, onder Noordgouwe in Schouwen ge-

Er is nog een andere reden, waarom ik op dit toenmaals zeer gangbare verschijnsel van het kopiëren de aandacht vestig. In de collectie van het Zeeuwsch Genootschap bevindt zich een grote aftekening, die Verrijk heeft vervaardigd in opdracht van mr. J. Verheye van Citters, in zekere zin de grondlegger van de topografische atlas van Zeeland. Deze verzamelaar schreef over de volle breedte langs de onderrand van de grijs gewassen penseeltekening: „De groote Markt tot Middelburg, zoals dezelve zich ter plaatse daar de Lange Bürgt, Lange Delft en 's Gravenstraat door verlengde lijnen samenlopen, in den jaare 1605 vertoonde; door . . . Verrijk, na de origineele schilderij van N.D.B. onder mij berustende, in 1783 nagetekend”. Op de cartouche en het voetstuk in het midden onder op de tekening staat om de wapens van Zeeland en Middelburg de tekst: „T. Verrijk (wapen) N.D.B./AN^o (wapen) 1605”⁵⁸. Deze vooral om de bouwkundige details uiterst interessante tekening van de Markt in Middelburg, waaraan nog talrijke huizen met houten gevels staan, heeft al menigeen op een dwaalspoor gebracht.

Thieme-Beckers Lexikon vermeldt een zekere D. Verrijt, die als architectuurschilder omstreeks 1605 in Middelburg werkzaam is geweest⁵⁹. Van deze schilder is slechts een werk bekend. Als bron wordt aangegeven, deel VI van de „Voorloopige Lijst van Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst”. Daarin wordt gewag gemaakt van een schilderij van D. Verrijt uit 1605, waarop nog de enige jaren later, in 1613 afgebroken ingangspartij met bordes aan de Lange Noordstraat, de oude toegang tot het stadhuis, staat afgebeeld⁶⁰. In „De Monumenten

zien van agteren”, door T. Verrijk. In de catalogus staat abusievelijk F. Verrijk.

⁵⁸ Atlas Zeeuwsch Genootschap nr. 229.

⁵⁹ Thieme-Becker, o.c. XXXIV, 1940, 298.

⁶⁰ *Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst VI, De Provincie Zeeland*, Utrecht 1922, 120.

⁶¹ W. S. Unger, *De Monumenten van Middelburg*, Middelburg 1941, 109 noot 4. — H. Brugmans, C. H. Peters, *Oud-Nederlandsche Steden II*, z.j. (1909), 308-309.

⁶² Na 1795 trok Mr. J. Verheye van Citters als ambteloos burger zich terug op zijn buitenplaats Popkensburg bij St. Laurens op Walcheren, waar hij zich tot aan zijn dood heeft bezig gehouden met het collectioneren en bestuderen van Zeeuwse oudheden. Zijn bezit kwam in zeer verwaarloosde toestand pas in 1863 aan het Zeeuwsch Genootschap. Zie W. S. Unger, „De Zelandia Illustrata”, 5-6.

van Middelburg” maakt Unger melding van het „thans verloren schilderij” van N.D.B. en hij verwijst naar een afbeelding ervan in het door Brugmans en Peters samengestelde werk „Oud-Nederlandsche Steden”⁶¹. De genoemde afbeelding toont niet het schilderij van N.D.B. — Nicolaas de Bast volgens de auteurs —, maar is een reproductie van de penseeltekening. Waarschijnlijk is Verrijt — in werkelijkheid staat op de tekening „Verrijk” — middels een foutieve interpretatie van de bewuste tekening of van een afbeelding, waarop de aantekening van Verheye van Citters ontbreekt, voor de kunstenaar aangezien. Dat is juist voor wat betreft de tekening. De fout werd gemaakt door het jaar 1605 te koppelen aan de naam van een kennelijk niet onbekende kunstenaar, die men de voorletter D gaf van zijn gebruikelijke roepnaam Dirk. Op de tekening staat overigens duidelijk een T.

De 17de-eeuwse Middelburgse kunstenaar Verrijt kan gevoeglijk worden geschrapt.

Topografisch werk met een strikt documentair karakter vindt men in de categorie tekeningen die Verrijk maakte van bestaande historische grafmonumenten en glazen. Er zijn verschillende voorbeelden bekend. Deze tekeningen hebben geen artistieke waarde, maar zij zijn als document van betekenis. De exemplaren die bekend zijn, heeft hij gedurende de laatste jaren van zijn leven, toen hij in Den Haag woonde, in opdracht vervaardigd. De reeds genoemde Zeeuwse verzamelaar mr. Jacob Verheye van Citters, die sedert zijn benoeming tot raadsheer van het Hof van Holland in 1779 geregeld in Den Haag vertoefde, heeft hem een serie laten maken van het huis en de vroegere bezitters van Sint-Maartens-

⁶³ Deze tekening, afkomstig uit de collectie van het Zeeuwsch Genootschap, is door bemiddeling van dr. Hofstede de Groot in het bezit gekomen van het Haags Gemeentemuseum en vervolgens terecht gekomen in de topografische atlas van het archief in Den Haag. — Het venster vertoont Maximiliaan en zijn vrouw, geknield naar links; boven hen een voorstelling van het bezoek van de koningin van Sjeba aan koning Salomo. Verrijk schreef op de onderrand van dit blad een uitvoerige verklaring: „Maximiliaan van Bergem, zoon van Floris en Margar^a van Bergen, Graaf van Büren en Leerdam, Heer van IJsselstein, en Sint/Maartensdyk, Ridder van 't Gul-de Vlies, en Stadhouder van Vriesland, staat in de Grote Kerk te 's Gravenhage (in een Glas) agter het Choor / met zijne Huisvrouw, Fransina, erf dogter van Hugo van Lannoij. Zijn devis is Sans Aútre, Haar wapen drie Leeuwen van Graven / op zilver, met rode tandinge. Hij stierf 1548. Zij 1562 Lúiscius Woordenboek Litt. E

dijk, waarvan hij heer was ⁶². In dit verband moet gewezen worden op de tekening van het glas-in-lood venster met de beeltenissen van Maximiliaan van Egmont en diens echtgenote Francina van Lannoij in de Grote- of St.-Jacobskerk in Den Haag ⁶³. In deze kerk tekende hij ook het glas van de kanunniken in de Hofkapel ⁶⁴. Het zijn onbeholpen, maar zeer nuttige tekeningen, want zij geven inzicht in de oorspronkelijke compositie van later verstoorde vensters ⁶⁵. Een verdwenen venster is te zien op Verrijks tekening van het „Opperste Glas tegen het Oosten, in de groote Zaal van St Nicolaas Gasthuis in 's Gravenhage, . . .” ⁶⁶. Als voorbeelden van grafmonumenten zijn bekend een tekening van het monument van Justinus van Nassau in de Hooglandse kerk in Leiden en van de tombe van Floris van Borssele en vrouwe Oda van Berghen in de kerk van Sint-Maartensdijk ⁶⁷.

De datering van het schetsboek

Op grond van het voorgaande is het mogelijk om het schetsboek heel nauwkeurig te dateren. Het boekje is gedurende het derde kwart van de 18de eeuw met tussenpozen van tien en vijf jaar zeer intensief gebruikt.

De Mechelse gezichten kunnen worden gegroepeerd rondom de tekening van de herberg de Pyoen uit 1768. Het oudste jaartal 1756 is voor de datering van het schetsboek niet van belang, omdat het slaat op de brand van het kasteel de Borghet bij Mechelen.

De oudste serie is waarschijnlijk de getekende route van Parijs naar Brussel. Het jaartal 1767 op het huis in Quaregnon geldt in ieder geval als terminus post quem.

bl 39 ev". — Tekening, penseel in kleuren, 566 x 354 mm. Opgeplakt zegel van het Zeeuwsch Genootschap met nr. XI 282. L. van der Haer, *o.c.*, 164; inv. nr. Groenmarkt gr. nr. 5.

⁶⁴ Het venster in renaissance-stijl vertoont een voorstelling van de Annunciatie en in een rij eronder de schenkers met hun wapens. De tekening is grijs gewassen met uitzondering van de wapens, die in kleur zijn weergegeven, 463 x 292 mm. L. van der Haer, *o.c.*, 164; inv. nr. Groenmarkt, gr. nr. 4.

⁶⁵ Zie het artikel van H. E. van Gelder, „De Zestiende-eeuwse Glasbeschilderingen in de Haagsche Sint-Jacobskerk”, *Oud Holland* 36 (1918), 11 en afb. VII, 17 en afb. IX.

⁶⁶ De volledige tekst luidt: „Opperste Glas tegen het Oosten, in de Groote Zaal van St Nicolaas Gasthuis in 's-Gravenhage, waar in verbeeld staan de aartshertog Philip van Oostenrijk en zijne Gemalinne Iohanna van Aragon, in het midden de wapenen van Spanjen en

De schetsen, die in de Baronie van Breda werden gemaakt, zijn zuiver te dateren. Zij stammen alle uit de jaren 1777 en 1778 zoals blijkt uit de gedateerde exemplaren in de collectie van het Prov. Genootschap in 's-Hertogenbosch.

Pas veel later, namelijk in 1783 zijn enige nog resterende bladzijden gebruikt voor de serie op en rondom de buitenplaats Duinzigt.

De dorpsgezichten in de Baronie van Breda in prent

Verriek schijnt in eerste opzet van plan te zijn geweest om een volledig getekend beeld te geven van alle dorpen in de Baronie van Breda. Het lijstje met de twintig plaatsnamen tegen het schutblad van de bundel en de door hem zelf aangebrachte nummering wijzen in die richting. Het ambitieuze plan is in 1777-1778 niet verwezenlijkt. Er zijn geen aanwijzingen, dat deze onderneming later een vervolg heeft gehad. Slechts zeven van de twintig dorpen zijn min of meer uitvoerig geschetst. Met een gemiddelde van ruim vier schetsen per dorp zou de serie ongeveer tachtig tot negentig schetsen hebben opgeleverd.

Het is de vraag of Verriek hier uit eigen initiatief heeft gehandeld of heeft gewerkt voor een opdrachtgever. In de dorpen werden de in fraaie kleuren gepenseelde of grijs gewassen tekeningen in ieder geval grif verkocht aan een kleine klantenkring. Toch zouden zijn tekeningen omgewerkt in prentvorm en beschrijving van de Baronie hebben gesierd. Er is geen door zijn hand gegraveerde prent bekend. Hij heeft zich waarschijnlijk ook nooit op het grafische vlak bewogen.

Bourgondien, waar onder Qui vouldra". Op de gekleurde penseeltekening, 498 x 317 mm, staat de spreuk boven het wapen. De hertog en de hertogin zijn geknield naast het wapen en worden gepresenteerd door hun patroonheiligen, de H. Philippus met het kruis en de Evangelist Johannes met de kelk. Het glas bevond zich in de rondom door slaapsteden omgeven, lage gasthuiszaal. Het gasthuis stond achter de vleeshal in een nauwe straat, die van de Markt naar de Jacobskerk liep. Zie J. M. Sernée, S. W. A. Drossaers, *Het oud-archief van het St. Nicolaasgasthuis te 's-Gravenhage*, Den Haag 1919, Inleiding 1 (159)-4 (162).

⁶⁷ *Catalogus Atlas Zeeuwsch Genootschap* IV, nr. 964, tekening, gewassen in blauwe inkt, 417 x 249 mm; idem, atlas nr. 2064, tekening, gewassen in O.I. inkt, door Verriek in 1783 gemaakt naar een aftekening van N. Bestebreuer. Zie voor deze tekening *Archief Zeeuwsch Genootschap* 1969, 43 afb. 4.

Toch is er gebruik gemaakt van zijn tekeningen. In 1791 verscheen in Amsterdam een bijgevoegd vervolg op de „Teegenwoordige Staat” onder de titel „Vaderlandsche Geographie of Nieuwe Tegenwoordige Staat en Hedendaagsche Historie”⁶⁸. In het voorbericht wordt er op gewezen, dat de schrijver de Maastrichtse predikant W. A. Bachiene het vijfdelige werk heeft geschreven in de periode 1773 tot 1778⁶⁹. De uitgevers hebben het boek geïllustreerd met een honderdtal Nederlandse gezichten, „allen ten hunnen koste, nu onlangs, naar het leven getekend en in het koper gebracht”. Zij zijn ervan overtuigd, dat die „Printverbeeldingen zeker niet naarlaten zullen het beschreevene te veraangenaamen, of wel van de beschrijving zelve nog meerder bevalligheids te ontleenen”⁷⁰. Met dit laatste kan men het maar ten dele eens zijn, want de kwaliteit van de prenten — groot formaat met uitslaand blad of twee kleine op een octavo — is uiterst middelmatig. De herkomst van de ontwerp-tekening wordt niet vermeld. Op sommige staat K F B sculp. De graveur is Karel Frederik Bendorp de Oude, een Zeeuw van geboorte die in Dordrecht woonde. Hij heeft veel gegraveerd naar ontwerpen van anderen⁷¹.

In deel IV van de *Vaderlandsche Geographie*, gewijd aan de Generaliteitslanden, worden Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant beschreven. In het Zeeuwse gedeelte is geen enkele afbeelding opgenomen. Het Brabantse is daarentegen rijk van illustraties voorzien. De meeste prenten stellen dorpsgezichten in de Baronie voor. Vergelijkt men een aantal van de Bendorp-prentjes met de schetsen in het tekenboekje, dan blijken de overeenkomsten in compositie en details. Hier is kennelijk gewerkt naar tekeningen van Verriek. Bendorp stoffeerde naar eigen smaak. Hij wijkt

⁶⁸ W. A. Bachiene, *Vaderlandsche Geographie of Nieuwe Tegenwoordige Staat en Hedendaagsche Historie der Nederlanden*, Amsterdam 1791.

⁶⁹ Willem Albrecht Bachiene (Leerdam 24.11.1712-Maastricht 6.8.1785) was predikant in Maastricht en daar sedert 1764 als hoogleraar in de astrologie en de geografie verbonden aan de Gereformeerde Illustre School.

⁷⁰ Bachiene, *o.c.*, I. 3-4.

⁷¹ K. F. Bendorp de Oude (Sas van Gent 9.2.1736-Dordrecht 3.10.1814) was leerling van W. Uiterlimgem, H. Kobell en D. Langendijk. Hij maakte veel etsen en gravures naar werk van anderen. Na 1769 heeft hij zich meer toegelegd op het schilderen van stadsgezichten.

⁷² De Bendorp-prentjes van de Baronie worden met hun Bachiene-nummer verder in dit artikel nog aan-

soms iets af van zijn voorbeeld wanneer hij — onbekend met de situatie ter plaatse — onderdelen foutief of onbegrepen weergeeft. De bewuste prentjes zijn dorpsgezichten van Groot-Zundert, Wernhout, Rijsbergen en Sprundel. Zij zijn door Verriek allemaal in 1777, dus het jaar voordat Bachiene zijn werk voltooide, getekend. Waarschijnlijk zijn ook de prentjes van de Schans Lillo, van 't Dorp Oosterhout en van Willemstad naar tekeningen van zijn hand gegraveerd⁷². Het is ten gevolge van het ontbreken van de ontwerp-tekeningen moeilijk om na te gaan of ook in andere delen van de *Vaderlandsche Geographie*, met name voor de provincies Utrecht en Noord- en Zuid-Holland gravures zijn gemaakt naar werk van Verriek⁷³. Vergelijkt men de onderschriften van de prenten met de titels van tekeningen die voorkomen in 18de-eeuwse veilingcatalogi, dan is dit zeker niet uitgesloten.

Omvang en aard van Verrieks oeuvre

Het is heel goed mogelijk een beeld te vormen van de aard en de omvang van het werk van Verriek aan de hand van het gecollectioneerde deel van het oeuvre en met behulp van gegevens afkomstig uit gedrukte bronnen⁷⁴. Hoewel het niet lukt om binnen het kader van dit artikel een verfijnd overzicht te geven, is een lijst die een indicatie geeft hier wel op haar plaats. Zij vormt een uittreksel van de enorme hoeveelheid gegevens, die via de genoemde kanalen is toegestroomd.

Men komt tot de volgende conclusie. Verriek is voornamelijk als topografisch tekenaar werkzaam geweest. Een overzicht van zijn enorme activiteiten is gevisualiseerd op figuur 1⁷⁵. De kaart geeft globaal het werkterrein van de kun-

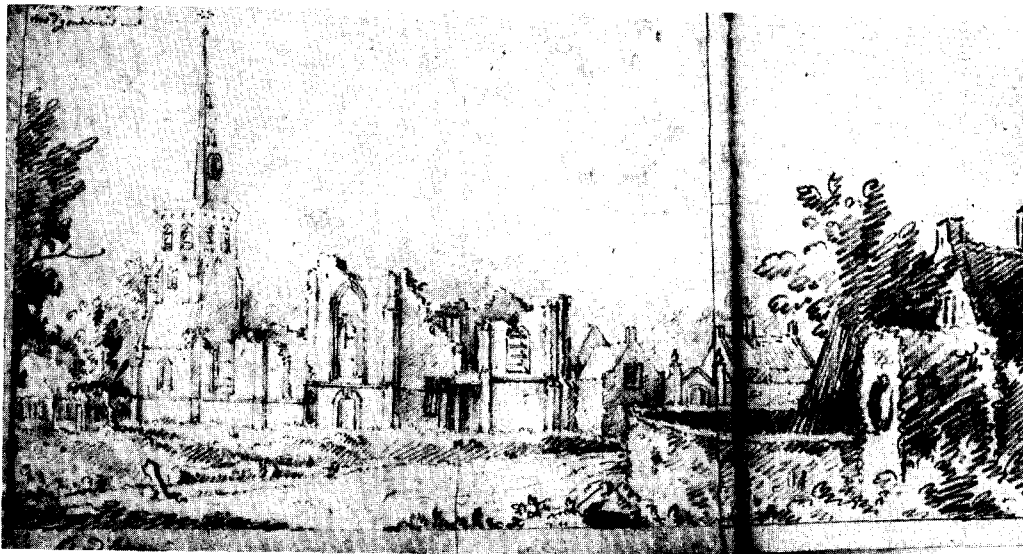
gegeven. Van de Schans Lillo bij Antwerpen (Bachiene IV, t.o. 456) komt een gezicht voor in de veilingcatalogus Theodorus van Duysel (Den Haag 11.10.1784), nr. 488 (c). Zie voor Oosterhout (Bachiene IV, t.o. 782) en voor Willemstad (Bachiene IV, t.o. 800) (A, B) noot 42.

⁷³ De volgende prenten komen m.i. in aanmerking: Bachiene II (provincie Utrecht) t.o. 1015, 1016, 1052 (A), 1102 (A, B), 1131 (A), 1132, 1139 (A, B).

⁷⁴ Veel gegevens konden worden geput uit de zgn. Hofstede de Groot-fiches berustend in de verzameling van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie.

⁷⁵ De beide kaarten bij dit artikel werden getekend door de heer H. W. van der Voet.

HET TOPOGRAFISCH WERK VAN DIRK VERRIJK

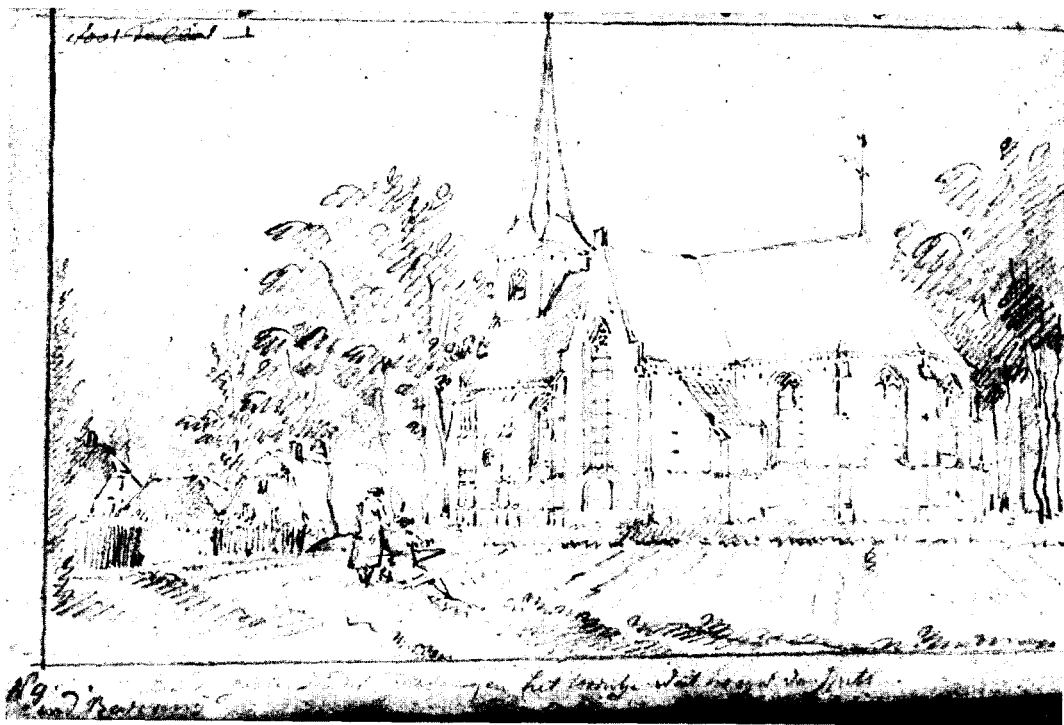
Afb. 1. De ruïne van de St.-Bavokerk in Rijsbergen, 18 r.

Afb. 2. Gezicht vanaf het Moleneind in de Molenstraat in Groot-Zundert, 9 r.
(Arnhem, Gemeentemuseum inv. nr. GM 1594)

Afb. 3. Dorpsgezicht in Rijsbergen met de roepstoel en de schutskooi, 20 v-A.

Afb. 4. De St.-Willibrorduskerk in Klein-Zundert, 20 v-B.
(Arnhem, Gemeentemuseum, inv. nr. GM 1594)

Fig. 1. Het werkterrein van Dirk Verriek in de Nederlandse provincies en in de Oostenrijkse Nederlanden (zie Bijlage II).

stenaar aan in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Hierop wordt alleen de spreiding aangegeven en niet de intensiteit. Deze is enigszins, maar helaas ook niet volledig af te lezen uit de in bijlage II gepubliceerde lijst van werken. Een korte toelichting van kaart en bijlage is dan ook gewenst.

De grootste concentratie is te vinden in de provincies Utrecht, Zuidholland en Noordholland bezuiden de Zaanstreek. Vooral de dorpsgezichten langs de rivieren, met name de Kromme Rijn en de Vecht zijn bijzonder talrijk. Onder de steden spelen Amsterdam en Utrecht,

waar vele tientallen tekeningen zijn gemaakt, de hoofdrol. Het zwaartepunt van de stadsuitbeelding valt op de stadspoorten en bolwerken. Verder vindt men bij Verriek het gangbare repertoire: kastelen en buitenplaatsen, herbergen en molens, straten, bruggen, grachten en panorama's. Hij heeft ze aan de lopende band getekend. Dikwijls treft men bijna identieke gezichten aan, die bij nadere beschouwing toch weer iets verschillen door een afwijkend standpunt of een andere stoffage.

Vanuit West-Nederland is hij ook naar de oostelijke provincies getrokken. Hij is te signaleren

in Gelderland en Overijssel tot aan de grenzen van het Kleefs gebied. Er is zelfs een enkele aanwijzing dat hij in Friesland is geweest ⁷⁶. Zijn activiteiten in het westelijk deel van Noord-Brabant en in de Belgische provincies Brabant, Antwerpen en Oost-Vlaanderen zullen in het vervolg nog verder worden besproken. Verrijk heeft ook de Zeeuwse eilanden en Zeeuws-Vlaanderen bezocht, maar niet alle stippen op de eilanden duiden op zijn aanwezigheid ter plaatse ⁷⁷. Sommige plaatsaanduidingen staan voor kopieën.

Verrijk heeft talloze tekeningen van dorpsgezichten, rivier- en watergezichten op zijn naam staan. Zij zijn door het ontbreken van een nadere omschrijving niet te localiseren. Voor een deel moeten het op de fantasie berustende taferelen zijn. Hetzelfde geldt voor tekeningen die zijn onder te brengen onder het hoofd landschappen, strand- en zeegezichten en „maneschijntjes”. Andere genres en onderwerpen door Verrijk beoefend en uitgebeeld zijn het bloemstilleven, binnenhuistaferelen, kermisvermaken en series van „de Twaalf Maanden”. Al met al gaat het hier om enige honderden tekeningen ⁷⁸.

Doeken en panelen van zijn hand komen bijna niet voor. Het enige grote werk van zijn hand is een geschilderd kamerbehangsels in Zundert. Dit komt hierna nog uitvoerig aan bod.

Beschrijving van de schetsen

Verrijk mag dan, gezien zijn aanvankelijke opzet in het beginstadium zijn blijven steken, een feit is, dat hij de dorpen die wel door hem zijn uitgebeeld, nauwkeurig heeft geobserveerd. De topografische merites van zijn schetsen en tekeningen zijn niet gering. Zij verdienen een uitvoerige bespreking. Achtereenvolgens zullen de verschillende groepen schetsen op grond van hun inhoud worden bekeken, zij het in een iets

⁷⁶ De catalogusomschrijving „Dorp Oen in Vriesland” is de enige tot nu toe bekende vermelding die op deze provincie van toepassing is. Deze komt voor in de catalogus Theodorus van Duysel (Den Haag 7.6.1784), nr. 502. De plaats zou dan Oenkerk moeten zijn. Het is echter niet duidelijk of deze omschrijving ook op de tekening voorkwam. In het geval dat er alleen „Oen” heeft gestaan, zou men ook kunnen denken aan het dorp Oene op de Veluwe niet ver van Deventer. Deze plaats past uitstekend in de lijn Amersfoort, Putten, Staverden en Deventer.

⁷⁷ Uit de tekeningen blijkt, dat hij in ieder geval op Schouwen-Duiveland (Oosterland, Ouwkerk en Ouwsluis) en op Walcheren (Middelburg en Veere) is geweest.

⁷⁸ Nadere informatie over deze genres kunnen hier

andere volgorde dan hiervoor is aangehouden.

De zeven dorpen „inde Baronny”

Verrijk heeft al zijn Baronnie-schetsen een volgnummer gegeven. Die nummering heeft hij achteraf gemaakt ⁷⁹. Zij wijkt af van de route die hij heeft gevolgd. Deze is namelijk te reconstrueren aan de hand van de ingenaaide schetsboekbladen 9 tot en met 26 ⁸⁰. Hij begint in Groot Zundert. Vandaar gaat hij naar Hoogstraten en maakt op de terugweg schetsen in Minderhout en Meer. Vanuit Groot-Zundert is hij naar Rijsbergen gegaan. Dit kan niet anders, want vervolgens treft men hem weer aan in Klein-Zundert en Wernhout. In Groot-Zundert heeft hij dus kennelijk gelogeed. Langs welke weg hij vandaar naar Roosendaal is gegaan, is niet met zekerheid te zeggen. In ieder geval gaat hij van hier naar Sprundel, Etten en Leur. Bij de beschrijving zal Verrijks eigen nummering worden aangehouden.

Rijsbergen. — De oude Sint-Bavokerk van Rijsbergen was toen Verrijk het dorp bezocht deerlijk in verval. Geen wonder, want na de Hervorming bleef het kerkgebouw zo goed als ongebruikt. Alle nodige reparaties bleven achterwege met het gevolg, dat na 1710 de bouwvalligheid van de kerk met het jaar toenam. In 1714 stortte een deel van het dak van de middeleeuwse kruiskerk in. Over het herstel werd alleen maar geëlibereerd. Tot 1775 bleef de kerk zo staan. Men omschreef haar als een kerkgebouw, dat „t’ eenemaal was vervallen, en (waarvan) byna niets anders aanwezig was (behalven den tooren) dan eenige ‘ruïnes van oude Muuren’” ⁸¹. In 1777 stortte opnieuw een gedeelte van de kerk in. De kerk was een puinhoop geworden. In hetzelfde jaar kwam Verrijk in Rijsbergen en schetste de kerkruïne in haar geheel vanaf de grote

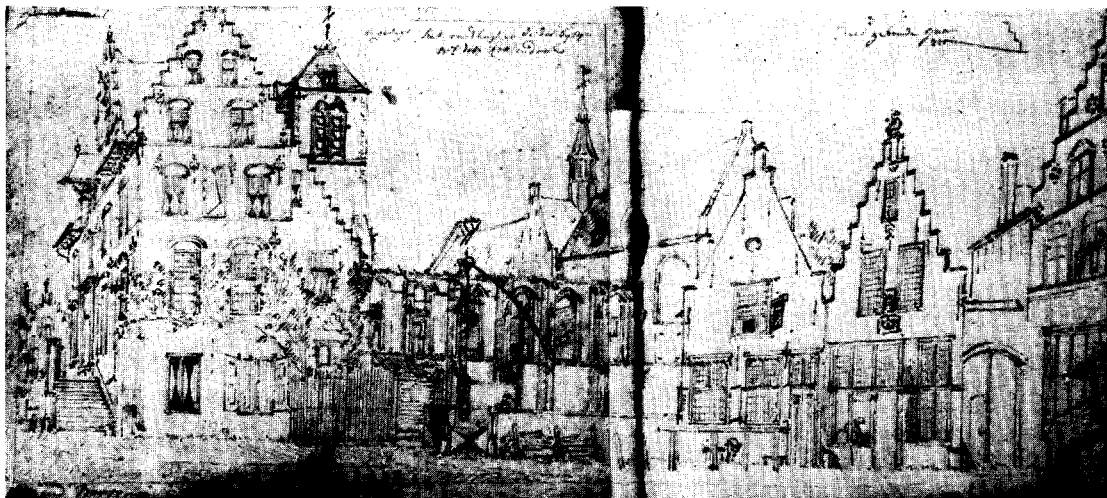
niet worden gegeven. Zij valt ook buiten het bestek van bijlage II.

⁷⁹ Verrijk heeft zijn schetsen als volgt genummerd: 1-8: Rijsbergen, 9-10: Klein-Zundert, 11-13: Wernhout, 14-19: Groot-Zundert, 20-22: Roosendaal, 23-25: Sprundel, 25-27: Etten, 28-30: Leur. Nr. 25 komt tweemaal voor, nr. 26 ontbreekt.

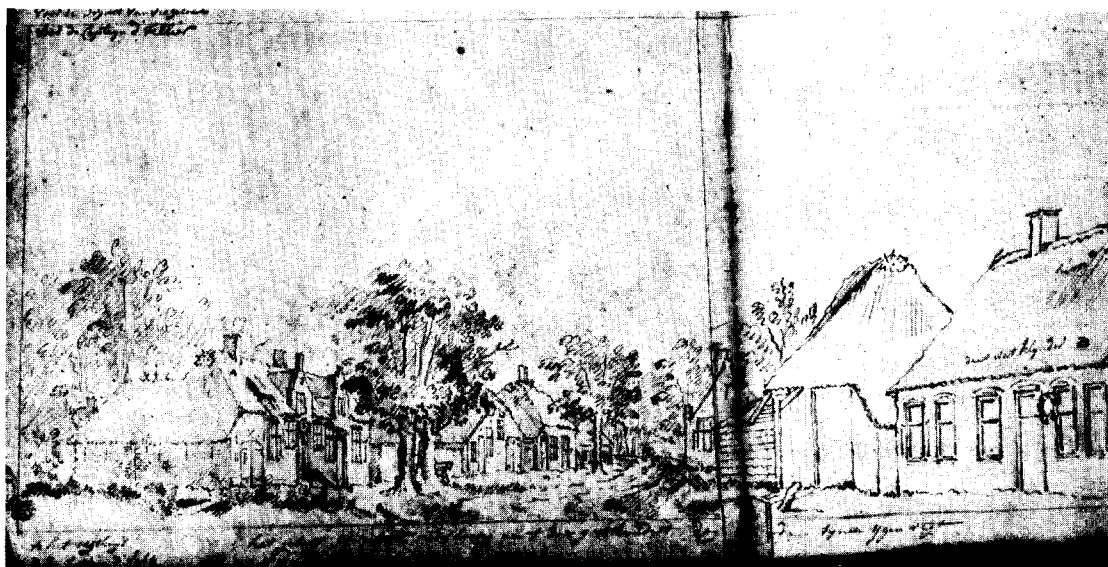
⁸⁰ De eerste negen bladen zijn alleen aan de recto-zijde gebruikt. De rest heeft schetsen aan beide kanten. Van de plaatsen Roosendaal, Sprundel en vooral Etten zijn losse schetsbladen ingeplakt. Zij beïnvloeden de volgorde niet.

⁸¹ Zie voor een overzicht van de geschiedenis van de kerk in de periode 1648-1796: J. W. A. Gommers, *Beschrijving van Rijsbergen*, Uitgave Prov. Gen. v. K. en W. in Noordbrabant, 1909, 187-198.

HET TOPOGRAFISCH WERK VAN DIRK VERRIJK

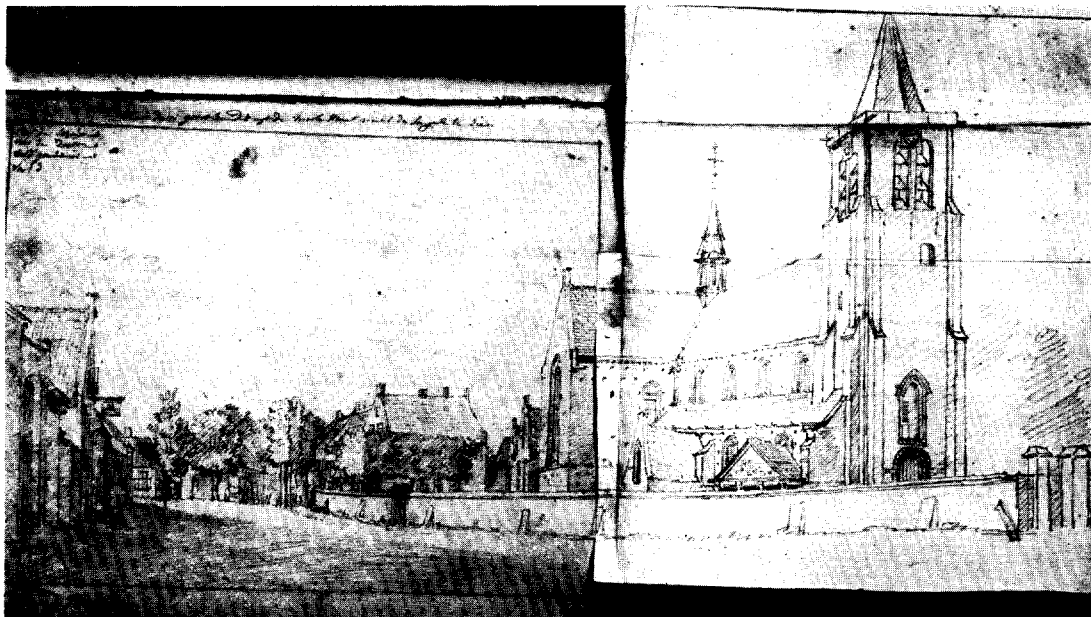

Afb. 5. Het raadhuis en de kerk van St. Jan de Doper in Roosendaal, 23 r.

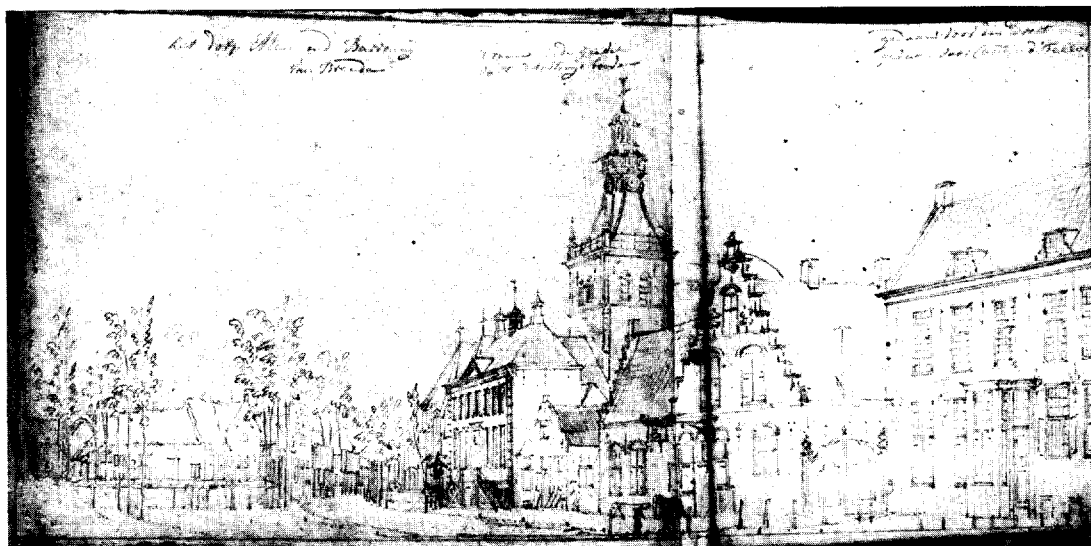

Afb. 6. Het rechthuis en herberg De Valk in Wernhout, 21 v.
(Arnhem, Gemeentemuseum, inv. nr. GM 1594)

HET TOPOGRAFISCH WERK VAN DIRK VERRIJK

Afb. 7. De St.-Trudokerk aan de Molenstraat in Groot-Zundert met een doorkijk naar de Singel, 11 r.

Afb. 8. De markt te Etten met de kerk, het dorps huis, herberg De Zwaan en het huis De Winthont, 25 r.
(Arnhem, Gemeentemuseum, inv. nr. GM 1594)

weg naar Zundert (18 r, afb. 1). Hij maakte verder twee detailschetsen van het ingestorte schip met het transept en de onderbouw van de toren. De een werd getekend vanaf de algemene weg, namelijk aan de noordzijde (19 v-A) en de ander vanuit de aan de zuidzijde gelegen Pastoors-hof (19 v-B). Hij moet voor 20 augustus ter plaatse zijn geweest, want op die datum werd een begin gemaakt met het ruimen van het puin. Het volgend voorjaar werd met de herbouw begonnen. In plaats van de fraaie kruiskerk werd tegen de gespaard gebleven toren een schip van drie traveeën en een lagere aanbouw gezet⁸². Gommers, die in zijn Beschrijving van Rijsbergen heel wat informatie over de kerk geeft, weet niet hoe zij er precies heeft uitgezien behalve dan, dat zij een kruiskerk was. Juten geeft wel enige informatie aan de hand van enige bewaard gebleven stukken betreffende het voorgenomen herstel van de kerk uit 1713 en volgende jaren. In een stuk uit 1715 door de Domeinraad verzonden aan de dorpsregering, wordt het volgende advies gegeven: „Men soude moeten afbreken de twee winkelhaken off capellekens, die onder particuliere daken zyn, waeraen vele reparatie is; en een cleyen stuck muurs opmaken om hetselve aen de egale muur van de geheele kerk te brengen; Men soude moeten opregten en herstellen het ingevalle dack omtrent het clyn torentje ende hetselve onder een dack met het gedeelte van de kerck, tgene van de torensyde comt, (te) brengen”⁸³. De kerk bezat dus een kleine kruisings-toren op de kruising. Het koor bestond uit een koortravee met een driezijdige, waarschijnlijk 3/8-sluiting. Dit is op te maken uit een tekst met de voorwaarden voor de reparatie van de kerkramen in 1613⁸⁴.

Deze gegevens en de schetsen maken het mogelijk om een nauwkeuriger beschrijving van de kerk te geven. Het driebeukige schip bestaat met inbegrip van de door de zijbeuken omvatte westtoren uit vier traveeën. Aan de zuidzijde vindt men in de hoek tussen zijbeuk en transept een

kapel-achtige aanbouw, vermoedelijk in oorsprong gedekt met een lessenaardak. Onder het grote venster in de sluitgevel van de zuidelijke transeptarm is een toegangspoort. Het corresponderende venster in de noordelijke transeptarm is veel kleiner. Midden tegen de noordzijde van het schip is een aanbouw onder een zadeldak. Westelijk daarvan is een toegangsdeur in de noordelijke zijbeuk. Vermoedelijk was het schip pseudo-basilikaal. Het koor is eenbeukig. Opmerkelijk is tenslotte, dat alleen de westelijke steunberen op de hoeken van de transeptarmen rijker zijn uitgevoerd met casementen en fioelen dan de overige steunberen met eenvoudige versnijdingen.

Van de vijf schetsen gemaakt in de dorpskom van Rijsbergen sluiten er vier door middel van een grotere of kleinere overlapping zó bij elkaar aan, dat men een nauwkeurig beeld van het dorp krijgt. Eerst heeft Verriek een overzicht getekend „van de kant van Breda gezien” (19 r). Het is een gezicht op de door lintbebouwing omzoomde Markt. De huizen worden afgewisseld met talrijke tussenliggende stenen boogpoortjes. De meeste van de met de nok evenwijdig aan de straat gelegen verdiepingloze huizen zijn gedekt met riet⁸⁵.

Het gezicht vanaf de kant van de schutsboom sluit aan bij de vorige, want het meest linkse huis met brede ingangspoort staat ook op deze schets maar nu links achteraan. Het accent valt bij deze schets op een fraai herenhuis met verdieping en sierlijk omlijste dakkapel. Dit huis gaat gedeeltelijk schuil achter geschoren linden (19 v-A).

Moeilijker thuis te brengen is het gezicht met de travaille in het straatbeeld (19 v-B).

Het gezicht met de grote pomp kan weer goed gelocaliseerd worden (20 r). Afgebeeld is het linker gedeelte van de eerste Markt-schets vanaf het huis met de brede poort tot aan een herberg.

De herberg is weer terug te vinden op de laatste schets uit de serie van Rijsbergen, waarop de Dorpsstraat met het puihuisje en de schutskooi te zien zijn (20 v-A, afb. 3)⁸⁶.

⁸² Op 23.5.1779 werd de kerk door de Hervormden opnieuw in gebruik genomen. Zij is in 1795 aan de Katholieken overgedragen. In 1810 werd een nieuwe kerk tegen de oude toren gebouwd. Afbraak van kerk en toren vond plaats in 1918 en 1919. Zie voor een beschrijving en de plattegrond van de oude toren: Kalf, *Baronie*, 299-300 en afb. 268.

⁸³ G. C. A. Juten, „De oude kerk te Rijsbergen”, *Taxandria* 34 (1927), 314.

⁸⁴ Integrale tekst in *Taxandria* 34 (1927), 314-316.

⁸⁵ Vergelijk het rechter gedeelte van deze schets met

een ansicht afgedrukt in A. Delahaye, „Rijsbergen's Dorpsleven tussen 1814 en 1969”, *Publikaties van het Archivariaat „Nassau Brabant”* 5 (1969), 21. In het begin van deze eeuw was er nog maar heel weinig veranderd.

⁸⁶ Het puihuisje is een houten roepstoel onder een overkapping. Hier werden de afkondigingen en mededelingen gedaan. Op de penseeltekening die naar deze schets is gemaakt, is zo een afkondiging te zien in de stoffering met figuren. De schutskooi is waarschijnlijk een houten overdekte schietbaan ten behoeve van de

Met uitzondering van het gezicht met de grote pomp zijn van al deze dorpsgezichten uitgewerkte versies in de vorm van grijs gewassen penseeltekeningen aanwezig in de collectie van het Provinciaal Genootschap in 's Hertogenbosch⁸⁷. De tekening met het houten puihuisje is door Bendorp gegraveerd⁸⁸.

Klein-Zundert. — Van de Sint-Willibrorduskerk, de middeleeuwse parochiekerk die gestaan heeft op het terrein genaamd „Palmbos”, nabij de Raamberg in het dorp Klein-Zundert maakte Verrijk twee schetsen (20 v.B, afb. 4 en 21 r). Kalf neemt op gezag van Krüger aan, dat „de hooge schoone kruiskerk weinig minder dan die van Groot-Zundert” was en dat zij een toren bezat „bijna gelijk aan die van Rijsbergen”. De kerk werd omstreeks 1436 gebouwd en vergroot in 1516⁸⁹. Na de Hervorming bleef ook deze kerk buiten gebruik, een in de Baronie geen zeldzaam verschijnsel. De kerk werd al in 1823 afgebroken, de toren is in 1937 gesloopt⁹⁰.

In Klein-Zundert tekende Verrijk de kerk met de westelijk ervan gelegen bebouwing gezien vanuit het zuid-oosten en het zuid-westen. De kerk is een eenbeukige kruiskerk met een driezijdig gesloten koor en een oudere westtoren. De toren met ingesnoerde spits staat voor een maar twee traveeën lang schip, waarvan smalle zijruimtes de toren aan noord- en zuidzijde belenden. De transeptarmen bestaan beide ook uit twee traveeën. Zij worden evenals het schip en koor gesteund door tweemaal versneden contreforten. Zeer waarschijnlijk was de kerk overwelfd, althans op overwelfing aangelegd. Rondom zijn grote spitsboogvensters met traceringen te zien, behalve aan de westzijde van het transept. Ook de westgevel van het schip is blind. Tegen de voet van de toren staat een uitgebouwd portaal onder een lessenaardak. In de hoek tussen koortravee en zuidertranseptarm bevindt zich een dito

schutterij. Rijsbergen telde destijds al drie oude, ook nu nog altijd florerende schuttersgilden: het gilde van St. Joris (1707), het gilde van St. Sebastiaan (1616) en het gilde van St. Bavo. Zij hanteren respectievelijk de voetboog, de handboog en het flobert. Zie hiervoor: A. Delahaye, „De gilden van Rijsbergen”, *Publikaties van het Archiveriaat „Nassau-Brabant”* 13 (1971).

⁸⁷ Zie noot 37.

⁸⁸ Bachiene, *o.c.*, IV, t.o. 780 (B). Bendorp gebruikte de penseeltekening, want op de schets, die onder een iets afwijkende hoek is getekend, komt de toren van Rijsbergen niet voor.

⁸⁹ Kalf, *Baronie*, 366-370.

gedekte kapel of aanbouw. In een van de beide schetsen wordt een ingang aangegeven in de tweede travee van het schip aan de zuidzijde. Toen Verrijk de kerk bezocht verkeerde deze nog wel niet in een zo desastreuze staat als in Rijsbergen, maar uit zijn aantekening „alle de gaaten sonder glazen” blijkt wel, dat ook hier het verval inzette.

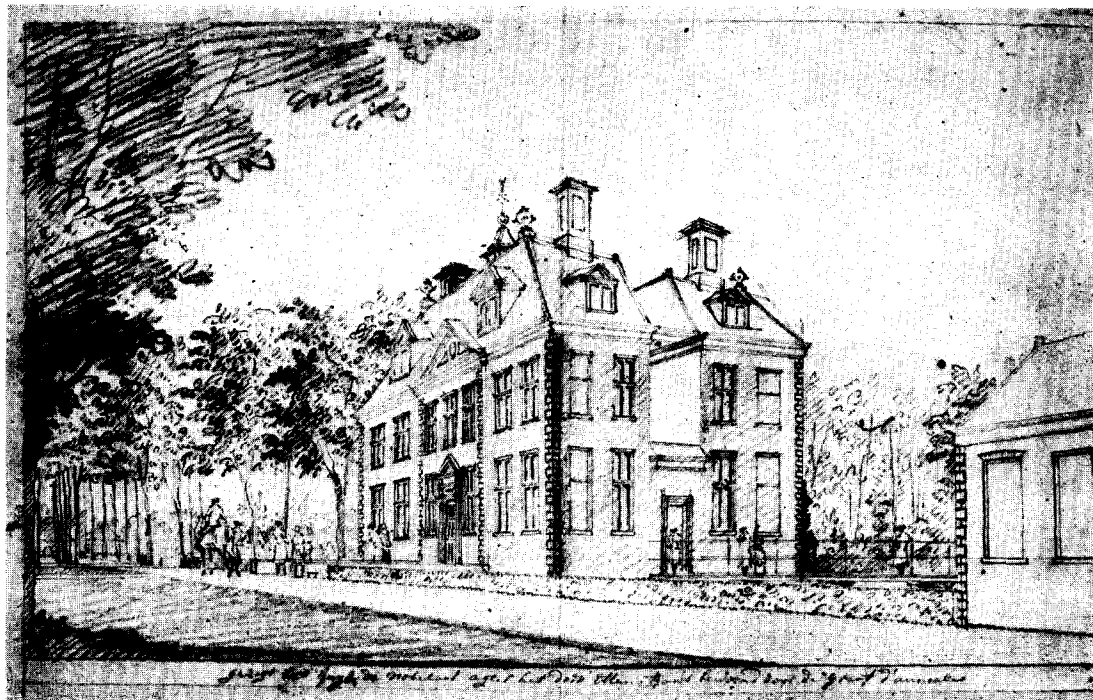
Juten heeft in zijn artikel over de kerk van Rijsbergen erop gewezen, dat het prentje van Roeland Roghman (1597-1687) met een gezicht op de koorzijde van de kerk in Rijsbergen in werkelijkheid de kerk van Klein-Zundert voorstelt. Hij baseert zijn mening o.m. op het feit, dat de kerk in Rijsbergen geen recht gesloten koor heeft gehad zoals op Roghmans prentje⁹¹. Nu blijkt ook het koor van de kerk in Klein-Zundert een polygonaal gesloten koor te hebben gehad. Hiermee vervalt Jutens belangrijkste argument voor de toeschrijving. Op het prentje staat trouwens helemaal geen rechte koorluiting⁹². Hiermee zijn de kansen voor Klein-Zundert en Rijsbergen weer gelijk. Wanneer ook beide kerken op hun kruising een torentje zouden hebben gehad, was het raadsel voorlopig onoplosbaar. Een kruisingstoren zoals door Roghman is geëetst komt op de schetsen van Klein-Zundert niet voor, maar in Rijsbergen stortte „het clyn torentje” al in 1714 met een gedeelte van het dak van de kerk in. Het summiere prentje van Roghman stelt voor wat het heet voor te stellen: „Rijsbergen”.

Wernhout. — Vanuit zijn standplaats Groot-Zundert is Verrijk in Wernhout gaan kijken. Behalve het rechthuis vond hij in de heerlijkheid geen bezienswaardigheden. Hij tekende het rechthuis en zijn omgeving van twee kanten. Dit rechthuis, het teken van een belangrijke zelfstandigheid is lang verdwenen. In 1882 werd op de plaats van dit gebouw een openbare school ge-

⁹⁰ Zie voor de geschiedenis van de kerk: F. A. Brekelmans, „De oudste geschiedenis van Zundert”, *Jaarb. „De Oranjeboom”* 8 (1955), 15-16; A. Delahaye, „De drie Heerlijkheden van Zundert”, *Publikaties Archiveriaat „Nassau-Brabant”* 9 (1970), 5-10; G. C. A. Juten, „De kerk van Klein Zundert”, *Taxandria* 33 (1926), 190-193.

⁹¹ *Taxandria* 34 (1927), 313-315.

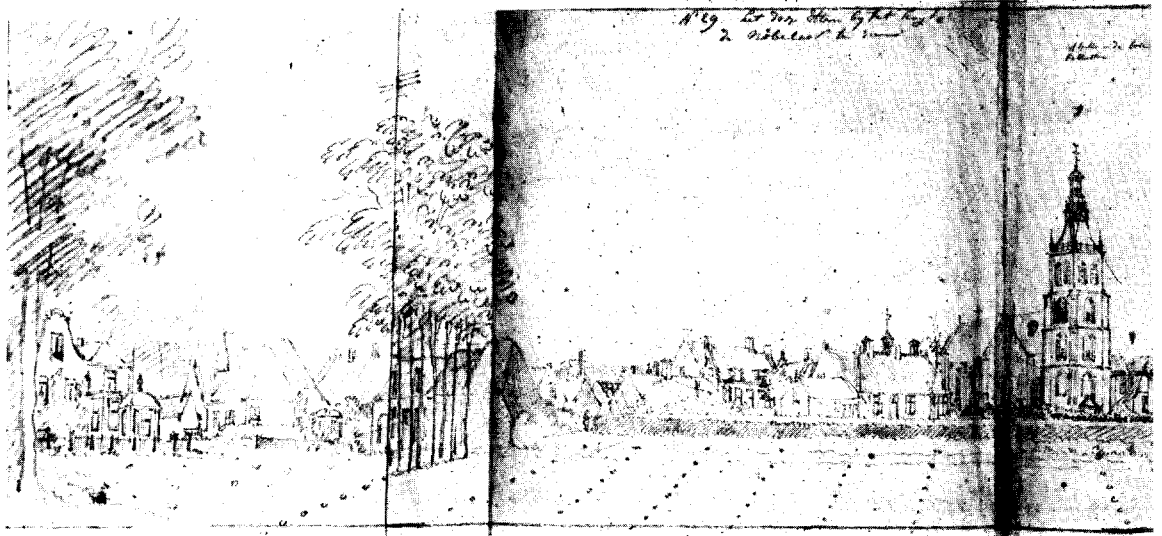
⁹² De arcering van de dakvlakken wijst evenals de flauw te onderscheiden hoekkepers wel degelijk op een driezijdige sluiting. Brekelmans en Delahaye volgen Jutens zienswijze.

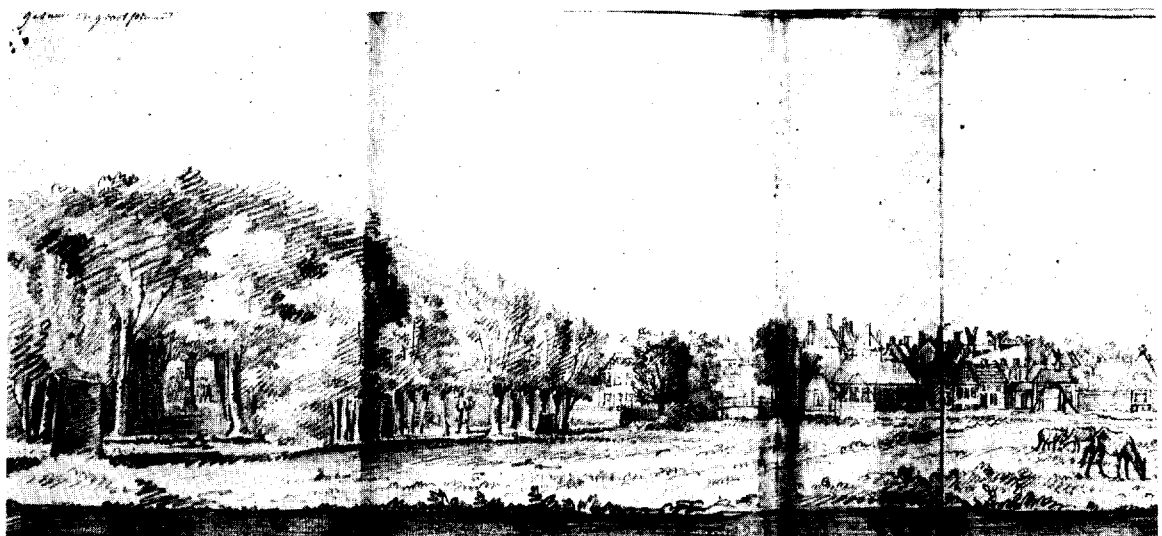
Afb. 9. Het huis De Nobelaer bij Etten in 1778, 23 v-s 2.
(Arnhem, Gemeentemuseum, inv. nr. GM 1594)

Afb. 10. Het huis De Nobelaer bij Etten, penseltkening in kleuren. (Particuliere collectie)

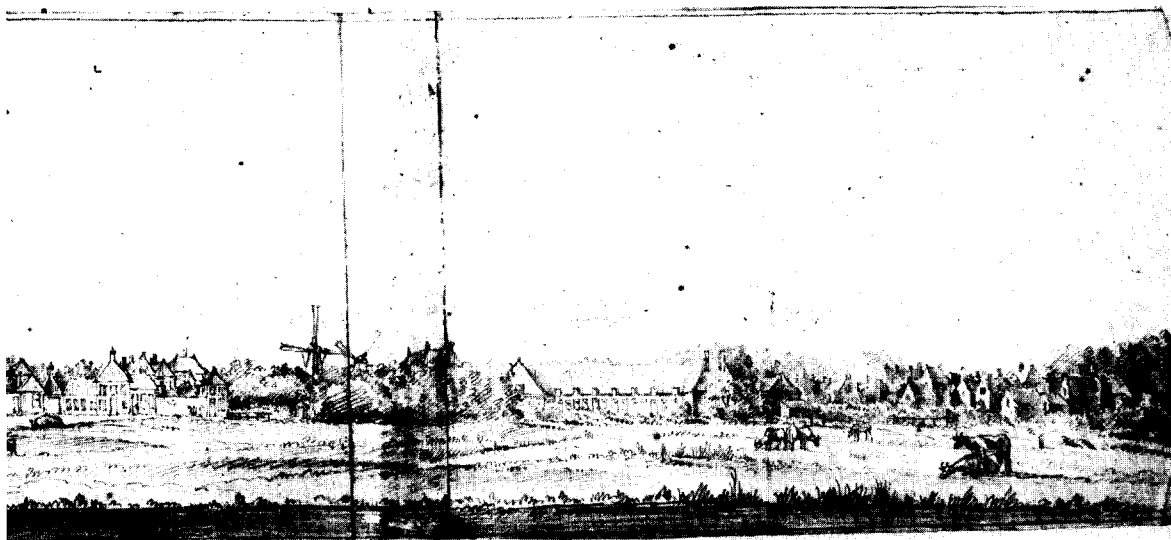
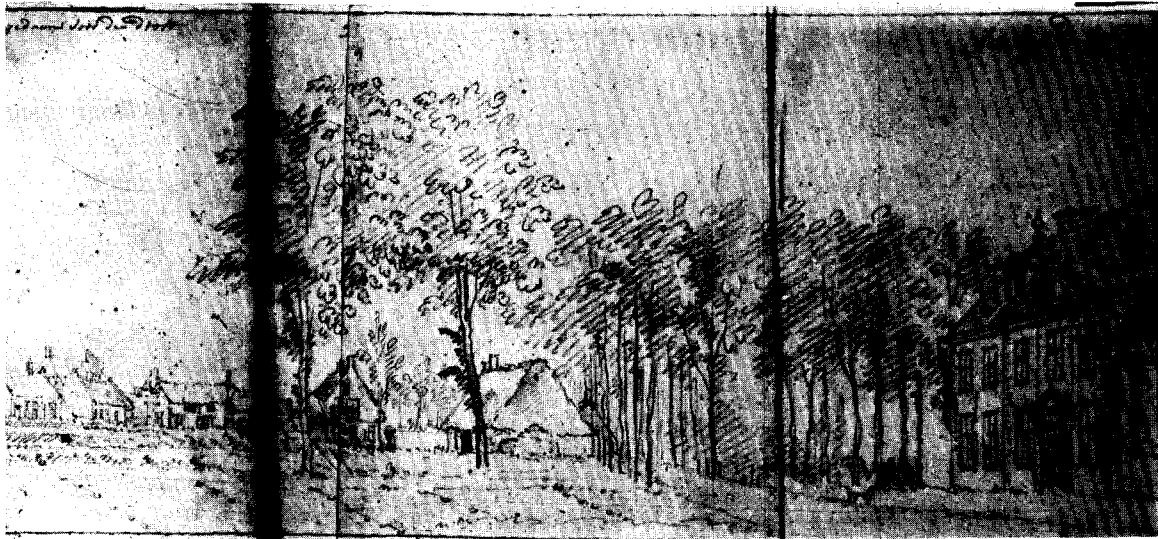

Afb. 11. Gezicht op het dorp Etten vanaf het huis De Nobelaer, 25 r-s 2.

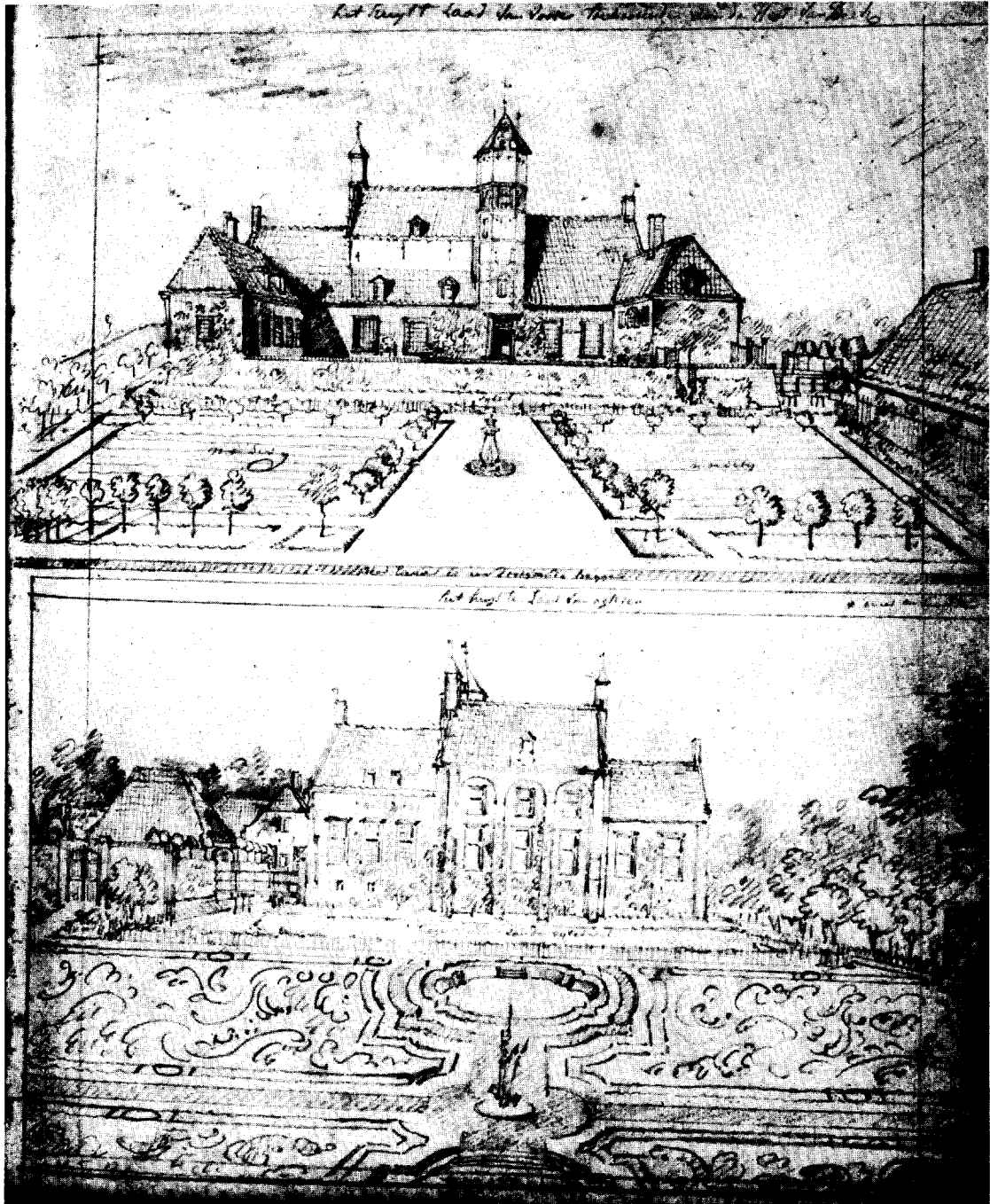
Afb. 12. Gezicht op Den Haag vanuit de Benoordenhoutse polder, 29 v-s 2.

VAN DIRK VERRIJK

(Arnhem, Gemeentemuseum, inv. nr. GM 1594)

HET TOPOGRAFISCH WERK VAN DIRK VERRIJK

Afb. 13. Het huis 't Laar bij Zundert, 13 r-A, B.

(Arnhem, Gemeentemuseum, inv. nr. GM 1594)

bouwd ⁹³. Op de eerste schets staat het rechthuis links van de naar Zundert afbuigende weg (21 v) ⁹⁴. Aan de overzijde van de weg is rechts de herberg „de Valk” afgebeeld (afb. 6). Op de tweede schets is de situatie van de andere kant getekend. Herberg en rechthuis staan centraal op de kromming van de naar links curvende Antwerpse Baan. Voor het rechthuis staan twee eeuwenoude bomen. Voor de hoofdingang ligt een stoep met enige treden. De deur wordt aan beide zijden geflankeerd door een groot en een klein venster, die het hoofdvertrek verlichten. Op de zolderverdieping zijn twee dakkapellen met stenen topgeveltjes precies boven de hoofdingang en boven de deur van het ernaast gelegen woonvertrek. Aan de linkerzijde is het rechthuis uitgebouwd met een naar achteren lopend schuurgedeelte. De derde schets in Wernhout gemaakt, toont een gezicht op de schutsboom (22 r). De met groen getooide naald staat loodrecht tussen de kaken en vormt in de compositie een aardig tegenwicht voor de ingesnoerde spits en het kruisingstorentje van de kerk van Zundert achter het coulissengroen voor de horizon ⁹⁵.

Groot-Zundert. — Wanneer men van Wernhout naar Zundert gaat, passeert men eerst het ten zuiden van de dorpskom gelegen Moleneind. Via de Molenstraat komt men in het oude centrum waar tot 1928 de middeleeuwse, aan de H. Trudo gewijde kerk stond. Het eerste gezicht in de te Zundert getekende reeks is een kijkje vanaf het Moleneind in de Molenstraat (9 r, afb. 2). Links van de weg staat een oud bakstenen huis met zijtopgevels en een dakkapel met tuitgevel aan de straatzijde. Het huis valt verder op door de kruisvensters met korfbogige ontlastingsbogen en enige sierankers in de zijtopgevel. Het gebouw vertoont enige overeenkomst met het rechthuis van Wernhout. De overige dorpswoningen langs de straat met hun opgewipte en afgewolfde rieten kappen zijn heel eenvoudig. Zij worden afgewisseld door enkele huizen met een trap- of tuitgevel. Bij het huis en tegen de houten Brabantse schuur rechts op de schets staan enige kar-

ren en wagenwielen. Het is wellicht de woning van de smid en de wagenmaker, want tegenover de woning staat een travaille.

Op de volgende schets is de voortzetting van de lintbebouwing aan de Molenstraat te zien (10 r). Op de achtergrond rijst de dorpskerk boven de huizen uit.

De aan Sint Trudo gewijde kerk komt volledig tot haar recht op de schets, die Verrijk annoteerde met „... uyt de Moole straat naar de Singel te sien” (11 r, afb. 7). Hij tekende de driebeukige kruiskerk op het ommuurde kerkhof vanaf het noordwesten met links een doorkijk naar de Singel. Met uitzondering van de sluitgevel van de noorder transeptarm is de gehele kerk op een rechts aangeplakt verlengblad geschetst. Van het omkaderde linker gedeelte heeft hij een gepenseelde versie gemaakt, want dit is te vinden op een gravure van Bendorp ⁹⁶. Oostelijk van het transept van de kerk is nog de dorpskamer te zien, die tegen de noordelijke gevel van het koor was gebouwd. Deze zeer bescheiden vergaderruimte op het beschermende kerkhofterrein heeft tot de bouw van het huidige stadhuis in 1830 dienst gedaan. Zij was met haar 20 voet in het vierkant kleiner dan de meeste huizen der dorpelingen ⁹⁷. Aan de rand van het kerkhof stond een overdekte houten roepstoel, zoals ook in Rijsbergen is aangetroffen. Deze is nog juist zichtbaar bij de groep huizen voor de belommerde Singel.

Deze groep huizen is van meer dichtbij te zien op het gezicht vanaf de Singel langs de Molenstraat (12 r). Het is een vlot en pittig getekend plaatje, waarop een tekenaar met zijn portefeuille onder de arm staat te converseren met een vrouw uit het dorp. De kerk is minder gelukt. De toren is te laag en te gedrongen. De kruising met het angelustorentje gaat aan hetzelfde euvel mank.

Dezelfde pittige tekenrant is ook te zien op het „gezigte de Caterstraat in t dorp Zundert”, waarop als herkenningspunt rechts op een verlengstrookje de toren van de Sint-Trudo nog net zichtbaar is (15 r). Het is treffend met hoeveel zorg een zo weinig opzienbarende dorpstraat door

⁹³ *Publikaties Archiveriaat „Nassau Brabanti”* 9 (1970), 46-50 met afbeelding van het prentje van Bendorp.

⁹⁴ Bachiene, *o.c.* IV, t.o. 780 (A).

⁹⁵ De schutsboom werd gebruikt door het in 1662 opgerichte gilde van St. Jan. Op de dag van de Wernhoutse kermis schoot het gilde „opwaarts” op de vogel. Zie A. Delahaye, „De Gilden van Zundert”, *Publikaties Archiveriaat „Nassau-Brabanti”* 19 (1972), 49-50.

Het gilde is al zeer lange tijd „thuis” in café De Valk. ⁹⁶ Bachiene, *o.c.* IV, t.o. 779.

⁹⁷ A. Delahaye, „Het Raadhuis van Zundert”, *Jaarb. „De Oranjeboom”* 13 (1960), 50, 53. In 1830 vond de aanbesteding plaats van het naar de plannen van Pieter Huysers uit Breda gebouwde raadhuis. Tegenover blz. 53 is een gravure van Bendorp afgebeeld, in het onderschrift toegeschreven aan Bendorp en Bulthuis. Deze komt niet voor in Bachiene, *o.c.* IV.

hem wordt behandeld. Het is niet bij deze schets gebleven. De grijs gewassen definitieve versie is in het bezit van het Provinciaal Genootschap in 's-Hertogenbosch ⁹⁸.

Tot de niet genummerde schetsen behoort het blad met twee afbeeldingen van de ten oosten van de Weerijds gelegen oude buitenplaats 't Laer (afb. 13). Op de terugweg heeft Verrijk vanaf de Gasthuislaan een panorama op het dorp getekend als gold het een afscheid van Zundert, waar hij zijn belangrijkste opdrachtgevers vond (14 r). Een van hen was de man die hem opdroeg zijn voorkamer te decoreren met een geschilderd behang, dat een steedse allure heeft, die men niet in een grensdorp van een der Generaliteitslanden verwacht aan te treffen.

Roosendaal. — Te oordelen naar de onvolkomenheden en de slordige afwerking heeft Verrijk de drie schetsen, die hij van het raadhuis en de kerk van Roosendaal maakte, heel vluchtig opgenomen. Het best geslaagd is het linker gedeelte van de eerste schets (23 r, afb. 5). Oorspronkelijk wilde hij alleen de rechter zijgevel van het raadhuis geven. De blik valt verder nog langs de westgevel en toren van de aan Johannes de Doper gewijde kruiskerk, waarvan het schip er als ruïne bij staat. Het transept is nog intact. Op een aangeplakte strook het koor en de zuidelijke transeptgevel en bovendien een aantal gevels aan de Bloemenmarkt ⁹⁹.

In hetzelfde tempo heeft hij ook de beide andere nummers geschetst. Zo is er een kijkje op het kerk- en raadhuiscomplex vanaf de Varkensmarkt (23 v-s 1). Op de daken staan de letters p en l om de dakbedekking in pannen of leien aan te geven. Op de derde schets ziet men de voor-gevel en de linker zijgevel van het raadhuis met zijn hoge in 1730 gebouwde bordesstoep en de voor een deel door roedenvensers vervangen kruiskozijsen (23 v). Tussen zes hoge trapgevels

aan de noordzijde van de Markt en het raadhuis valt de blik op de westgevel van de kerk ¹⁰⁰.

Sprundel. — Tussen Roosendaal en Breda staat in het dorp Sprundel de aan de H. Johannes de Doper gewijde kruiskerk, waarvan de toren en het koor met het transept overblijfselen zijn van de middeleeuwse parochiekerk. De 15de-eeuwse kerk was dankzij een relikwie van het H. Kruis een geliefd bedevaartsoord geworden. Dit verklaart de naar verhouding enorme transeptarmen en het diepe 5/8 gesloten koor van de kerk, die door Verrijk vanaf de noordoostkant en de zuidzijde is getekend (24 r, 24 v) ¹⁰¹. Al in 1583 had de kerk het ernstig te verduren. Tijdens het Twaalfjarig Bestand werd de schade hersteld. In 1648 moest de kerk ook hier aan de kleine groep hervormden worden overgegeven. In het laatste kwart van de 17de eeuw zet het verval in. In 1777 stonden, zoals op de schetsen te zien, de toren en het muurwerk van de kerk nog overeind, overgelaten aan weer en wind ¹⁰². Dit was er van de „fraaye en bequame kruiskerk (met) groot ende kleijne toren” overgebleven. De kerk was door toepassing van de natuurstenen banden voor het decoratieve effect en door de rijk ontwikkelde bakstenen steunberen een heel goed voorbeeld van baksteengotiek uit de Kempische school. In 1799 werd de bouwval aan de katholieken teruggegeven. Vier jaar later werd het kruiskoor op kleinere schaal vernieuwd. De polygonale sluiting is afgebroken en vervangen door een rechte muur, waardoor het oude koor werd gereduceerd tot twee traveeën ¹⁰³. Ook de transeptarmen zijn tot een-derde ingekort. Het oude eenbeukige schip is later volledig vernieuwd. Het was veel lager dan de oostpartij van de kerk en werd door de hervormden als kerk ingericht. Het onderhoud strekte zich niet verder uit dan tot toren en schip.

Het gezicht in Sprundel met op de voorgrond rechts de herberg „de Haas” is uitgewerkt en als

⁹⁸ Zie noot 39.

⁹⁹ Bachiene, *o.c.* IV, t.o. 790. De juiste dispositie van de koorpartij is Bendorp ontgaan.

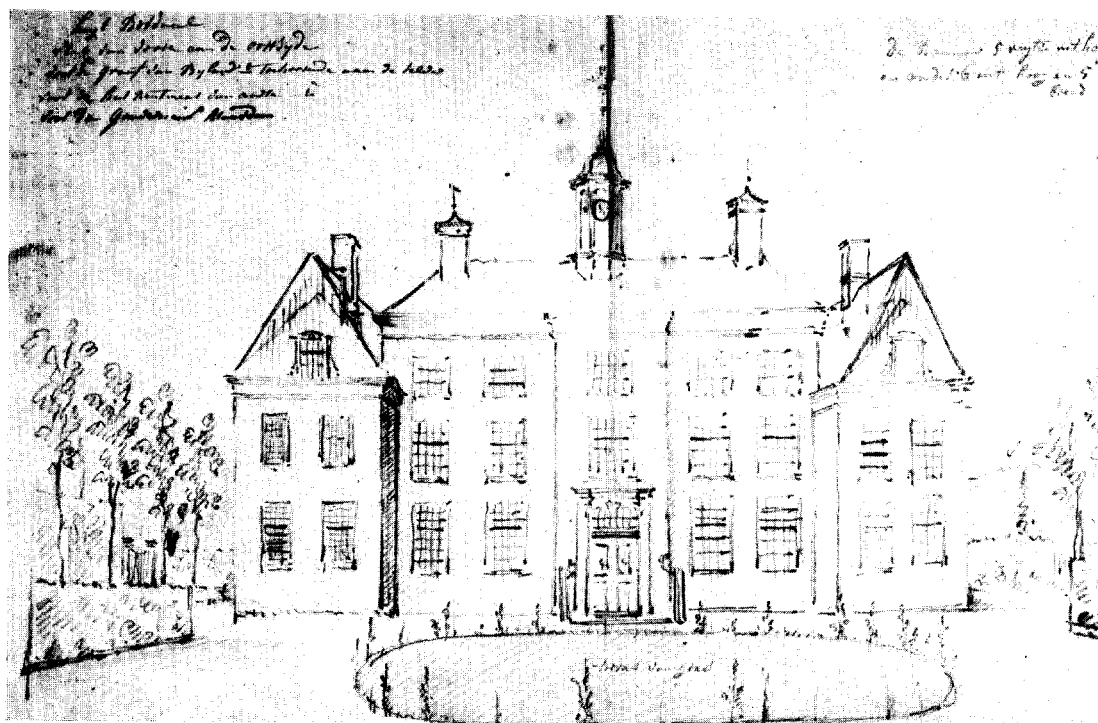
¹⁰⁰ Zie voor een beschrijving van het raadhuis met de hal: J. J. Werz, „Het raadhuis van Roosendaal in vervlogen dagen”, *Jaarb. „De Ghulden Roos”* 3 (1943), 64-75.

¹⁰¹ Kalf, *Baronie*, 329-331 en plattegrond afb. 300. In de pastorie van Sprundel trof Kalf de uitgewerkte versie aan en nam deze op als afb. 299.

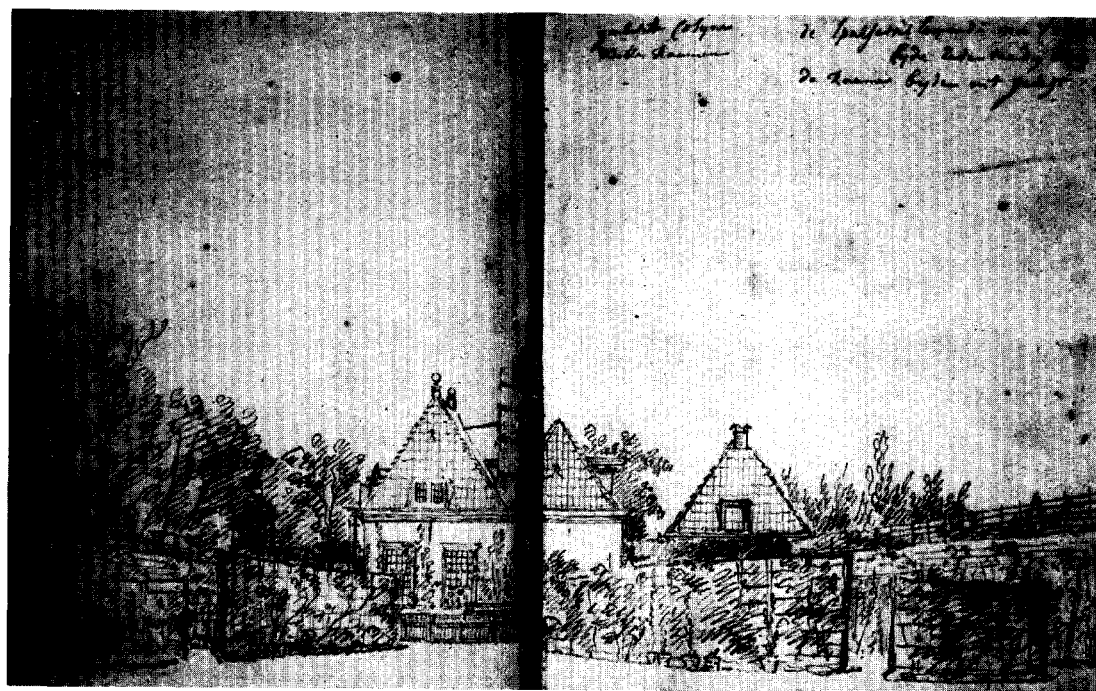
¹⁰² Zie voor de geschiedenis van de kerk tot aan de teruggave: J. Hezemans, „Onder Sprundels Toren 1500-1800”, *Jaarb. „De Ghulden Roos”* 16 (1956), 87-100.

¹⁰³ In het manuscript van de landmeter Hendrik Verhees komt een tekening voor van de kerk gezien aan de noordzijde en door hem geannoteerd: „Sprundel onder Etten 17 November 1800 / wordt door de Roomschen zeedert eenige tyd gebruikt. alhier is een Pastory”. Verhees tekent een schip van vier traveeën en een recht-gesloten koor van drie traveeën. Aanvankelijk schijnt dus alleen de 5/8 sluiting te zijn afgebroken en later (verbouwing in 1857?) is het koor opnieuw met een travee ingekort. — Het album Verhees berust in het Capucijnenklooster te Handel bij Gemert. Foto's in de verzameling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

HET TOPOGRAFISCH WERK VAN DIRK VERRIJK

Afb. 14. De façade van het huis Bosdal bij Prinsenbeek, 7 v-s.

Afb. 15. De buitenplaats Duinzigt bij Den Haag. Gezicht vanuit de tuin op de achtergevel van het huis, 29 v-s 3. (Arnhem, Gemcentemuseum, inv. nr. GM 1594)

Afb. 16. Geschilderd behang met riviergezichten in de pastorie Trudo in Groot-Zundert. Twee compartimenten en het dessus-de-porte aan de gangzijde na restauratie.

Afb. 17. Riviergezicht met havenhoofd, dorp en buitenplaats. Behang in Groot-Zundert, na restauratie foutief herplaatst links van de deur naar de achterkamer.

Afb. 18. Riviergezicht met buitenplaatsen en dorp. Behang in Groot-Zundert, rechts van de gangdeur met signatuur op voetstuk van tuinvaas.
(Foto's Monumentenzorg 1972)

gravure opgenomen in de *Vaderlandsche Geographie* 104.

Etten. — In Etten heeft Verrijk zes dorpsgezichten getekend, drie van de Markt, twee vanaf het Moleneind en een panorama vanaf een punt vlak bij het voormalige kasteel de Nobelaer. Van de Nobelaer zelf heeft hij een niet genummerde schets vervaardigd. Hoofdmotief op de Markt-schetsen van het in 1777 zo juist ingrijpend van aanzijn veranderde Baronie-dorp is de kerk met het raadhuis 105. Op de eerste schets is de Markt weergegeven gezien vanaf het noordoosten met van rechts naar links de nog grotendeels bestaande bebouwing: het huis „De Wint-hont”, herberg „De Zwaan, een kleine, nu verdwenen woning, het raadhuis en het brandspuithuisje, en verder de kerk, waarvan de toren het geheel bekroont 106. Voor het raadhuis gaat de markt over in de wegen die naar het Moleneind en naar Breda leiden (25 r, afb. 8).

Toen Verrijk de schetsen maakte was het raadhuis pas gereed gekomen 107. Op schets nr 27 heeft hij de hardstenen bordesstoep nog eens afzonderlijk in de marge getekend als zijnde „het fraaiste onderdeel van het dorps-huis”. Elders noemt hij zelfs de totale bouwkosten 108. De bewuste schets toont een gezicht in omgekeerde richting van de kerk tot aan de herberg (25 r-s 4). De verdere bebouwing van het noordelijk gedeelte van de Markt wordt aan het oog onttrokken door de recentelijk aangeplante dubbele rij bomen.

Meer op het detail gericht, maar wel hoogst onhandig uitgevoerd, is de tekening van de raadhuisgevel en de koorpartij met de torenbekroning van de kerk (25 r-s 1). Het lijkt een bijna onmogelijke opgave om hiervan bij de uitwerking nog iets redelijks te maken. Toch is het hem gelukt zoals blijkt uit een wel wat houderige, maar vooral aan de kleur haar charme ontlenende teke-

ning in de Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap in 's-Hertogenbosch. Deze tekening en ook de beide andere van de Ettense Markt, in de genoemde collectie aanwezig, zijn zo fris van kleur en zo aardig van stoffering, dat men de vertekening graag voor lief neemt 109.

Op weg naar de korenmolen aan het Moleneind tekende Verrijk de straat met de toren vanuit het westen (25 r-s 3). Hij is doorgelopen tot voorbij de splitsing van de weg en tekende vervolgens aan de voet van de molenberg de oude Bisschopsmolen met de dorpsstoren op de achtergrond (14 v).

Een werkelijk kapitaal gezicht is de schets van „het dorp Etten by het huys de Nobelaer te zien” (afb. 11). Hierop zijn behalve de gevel van het kasteel de gehele oostelijke bebouwing van de Markt vanaf de kerk tot ongeveer de huizen op de kruising van de Achterstraat, de kerk vanuit het noordwesten en de achtergevels van de huizen aan de straat naar de Molenzij afgebeeld (25 r-s 2).

Leur. — In de 17de en 18de eeuw was Leur een welvarend dorp dat zijn bloei dankte aan de vrachtvaart. Turf, rijshout en granen afkomstig uit de wijde omtrek werden vanaf Leur over het riviertje de Mark verscheept naar de noordelijke provincies, tot in Kleefsland toe. Het dorp bestond feitelijk uit een lange straat met een bouwconcentratie nabij de zogenaamde Leurse Haven, een in de Mark uitmondende, voor de scheepvaart geschikte rivierarm, die het dorp in tweeën deelde. Die hoofdstraat, de huidige Lange en Korte Brugstraat, respectievelijk gelegen ten oosten en ten westen van Leurse Haven liep over een dubbele ophaalbrug. Die brug, zoals Nuyts zegt „bequaam voor scheepen om met staande masten door te varen”, is samen met de Hervormde kerk het vaste oriëntatiepunt voor het localiseren van de drie Verrijkschetsen.

¹⁰⁴ Bachiene, *o.c.* IV, t.o. 782 (A). Hiernaar is een schilderijtje vervaardigd, afgebeeld in: *Jaarb. „De Ghulden Roos”* 16 (1956), t.o. 80. Het olieverfschilderijtje wordt toegeschreven aan H. Spilman. Het ligt m.i. meer voor de hand dat het is vervaardigd door Bendorp, die de gekleurde penseeltekening voor het maken van de prent in handen heeft gehad.

¹⁰⁵ Zie voor de kerk: Kalf, *Baronie*, 218-223; J. Kalf, „De kerk van Etten”, *Bulletin N.O.B.* 2de s. 3 (1910), 61-70 en 210-223. De toren werd in 1771 gebouwd door P. W. Schonck. Zie tekening op blz. 217, afb. 8 en blz. 221.

¹⁰⁶ C. Th. Lohmann, „Het Huis „De Zwaan” te Etten”, *Jaarb. „De Oranjeboom”* 11 (1958), 155-162.

¹⁰⁷ F. Brekelmans, „Het raadhuis van Etten”,

Taxandria 44 (1937), 99-102. Het ontwerp van het raadhuis van Etten was ook van P. W. Schonck. Het gebouw werd in december 1776 opgeleverd en in september 1777 werd besloten rondom het dorps-huis een stoep te laten aanleggen. Deze is op Verrijks tekening nog niet te zien. Op de uitgewerkte tekeningen, gedateerd 1778, komt de stoep evenmin voor. Kwam hij in 1778 voor de eerste maal in Etten (cf. jaartal op de schets van kasteel De Nobelaer) of reisde hij opnieuw naar Etten om een serie bestellingen af te leveren?

¹⁰⁸ Het dorps-huis werd aanbesteed voor „11 200 gulden”. Cf. Verrijks niet geheel duidelijke notitie in het schetsboek blad 2 r-b.

¹⁰⁹ Zie voor de tekening noot 35.

De eerste schets laat de dubbele ophaalbrug zien vanuit het zuidwesten (25 v). Het kerkje staat met de korte zijde aan de Leurse Haven. Het is een eenvoudig gebouwtje met een klokgetoren op het dak. In oorsprong zou het kerkje de naar het zuiden vergrote voormalige St.-Annakapel zijn. Merkwaardig detail is de zakkoot in de top van de westelijke sluitingsmuur ¹¹⁰. De schets geeft een overzicht van de bebouwing aan de Leurse Haven, waarin enige schepen liggen. Kalf heeft een gepenseelde versie aangetroffen in een particuliere collectie ¹¹¹.

De tweede is gemaakt in de Lange Brugstraat, vanuit een punt ten zuidoosten van de kerk, die in 1714 in grote trekken deze gestalte kreeg (25 v-s 2). Aan de straat staan voornamelijk trap- en tuitgevels. Tegenover de kerk staat een huis waar de zwaan uithangt.

Voor de derde schets is Verriek op een grotere afstand van de kerk over de brug in de Korte Brugstraat gaan staan. In enkele krabbels geeft hij de huizen en de schuren aan de westzijde van de haven langs de Rijdsijk weer (26 r).

Kamerbehangsels in Zundert

In de pastorie „Trudo” aan de Molenstraat nr. 9 in Zundert bevindt zich aan de straatzijde rechts van de monumentale toegangsdeur een kamer die is gedecoreerd met een volledige serie geschilderde kamerbehangsels (afb. 16-18). Kalf vermeldt het ensemble in zijn Geïllustreerde beschrijving van de Baronie van Breda als een werk van W. Vereyk uit 1793 ¹¹². Pastoor G. Juten heeft deze mededeling in zijn boek over „Kerkelijk Zundert” zonder meer overgenomen ¹¹³. Kalfs onnauwkeurigheid bij het lezen van de signatuur op verschillende door hem in zijn boek opgenomen en vermelde afbeeldingen van Verriek geven voldoende aanleiding om de kamerbehangsels eens nader onder de loep te nemen.

Het gehele ensemble bestaat uit vijf grote compartimenten en een vijftal smalle doeken naast en tussen de vensters van de ruime hoekkamer. Zij tonen stuk voor stuk variaties op eenzelfde thema: rijkelijk gestoffeerde riviergezichten in een heuvelachtig landschap. Boven de twee toegangsdeuren bevinden zich dessus-de-portes waarop onderling verschillende rococo-vazen met

bloeiende boeketten en bloem-guirlandes zijn geschilderd. Het schoorsteenstuk boven een spiegel vertoont eveneens een tuinvaas met bloemen en guirlandes ¹¹⁴. De bloemenslingers zijn overigens ook aangebracht langs de bovenrand van de overige doeken. De behangsels zijn gelijktijdig met renovatie van de pastorie grondig gerestaureerd door de firma Van Bohemen in Den Haag in 1971. De kamer is behoudens de verwisseling van de beide grote doeken tegenover de vensters weer in oude luister hersteld.

De schilder heeft zijn werk gesigneerd in de rechter benedenhoek van het vak, dat is aangebracht rechts van de deur die de kamer met de gang verbindt. Ofschoon de gehele signatuur en wel met name het jaartal niet meer goed leesbaar is, staat op de donkerbruine sokkel van een enorme tuinvaas, die de compositie van dit compartiment aan de rechter zijde afsluit met zekerheid te lezen: „*T Verriek inv. fecit 17...*”.

Kalfs lezing „W. Vereyk” is zonder meer onjuist. Het jaartal 1793 is onmogelijk te lezen. Wanneer men evenwel aan dit jaartal blijft vasthouden, dan kan Theodorus Verriek de schilder niet zijn. Hij overleed immers zeven jaar voordien. De door Kalf vermelde datering staat echter allerminst vast, want vergelijkt men Verrieks schetsen en tekeningen met deze kwalitatief stellig middelmatige, maar vooral qua inhoud en factuur interessante doeken, dan ziet men een onmiskenbare verwantschap.

Al die elementen, die zo kenmerkend zijn in het werk van Verriek, die feitelijk zijn specialisme vormen, vindt men op deze doeken bijeen. Het zijn de typisch Hollandse rivier- en watergezichten met langs de heuvelachtige, wel romantische, maar niet bepaald Nederlands aandoende oevers de dorpen en de buitenplaatsen aan de Vecht, Amstel en Oude Rijn, waarvan Verriek talloze tekeningen heeft gemaakt. Hij heeft alle tafereelen gestoffeerd met een melange van menselijk spel en bedrijf.

Op het water schildert hij de vissersschepen en zeilboten, platte roeiboortjes en met snijwerk versierde pleziervaartuigen. Schepen worden gelost en geladen, Compagnieschepen krijgen een onderhoudsbeurt in de haven. Aan de oevers vindt men de burgers en de gewone luiden terug, de

¹¹⁰ Zie voor de beschrijving van de kerk: Kalf, *Baronie*, 230-231.

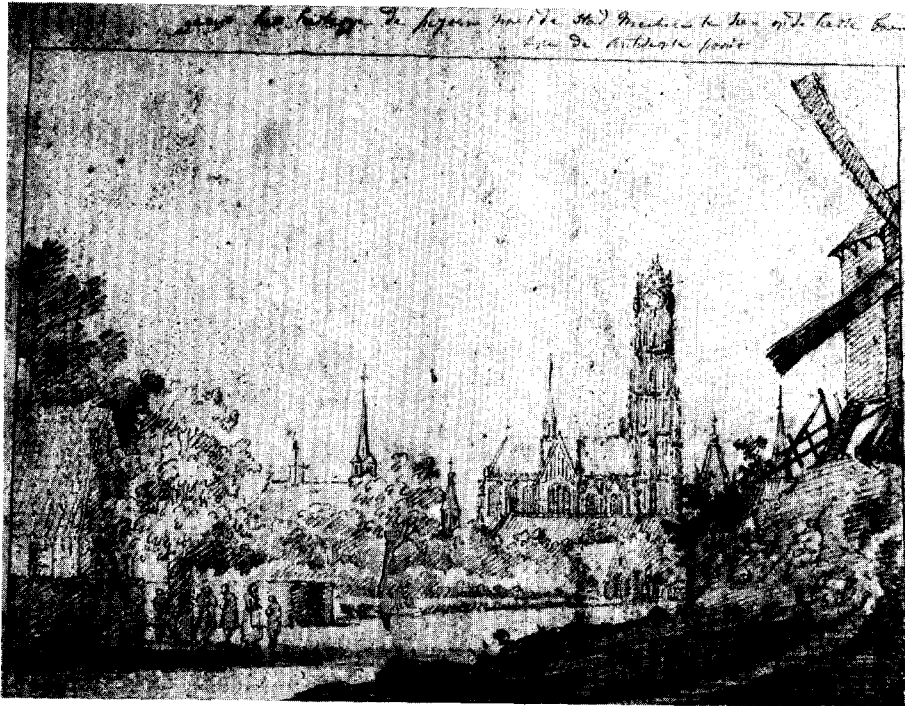
¹¹¹ Kalf, *Baronie*, 231, afb. 209.

¹¹² Kalf, *Baronie*, 363.

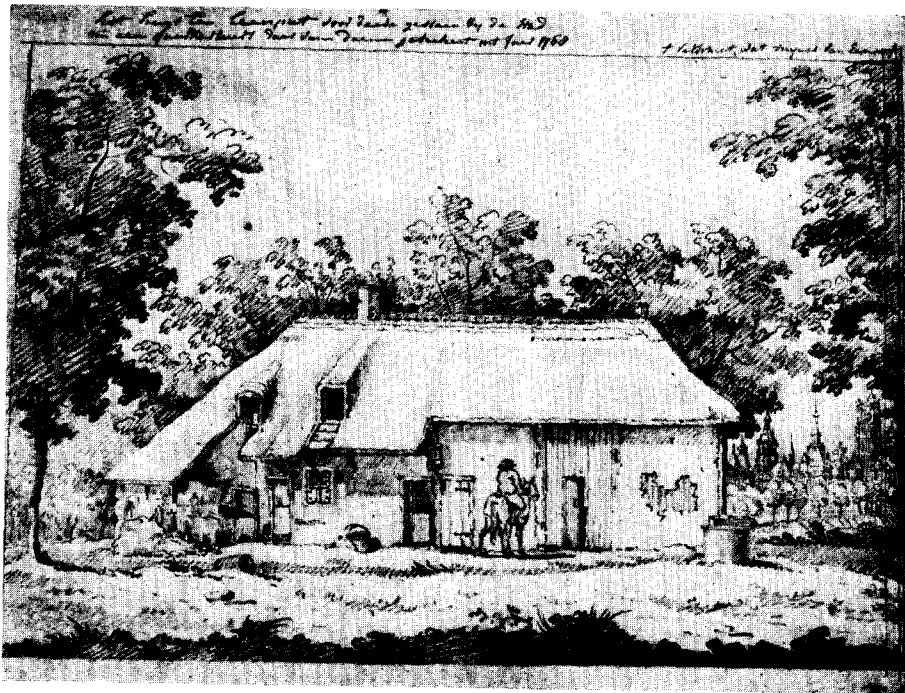
¹¹³ G. C. A. Juten, *Kerkelijk Zundert*, Bergen op Zoom 1935, 37. Hier staat W. Verreyt.

¹¹⁴ In dit verband past het op doek geschilderde bloemstilven, dat in de veilingcatalogus Johannes van Wessel (Utrecht 26.7.1786) onder nr. 216 wordt omschreven als „*Etant un Tableau de fleur ampli, qui represente un Vase antique placé sur un table de marbre*”.

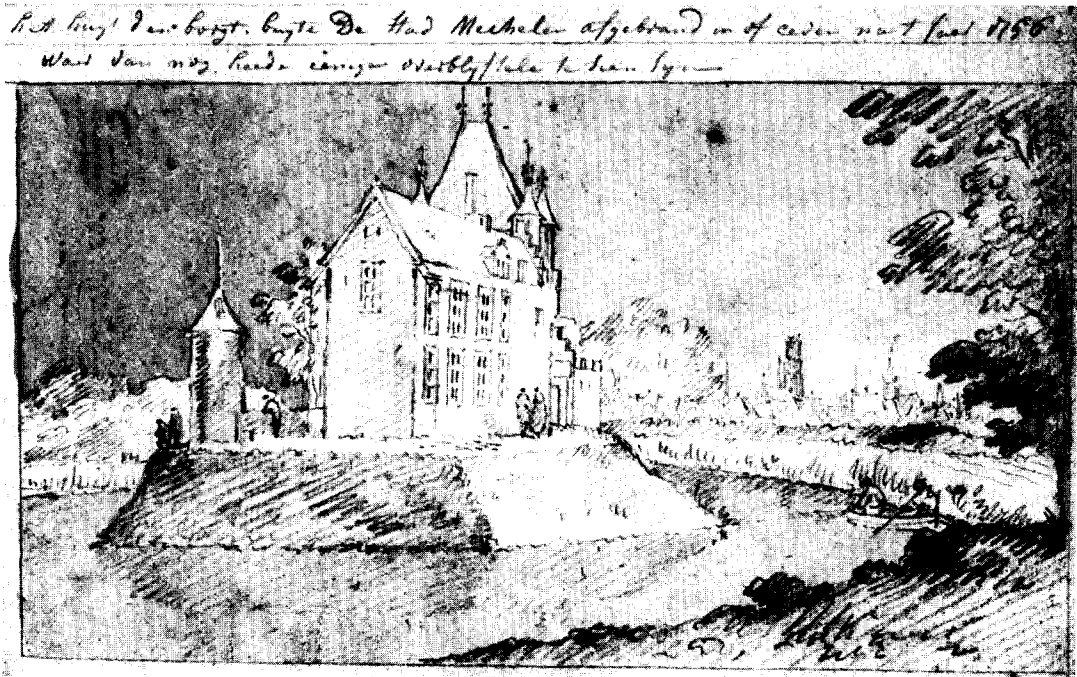
HET TOPOGRAFISCH WERK VAN DIRK VERRIJK

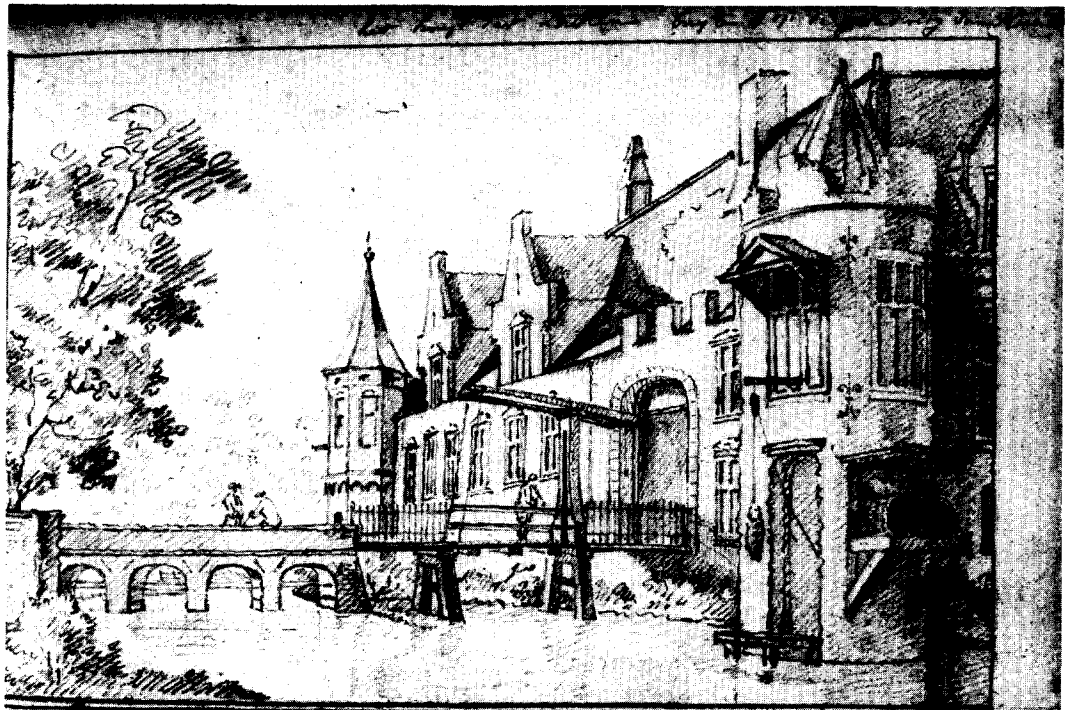
Afb. 19. Gezicht op de stad Mechelen vanaf de herberg De Pyoen aan de Hessebaan buiten de Antwerpse poort, 4 r.

Afb. 20. Het huis ten Leenput met op de achtergrond de stad Mechelen in 1768, 7 r.
(Arnhem, Gemeentemuseum, inv. nr. G.M 1594)

Afb. 21. Het kasteel den Borcht buiten Mechelen, geschetst naar een oudere afbeelding, 3 r-B.

Afb. 22. Het kasteel van Zottegem in Oost-Vlaanderen, 8 r-A.
(Arnhem, Gemeentemuseum, inv. nr. GM 1594)

clichéfiguurtjes, bekend van zijn tekeningen. Zij zijn er allemaal, de welgestelden die op de terrassen van hun buitenplaatsen of in de onmiddellijke nabijheid van hun theekoepels flaneren en discussiëren, de jagers, vissers en veehoeders en niet te vergeten de boeren, die onbekommerd genieten van de attracties van een dorpskermis. Er is zelfs een bescheiden plaats ingeruimd voor een arcadisch landschap ¹¹⁵.

De verschillende composities zijn zoveel mogelijk symmetrisch opgebouwd, zodat er een samenhang is te onderkennen in de bij elkaar behorende taferelen. Indirect wordt er een soepele overgang bewerkstelligd door het zich voortzetten van scènes, waarin figuren een rol is toebedeeld. Het jacht- en kermistaferel en de bedrijvigheid in de haven lopen door over twee vakken.

Er is geen twijfel mogelijk. Dit behangsel is van de hand van Theodorus Verriek. Het is vervaardigd voor 1786, maar het ligt het meest voor de hand, dat de schilder het ensemble heeft gemaakt in de periode dat hij in de Baronie vertoefde. De tekeningen van de Baronie-serie maakte hij deels in 1777, deels in 1778. In het eerstgenoemde jaar maakte hij ook een tekening van de Caterstraat. Aan de hand van deze tekening is ook de rest van de Zundertse gezichten, waaronder de in de Molenstraat gemaakte schetsen te dateren. De gekleurde tekeningen van de dorpsgezichten in Etten zijn in 1778 gemaakt. Hij was toen kennelijk weer in de buurt. Het arbeidsterrein was vruchtbaar genoeg om terug te keren. Schout van Vechelen en gouverneur van Maasdam behoorden in Zundert tot zijn beste klanten. Kwam hij wellicht in 1778 hier terug voor de decoratie van deze kamer. Las Kalf een 3 in plaats van een 8 op de ook nu na de schoonmaakbeurt nauwelijks te lezen signatuur? Een verwisseling van een sierlijk geschreven cijfer 9 en 7 hoeft niet zonder meer te worden uitgesloten.

Wie Verrieks opdrachtgever is geweest, is niet bekend. De woning is pas in 1847 door het R.K. kerkbestuur gekocht. In de 18de eeuw werd het huis bewoond door Gerret Joes de Milly. Hij woonde reeds in 1783 in de Molenstraat, want

¹¹⁵ Een enkel voorbeeld ter vergelijking: „Gesigt de buytenplaats Hofwerk bij Breukelen”, penseel in kleuren, collectie H.M. de Koningin. Veehoeders en vissers zijn op talrijke tekeningen te vinden. „Dorpsgezichten verbeeldende Kermis Feesten, ryk gestoffeerd” komen voor in de veilingcatalogus Jan Luyten en Cornelis Brand (Amsterdam 29.1.1787), nrs. F 354 (a, b) en 355 (a-c).

in dat jaar wordt zijn naam in een transportakte vermeld. Westelijk van zijn huis stond toen de woning van de weduwe van de schout en meier Johannes van Vechelen ¹¹⁶. Wanneer de Milly in 1783 en ook daarvoor het huis heeft bewoond, moet hij of anders de vorige eigenaar van de woning het kamerbehangsel hebben laten vervaardigen.

Dit goed bewaarde ensemble roept de vraag op of Verriek uit de kring van de behangsel-schilders en decorateurs afkomstig is. Hij kan immers als anoniem decorateur in een van de grotere behangsel-ateliers werkzaam zijn geweest in zijn jonge jaren. Er zijn geen bewijzen aan te voeren. Het feit dat de oude Pieter Barbiers nogal wat tekeningen van hem bezat, bewijst niets, maar is wel opmerkelijk. Men kan ook heel goed denken aan een vriendschappelijke relatie tussen deze beide tijdgenoten. Zijn tekenstijl en compositie-opbouw versterken overigens wel het geopperde vermoeden.

Kastelen en buitenplaatsen

Van de schetsen die Verriek van Nederlandse kastelen en buitenplaatsen in zijn bundel opnam, zijn vooral de in de Baronie gelegen huizen bij Etten, Zundert en Prinsenbeek belangrijk. Het buiten Duinzigt bij Den Haag is weinig bekend. Minder interessant dan deze unica zijn de schetsen van de kastelen Helmond en Biljoen bij Velp ¹¹⁷. Zij zullen niet afzonderlijk worden besproken. Hun aanwezigheid in de bundel geeft aan, dat zijn actie-radius beduidend groter is dan tot nu toe kon worden vastgesteld. De huizen De Nobelaer, 't Laer, Bosdal en Duinzigt zullen hier achtereenvolgens onder de loep worden genomen.

Kasteel „De Nobelaer” bij Etten

In Etten stonden niet minder dan drie middeleeuwse kastelen. Het huis „De Nobelaer”, gelegen ten zuidwesten van de Hervormde kerk achter het Paulushofje was er een van. Het dankt zijn naam aan het geslacht dat het middeleeuwse kasteel in 1630 verwierf ¹¹⁸. Een van de uit Breda stammende leden van de familie, Justus

¹¹⁶ H. van der Hoeven, *Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Zundert en Wernhout*, Zundert 1912, 72.

¹¹⁷ „Gezigten van het Huys Billoen in Gelderland, 2 stuks different”, komen voor in de veilingcatalogus Theodorus van Duysel (Den Haag 7.6.1784), nr. 362 (a, b).

¹¹⁸ De fundamenten van het middeleeuwse kasteel

de Nobelaer, heer van Burgst en Grijsort, heeft het oude omgrachte huis ingrijpend verbouwd. Door zijn toedoen heeft het kasteel in grote lijnen de gestalte gekregen, die te zien is op de 1778 gedateerde schets van Verrijk. Hierop komt het huis voor en een gedeelte van de tuinen, waarvan Nuyts zegt: „... met regt staan de aan schouwers in diepe twijfelmoedigheid welk 't eerst zullen verwonderen...”. De kamers en de zalen rijkelijk gedecoreerd met stucwerk of de hoven met een keur bomen, planten en gewassen? Van al die „vermakelijke plantagiën en dreven”, van het huis en de visrijke grachten en vijvers zou niets anders overblijven dan een schamel deel van de bijgebouwen, het koetshuis ¹¹⁹.

De schets naar welke de tekenaar een kleurige tekening penseelde, die Kalf terugvond bij de toenmalige pastoor van Etten, toont het kasteel onder dezelfde hoek als op het hiervoor genoemde blad met het panorama van Etten (25 r-s 2, afb. 11). De toenmalige voorgevel met de toegang in het door een fronton bekroonde middenrisaliet was oorspronkelijk een zijgevel van het kasteel ¹²⁰. De oude toegang was namelijk gelegen tussen de vooruitspringende vleugels van het in plattegrond U-vormige gebouw. In plaats van de vaste brug was hier voordien een ophaalbrug, zoals nog is te zien op een afbeelding van het kasteel, door Abraham Snels in 1750 (?) op een handspiegel gegraveerd ¹²¹. Op de schets en ook op de tekening is de kleine binnenplaats aangegeven als een veel te smalle schacht. Echte verschillen met de oudere afbeeldingen van Pronk-Radiges en Snels zijn de nadrukkelijk getekende hoekblokken, het verschil in dakkapellen en venstertype. Rechts van het kasteel staat nog een gedeelte van het koetshuis afgebeeld ¹²². De figuren zijn op de schets binnen de maat gehouden, maar op de penseeltekening zijn sommige buiten elke verhouding.

werden in 1938 door dr. J. H. Holwerda opgegraven. Twee overzichtsfoto's zijn aanwezig in de foto-verzameling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

¹¹⁹ Manuscript P. Nuyts, *Beschrijvinge van de Vryheid en Heerlijkheid Etten. Met den gevolgen en de aankleven van dien.* (17...). 19de-eeuws afschrift in de bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, blz. 40.

¹²⁰ W. J. F. Juten, „Het kasteel van Etten”, *Taxandria* 3 (1896), 30-31. — W. J. F. Juten, „Het kasteel de Nobelaer en een stuk kerkelijke geschiedenis”, *Taxandria* 3 (1896), 195-205 met een afbeelding van de penseeltekening op naam van F. Verrijk en de foute datering 1710. — Kalf, *Baronie*, 229-230. Hij beeldt de tekening af op blz. 228, afb. 208 en dateert

Het Huis „Te Laer” bij Zundert

Bijzonder interessant zijn de twee kleine tekeningen, die Verrijk heeft gemaakt van het ten zuidoosten van het dorp Zundert gelegen huis „Te Laer” of „'t Laer” (13 r-A, B, afb. 13). Het complex is in de eerste helft van de 19de eeuw gesloopt. Over de vraag, wanneer de sloop heeft plaats gevonden, lopen de meningen nogal uiteen.

Kalf maakt in zijn Beschrijving van de Baronie uitvoerig melding van de geschiedenis van het huis. Hij wijst op een tweetal afbeeldingen in de collectie van het Provinciaal Genootschap in 's-Hertogenbosch, nl. een tekening van N. Wicart en een tweede anonieme tekening van de ruïne van het kasteel van Zundert. Hij betwijfelt echter of de tekeningen inderdaad het huis 't Laer voorstellen ¹²³. Een reden om speciale aandacht te schenken aan Verrijks afbeeldingen van het huis 't Laer.

Er zijn verschillende omschrijvingen van het huis, die een vage indruk geven van het complex. De „Teegenwoordige Staat” vermeldt het huis Te Laer als „een herenhuis, rondsom in het water gelegen”. In 1738 werd het goed, bestaande uit o.m. landerijen, zaai- en weiland, beemden en bossen, geveild ¹²⁴. Van Goor geeft als eigenaresse van het goed in 1744 op de weduwe en erfgename van overste Arnout Otto. Deze militair heeft het landgoed „merckelyck verbeterd en met vele aangename tuynen en beplantingen vercierd” ¹²⁵. Toen Verrijk het huis met de tuinen tekende in 1777 was volgens zijn aantekening de Heer van Beek eigenaar van het goed. Deze Van Beek was Hendricus Josephus Cornelis van Beeck. Hij had het huis 1763 ondershands gekocht en bleef er tot aan zijn dood wonen. Na zijn overlijden verkocht zijn tweede vrouw de bezitting op 20 september 1784 ¹²⁶.

De tekeningen geven een uitstekend beeld te

haar 1780.

¹²¹ Afgebeeld bij het artikel van Juten in: *Taxandria* 3 (1896), 30.

¹²² Het koetshuis aan de Korte Dreef 31-35 is na de ingrijpende restauratie in 1968 ingericht als barodega.

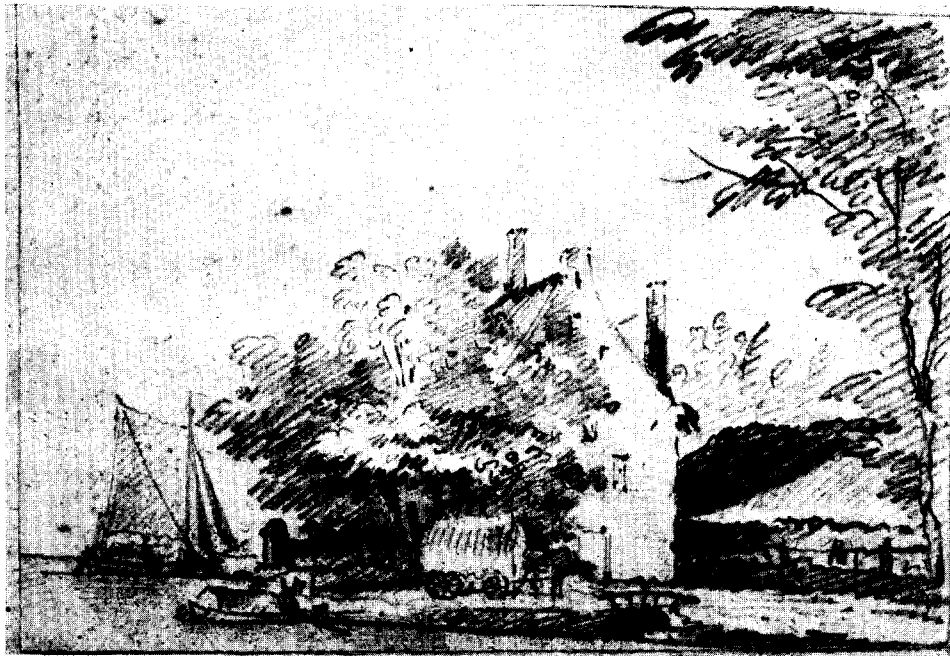
¹²³ Kalf, *Baronie*, 364-365.

¹²⁴ *Heedendaagsche Historie of Teegenwoordige Slaat van alle volkeren; XIIdede deel; Vervolgende de Beschrijving der Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam 1740, 232.

¹²⁵ Thomas Ernst van Goor, *Beschryving der Stadt en Lande van Breda*, Den Haag 1744, 380.

¹²⁶ H. van der Hoeven, *o.c.*, 267.

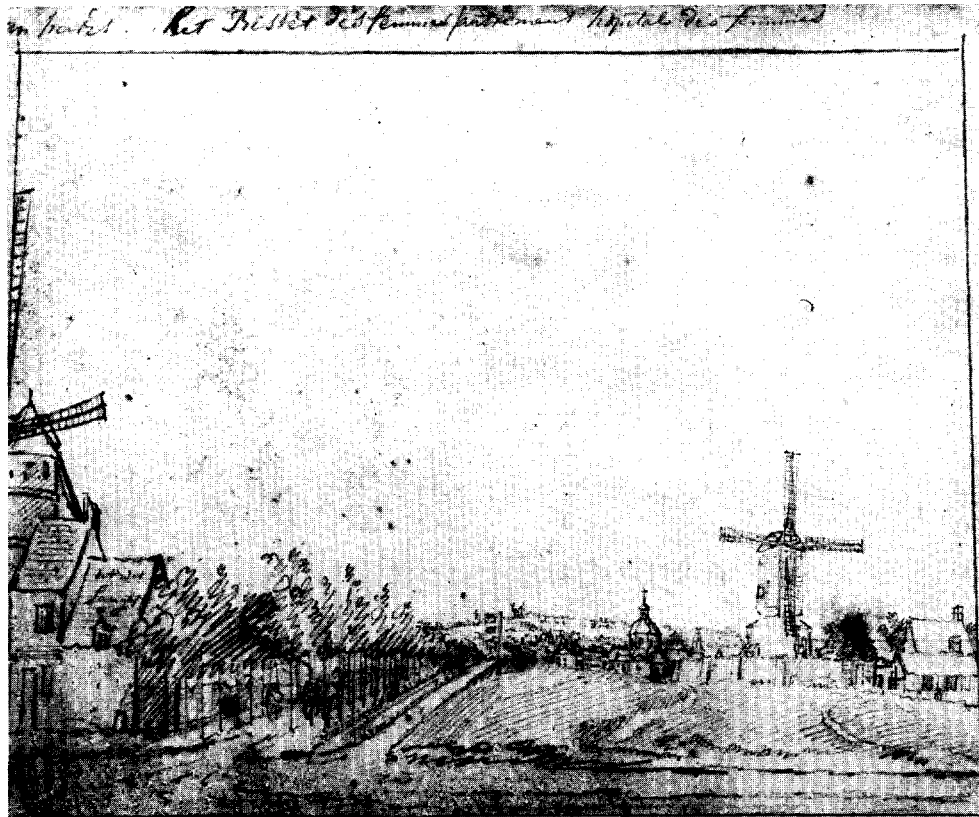
HET TOPOGRAFISCH WERK VAN DIRK VERRIJK

Afb. 23. Een gezicht aan de rivier de Schelde bij Zemst in Brabant, 3 v-B.

Afb. 24. De kerk van het dorp Wilrijk bij Antwerpen, 10 v-s.
(Arnhem, Gemeentemuseum, inv. nr. GM 1594)

Afb. 25. Gezicht op l'Hôpital de la Salpêtrière in Parijs, 44 r.

Afb. 26. Gezicht op de kerk van het dorp Iwuy (Nord), 34 r-d.
(Arnhem, Gemeentemuseum, inv. nr. GM 1594)

Afb. 27. De dorpsstraat met de kerk in Onnaing (Nord), 33 r-a.

zien van het huis, de tuinen en enige bijgebouwen. Het complex wordt beheerd door een blok-vormig hoofdgebouw van twee verdiepingen, overzolderd en gedekt met een zadeldak tussen twee zijtopgevels. Tegen deze oude kern is aan de voorzijde rechts op de hoek een polygonale traptoren gebouwd. De achtergevel is in tegenstelling met de voor- en zijgevels vrij van aanbouwsels. De onbelende gevel vertoont drie grote rondbogen. De vensters bevinden zich in de assen van de spaarvelden. De muurverzwaringen lopen vanaf de basis ononderbroken door tot onder de daklijst. Op de hoeken zijn versterkingen aangebracht.

De oorspronkelijke vorm van de voorgevel van deze oude kernbouw gaat grotendeels schuil achter een jongere aanbouw links van de traptoren. De kernbouw met de traptoren is wellicht de oude „Hoeve van Laar”, die in het begin van de 16de eeuw in handen kwam van Roelof van Dongen¹²⁷.

Het huis is in de loop der jaren verschillende malen uitgebreid en aangepast. Links en rechts zijn tegen de zijgevels van de oude kernbouw vleugels toegevoegd van ongelijke lengte en hoogte. De breedte van beide vleugels is gelijk, namelijk de breedte van het huis en de doorsnede van de toren samen. Op de tekening is niet goed te zien of deze uitbouwen zijn gedekt door zadeldaken of door schilddaken. De daknokken staan loodrecht op de zijgevel van het hoofdgebouw. De rechter vleugel is — zoals op de tekening van de achterzijde is te zien — drie traveeën lang. De linker vleugel is iets lager en bestaat uit twee traveeën. Men krijgt de indruk, dat onder de verdieping met de 18de-eeuwse roedenvensters zich een door kleine vensters verlichte kelder verdieping bevindt. Aan de voorzijde is het muurwerk veel lager. Dit komt omdat de voorgevels van de zijvleugels op de zelfde rooilijn zijn gezet als de voorzijde van de traptoren en de dakschilden ongebroken doorlopen van nok tot muurplaat. Door deze aanbouw is van de oorspronkelijke voorgevel van het oudste bouwdeel niet veel meer te zien. De hoofdingang bevindt zich in de onderbouw van de traptoren, heeft een brede deuromlijsting met hoofdgestel en snijraam en past qua verhouding geheel bij de roedenvensters in de voorgevel. De traptoren be-

staat uit verschillende geledingen. Hij is zeer waarschijnlijk verhoogd. Aan de uiteinden van de beide vleugels zijn haaks tegen de voorgevel twee smalle, verdiepingloze bijgebouwen geplaatst, gedekt met schilddaken. Ook deze bijgebouwen hebben een ongelijke lengte. Zij omsluiten met hun lange zijden het voorplein. De linker vleugel steekt zoveel naar voren, dat de sluitgevel aan de rand van het omgrachte terrein staat. Een lage muur in het verlengde van deze gevel loopt parallel aan de voorgevel langs de grachtrand. Deze muur sluit het voorplein af, dat toegankelijk is via een houten brug naast de korte rechter vleugel.

Links van huis 't Laer staan nog een aantal bijgebouwen. Een boerderij met afgewolfd zadeldak en afgeknotte klokvormige voorgevel en een tweetal schuren zijn duidelijk te herkennen.

Het huis is omringd door goed verzorgde tuinen. Aan de voorzijde zijn de moestuinen gelegen, waarvan de bedden zijn omzoomd door vierkante en rechthoekige parterres met sierboompjes keurig in het gelid. Centraal staat in het brede middenpad een pomp. De toren van het asymmetrische gebouw staat in de as van de voortuin. Aan de achterzijde zijn in de siertuin speler vormen toegepast. Hier zijn krullerige broderies aangelegd. Men vindt er terrassen en een scheiden waterwerk.

Het huis Bosdal bij Prinsenseek

In Verrijs tekenboek zijn drie schetsen opgenomen van het voormalige huis Bosdal, een eenvoudige buitenplaats, gelegen bij het dorp Beek in de gemeente Princenhage (7 v-s, 8 v-s 1, 9 vs).

Volgens de annotatie op het eerste blad behoorde het huis destijds toe aan de graaf van Byland. Diens rentmeester Van Aarde en een zekere gouverneur van Maasdam bestelden evenals de graaf ieder drie exemplaren¹²⁸.

In de Voorloopige Lijst en de Geïllustreerde Beschrijving van de Baronie van Breda wordt Bosdal omschreven als een eenvoudig landhuis in classicistische trant van omstreeks 1800, met een rechthoekig middenpand, oorspronkelijk uitspringend tussen twee naar achteren uitgebouwde vleugels, waarvan die aan de rechter zijde is afgebroken. Het interieur droeg de kenmerken van

¹²⁷ Zie voor de plaats van het huis 't Laer het kaartje in: A. Delahaye, „Het gasthuis van Margriet van de Laer”, *Publikaties Archivariaat „Nassau-Brabant”* 2 (1968), 8.

¹²⁸ Gouverneur van Maasdam behoorde tot Verrijs betere klanten. Hij bestelde ook tekeningen van Groot-Zundert (10 r, 11 r, 12 r), Etten (14 v), Rijsbergen (19 r), het huis De Nobelaer (23 r-s 2) en waarschijnlijk van Leur (25 v).

de Lodewijk XVI-stijl. Het huis is na 1945 afgebroken ¹²⁹.

Het huis wordt in de Teegenwoordige Staat niet vermeld en evenmin in de Beschrijving der Stadt en Lande van Breda door Thomas Ernst van Goor. De naam Bosdal komt wel voor op de „Nieuwe Verbeterde Kaart van het Landt en de Baanderye van Breda”, die in beide werken is opgenomen ¹³⁰. Hierop vindt men de naam Bosdal in combinatie met Overveld als buurt aangegeven. Van der Aa vermeldt het goed niet afzonderlijk. Hij noemt het onder het gehucht Groot-Overveld ¹³¹.

De drie schetsen tonen het huis omstreeks 1777, gezien recht op de voorgevel (afb. 14) en overhoeks vanaf het noordoosten en het zuidoosten ¹³². Het rechthoekige middenpand is vijf traveeën breed en drie verdiepingen hoog. De ingang bevindt zich in het een travee brede middenrisaliet. Naar boven nemen de vensters in hoogte af. Op het dak bevindt zich een klein klokketorentje. Aan weerszijden zijn lagere vleugels aangebouwd, die ten opzichte van de voorgevel van het hoofdgebouw naar voren springen. Beide vleugels zijn twee traveeën breed, hebben een verdieping en lopen ook naar achteren tot voorbij de achtergevel van het hoofdgebouw door. In de rechtervleugel aan de noordzijde zijn koets-huis en stallen ondergebracht. Een van de koetsen is zichtbaar door de openstaande vleugeldeuren. Hier achter sluit een lagere dienstwoning aan. De vleugel aan de zuidzijde zal waarschijnlijk woon- en dienstvertrekken bevatten. Deze vleugel is zelfs een travee langer dan het koets-huis en de kleine dienstwoning samen aan de andere zijde. Alle vertrekken aan de zuidzijde zijn onder één kap gebracht. Een ander opmerkelijk verschil is de erkervormige uitbouw aan de zuidzijde van de linker vleugel. Tot zover gaat de daklijst die rond het oudste gedeelte van het huis loopt.

¹²⁹ *Voorloopige Lijst, Deel X De Provincie Noordbrabant*, Den Haag 1931, 293. — Kalf, *Baronie*, 283. — In het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bevindt zich een in 1945 gemaakte opname van het huis Bosdal in zeer ontlusterde staat.

¹³⁰ *Teegenwoordige Staat XII*, 1740 t.o. 201; Van Goor, *o.c.*, t.o. 353.

¹³¹ A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek VIII*, Gorinchem 1846, 767 s.v. Groot Overveld. In het gehucht Klein Overveld vermeldt Van der Aa, *o.c. VIII*, 1846, 721-722 een buitenplaats, genaamd Mastland in het bezit van en bewoond door een telg uit het geslacht van Bijland, de luitenant-generaal in Neder-

Het huis „Duinzicht”

De groep schetsen rondom Duinzigt laat zien hoe hij te werk ging, wanneer hij de opdracht kreeg voor een eigenaar diens bezitting in beeld te brengen. In 1783, drie jaar voor zijn dood, in de periode dat hij in Den Haag woonde, heeft Verriek voor burgemeester van der Poel diens buiten Duinzigt getekend. Het is een kleine buitenplaats, gelegen tussen de duinen en de aanzienlijker buitenplaatsen Waalsdorp en Groenendaal ¹³³.

Men kan aan de hand van de schetsen zich een redelijk beeld vormen van de situatie ter plaatse. Het huis is gelegen in de hoek van twee haaks op elkaar staande kleine vaarten bij de Achterweg. Het hoofdgebouw heeft een verdieping en wordt gedekt door een hoog schilddak. Daarnaast bevindt zich een lagere aanbouw en staat een vrijstaand dienstgebouw. De tuin wordt omgeven door een hoge schutting met een aardige toegangspoort, die ook apart is weergegeven op een blad met enige details (28 r-s 1). Op dit blad ziet men de naar het verschieft stromende wetering van de vorige schets parallel lopen aan de onderrand van het blad. Midden op de voorgrond is de brug met de poort weergegeven. Links daarvan is gemakkelijk het ontmoetingspunt van de beide weteringen te herkennen. Op deze schets wordt het huis gedeeltelijk aan het oog onttrokken door de hoge schutting, waarin ter weerszijden van de poort met zijn vazenbekroning luiken zijn aangebracht. Rechts van de toegang staat in de tuin een bijgebouw met hoge schoorsteen, waarvan de korte gevel staat op de rooilijn van de tuinomheining.

Hoe zag de tuin er verder uit? Het centrum van de tuin wordt gevormd door een met een hekwerk afgesloten rond bassin (29 r-s 1). In het centrum staat een tuinbeeld opgesteld. Gecurfde schermen van langs leibomen gebonden heesters en hagen volgen dit cirkelmotief. De

landse dienst, Willem Frederik van Bijland.

¹³² Het feit dat gouverneur van Maasdam ook andere tekeningen uit de Baronie-serie heeft besteld, waarvan sommige zijn gedateerd 1777 en 1778, maakt het waarschijnlijk, dat de drie Bosdal-schetsen in dezelfde periode zijn gemaakt. Het huis is stellig een kwart eeuw ouder dan Kalf veronderstelt.

¹³³ Zie „Nieuwe Kaart van 's Gravenhage met de omliggende Dorpen en Buitenplaatsen” door S. W. van der Noorda, landmeter van de 1e-Klasse, Teekenaar bij de provinciale bewaring van het kadaster te 's Gravenhage, 1839.

middenas van de tuincompositie loopt door een met vier tuinbeelden bekroonde triomfboog. Door de rondbogige opening, die wordt afgesloten door een balustrade ziet men uit op het door bos omzoomde weidelandschap. In de tuin is enige bedrijvigheid. Onder het toezien van de eigenaar geeft de tuinman het hekwerk een verfbeurt. Verder flaneert er nog een dame met parasol.

Verriek heeft het huis ook vanuit de tuin geschetst (29 v-s 3, afb. 15). Hier is duidelijk te zien, dat het huis wordt gedekt door twee kappen. Het eerder genoemde dienstgebouw rechts staat geheel vrij. In de tuin is voor de gevel met grote roedenvensters een rond prieel aangelegd. Verder vindt men direct achter het huis als natuurlijke windschermen aangelegde haaks ten opzichte van elkaar staande espaliers met daarvoor de in potten geplante sierboompjes. De siertuin heeft zeer waarschijnlijk maar een beperkte omvang gehad.

Schetsen in de omgeving van Den Haag

In nauwe relatie met de schetsen van de buitenplaats Duinzigt staat een reeks van gezichten, die in de omgeving van Den Haag is gemaakt. Verriek heeft ze niet nader omschreven, maar uit onderlinge samenhang en een door hem zelf aangebrachte nummering is op te maken, dat zij bij elkaar horen en dus in dezelfde periode als de schetsen van Duinzigt zijn opgenomen en uitgewerkt.

Over de bos- en weidelandschappen is niets bijzonders op te merken. Zij zijn niet nauwkeurig te localiseren. Deze coulissenlandschappen zijn gewoon saai en gestoffeerd met koeien en paarden, die de naam nauwelijks verdienen (28 v-s 2, 30 v-s 1).

Er zijn twee uitzonderingen. Het zijn de gezichten op Den Haag, genomen vanaf een punt in de Benoordenhoutse Polder. De grootste van beide schetsen vertoont een overzicht vanaf de Maliebaan tot aan de Schuddegeest-Laan. Op het Malieveld is tussen de bomen door een exercitie te zien. Verder zijn afgebeeld de bebouwing aan de huidige Prinsessegracht en Koninginnegracht, de molens aan de Molenwetering en een buitenplaats met stallen en woningen bij de Schuddegeest-Laan (29 v-s 2, afb. 10).

Voor een gedeelte vindt men het bovenstaande terug op de andere schets, die een panorama van Den Haag vertoont met als herkenningspunten de toren van de Sint-Jacobskerk en de Kloosterkerk (29 v-s 4).

Er is alle reden om aan te nemen dat de gezichten in het Haagse Bos en dat op de Leidse weg bij het Boshek, welke tekeningen zich in het Haags gemeente-archief bevinden, in dezelfde periode zijn ontstaan.

Schetsen in de Oostenrijkse Nederlanden

Van de tekeningen, die Verriek in de Oostenrijkse Nederlanden heeft gemaakt, is de serie gezichten in en rondom de stad Mechelen veruit de belangrijkste. Zij onderscheiden zich van de meer vlot opgezette schetsen van dorpen in het huidige België door een zorgvuldige constructie en een minutieuze behandeling van het detail. Op sommige van deze tekeningen zijn de horizonlijn en het verdwijnpunt nog duidelijk te zien door de met een zeer hard potlood uiterst nauwkeurig getekende plein- en straatwanden. Het resultaat hiervan is een grote mate van exactheid, een visitekaartje voor de 18de-eeuwse topograaf. De tekeningen — sommige zijn nauwelijks nog schetsen te noemen — boeten daarentegen in aan frisheid, ze worden tamelijk droog.

Het schetsboek opent met een gezicht in de St.-Kathelijnestraat gezien naar de Antwerpse poort in Mechelen (1 r). Aan de linker kant van de straat ziet men nog gedeeltelijk in hout uitgevoerde woonhuizen. Rechts staan enige fraaie panden met trap- en volutengevels. Tegen het huis op de hoek van de Zeelstraat prijkt een groot madonnabeeld onder een baldakijn. Op een apart strookje heeft Verriek nog eens de torenbekronning van de Antwerpse poort aan het einde van de straat getekend.

De meeste tekeningen zijn van een annotatie voorzien. Dit is niet het geval met de tekening van een pleintje met visbanken (5 r). Het plein stelt de Vismarkt van Mechelen voor zoals het nog vele decennia vrijwel ongewijzigd zou blijven. Tussen de stammen van de met leibomen gebonden en keurig geschoren bomen, ziet men links de puien van de gevels aan het plein en rechts een rij huizen aan de overzijde van de Deile. De achtergrond wordt gevormd door een blok huizen met de Hoogbrug. Centraal staan de in U-vorm gegroepede visbanken onder een op balusterzuilen rustende overkapping.

Het gezicht op de Markt met in het midden de St.-Romboutskathedraal, die een uitgerekte en daardoor een naar verhouding te hoge toren heeft gekregen, is een goed voorbeeld van een zeer exact, maar wat te doorwerkt blad. Op de tekening is weergegeven de westelijke bebouwing van de markt gezien vanaf de Bruul en wel van-

af het koffiehuis „De Zwaan” tot aan het Schepenhuis. Ook de noordelijke afsluiting van het marktplein toont een volkomen gave gevelwand met het huis „Beyaert” als voornaamste blikpunt. De St.-Kathelijnestraat met de toren van de gelijknamige kerk is te zien in het verschiep. De compositie wordt aan de rechterzijde afgesloten door een hoek van de lakenhal.

Op de keerzijde van dit blad staat een onvoltooide schets van de zuidwesthoek van de lakenhal en een gedeelte van de huizenrij aan de oostzijde van de Grote Markt (6 v). Verriek schreef hierbij „van de koestraat tot aen de hal”.

Verriek heeft nog een andere kerk in Mechelen getekend. Het is een kerk gelegen aan een klein driehoekig plein. Het hooggotische koor en het transept is gezien vanaf het zuidoosten. Zij sluiten aan bij een lager schip met toren op het westen. De proporties zijn niet geheel correct. Verriek geeft als naam van de kerk op „St-Peterskerk à Mechelen” (46 v). Dit kan niet juist zijn, want de St.-Pieter-en-Pauluskerk aan de Vee-markt is een barok kerkgebouw uit 1678. In werkelijkheid is de middeleeuwse St.-Janskerk verbeeld. Dezelfde kerk aan het plein maar dan als een gefantaseerde ruïne komt voor onder de titel „Compositie” op het volgende blad (47 v). Hieraan verwant is de onvoltooide schets van het koor van een gotische kerk (48 v).

Het laatste Mechelse stadsgezicht is een afbeelding van de uit de middeleeuwen daterende Craenbrug over de Deile, die blijkens de jaar-ankers in 1708 voor het laatst is vernieuwd. Links de kraan aan de Haverwerf en de Tichelrij en een kijkje op de eerste panden van Dobbelhuzen.

In de omgeving van de stad is een kleine herberg, „de Pyoen”, gelegen links van de Hessebaan, die naar de Antwerpse poort leidt (4 r, afb. 19). De poort is kenbaar aan de door een koepeltje bekroonde spits. Tegenover de herberg staat een windmolen. Een herder laat zijn schapen weiden tegen de flank van de molenberg. De toren van St.-Rombout steekt uit boven de bolwerken, die de rest van de stad aan het oog onttrekken.

Het huis „ten Leenput” is een buiten de stad gelegen boerderij van het Brabantse langgeveltype (7 r, afb. 20). De wanden van het schuurgedeelte bestaan uit met leem bestreken vlechtwerk. Het geheel wordt gedekt door een rieten kap. Rechts van de boerderij loopt de weg naar de stad, herkenbaar aan haar torens.

Een aparte plaats nemen de hiervoor reeds als kopieerwerk beschouwde tekeningen in van het even buiten Mechelen gelegen kasteel „den

Borghet” (2 v-A, B en 3 r-A, B). De tekeningen tonen het kasteel rondom van vier verschillende kanten. De middeleeuwse burcht is gelegen op een door een ringgracht omgeven verhoogd terrein (afb. 21). Tegen het hoofdgebouw met vier arkeltorens op de hoeken staan haaks ten opzichte van elkaar twee vleugels, die het binnenplein omvatten. Verder zijn de ingangspoort en een grote ronde hoektoren de belangrijkste elementen in het onmuurde complex. Verriek heeft in 1768 slechts de overblijfselen van de in 1756 afgebrande burcht gezien. Het kasteel stond bij de Neckerspoel. Het heeft toebehoord aan de eerste heren van Mechelen, de familie Berthoud uit Grimbergen. De verschillende stadia van het grijs wassen van potloodtekeningen is op deze twee bladen goed te zien.

Met hetzelfde penseelschrift zijn de plaatsen Essen, Blaasveld en Groot-Willebroek genoteerd. Zij vormen juist door de toepassing van deze techniek belangrijk vergelijkingsmateriaal voor de talloze grijsgewassen penseeltekeningen, die van zijn hand bekend zijn. Van de net over de grens van Staats-Brabant gelegen plaatsen Minderhout en Meer tekent hij de kerken. De kruiskerk van Minderhout wordt heel gedetailleerd behandeld (16 r-B). De kerk van Meer is minder geslaagd (17 r-A, B). Dat heeft hij zelf ook ingezien, want hij tekent aan op de keerzijde van het blad, dat „het lighaam van dees toorn wat Dikker” moet worden bij de uitwerking.

Er komen meer aantekeningen voor die dienen ter correctie. Ook kleuraanduidingen treft men aan en zelfs soms tamelijk nauwkeurige omschrijvingen. Bij het gezicht op Hoogstraten met op de voorgrond een boerenwoning buiten de stad en achter een zeer welig geboomte de St.-Catharinakerk met haar hoge toren schrijft hij zo'n geheugensteun (16 r-A, 16 v).

Het ingeplakte blad met de dorpskerk van het ten zuiden van Antwerpen gelegen Wilrijk is een potloodschets, die als enige in het schetsboek met de pen heel luchtig is overgetekend (10 v-s, afb. 24). De kerk, gezien vanuit het noordwesten is gelegen achter de afgebrokkelde kerkhofmuur.

In Laken bij Brussel werd Verriek geboeid door de ophaalbrug over het kanaal van Willebroek. Hij maakte twee versies van de „Lakenbrug”, een gezien naar de dubbele ophaalbrug (25 v-s 1), de ander vanaf de brug (26 v).

Verriek is ook verder Vlaanderen ingetrokken. Daarvoor zijn aanwijzingen in veilingcatalogi te vinden. Hij is sterk aangetrokken door het Schel-

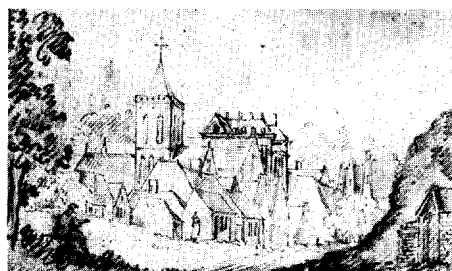
HET TOPOGRAFISCH WERK VAN DIRK VERRIJK

Afb. 28. Het dorp Bourget (Seine et Oise), 41 r-B.

Afb. 29. De kerk van het dorp Vilette bij Parijs, 41 r-A.

Afb. 30. Het dorp Louvres (Seine et Oise), 40 r-A.

Afb. 31. Het dorp Petit-Château, waarschijnlijk identiek aan Thiers-sur-Thève (Oise), 39 v-B.

(Arnhem, Gemeentemuseum, inv. nr. GM 1594)

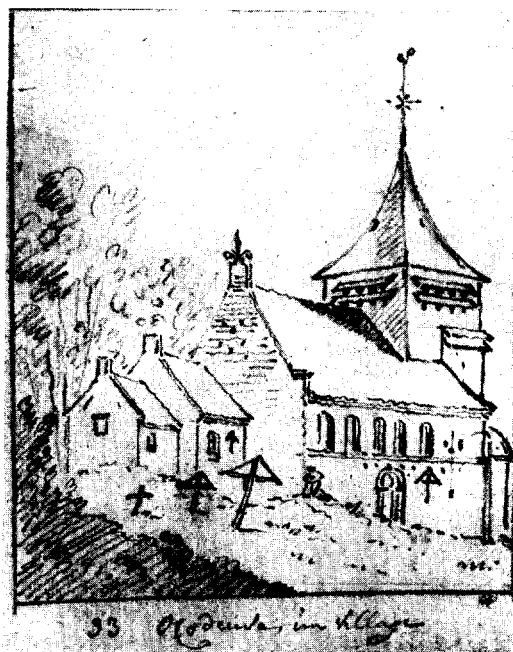
Afb. 32. Het dorp Petit-Château (Oise), penseltkening in kleuren, uitgewerkte versie van afb. 31 (Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam).

Afb. 33. Gezicht op de stad Valenciennes (Nord) vanuit het zuidwesten, 33 v-B.

Afb. 34. Gezicht op het dorp Quaregnon in Henegouwen, gedateerd 1767, 32 v-a.

Afb. 35. De dorpskerk van Escaudoeuvres (Nord), 34 r-c.
(Arnhem, Gemeentemuseum, inv. nr. GM 1594)

delandschap. Dat blijkt uit het gezicht bij Zemst (3 v-B, afb. 23). Het verste punt in het Vlaamse land, waarvan in het schetsboek een tekening is terug te vinden is het op 28 kilometer ten zuidoosten van Gent gelegen plaatsje Zottegem. Het bij dit dorp gelegen kasteel van de graven van Egmont is afgebeeld op de tekening, die hij betitelt met „het huys ter Zotten of op de grond nog van Vlaandre” (8 r-A, afb. 22). Hij heeft zich beperkt tot de ingangspartij van het omgrachte kasteel met uitgebouwde ronde hoektorens, stenen bruggehoofd en houten ophaalbrug.

De route-uitbeelding Parijs-Brussel

Hoeveel reislustige Nederlandse topografen gedurende de 18de eeuw door Europa's artistieke brandpunt Parijs zijn aangetrokken, is niet bekend. Wel weten wij dat ook Dirk Verrijk er naar toe is gereisd want men ziet hem middels zijn schetsen afscheid nemen van deze stad.

Parijs is met twee interessante schetsen in het boek vertegenwoordigd. Op de eerste heeft hij geschreven „het Bissêt des femmes / autrement hospital des femmes” (44 r, afb. 25). Rechts van een naar de stad lopende weg, die over een op de schets als repoussoir werkend, heuvelachtig terrein loopt, staat een groot gebouwencomplex, gedomineerd door een kerk met grote koepel. Op de voorgrond staan ter weerszijden van de weg twee windmolens, evenals op de heuvelkam in de verte. Ik meen, dat Verrijk vanaf een punt in de omgeving van de Place d'Italie het uitgebreide Hôpital de la Salpêtrière heeft getekend. Het complex is herkenbaar aan de door Liberal Bruant gebouwde kapel bij het in 1660 en volgende jaren door de architecten Le Vau en Le Muet in opdracht van de Zonnekoning uitgebreide ziekenhuis voor de Parijse Armen. Toen Verrijk hier langs kwam, was het een gesticht voor geesteszieke vrouwen.

De tweede tekening van Parijs is een uit drie delen bestaande strip met een panorama van de stad vanuit het noorden. Hij heeft plaats genomen op een hoog punt buiten de enceinte bij Belleville. Het overzicht beslaat ongeveer de stad van de Temple tot aan de omgeving van het Marsveld bij de Dôme des Invalides (43 r-A, B en 42 v-A).

Een zelfde schetsmatig overzicht heeft hij ook van de stad Brussel gemaakt vanuit het zuidwesten (41 v).

Hoe interessant de schetsen van de tussen beide hoofdsteden gelegen steden en dorpen ook zijn, het is onmogelijk om ze stuk voor stuk in detail

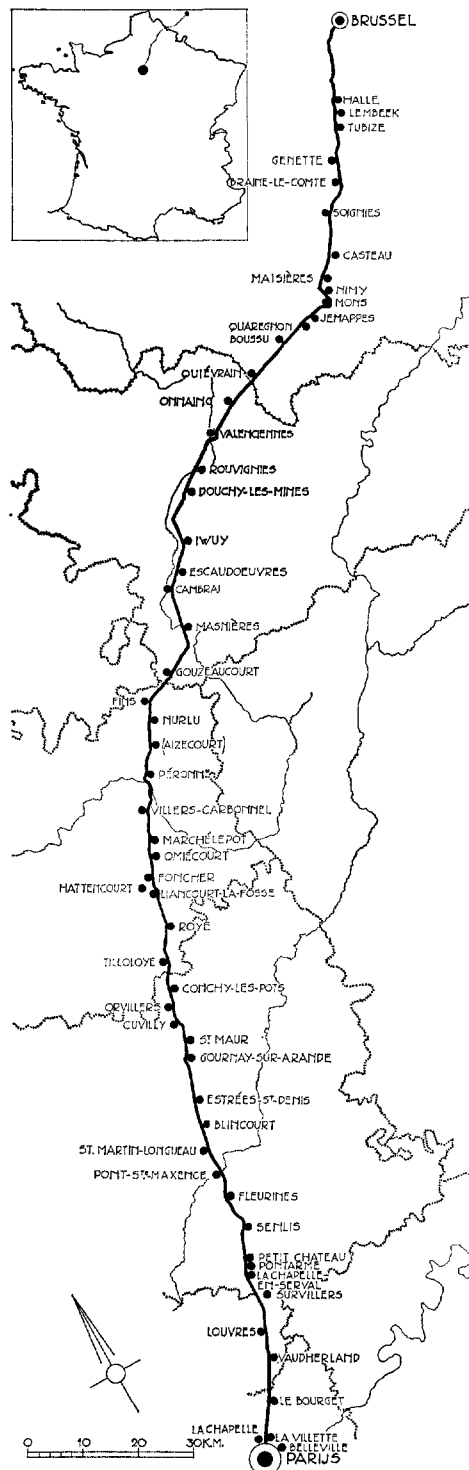

Fig. 2. De route van Parijs naar Brussel, die Verrijk in 1767 gevolgd heeft (zie Bijlage I, 44v-31v).

te beschrijven. Ik moet volstaan met een paar algemene opmerkingen. Van de ruim vijftig Franse en Belgische plaatsen heeft Verrijk het grootste gedeelte genummerd. Die nummering wijkt op sommige plaatsen iets af van de werkelijke volgorde. Meestal corrigeert hij zichzelf door een korte aantekening te plaatsen. Op een enkele uitzondering na kunnen alle schetsen gelocaliseerd worden. Een twijfelgeval is het dorp Petit Château, dat ik geneigd ben op grond van de volgorde te identificeren met het plaatsje Thiers-sur-Thève in de onmiddellijke omgeving waarvan een kasteelruïne is gelegen. De tocht is op figuur 2 in beeld gebracht. De tekst van de schetsboek-inventaris in bijlage I is in feite het beste commentaar bij het volgen van de route.

De serie is als een eenheid opgevat. De stads- en dorpsgezichten zijn ofwel in de vorm van een panorama (bijv. Senlis, Roye, Valenciennes (afb. 33), Mons) weergegeven of als straatbeeld met opvallende herkenningspunten (Cambrai, Onnaing (afb. 27), Quaregnon (afb. 34)). In kleine dorpen of gehuchten, die geen of nauwelijks een herkenbaar silhouet hebben, kiest de tekenaar de kerk, een opvallend huis of openbaar gebouw als onderwerp (Escaudoeuves (afb. 35)).

Op een groot aantal schetsen komt een gezelschap van twee of drie man voor, van wie er

minstens twee frequent met een groot schetsboek onder de arm lopen of in de berm van de weg bezig zijn met schetsen. Hoogstwaarschijnlijk heeft Verrijk de reis samen met een of meer kunstvrienden ondernomen. Men kan slechts gissen naar hun namen. Onwillekeurig denkt men aan de gebroeders van Liender uit Utrecht, van wie de oudste Pieter Jan (1727-1779) in Duitsland en Frankrijk heeft gereisd.

Met welk doel heeft Verrijk dit zo minitieuw getekende itinerarium gemaakt? Stond hem wellicht een prentuitgave voor ogen of heeft hij de serie voornamelijk getekend om de reisherinnering levend te houden? Thuis gekomen heeft hij er in ieder geval voor een deel gebruik van gemaakt. Daarvan zijn de bewijzen voorhanden.

Wat deze serie gezichten tot iets unieks maakt, zijn vooral de volledigheid en de nauwgezetheid, waarmee de vaardige en vakkundige Haarlemmer alles wat hij op zijn weg tegenkwam, in zijn notitieboek heeft opgenomen.

Men realiseert zich vaak te weinig, hoeveel kunstenaars als Dirk Verrijk, dienstbare beeldvertolkers van rijp en groen, tot de kennis van het historische stads- en landschapsbeeld hebben bijgedragen.

BIJLAGE I

Inventaris van het schetsboek van Theodorus Verrijk in de collectie van het Gemeentemuseum te Arnhem

Verklaring van de inventarisnummers.

De afzonderlijke tekeningen worden aangeduid middels een cijfer- en lettercombinatie die plaats en formaat aanduidt.

1. Uitgangspunt vormen de ingenaaide bladen in het schetsboek. Zij zijn genummerd van 1 tot en met 48. Het schetsboek is halverwege omgedraaid en de tekenaar is opnieuw begonnen. Om toch enig logisch verband in de groepen schetsen te behouden, die de tekenaar zelf heeft genummerd, zijn eerst de pagina's 1 tot en met 31 beschreven en vervolgens 48 tot en met 31.

2. Voor de bladzijden is aan het paginanummer een r (recto) of v (verso) toegevoegd.

3. De verspreid op- en ingeplakte schetsbladen worden aangeduid met een s (supplement) achter de plaatsaanduiding van de ingenaaide bladzijden (bijv. 30 v-s). Deze s krijgt een volgnummer als tegen een recto- of verso-kant meer dan één schetsblad is geplakt.

4. Op veel bladzijden komt meer dan een schets voor. Andere zijn zelfs groter dan een schetsboekblad. Het formaat en de plaatsaanduiding op een bladzijde worden als volgt aangegeven:

— Het Romeinse cijfer I geeft een tekening weer met het formaat van een gehele bladzijde. Aangeplakte delen worden aangegeven door een II, III etc., te weten om en om, links en rechts.

— A en B geven tekeningen aan ter grootte van een halve pagina.

— a, b, c, d duiden op tekeningen van een kwart bladzijde.

N.B. bladzijden met combinaties komen ook voor.

Schutblad, ingeplakt vel papier met de volgende plaatsnamen: *Oosterhout / Roosendaal / Nispen / Etten / Leur / Sprundel / S' Princenbaagen / Zundert / Wernhout / Ginneken / Bavel / Gilze / Rijen / Ter heyden / Baarle / Dongen / Alphen / Rijsbergen / Teteringen / en Chaam.*

1 recto MECHELEN. I. *Gezigt in de St Cattelijne straat, van d' Seele straat naar de Antwerpse poort te sien* (155 x 207 mm). — los strookje: de poortbekroning van de Antwerpse poort als detail; man op de rug gezien. (193 x 50 mm).

1 verso I. studieblad met zeilschepen; l.o.: *W.*

v. d. Velde fecit., r.b.: *W: v Velde* en m.b.: *de touwe zeer flauw.*

2 recto LA CHAPELLE. a. (ho)rs *le port S. Denys / Village Le Chapel hors de paris* (77 x 75 mm), ps. gr. gew. — b. studie van vier staande mannen, ps. gr. gew.; hierboven aant.: *het dorps huys van Eten aangenoomte voor 11000-200 guldens aan extra costen 2000 gl zo dat huys (?) 13000 cost maal ... (?)*. — B. schapen en runderen met een melkende boer, twee rijen boven elkaar, ps. gr. gew.

2 verso MECHELEN. A. *het huys den borght* (112 x 168 mm), ps. gr. gew. — B. *het huys den Borght* (99 x 168 mm), gedeeltelijk gr. gew.

3 recto A. *het huys den borght, buyte De stad Mechelen afgebrand in of eeven na t jaer 1756 / waer van nog heede eenige overblijfsele te sien syn* (115 x 170 mm), gedeeltelijk gr. gew. — B. Het huis de Borght bij Mechelen (97 x 170 mm), gedeeltelijk gr. gew. (afb. 21).

3 verso LOENHOUT (Antwerpen). A. *gezigt in de beij na t dorp Loenerhout te sien agter Zundert* (83 x 148 mm). — ZEMST (Brabant). B. *gezigt aan de Scheld by Vlaanderen / anders gezigt by Zemst, een dorp* (69 x 113 mm), (afb. 23).

4 recto MECHELEN. I. *gezigt het herbergje de piyoen naer de stad Mechelen te sien op de hesse baen / buyte de Antwerpse poort* (150 x 212 mm), r.o. ges.: P (afb. 19).

4 verso I. studieblad: twee runderen, links twee huizen en enig geboomte. (138 x 216 mm).

5 recto MECHELEN. I. stadsgezicht met links een rij huizen, midden overdekte visbanken en rechts water: Vismarkt te Mechelen (157 x 212 mm).

5 verso WILLEMSTAD en OOST-DUIVELAND. I. studieblad: drie vissersschepen (boven), twee oorlogschepen (midden), twee torens (onder): *Willem stad en Oost duyveland*, l.o.: *W. van de Velde fecit.*

6 recto MECHELEN. I. *grootte markt tot Mechelen* (160 x 225 mm).

6 verso I. *gezicht by de Mechelse markt / van de koestraat tot aen de hal* (238 x 197 mm), onvoltooide tekening.

7 recto I. *het huys ten leenput voor deese gestaen by de stad / nu een quartier nuers daer van daen geteekent int jaar 1768* (155 x 232 mm), aant. r.b.: *t verschieet wat ruymmer van Een af*, r.o. ges.: P (afb. 20). 7 verso — blanco.

suppl. PRINSENBEK-BOSDAL. I. opgeplakt: *huys Bosdal / vlak van voore aan de oostzyde* (203 x 320 mm) (in inkt:) *voor de graaf van Byland — toebehoorende aan deselve / voor de heer Rentmeester van Aarde — / voor den gouverneur Maasdam*; aant. r.b.: *de Raamen 5 ruyten int hoog / en onder 6 int hoog en 5 breed / m.o.: terras van gras* (afb. 14) — verso: een sluisje waarbij twee vissers staan en twee in een bootje (145 x 203 mm).

8 recto ZOTTEGEM (Oost-Vlaanderen). A. *het huys ter Zotten buyte of op de grond nog van Vlaandere* (112 x 169 mm). (afb. 22). — SCHALKWIJK. B.

kerk tot Schalkwijk, een dorp buyte Utrecht (120 x 170 mm). — 8 verso — blanco.

suppl. 1 PRINSENBEK-BOSDAL. I. opgeplakt: *huys Bosdal / aan de zuydzyde* (215 x 320 mm) / (in inkt:) *voor de graaf van Byland — / voor de Rentmeester van aarde —*

suppl. 2 ZUNDERT. opgeplakt: *te kort aan Zundert aan de vragtwaagen* (= 9 recto I), (137 x 185 mm).

9 recto GROOT ZUNDERT. I. N 14 *ind Barronij / 1 en 2 wat hooger. groot Zundert van t moole ent af te sien na de kant van / de Singel* (166 x 220 mm) / *voor de schout / voor de drost / voor d' gouverneur / voor d' Tellier / voor de /* (afb. 2). — 9 verso — blanco.

suppl. — opgeplakt: tweezijdig betekend blad PRINSENBEK-BOSDAL. I. recto: *huys Bosdal / aan de Noord en Oostzyd* (204 x 319 mm) / (in inkt:) *voor de graaf van Byland / voor de Heer Rentmeester van aarde*; aant. m.b.: *bovenraamen wat cortier*; m.o.: *Menagerie*. — VELD-BILLIOEN. B. verso: *het huys Billioen in gelderland / het huys moet wat hooger uyt het water zyn en de Rame wat meerder van een* (159 x 204 mm).

10 recto GROOT ZUNDERT. I. N 15 *ind Barronny / het dorp groot Zundert in de Moole straat te sien* (168 x 200 mm) / *voor de schout / voor de drost / voor d' gouverneur / voor d' Tellier / voor d.*

10 verso HELMOND. I. *het huys te helmond / aant.: te cort aan de linker zij* (191 x 248 mm).

suppl. WILRIJK (Antwerpen). I. opgeplakt op ingeplakt blad: *Wylryck* (148 x 200 mm), ptl., pen, br. inkt. (afb. 24).

11 recto GROOT ZUNDERT. I-II. N 10 *ind Barronny / het dorp groot Zundert uyt de moole straat naar de Singel te sien* (168 x 223 mm + 192 x 222 mm) / *voor de schout / voor den drost / voor d' gouverneur / voor de /*. (naar rechts verlengd met tekening van de kerk vanuit het zuidwesten gezien; afb. 7). — 11 verso — blanco.

12 recto I. — N 17 *ind Barronij / het dorp Groot Zundert van de Singel af te zien langs de Moole straat* (169 x 222 mm) / *voor de schout / voor de drost / voor d' gouverneur / voor.* — 12 verso — blanco.

13 recto GROOT ZUNDERT - HUIS 'T LAER. A. *het huys t Laar van voore toebehoorende aan de Heer Van Beek* (113 x 193 mm), aant. m.o.: *dees lienie is een doorgaande hegge*, r. op dak van bijgebouw: *dit huys wat hooger* (afb. 13). — B. *het huys te Laar van agteren* (117 x 190 mm), aant. r.b.: *meer na beneeden*, m.o.: *tege aenzien van de vijverwal en terras trappen / 6 treejen* (afb. 13). — 13 verso — blanco.

14 recto GROOT ZUNDERT. I. N 18 *ind Barronij / gezigt het dorp groot Zundert van de Gasthuyslaan af te zien* (155 x 217 mm) / *voor.*

14 verso ETEN. I. *gezigt buyte het dorp Eten aan de moolenzyd* (156 x 231 mm) / *voor de gouverneur*; inzet r.b.: *te cort aen t onderste* (68 x 132 mm).

15 recto GROOT ZUNDERT. I-II. *gezigt in de Caterstraat in t dorp Zundert / N 19 ind Barronij* (161 x

225 mm + 143 x 55 mm) / voor; i.o. ges.: P. — 15 verso — blanco.

16 recto HOOGSTRATEN (Antwerpen). A. *hoogstraate* (94 x 185 mm), aant.: *door de toorn heen te zien*. — MINDERHOUT (Antwerpen). B. *het dorp Minderhout / ½ uur van hoogstraate* (115 x 187 mm). — 16 verso — blanco; twee aantekeningen m.b.t. blad 16 recto A en B: *N 1 de toorn van Hoogstraate tot op de helft van andere af alles steen / en van boove de galmgaten ligt grauwwit de ronde appelen donker / blauw met witte banden; toorn van Minderhout / alles grauwig Root blauw dak*.

17 recto MEER (Antwerpen). A. *het dorp Meir een uur / van Hoogstraate* (157 x 186 mm), aant. m.b.t. B: *hierbij*. — B. *strook toe te voegen r. achter A: agter beer van de kerk* (83 x 187 mm). — 17 verso — blanco; aant.: *het lighaam van dees toorn (Meir) wat Dikker*.

18 recto RIJSBERGEN. I-II. — *N 1 ind' Barronnij / geziget de kerk en dorp Rijsbergen* (172 x 235 mm + 172 x 106 mm) / *voor de schout / voor de drost / voor d' gouverneur* (afb. 1).

18 verso A. — *N 2 ind' Barronnij / de toorn als vooren / Ruïne van Rijsbergen uyt de algemeene weg te zien* (102 x 175 mm). — B. — *N 3 ind' Barronnij / uyt de Pastoors hof te zien, toorn als vooren* (165 x 231 mm).

19 recto I-II. — *N 4 ind' Barronnij / dorp Rijsbergen aen de kant van breeda te zien* (165 x 231 mm + 164 x 125 mm) / *voor de gouverneur / voor den C: Tellier*; II verso: *te cort hier voore by Mostart (?) syn huys*.

19 verso A. — *N 5, ind' Baronnij / geziget Rysbergen van de zyde van de Schutsboom* (97 x 183 mm) / *voor C Tellier*. — B. — *N 6 inde Baronnij / geziget in het dorp Rysbergen* (115 x 180 mm).

20 recto I. — *N 7 ind' Baronnij / dorp Rysberge met de grote pomp* (163 x 230 mm).

20 verso A. — *N 8 ind' Baronnij / geziget in het dorp Rysbergen* (104 x 179 mm) *voor de C Tellier* (afb. 3). — KLEIN ZUNDERT. B. — *N 9 ind' Baronnij / kerkje tot Clyn Zundert* (109 x 180 mm) aant.: *alle de gaaten sonder glasen en het toornje wat hooger van spits / (doorgestreept:) voor Tellier* (afb. 4).

21 recto I. — *N 10 ind' Barronnij / de kerk tot Clyn Zundert* (231 x 165 mm) / *voor C: Tellier*.

21 verso WERNHOUT. I-II. — *N 11 ind' Baronnij / het gebugt Wernhout onderhorig aan t dorp groot Zundert dog voerende synen ygen regi* (165 x 232 mm + 165 x 160 mm) / *A het regthuys / B de herberg d' Valk / voor de schout van Vechelen / voor de Capteyn d' Tellier*; II met aant.: *dees wat klynder B*; II verso schets met aant.: *by dat van de Valk* (afb. 6).

22 suppl. ingeplakt blad met 3 grijs gewassen penseeltekeningen: ESSEN (Antwerpen). a. *dorp Essen in braband* (65 x 65 mm). — BLAASVELD (Antwerpen). b. *dorp blaasveld in braband* (65 x 65 mm). — GROOT WILLEBROEK (Brabant). B. *dorp groot willebroek in braband* (127 x 153 mm).

22 recto WERNHOUT. I. — *N 12 ind' Baronnij /*

geziget Wernhout na het dorp Zundert te sien / aan de schutsbaan (170 x 235 mm).

22 verso I-II. — *N 13 ind' Baronnij / geziget het gebugt Wernhout* (167 x 193 mm + 167 x 166 mm); II verso: *vervolg van II recto naar rechts (tuin met waterput)*.

23 recto ROSENDAAL. I-II. — *N 20 ind' Baronnij / het geziget het raadhuys en verder byzyn op t dorp Roosendaal* (172 x 228 mm + 190 x 200 mm) / *voor de Ooverste Mansveld*; op II aant.: *dees gebouwen gaan zoo* (afb. 5).

23 verso I. — *N 22 ind' Baronnij / geziget op de grooten markt en het / Raadhuys tot Roosendaal* (200 x 320 mm) / *gedaan voor den drost / voor de Hr Mansveld / (doorgestreept:) gouverneur*.

suppl. 1. — I. — ingeplakt: *N 21 / geziget op de Varke mark / te Roosendaal* (200 x 320 mm) / *gedaan voor den drost / voor de Hr Mansveld / gouverneur*.

suppl. 2. ETTEN - HUIS DE NOBELAAR. I. geplakt tegen 23 s 1: *geziget het huys de Nobelaar agter het dorp Etten, thans bewoond door de graaf d' Aumale, (gedateerd:) 1778* (177 x 305 mm); verso (in inkt): *Voor de graaf d' Aumalen / gouverneur* (afb. 9).

24 recto SPRUNDEL. I. — *N 23 ind' Baronnij / dorp Sprundel / de kerk van agteren wat / breeder en groote boome / er teege aen en verder / een verschieft van groen* (180 x 240 mm).

24 verso I. — *N 24 ind' Baronnij / geziget te Sprundel* (182 x 240 mm) / *gedaan voor den drost / voor d' Capitein d' Tellier*.

suppl. 1. ingeplakt: *by nummer 24. aan het agterstuk van de kerk te Sprundel* (202 x 160 mm).

suppl. 2. I. — *N 25 ind' Barronny / geziget te Sprundel* (202 x 317 mm) *gedaan voor den drost / voor d' Heer Berg in sen jeur*, aant. op huizen r.: *in de Haas (herberg) veel hooger*; verso (een huis en enig geboomte): *dit aan N: 25* (203 x 159 mm).

25 suppl. 1. ETTEN. I. — *N 27 ind' (doorgestreept:) Baronnij / bijleggd (?) Etten* (205 x 320 mm); de kerk en het raadhuys, gedetailleerd op bouwonderdelen en met op het dak van kerk en toren de aant.: *Lijje / Hooger / Wijer / Brants* (brantspuit).

suppl. 2. I-IV. — *N 29 het dorp Etten by het huys / de Nobelaer te zien* (190 x 895 mm), r.: *het huys de Nobelaer / gedaan voor den drost*, aant. bij kerktoren: *vyf spillen in de bove / baluster* (afb. 11); III verso: *tuinkoepel (detail van voorzijde)*.

suppl. 3. I. — *N 28 het dorp Etten aan de Moolle sij* (200 x 320 mm) / *gedaan voor den drost / voor d' Heer van Eekeren*.

suppl. 4. I. — *N 27 het dorp Etten met de kerk en dorpsbuys* (188 x 264 mm) / *gedaan voor den drost*; r. in de marge van het blad het bordes van het raadhuys met de aant.: *dit is het fraaiste (?) onderdeel van het dorpsbuys*.

suppl. 5. op de keerzijde van suppl. 4 is een klein blad geplakt (178 x 230 mm) met het koepeltje van de torenbekroning van de kerk in Etten; verso: *zittend mannetje op de rug gezien*.

recto I-II. — *N 25 ind' Barronnij / het dorp Etten*

ind' Barronnij van Breeda (178 x 230 mm) / *gedaan voor den drost / gedaan voor Capityn d' Tellier*, aant.: 7 raamen in de gevel van t dorpsbuys booven; II verso aant.: 9 paaltjes aen de Sudenkant / 10 aen d' andre zijde (afb. 8).

25 verso LEUR. I. — N 28 *ind' Barronnij / het dorp de Leur van de Rysdyk / toorn open en een blauw bordes / daar onder gaten van t orloge* (172 x 233 mm) / *gouverneur Maardam*; stempel: A. Ver Huell.

suppl. 1. LAKEN. I. *gezigt de Lakebrug by Brussel* (102 x 205 mm).

suppl. 2. LEUR. I. op keerzijde van suppl. 1. N 29 *ind' Barronnij / dorp de Leur* (205 x 230 mm) / *gedaan voor den drost / voor de Heer*; aant.: *Camaas* (?) *buys* (bij detailschets) / *dit buys tussen 1 en N 3*.

suppl. 3. LAKEN. onvoltooide tekening; identiek aan huizenrij links op suppl. 1. (155 x 200 mm).

26 recto LEUR. A. — N 30 *ind' Barronnij / (in inkt:) het dorp de Leur en pannen op de kerk / (potl.) pannen op de kerk van het dorp de Leur* (126 x 189 mm) / (in inkt:) *gouverneur*.

26 verso LAKEN (Brabant). A. *Lakenbrug by Bruxelles* (155 x 188 mm). — c-d. overdwars getekend: *by de Lakenbrug hier op dit selve blad* (195 x 87 mm).

27 recto/verso — blanco.

28 recto/verso — blanco.

suppl. 1. 's GRAVENHAGE - DUINZIGT. I. Schetsen van de buitenplaats: *bos en duinzigt* (205 x 405 mm) schetsblad met toegangspoor, tuinvaas, huis en tuin van buiten de omheining; aant.: *dees schoorsteen / veel klynder / en veel lager*.

suppl. 2. I. landschap bij Bos en Duinzigt, weidelandschap afgesloten door bosrand (220 x 340 mm).

29 recto — blanco. — 29 verso — blanco.

suppl. 1. I. — N 2 *gedaan / op clyn* (222 x 359 mm); de tuin van Duinzigt gezien naar de triomfboog. Aant.: *bosch en duinzicht* (andere hand, wrschl. van A. Ver Huell).

suppl. 2. I-III. — N 4 *gedaan op groot formaat* (220 x 1050 mm), panorama omgeving van Den Haag, v.l.n.r. bos met exercitieveld, herenhuis, dorpsbebouwing, twee molens, buitenplaats met stallen, vervolg van bebouwing, op de voorgrond een weide met koeien en paarden; aant. boven stallen: *dit dak van de stalling een wynig laager* (afb. 12).

suppl. 3. I. Gezicht op de tuin en de tuingevel van het huis Duinzigt (225 x 380 mm) aant.: *geelwitte cosijnen / witte Raamen / de spaljerwis loopende naar t oogpunt / byde eeven reedig lang / de Raamen byden int gesigt* (afb. 15).

suppl. 4. I. panorama, gezicht op Den Haag (223 x 547 mm), bebouwing gedeeltelijk identiek aan die op suppl. 2.

30 recto — blanco. 30 verso — blanco.

suppl. 1. I. *gedaan N 3 op groot formaat* (225 x 485 mm), een door bos omzoomd weidelandschap, in de omgeving van Den Haag.

31 recto I. *gedaan N 1 op clyn formaat / Buytelaats van de Heer / Burgemeester van der Poel / Regeerende*

in S' Haage 1783 (195/9 x 250 mm), aant.: *Bosch en duinzicht* (andere hand, wrschl. van A. Ver Huell), aant. bij detailschets: *verschiet*.

31 verso. nrs. 46-49 van de route-uitbeelding Parijs-Brussel.

op het schutblad. aant.: *Vieffhebbers tot gend / ... Steenbergen op de kouter / de knegt (?) van de Heer Clemens op d' boek van t stadhuys / een copie aan Hr Weesenbeek Bruxcel CC*; stempel: A. Ver Huell.

48 suppl. I. ingeplakt; blad met drie scheepjes, een boei en een ra (192 x 155 mm), aant.: *dit is over bakboord / boeij*.

48 verso MECHELEN. I. onvoltooide tekening; kerk gezien aan de koorzijde; dameskopje en profiel naar links. (173 x 221 mm). — 48 recto — blanco.

47 verso MECHELEN. I. *compositie* (160 x 218 mm); stadsgezicht wrschl. te Mechelen, cf. 46 verso; aant. bij de vensters: *hooger / groen blau vensters*.

47 recto I. huizen, detail van 46 verso rechts onder.

46 verso I. *St-Peterskerk à Mechelen / kerk grau, rood, blauwen daken* (170 x 223 mm), verdere kleur-aanduiding: *grau / blauwe vensters*. — 46 recto — blanco.

45 verso I. *de Craen en Craen brug tot Mechelen* (171 x 226 mm). — 45 recto — blanco. — 44 verso — blanco.

44 recto PARIJS. I. *an paris. het Bissè des femmes / autrement hôpital des femmes* (175 x 228 mm); aant. op huis l.o.: *dit wat langer* (afb. 25).

43 verso A. *gezigt van de Cortille, aan t dorp Belvil, en parys* (doorgestreept:) *in t verschiet* (80 x 225 mm, oblong). — B. *le memme vuë, et paris en perspectives* (88 x 230 mm, oblong), aansluitingspunten: N 1, N 2, N 3. — 43 recto — blanco.

42 verso A. *encore chez le premier dessien* (72 x 192 mm, oblong). — BELLEVILLE. B. *Le village Belvil* (103 x 225 mm, oblong). — 42 recto — blanco.

41 verso BRUSSEL. I. *Stad Brussel* (180 x 229 mm).

41 recto. Aant. langs de bovenrand: *tous les vuë, et le dessiens. en les pavés de paris, jusque le Bruxel*. — Stads- en dorpsgezichten genummerd van 1 t.e.m. 49; onderschriften van de nrs 1 t.e.m. 20 in inkt. — LA VILLETTE. A. N 1 *Les Villages Villét* (105 x 174 mm), (afb. 29). — BOURGET. B. — N 2. *Les Villages Bourgés*, (107 x 176 mm). (afb. 28).

40 verso VAUDHERLAND. A. — N. 3. *Les Villages. Vau der Lan*. (110 x 172 mm). — SURVILLERS. B. *Le Village Serwiel, an Bourgt. trois quart lieu d' paris*. (107 x 176 mm); ongenummerd.

40 recto LOUVRES. A. — N. 4. *Le Village Louvre*. (100 x 175 mm), (afb. 30). — LA CHAPELLE-EN-SERVAL. B. — N. 5. *Les Villages Le Chapèl*. (105 x 174 mm).

39 verso PONTARMÉ. A. — N 6 *Le Village Pont' Armés*. (106 x 175 mm). — PETIT CHÂTEAU - THIERS-SUR-THÈVE?. B. — *No 7 les Villages, Petit Chateau*. (109 x 175 mm), (afb. 31).

39 recto SENLIS. A. — N 8 *Sans Lis: Ville de France*

(103 x 187 mm). — FLEURINES. B. — N 9 *Les Villages, Fleuryins* (102 x 186 mm).

38 verso PONT-STE-MAXENCE. A. — N 10 *Les Villages Pons: on trouve ici un grande Marche / de tout marchandice sur Les Vendredi* (108 x 180 mm). — BLINCOURT. B. — N 11 *Les Villages Blaincourt*: (110 x 180 mm).

38 recto ST. MARTIN-LONGEAU A. — N 12 *Les Villages St Martijn Londo*. (100 x 183 mm). — ESTRÉES-ST. DENIS. B. — N 13 *Etrez St-Denys: un Village*. 108 x 183 mm).

37 verso GOURNAY-SUR-ARANDE. A. — N 14 *Les Village Gournéz*: (108 x 183 mm). — ST. MAUR. B. — N 15 *Les Village, Sien mort*, (105 x 183 mm).

37 recto CUVILLY. A. — N 16 *Les Village. Quévillous*: (102 x 182 mm). — ORVILLERS. B. — N 17 *Les Villages Orvillée* (100 x 181 mm), aant.: *de toorn wat dunder*.

36 verso CONCHY-LES-POTS. A. — N 18 *Les Village, Conse Le pot*: (106 x 180 mm). — TILLOLOYE. B. — N 19 *Les Village. Tiroij*: (103 x 180 mm).

36 recto ROYE. A. — N 20 *Roi: Ville de Picardie*: (102 x 183 mm). — LIANCOURT-LA-FOSSE. B. — N 21 *Le Village Lancour* (100 x 183 mm).

35 verso HATTENCOURT. a. — N 22 *Village Hattonic (?)* (105 x 86 mm). — FONCHER. b. — N 23 *Foncher Village* (107 x 91 mm). — OMIÉCOURT. c. — N 24 *Village Omje cour* (101 x 86 mm). — MARCHÉ-LEPOT. d. — N 25 *Village Marche le pot* (104 x 91 mm).

35 recto VILLERS-CARBONEL. A. — N 26 *Village Viller* (101 x 178 mm). — PÉRONNE. B. — N 27 *Le Ville Peronne* (96 x 187 mm).

34 verso aant. langs bovenrand: *hier moest Escource zijn en manqueert* (bedoeld is Aizecourt). — NURLU. a. — N 28 *Village Neurlé* (102 x 92 mm). — FINS. b. — 29 *Village Fyn* (104 x 85 mm). — GOUZEAU-

COURT. c. — 30 *Village gous au cour* (99 x 94 mm). — MASNIÈRES. d. — 31 *Village Manierre* (103 x 88 mm).

34 recto CAMBRAI/KAMERIJK. A. — 32 *Le Ville Cambraij* (102 x 183 mm). — ESCAUDOEUVRES. c. — 33 *Scodeuve ún Village* (102 x 86 mm), (afb. 35). — IWUY. d. — 34 *Village Iuvi* (98 x 93 mm), (afb. 26).

33 verso aant. langs bovenrand: *t gebugt Rovingné volgt op N 35 m (?) is zonder toorn* (bedoeld is Rouvignies). — DOUCHY-LES-MINES. A. — 35 *Village Dossú* (105 x 184 mm). — VALENCIENNES. B. — 36 *Le Ville d' Valencien* (103 x 183 mm), (afb. 33).

33 recto ONNAING. a. — 37 *Onnym un village* (103 x 87 mm), (afb. 27). — BOUSSU. b. — 39 *Village Bossý* (101 x 95 mm), aant.: *hier moet quevrain zijn in N 38*. — QUIÉVRAIN. B. — N 38 *t vlek quevrain / waar de Heer Hertog van / aremberg heer van is*. (100 x 184 mm).

32 verso QUAREGNON. a. — N 39 *Village Carion* (102 x 87 mm), (afb. 34). — MAISIÈRES. b. — 40 *Village Migère* (106 x 95 mm). — MONS/BERGEN. B. — N 41 *Le Ville d' Mons, autrement Berge in benegouwen* (108 x 184 mm).

32 recto NIMY. a. — N 42 *Village Nimitte x* (104 x 94 mm). — JEMAPPES. b. — N 44 *Village Jamappe* (doorgestreep:) *verkeert* (102 x 88 mm), aant.: *hier moest mige zijn / mankeert*. — CASTEAU. c. — 43 *Village Casteau x* (103 x 95 mm). — SOIGNIES/ZINNIK. d. — 45 *Village Sonnij x* (101 x 88 mm).

31 verso BRAINE-LE-COMTE/S GRAVENBRAKEL. a. — N 46 *Village Brain La Comte x* (105 x 85 mm), aant.: *klyn kerke moet langer zyn*. — TUBIZE/TUBEKE. b. — N 47 *Village Tubize x* (110 x 95 mm), aant.: *hier is tusse een gebugt. genêt* (bedoeld is Genette). — LEMBEEK. c. — 48 *Village Lambec x* (104 x 85 mm). — HALLE. d. — 49 *Vlek Halle x* (105 x 95 mm). — 31 recto zie onder Duinzigt.

BIJLAGE II

Het topografisch oeuvre van Verrijk

De lijst van werken geeft in een zeer compacte vorm een globale tracering van het topografisch oeuvre van Verrijk. Opgenomen is alleen de gelocaliseerde topografie. Het overzicht is samengesteld met gebruikmaking van de volgende gegevens.

1. tekeningen berustend in de volgende collecties: BPG. Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant, 's-Hertogenbosch. — GAA. Gemeentelijke Archiefdienst, Historisch-topografische atlas, Amsterdam. — GAG. Gemeente Archief, Den Haag. — GAH. Gemeente Archief, Haarlem. — GAL. Gemeente Archief, Leiden. — GAR. Gemeente Archief, Rotterdam. — GAU. Gemeente Archief, Utrecht. — GMA. Gemeente Museum, Arnhem. — KHA. Koninklijk Huis Archief, Den Haag. — MBR. Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam. — MSK. Museum voor Schone Kunsten, Brussel. — PUL. Prentenkabinet Rijksuniversiteit, Lei-

den. — PC. Particuliere collectie. — RPK. Rijksprentenkabinet, Amsterdam. — SMvC. Atlas Munniks van Cleef, Soestdijk. — SSR. Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam. — VKS. Verzameling H. M. de Koningin. Soestdijk. — ZGM. Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Middelburg.

Achter de afkorting waarmee de collectie wordt aangeduid, staat het aantal tekeningen vermeld.

2. tekeningen omschreven in veilingcatalogi verschenen in de periode 1763-1806 en 1900-heden. Hier wordt slechts een enkelvoudige vermelding gegeven, behalve in die gevallen waar het om duidelijk verschillende exemplaren van eenzelfde onderwerp gaat.

3. gegevens afkomstig uit literatuur.

4. gegevens afkomstig uit het schetsboek Verrijk.

N.B. Nauwkeurige omschrijvingen moeten korthedshalve achterwege blijven. Ook de inventarisnummers van de gecollectieerde tekeningen zijn niet opgeno-

men. Dit is wel het geval met de inventarisnummers van het schetsboek. Zie voor een overzicht fig. 1 en 2.

Friesland. — *Oen* (Oenkerk?).

Gelderland. — *Beek* (bij Nijmegen); *Culemborg*; *Ingen*; *Putten*: Kelnarij; *Rheden* (SMvC); *Staverden*; *Velp*: Biljoen (9 v-s keerzijde); *Zevenaar*: Nieuw-Zevenaar (GMA).

Noordbrabant. — *Cuyck*; *Etten*: Markt (25 r, 25 r-s 1, 3, 4, 5 = BPG 3 x), Molensij (14 v, 25 r-s 3), Huis Nobelaer (25 r-s 2 = PC); *Leur*: Rijdsijk (25 v = PC), Brugstraat (25 v-s 2, 26 r-A); *Oosterhout*; *Prinsenbeek*: Huis Bosdal (7 v-s, 8 r-s 1, 9 v-s); *Raamsdonk*; *Rijsbergen*: kerk (18 r), kerkruïne (18 v-A, 21 v-B), dorpsgezicht uit noorden (19 v-A = BPG), dorpsgezicht (19 v-B = BPG), grote pomp (20 r), dorpsgezicht met puihuisje (20 v-A = BPG); *Roosendaal*: Markt (23 r = BPG), Bloemenmarkt (23 v), Varkensmarkt (23 v-s 1 = BPG); *Sprundel*: kerk (24 r), kerk (24 v + 24 v-s 1 = PC), dorpsstraat met herberg In de Haas (24 v-s 2 = BPG), dorpsgezichten (div.); *Veghel*: Huis te Veghel; *Werkendam*; *Wernhout*: rechthuis en herberg de Valk (21 v), idem van andere kant (22 v), vanaf schutsboom naar Zundert (22 r); *Willemsstad*: kerk (5 v), div. gezichten bij Willemsstad; *Zundert* (Groot-Zundert): Molenstraat (10 r), vanaf Molenstraat naar de Singel (11 r), van de Singel naar de Molenstraat (12 r), panorama vanaf de Gasthuislaan (14 r), de Caterstraat (15 r = BPG), over de graanlanden, binnen het dorp, de oliemolen, dorpsgezichten waaronder „capitale Gezigten” (div.), kasteel 't Laer (13 r-A, B); (Klein-Zundert): kerk (20 v-B, 21 r).

Noordholland. — *Amsterdam*: Binnen-Amstel, Bolwerk Haarlem, Botermarkt, Buitensingel, Haarlemmerpoort (div., GAA 2 x), Kistenmakersgracht, Leidsepoort (div., GAA 2 x), Molens: de Koe, de Kraai, de Palm, Zaagmolen „de Otter”, Muiderpoort (div., GAA), Overtoom, Raampoort (div., GAA 2 x), Utrechtsepoort (div., GAA 2 x) Waalseilandgracht (GAA), Weesperpoort (div., MSK), Weteringpoort (div.), Zaagmolenpoort (div., GAA 2 x), Zeeburg, gezichten buiten Amsterdam (div.), kasteel bij Amsterdam; *Durgerdam*; *Haarlem*: Grote kerk (GAH), stadshuis (GAH), gezichten binnen Haarlem (div.), aan het Spaarne; *buiten Haarlem*: brug „de Goede Vrouw” (GAH), buitenplaats van de heer Camerling (GAH 2 x), Kraantje Lek, Noorderspaarne (GAH), ruïne Huis te Kleef, Zuiderspaarne (GAH 3 x). *Haarlemmermeer* (PUL); *Muiden*; *Nederhorst-den-Berg*: ridderhofstad; *Overveen*; *Santpoort*: ruïne Brederode; *Schooten*: dorp (GAH), buitenplaats Spaarnzicht (GAH); *Spaarndam*: Grote Sluis, div. gezichten; *Spaarnwoude*; *Velsen*: Huis Westerveld, dorp; *Weesp*: tussen Weesp en Amsterdam; *Westzaan*; *Zandvoort*.

Overijssel. — *Deventer*: Huis der Staten; *Gronau* (?): Huis Gronau; *Stoependaal* (?): Slot Stoependaal.

Utrecht. — *Abcoude*; *Amerongen*; *Amersfoort*; *Baambrugge*; *De Bilt*: Herberg „de Zwaan” (SMvC), Haate Wapen (SMvC), Biltstraat; *Breukelen*: Achterstraat, korenmolen, div. gezichten in en om Breukelen, Hofwerk (SVK), Huis van de heer Stuyvesand, Oudaen (KHA); *Bunnik*; *Driebergen*: Sparrendaal (Gem. huis); *Haarzuilen*: Huis de Haas; *Kockengen*: Kaatsbaan, div. gezichten (KHA); *Langerak*; *Loenersloot*: kasteel, div. dorpsgezichten; *Maarsse*: Vechtgezichten (SMvC 3 x); *De Meern*; *Montfoort*: kasteel; *Neerlangbroek*: dorpsgezicht (SVK), Huis Lunenburg; *Nieuwersluis*; *Oudewater*; *Rhenen*: Molletoren (SSR); *Renswoude*: Emmerikhuizen; *Schalkwijk*: kerk (8 r-B), dorp (KHA); *Soest*: de heide tussen Soest en Amersfoort; *Tienhoven*; *Utrecht*: bolwerken (zie Klottenburg, Manenburg en Zonnenburg), Catharijne-poort (div., SMvC 5 x, GAU), Klottenburg, Kruisvaart, Kromme Rijn, Maliepoort (SMvC, GAU), Manenburg (div., SMvC 3 x, GAU), Rodenstein, Smeetoren (GAU), Servaastoren (GAU), Singel, Tolsteegpoort (div., SMvC 2 x), Vredenburg: div., met Herberg „de Vergulde Waagen” (SMvC), met Herberg „t Zwijnshoofd” (SMvC), Veemarkt (PC), Wallen (div.), Weerdpoort (div., SMvC 8 x, GAU), Zonnenburg (div., MSK), diverse niet gelocaliseerde gezichten, buiten Utrecht: Beerenbrug, Biltstraat (div., SMvC 2 x), Chartreuse (SMvC), Herberg „t Houte-Beentje” (SMvC), Herberg „Het Rad van Avontuur” (SMvC), Jaffase Dijk (SMvC), Kromme Rijn, Mariendaal en Steenplaats Den Daal, Oog-en-Al (SMvC), Rijnestein, Vaartse Rijn, Zaagmolen „de Haas” (SMvC 2 x), diverse niet-gelocaliseerde gezichten rondom Utrecht; Velthuizen; *Vleuten*: ridderhofstad Den Ham; *Westbroek*; *IJsselstein*; *Zuilen*: div. dorpsgezichten (SMvC 2 x), koren-molen, Huis Zuylen (SMvC), Groenendaal, Geitestein, huis Diederik Steyn (SMvC 2 x); diverse niet-gelocaliseerde dorpsgezichten in de provincie Utrecht.

Zeeland. — *Brigdamme*: buitenplaats Nieuwenhove (ZGM 2 x); *Hulst*; *Koewacht*; *Middelburg*: Koepoort (RPK), Grote Markt (ZGM), het Koopmanshuis (RPK), het Tolhuis (RPK), het huis Hogelande (RPK), het huis van Domburch (RPK), *Noordgouwe*: klooster Sion (ZGM), *Oostduiveland* (div., 5 v), *Oosterland*; *Oude-Tonge*; *Ouwersluis* (ZGM); *Schelde*: div.; *Sint-Andries*; *Philippine*: fort; *Sint-Maartensdijk*: Huis Sint-Maartensdijk (ZGM), huis Toutenburg; *Veere*: kasteel Sandenburg (ZGM), kerk en Middelburgsepoort; *Zierikzee*: gezichten op de stad (ZGM 4 x).

Zuid-Holland. — *Alphen aan den Rijn*: div. dorpsgezichten, vanaf Aarlanderveen, Goudse-Sluis (GAL), Oude Rijn bij Alphen (GAL); *Blokland*; *Bodegraven*: div. (MSK); *Boskoop*; *Cudelstaart*; *Delfshaven*; *Dordrecht*: gezichten in en naar Dordrecht, Maas bij Dordrecht; *'s-Gravendeel*; *'s-Gravenzande*; *Den Haag*: huis Duinzigt en omgeving (28 r-s 1-2, 29 r-s 1-4, 30 r, 30 v-s 1), Boshsek (GAG), Haagse Bos (GAG 2 x), Vensters St.-Jacobskerk

(GAG 2 x), venster St.-Nicolaasgasthuis (GAG); *Hardinxveld*; *Harmelen*: div., achter de Brouwerij, Jonkersbrug; *Hillegom*; *Katwijk*: Brittenrust; *Kinderdijk*; *Koudekerk aan de Rijn*: div. (GAL); *Leiden*: monument Justinus van Nassau in de Hooglandse kerk (ZGM), div. gezichten in en bij Leiden; *Leiderdorp*: dorpsgezicht (MSK), huis Ter Does (GAL); *Moordrecht*: riviergezicht bij Moordrecht (MBR); *Ooltgensplaat*; *Ouderkerk aan de IJssel*: div.; *Oudschoorn*: div.; *Overschie*; *Rhoon*: het Tolhuis; *Rijnsburg*: div. dorpsgezichten (GAL), abdij-ruïne (GAL, MBR); *Rotterdam*: huis Spangen (GAR 2 x), *Rijswijk*; *Sassenheim*: Teilingen; *Scheveningen*: div., kerk (GAG); *Schiedam*; *Schoonrewoerd*; *Slikgat*; *Valkenburg*; *Vianen*: huis in het Viaanse Bos, kapel, Lek bij Vianen, Landpoort, Waterpoort; *Wassenaar*: huis Zuidwijk; *Woerden*: div., bolwerken, Kruisstraat, stadhuis, Visbrug; *IJsselmonde*; *Zoeterwoude*; *Zwammerdam*: div. dorpsgezichten (MSK), de kalkoven, vanaf de Ringdijk (GAL).

Rivier- en watergezichten. — *Haarlemmermeer* (PUL); *Hollands Diep*; *Kromme Rijn*; *Lek* (MBR, MSK 2 x); *Maas*; *Penningveer*; *Schelde*; *Slikgat*; *Spaarne* (div.); *Spieringmeer*: bij herbergje „de Brabander” (GAH); *Slikgat*; *Vecht* (div.).

België. — *Achterbroek* (Antwerpen); *Antwerpen* (Antwerpen): Grote Markt met kathedraal, idem met stadhuis, Meir, gezicht op Antwerpen; *Batteli* (Brabant); *Blaasveld* (Antwerpen): 22 r-s (b); *Boussu-les-Walcourt* (Henegouwen): 33 r-b; *Braine-le-Comte* (Henegouwen): 31 v-a; *Brussel* (Brabant): 41 v; *Ekeren* (Antwerpen); *Eikevliet* (O.-Vlaanderen); *Eppegem* (Brabant); *Essen* (Brabant): 22 r-s (b); *Eterbeek* (Brabant); *Gent* (O.-Vlaanderen): Daalhem bij Gent; *Halle* (Brabant): 31 v-d; *Groot-Willebroek* (Brabant): 22 v-sB; *Hoogstraten* (Antwerpen): 16 r-A; *Jemappes* (Henegouwen): 32 r-b; *Laken* (Brabant): 25 v-s 1, 3, 25 v-A, c, d; *Lembeek* (Brabant): 31 v-c; *Lillo* (Antwerpen); *Loenhout* (Antwerpen): 3 v-A; *Lokeren* (O.-Vlaanderen): brouwerij „de Zwarte Leeuw”, brouwerij „de Calkoen”, de vuurtoren; *Mechelen* (Brabant): Antwerpse poort en Sint-Kathelijnestraat (1 r), Kraan-

brug (45 v); Grote Brug en Handboogskamer, Hoogbrug, Grote Markt (div., 6 r, 6 v), Sint-Pieterskerk (47 v, 48 v), Vismarkt (5 r); *buiten Mechelen*: huis „den Borgh” (2 v-A, B en 3 r-A, B), herberg „de Pyoen” (4 r), huis „ten Leenput” (7 r), dorpen en gezichten in de omgeving van Mechelen; *Meer* (Antwerpen): 17 r-A, B; *Minderhout* (Antwerpen): 16 r-A; *Mons* (Henegouwen): 32 v-B; *Nimy* (Henegouwen): 32 r-A; *Quaregnon* (Henegouwen): 32 v-a; *Quiévrain* (Henegouwen): 33 r-B; *Rumst* (Antwerpen); *Saafinghe* (Antwerpen); *Schilde* (Antwerpen); *Sint-Gillis* (O.-Vlaanderen); *Soignies* (Henegouwen): 32 r-d; *Tubize* (Brabant): 31 v-b; *Waesbeek* (O.-Vlaanderen); *Westerveld* (Antwerpen); *Wilrijk* (Antwerpen): kerk (10 v-s); *Zemst* (Brabant) 3 v-B; *Zottegem* (Oost-Vlaanderen): kasteel (8 r-A).

Frankrijk. — *Belleville* (Paris): 42 v-B, 43 v-A; *Blincourt* (Oise): 38 v-B; *Bourget* (Seine-et Oise): 41 r-B; *Cambrai* (Nord): 34 r-A; *La Chapelle-en-Serval* (Oise): 40 r-B; *La Chapelle* (Paris): 2 r-a; *Conchy-les-Pots* (Oise): 36 v-A; *Cuvilly* (Oise): 37 r-A; *Douchy-les-Minas* (Nord): 33 v-a; *Escandoeuvres* (Nord): 34 r-c; *Estrées-St. Denis* (Oise): 38 r-B; *Fins* (Somme): 34 r-B; *Fleurines* (Oise): 39 r-B; *Foncher* (Somme): 35 v-b; *Gournay-Sur Arande* (Oise): 37 v-A; *Gouzeaucourt* (Nord): 34 v-c; *Hattencourt* (Somme): 35 v-a; *Iwuy* (Nord): 34 r-d; *Liancourt-la-Fosse* (Somme): 36 r-B; *Louvres* (Seine- et Oise): 40 r-A; *Maisières* (Nord): 34 v-d; *Marchélepot* (Somme): 35 v-d; *Masnieres* (Nord): 32 v-b; *Nurlu* (Somme): 34 v-a; *Omiécourt* (Somme): 35 v-c; *Onnaing* (Nord): 33 r-A; *Orvillers* (Oise): 37 r-B; *Parijs*: 42-r-A, 43 v-B, 44 r; *Péronne* (Somme): 35 v-B; *Petit-Château* (= Château bij Thiers-sur-Thève?) (Oise): 39 v-B = MBR (al- daar als Louvres); *Pontarmé* (Oise): 39 v-A; *Pont-Ste.-Maxence* (Oise): 38 v-A; *Port-St.-Denis* (Oise): 32 r-A; *Roye* (Somme): 36 r-A; *Saint-Martin-Longeau* (Oise): 38 r-A; *Saint-Maur* (Oise): 37 v-B; *Senlis* (Oise): 39 r-a; *Survilliers* (Seine-et Oise): 40 v-B; *Tilloloye* (Somme): 36 v-B; *Valenciennes* (Nord): 33 v-B; *Vaudherland* (Seine- et Oise): 40 v-A; *Villers-Carbonnel* (Somme): 35 r-A; *Vilette* (Paris): 41 r-A.

SUMMARY

THE TOPOGRAPHICAL OEUVRE OF DIRK VERRIJK

The collection of the Gemeente Museum at Arnhem includes an anonymous sketchbook which has been demonstrably traced to Theodorus or Dirk Verrijk (Haarlem 1734-The Hague 1786). This sketchbook contains about 130 sketches of predominantly topographical importance.

The sketches fall into five groups: 1. views of villages in the Barony of Breda (1777-1778); 2. sketches done in the then Austrian Netherlands,

mainly in and around Mechelen and in the Belgian provinces of Antwerp and Oost-Vlaanderen (1768); 3. a small series of country seats, three of them situated in the Barony (1777-1778) and one near The Hague (1783); 4. a travel diary in the form of sketches covering the route taken by the artist from Paris to Brussels (1767); and 5. miscellaneous subjects.

A study of the nature and extent of Verrijk's

oeuvre shows that he was primarily a topographer and that he supplied copies to order. He may also have worked anonymously in a studio producing designs for painted wall covering. His drawings show a relationship with contemporary compositions, subjects, and expressive techniques in this genre. His skill in this field is exemplified by the painted wall covering in a room in the presbytery of St. Trudo's church in Groot-Zundert, probably produced by him in 1778.

Some of the drawings appeared in print form. Several of the subjects from the sketchbook, engraved by K. F. Bendorp Sr., were incorporated into the fourth volume of the *Vaderlandsche Geographie of Nieuwe Tegenwoordige Staat en Hedendaagsche Historie der Nederlanden*, compiled by W. A. Bachiene and published in 1791.

On the basis of work now in various collec-

tions and data from a long series of old auction catalogues, an attempt was made to trace Verrijk's oeuvre and to determine the areas in which he worked (Appendix II and Figs. 1 and 2). He seems to have worked mainly in the provinces of Utrecht, Noord-Holland, and Zuid-Holland. The drawings made in and around cities show a striking preference for city-gates and fortifications (Amsterdam, Utrecht). Towns, villages, country houses, and the like, situated in the flat landscape along large waterways and small rivers (Vecht, Spaarne, Kromme Rijn), were drawn in great detail and often more than once.

Verrijk was not a great artist, but good craftsmanship combined with an excellent capacity for observation make him a highly reliable topographer who left posterity an extremely attractive body of work.

BOEKBESPREKING

Atlas van historische vestingwerken in Nederland, dl. IV: *de provinciën Zuidholland en Zeeland*, 1ste afl. *Zuidholland*. Uitgave Stichting Menno van Coehoorn, 1970. — Niet in de handel.

Wederom als uitgave der Stichting Menno van Coehoorn en met de onmisbare steun van het Prins Bernhard Fonds is thans een hoogst belangrijke bijdrage geleverd tot vermeerdering der kennis van onze oude Nederlandse vestingwerken onder de bovenaangehaalde titel.

Het feit, dat de forten met op talrijke plaatsen de bijbehorende inundatiën sedert eeuwen her en waarlijk nog niet zo lang geleden de ruggegraat uitmaakten van het vaderlandse stelsel van verdediging tegen de vijanden te land, veroorzaakte dat bij verloop van tijd voortdurend grote aandacht is besteed aan deze soort van dode weermiddelen. Weliswaar hebben politieke omstandigheden aanleg en onderhoud van vestingen telkenmale sterk beïnvloed, maar onze Genie heeft als primaire beheerster waar zij bij machte was steeds met inzicht en ijver de belangen van de forten c.a. gediend.

In onze tijd nu is daarin een volledige wijziging ingetreden. Het systeem der moderne oorlogvoering bracht in een nagenoeg totale omwenteling de overbodigheid van dit soort van werken met zich mee en als noodwendig gevolg daarvan is in Nederland een groot aantal verouderd ge-

raakte versterkingen ter beschikking gesteld van de dienst der Domeinen. Deze laatste instelling nu „beheert” maar beperkt zich strict wanneer er (kostbaar) onderhoud gaat dreigen. Volledigheidshalve dient erop gewezen te worden, dat er mede vestingwerken zijn, welke (nog) onder „Defensie” zijn blijven ressorteren. En gelukkigwijze blijft dit orgaan, voorzover hem tenminste middelen ten dienste staan, zijn zorgen aan deze zaken met toewijding besteden. Het aantal objecten dezer tweede categorie loopt evenwel steeds terug . . .

Ware het nu zo gesteld, dat de oude fortificatiën profijt zouden kunnen hebben van de voorschriften neergelegd in de Monumentenwet, dan zou uit hoofde daarvan op een bescherming van deze categorie van „monumenten van geschiedenis en kunst” gerekend kunnen worden. Maar helaas moet met betrekking tot dit punt worden opgemerkt, dat onze oude vestingen op enkele hoogst markante gevallen na in de „Voorloopige Lijsten” en de vervolgens officieel verschenen „Beschrijvingen” ongenoemd gebleven zijn. Aanvankelijk had zulks trouwens zijn reden, gelegen in de voorgeschreven verplichte geheimhouding aangaande de militaire objecten. Maar nu op dit laatste gebied de bakens al lang verzet zijn is er van overheidswege (Monumentenzorg) practisch gesproken alles nagelaten om een redelijke bescherming van de vestingwerken te bereiken. Om een voorbeeld te noemen: geen enkel fort van de

bekende „Stelling van Amsterdam” heeft tot dusverre als monument in de zin der wet erkenning verkregen. En het gros van de werken der „Nieuwe Hollandsche Waterlinie” verkeert in een gelijksoortige positie!

Aan bescherming nu moet *beschrijving* voorafgaan. En het is dan ook met vreugde, dat wij deze nieuwe aflevering, die bovendien in tal van opzichten de „main de maître” verraaft, zien verschijnen. Aan vorige deeltjes dezer serie is in deze kolommen een minder gunstig oordeel ten deel gevallen, maar men beseffe, dat het geen eenvoudige zaak is een inventaris als de onderwerpelijke tot stand te brengen. Er zullen zeker critici zijn, die er zich over beklagen, dat deze atlas zo traag verschijnt en dat grote delen van ons land ten deze nog ongeïventariseerd zijn gebleven waaronder niet de minst belangrijke. In zoverre zijn deze klachten dan gefundeerd, dat het ontbreken ener volledige inventaris de bescherming der monumenten als zodanig in ongunstigen zin beïnvloeden *moet*. Maar daartegenover zij er gelijktijdig op gewezen, dat de onderneming dezer atlas geheel zonder overheidstussenkomst door particulieren en geheel belangeloos is opgezet en wordt uitgevoerd.

Wat de illustraties betreft: ditmaal is terecht eens afgestapt van het gebruik om algemeen bekende vestingplans van steden uit oudere historische of geografische boekwerken opnieuw te reproduceren. In de thans geboden platen treffen wij een verscheidenheid van curiositeiten aan op het terrein der vroegere vestingbouw, waarbij bijv. speciaal de aandacht trekt het tweetal elkaars complement vormende schansen Kleiburg en Nieuweroord aan de oude Maas-haven van Brielle (afb. 2). Vestingbouwkundigen zullen stellig met genoeg kennis nemen van de bouwkundige tekening van een „Tour modèle No. 1”, naar het ontwerp van het Franse „Corps Impérial du Génie”, waarvan er tegenwoordig in Nederland nog maar twee overeind staan, die beiden helaas beschadigd zijn (afb. 21). Interessant is daarbij vooral ook de schets van het uit 1602 daterende blokhuis te Middelharnis (afb. 22).

Een inventaris als de hier gegevene verdient zonder twijfel in druk te verschijnen, terwijl het plaatwerk — enkele afbeeldingen zijn beslist te

klein uitgevallen, bijv. de nr's. 4 (Brielle); 7 (Gorinchem) en 11 (Oudewater) — naar alle waarschijnlijkheid toch beter tot zijn recht had kunnen komen wanneer kunstdrukpapier was gebruikt.

In enkele opzichten is het hier besproken deel van de atlas helaas te optimistisch. Zulks geldt bijv. de beschrijving van Brielle (bladz. 2 e.v. sub III), waarin niet of nauwelijks gerept wordt over de grove schendingen, die deze beroemde vesting met haar periferie heeft moeten ondergaan door de aanleg van een watergemaal en van een kakelbont zwembad in de gracht, door het metamorfosereren van een ravelijn niet enkel door afgraving maar ook door aanleg van een met villa's omzoomd pleintje, door inkorting van grachtgedeelten en van stenen beren terwille van een verbreding van de weg naar Oostvoorne, zulks gezwegen nog over het verlies van het vernuftige inundatie-systeem bij de Klomp en over de ondergang van de Havenbatterij, ook wel genoemd „Het Havenfort”.

De uitvoerige opsomming van geraadpleegde bronnen tenslotte had zonder schade wel enige verkorting mogen ondergaan, bijv. door verwijzing naar dergelijke lijsten als in vroegere gevallen reeds vermelding hebben gevonden. Opvallend is, dat het aantal der geschreven bronnen in verhouding tot dat der gedrukte uiterst gering is. Daaruit valt helaas af te leiden dat hoogst belangrijke archivalia als zich bevinden in de archieven van de Franse Genie en ook in onze eigen „Archieven van Oorlog” (de „Contracten van het Ministerie van Oorlog” en de „Verbalen” van „Oorlog”) ongeraadpleegd zijn gebleven.

Maar — wat hiervan zijn moge — het hierbij aangekondigde deel „Zuidholland” moet vergeleken bij de eerdere stukken van deze Atlas als verreweg het best geslaagde der serie worden gezien. Het ware te wensen dat deze nieuwe aflevering terwille van de goede zaak bovendien met spoed zal worden vervolgd door anderen. Daarbij blijve dan tevens Vergilius' uitspraak over de Faam, het bekende „viresque acquirit eundo” bij voortdoring op deze zo belangrijke Atlas van toepassing.

J. BELONJE

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. Ir. C. L. Temminck Groll

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag

Penningmeester G. A. P. van Helbergen, p.a. Janskerkhof 22, Utrecht

Drs. C. Boschma, Dr. W. C. Braat, Ir. P. van Dun, Prof. Dr. C. J. A. C.

Peeters, Mr. H. E. Phaff, Drs. Meta A. Prins-Schimmel, Jhr. Dr. C. C. G.

Quarles van Ufford, Dr. J. G. N. Renaud, Dr. R. Steensma,

Drs. I. L. Szénássy, P. L. de Vrieze

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond *f* 25.—, voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond en tevens van de Ned. Museumvereniging *f* 15.—, voor verenigingen *f* 35.—, en voor studentleden *f* 10.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Utrecht.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vier afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Nederlandse Museumvereniging. Losse nummers van *vorige* jaargangen zijn verkrijgbaar voor zover de voorraad strekt. Prijs op aanvraag bij de firma Brill. Van de *lopende* jaargangen zijn losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin te verkrijgen voor resp. *f* 6.— en *f* 1.— per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWSBULLETIN

VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Inzending van kopij: Archeologisch Nieuws, Kleine Haag 2, Amersfoort; Museum-Nieuws en De Museumdag, Kazernestraat 3, Den Haag; redactie-secretariaat, p.a. Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg

IN MEMORIAM

DR. J. J. DE GELDER

Op 24 september 1971 overleed te Dieren op 93-jarige leeftijd dr. J. J. de Gelder, tot 1935 directeur-conservator van het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden.

De Gelder werd op 19 augustus 1878 geboren in Hoogwoud (N.H.), waar zijn vader notaris was. Na een studie te Leiden in de Nederlandse letteren en geschiedenis (toen nog een ongesplitste studierichting), werd hij in 1908 op aanbeveling van zijn hoogleraar P. J. Blok benoemd tot assistent bij het Prentenkabinet, welke post reeds het volgend jaar werd omgezet in een conservatorschap.

De studie in de kunstgeschiedenis begon in die jaren aan onze universiteiten juist op gang te komen: van 1900 tot aan zijn benoeming in Utrecht (1907) had Vogelsang het vak in Amsterdam als privaattoecent onderwezen; in 1904 was Martin in Leiden privaattoecent geworden, zijn benoeming aldaar vond plaats in hetzelfde jaar 1907; toch zou de wettelijke regeling van de examens nog tot 1921 op zich laten wachten.

De Gelder had dus aan de universiteit wel zeer weinig kunnen opsteken van wat hij in zijn later vak nodig had; des te interessanter wordt het, zich af te vragen, waarom de keus op hem viel. Dat zal bovenal zijn geweest wegens zijn duidelijk esthetische aanleg, in zijn geval betekende het, dat hij niets onverzorgds of lelijks om zich duldde. Zijn aristocratische geest kende op dit punt geen compromissen en alle andere factoren (b.v. van financiële of temporele aard) moesten wijken voor dit kardinale punt.

Er school iets van een William Morris in hem, ook in de vanzelfsprekendheid waarmee zijn creativiteit zich richtte tot zeer uiteenlopende gebieden.

De inrichting van het Prentenkabinet in het uitgeleefde pand Kloksteeg 25, was een kolfje naar zijn hand, en het zal niet vaak zijn voorgekomen in de geschiedenis van de Rijksgebouwendienst, dat een conservator van een wetenschappelijke verzameling niet alleen de betimmering ontwerpt en tot in details tekent, maar ook het daarbij passende meubilair. Het ongebruikelijke van die situatie en zijn warsheid van transigeren waar het esthetische kwaliteiten betrof, maakten de samenwerking met ambtelijke instanties niet altijd makkelijk.

Een ander concreet voorbeeld van zijn werkzaamheden in dezen krijgt men, wanneer men de dorre lay-out van de eerste drie series van ons Bulletin vergelijkt met die van de vierde serie (1932 en volgende), bij de Fa. Brill uitgegeven. Het uitbrengen van elk nummer was een soort bevalling, maar in vrijwel dagelijks contact met de chef van de zetterij kwam iets tot stand, dat in die dagen — en zeker voor een wetenschappelijk tijdschrift — tot de uitzonderingen behoorde. De Gelder is in 1928 als secretaris in de redactie opgenomen, welke functie hij tot 1947 heeft vervuld; tot en met 1963 bleef hij deel uitmaken van de redactieraad.

Datzelfde verschil in esthetisch gehalte blijkt ook, wanneer men zijn dissertatie over *Batholomeus van der Helst* (1921) legt naast die van

Martin, zijn promotor, over Gerrit Dou (1901). Met het onderwerp van dat — hem opgegeven — proefschrift had De Gelder nauwelijks enige innerlijke verwantschap. Na jaren van plichtsgetrouw exciperen van de aantekeningen van Hofstede de Groot e.d. zal voor hem het plezier pas zijn begonnen, toen hij met de uitgeverij Brusse in Rotterdam, waar hij gelijkgestemden vond, de architectuur van zijn boek ter hand kon nemen; en het moet gezegd, door de combinatie van twee niet vaak verenigde aspecten: esthetische kwaliteit en praktische inrichting, onderscheidt deze oeuvre-catalogus zich nog altijd gunstig van vele latere, soortgelijke publicaties.

Het is moeilijk te zeggen welke trek in hem domineerde, de hang naar de fraaie vorm, of de hem aangeboren neiging na te denken over de basis factoren van functie en gebruik; hijzelf zal ze nauwelijks als twee facetten hebben ervaren. In dat opzicht had hij veel meer van de industriële ontwerper dan van de kunsthistoricus, want hij miste daarnaast de onverzadiglijke weetgierigheid, nodig voor het oplossen van (kunst)historische legpuzzles. Hij miste ook het taaie doorzettingsvermogen voor de vele „boekhoudkundige” handelingen die met name inherent zijn aan het werk in prentenkabinetten.

Als organisator van het Leidse Prentenkabinet toonde De Gelder meer dan eens te beschikken over een originele visie. Getuige b.v. zijn vondst om aan elke graveur een bepaald volgnummer

toe te kennen, dat in de diverse formaten onveranderd wordt doorgevoerd. Een simpele, maar — naar mijn weten — tot dusver nergens anders toegepaste kunstgreep, waardoor bij uitbreiding van de verzameling geen vernummering van de portefeuilles behoeft te volgen en waardoor, wederom zonder vernummering, ad libitum portefeuilles kunnen worden tussengevoegd.

Het is de — in wezen onverdiende — tragedie van zijn leven geworden, dat hij per 1 januari 1935 „wegens bezuiniging”, op 57 jarige leeftijd op wachtgeld werd gesteld, een jaar na de door hem met zoveel enthousiasme en uitzonderlijke toewijding aangevatte verhuizing naar de Kloksteeg.

Voor als na wijdde hij zich aan zijn geliefd huis Schoutenburg in Oegstgeest, waarvan hij door niet aflatende verbouwingen (aristocraat ook in dat opzicht!) iets geheel eigens had gemaakt; voor als na bereisde hij met zijn muzikaal en literair begaafde vrouw Italië, waar deze Westfries een hem in elk opzicht beter liggend klimaat vond.

Na de dood van zijn vrouw vestigde hij zich in Dieren, waar hij — tot het laatst toe alleen wonend, ondanks zijn tot een minimum gereduceerd gezichtsvermogen — een toonbeeld bleef van levensblijheid en stoicijnse duldzaamheid.

Met name in dit blad moge zijn werk met dankbaarheid worden herdacht.

H. VAN DE WAAL

OPROEP

Bij het bestuur van de K.N.O.B. is de gedachte naar voren gekomen, de leden directer in contact te brengen met de problemen van van binnenstadssanering en -regeneratie, met restauratie en conservatie van afzonderlijke gebouwen of reeksen gebouwen. Niet slechts om hun belangstelling en kennis te verdiepen of hun momenten van genieting te bezorgen, maar vooral omdat de huidige kritieke toestand van ons bezit aan oude architectuur, aan historische stads- en dorpskernen en buitenplaatsen, de grootste waakzaamheid en actieve stellingname eist van eenieder die dat bezit ter harte gaat.

In onze dagen is al herhaaldelijk gebleken, dat een beleid van ruimtelijke ordening op plaatselijk, regionaal, provinciaal en landelijk niveau erbij gebaat is, wanneer de kwaliteit en de toekomstmogelijkheden van elk deelgebied van onze onmiddellijke omgeving, het rivierenlandschap, de eilanden, de bossen, de agrarische

gebieden, dorpen en steden, het wegennet, ook door anderen dan beroepsbestuurders met hun technisch-administratief apparaat bestudeerd worden en wanneer ook die anderen in het pleidooi voor behoud, reconstructie of vernieuwing bijdragen.

Juist in kleine plaatselijke eenheden, niet in algemeen landelijk verband, kan die bijdrage het eerste geleverd worden en het is van het grootste belang, dat ook op het gebied van de historische architectuur en stedebouw, die zo veel bijdragen tot de verscheidenheid, de menselijkheid en dus de levensvatbaarheid van onze ruimtelijke omgeving, allen alert zijn en van hun betrokkenheid getuigen. Allen, archaeologen, museum-mensen, architecten, studenten, docenten aan academie of universiteit of hogeschool op het gebied van architectuur, kunst, landschap, maar ook allen die hun belangstelling op dit terrein als leek ontwikkeld hebben.

Wij menen, dat in de K.N.O.B., waarvan zo veel van zulke deskundigen lid zijn, de mogelijkheid schuilt, om zich vanuit die lokale eenheden beter te wapenen in de strijd om het behoud van oude ruimtelijke waarden.

Ter introductie van dit idee doet het bestuur het volgende voorstel:

Zeer velen van onze leden zijn onmiddellijk betrokken bij de lokale problematiek van bovengenoemde aard. Het bestuur verzoekt nu diegenen die een werk of een studie of een actie onderhanden hebben, die al in een zodanig stadium verkeert, dat andere leden er een duidelijke indruk van kunnen krijgen en er hun steun aan kunnen verlenen, hierover tijdig een bericht op te geven aan de secretaris. Zulk een project zou dan, zonder dat het onderwerp behoeft te worden van een officiële excursie, bezichtigd kunnen worden en besproken door niet te veraf wonende geïnteresseerde leden. Op die wijze kan een architect het herstel van een groep woonhuizen tonen, een conservator een expositie betreffende een stad of wijk, een stedenbouwkundige een sanerings- of verkeersplan, een docent een project van studenten.

In het algemeen denken wij aan studie- en werkbezoeken, niet alleen naar geslaagde voorbeelden van restauratie maar ook naar barre plekken van het slechtste soort sanering of verval, naar gesloten kerken, naar afgedankte „Harmonieën” en door hoogbouw en kantoren kapotgemaakte woonbuurten, afscheidsbezoeken aan met afbraak bedreigde bouwwerken.

Daar uitnodigingen voor zulke contacten in hoofdzaak leden uit de omgeving zullen trekken en de aantallen deelnemers dus niet overmatig groot zullen worden, zal het in de meeste gevallen niet nodig zijn, dat de belangstellenden zich tevoren aanmelden.

Wij denken ons deze bezoeken zeer informeel, op tijdstippen waarop men redelijkerwijs kan verwachten, dat een aantal mensen zich vrij kan maken: op het eind van een middag of op een avond en niet langer dan ca. anderhalf uur, zodat ze ook voor het uitnodigend lid geen zware belasting hoeven te betekenen.

Wanneer men zodanige initiatieven aan de secretaris opgeeft, kan het natuurlijk voorkomen, dat een ander al een voorstel voor dezelfde datum heeft gedaan. In principe hoeft dat geen bezwaar te zijn. Uiteraard kan, wanneer dit wenselijk zou zijn, het bestuur contact opnemen met de initiatiefnemers om tot betere spreiding te komen.

Ook kan het voorkomen dat aan een suggestie prioriteit boven een andere zal moeten worden gegeven. Het bestuur stelt zich voor, ook zelf in deze initiatieven te nemen.

Een volgende stap kan zijn, dat bij dergelijke contacten zou kunnen blijken, dat de een iets zou kunnen bijdragen aan het werk van de ander, dat wij zodoende met elkaar iets kunnen gaan bijdragen aan dat aspect van het welzijn van het land, dat het werkterrein vormt van de K.N.O.B., zoals wij dat ook naar voren brachten in ons rapport aan de regering, dat werd afgedrukt in het Nieuwsbulletin van november 1971.

DE NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

VERSLAG VAN DE 58ste ALGEMENE LEDENVERGADERING GEWIJD AAN „MUSEA EN MILIEU” IN HET ZOÖLOGISCH MUSEUM, TE AMSTERDAM OP VRIJDAG
26 NOVEMBER 1971

Aankomst deelnemers 10.30 uur, waarna bezichtiging van de tentoonstelling „het Waddengebied” in het Zoölogisch Museum onder leiding van de heer dr. D. Hillenius.

Het Waddengebied is het grootste Nederlands natuurgebied, dat van werkelijk internationaal belang is; thans staat het aan allerlei bedreigingen bloot in de vorm van indamming, vuilstorting, watervervuiling, industrialisatie, massarecreatie, droogmaking, etc.

Het meest opvallende van de Wadden zijn de vogels, w.o. de stern- en eidereend; deze worden thans ernstig in hun bestaan bedreigd, aangezien zij aan het eind staan van een voedselketen, waardoor zij de aanwezige vergiften in zich con-

centreren. Steeds meer blijkt, aldus de heer Hillenius, dat men niet straffeloos kan ingrijpen in de levensgemeenschappen.

Om 11.30 uur opent de voorzitter de vergadering. In zijn openingswoord heet de voorzitter, drs. C. Boschma, de ereleden Rohling en Blöte van harte welkom evenals de vertegenwoordigers van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk met name de heren Hotke, Duparc en Van Boxsel.

Vervolgens herdenkt de vergadering staande het heengaan van het oudste ere-lid Dr. J. J. de Gelder, eertijds directeur van het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden.

Met gevoelens van grote dankbaarheid memo-

reert daarna de voorzitter het 6-jarige voorzitterschap van zijn voorganger prof. dr. A. Klasens. Het is onder diens leiding geweest dat „Museumment” van de grond kwam, dat de naamsverandering in de vereniging werd doorgevoerd en dat het Manifest van de Nederlandse Museumvereniging werd verzonden.

De voorzitter wijst er op, dat het noodzakelijk is, bedacht te blijven op de gevaren die de museumwereld bedreigen; deze gevaren liggen bepaald niet alleen in de milieusfeer, maar evenzeer in de ontoelaatbare aanslagen op onze budgetten. Wij dienen ons steeds weer bewust te blijven, dat wij de plaats van onze musea in de maatschappij moeten waarmaken.

Hoewel de voorzitter nu geen kroniek van het jaar wil geven, wenst hij toch het Rijksmuseum geluk met de heropening van de afd. Vaderlandse geschiedenis (nu Nederlandse geschiedenis genoemd). Voorts deelt de voorzitter mede, dat in het voorlopig bestuur van de opleiding museumrestaurateurs namens onze vereniging prof. Klasens (tevens voorzitter) en de heer Ronday zitting hadden en voorts telkens twee leden van het Centraal Laboratorium, de Vereniging van Kunsthistorici, De Vereniging van Restaurateurs en de Kunstacademies. De Statuten van de Stichting in oprichting zijn thans gereed. Zowel prof. Klasens als de heer Ronday hebben hun zetel beschikbaar gesteld. De Museumvereniging zal nu vertegenwoordigd worden door dr. Jager Gerlings en een nog aan te wijzen lid. Het tweede jaar van de lopende museumcursus o.l.v. mevrouw drs. O. L. Bouma is gestart op 5 oktober, de cursus zal duren tot medio mei; zij telt 22 cursisten.

De secretaris brengt vervolgens het bestaan van de Stichting School en Bedrijf onder de aandacht van de leden. Deze Stichting heeft het bestuur gevraagd de mogelijkheid onder ogen te zien een zgn. lesbrief, handelende over de Nederlandse Musea in de vorm van een boekje uit te geven. De uitgave zou, aangezien de stichting niet over middelen beschikt, ten laste komen van de Museumvereniging. Hoe aanbevelenswaardig en nuttig een dergelijke lesbrief ook voor de Nederlandse scholieren moge zijn, het minimaal hiermede gemoeide bedrag van f 23000.— vormt thans een onoverkomelijk beletsel voor de uitgave.

Voorts vestigt de secretaris door middel van getoonde monsters de aandacht op door de firma Van Stolk in de handel gebrachte zgn. MDB metalen roosters, die voor beveiliging en be-

scherming van gebouwen en kunstwerken geschikt zijn.

Vervolgens wijst de secretaris op het bestaan van de Nederlandse Vereniging voor Revalidatie. Deze vereniging bevordert de integratiemogelijkheden voor gehandicapten. Van bijzonder belang is het toegankelijk maken van musea. De volgende voorzieningen zijn daarvoor essentieel: parkeervoorzieningen (ontheftingsbord 54B); algehele toegankelijkheid gebouwen (dus b.v. op rit naast trappen, geen tourniquet-deuren, etc.) Dit geldt met name ook voor het restaurant; enkele verlaagde garderobe plaatsen, voor gehandicapten aangepaste toiletten, maat ca. 2.25 bij 2.25, voor gehandicapten bruikbare liftvoorziening.

Het spreekt vanzelf, dat vooral bij nieuwbouw op deze punten gelet moet worden.

De vereniging voor revalidatie stelt voor:

a. Een werkprogramma tot realisering van een goede toegankelijkheid voor een zo groot mogelijk aantal musea voor gehandicapten. Zij, die hieraan voldoen zijn gerechtigd tot het aanbrenge van een speciale sticker (plakembleem).

b. De mogelijkheid te onderzoeken gehandicapten in dienst te nemen.

Tenslotte vermeldt de secretaris de mogelijkheid in Nederland een tentoonstelling over te nemen getiteld „Iran, Hommes du Vent, Gens de Terre”.

De voorzitter stelt vervolgens het rapport „plaatsingsmogelijkheden” ter discussie. De Heer Bremer vraagt om prioriteiten en merkt op dat de vier eerste punten voor de musea de belangrijkste zijn n.l.

1. Een permanente commissie, die de samenwerking universiteit-museum dient te behartigen.
2. De toepassing van het stage-systeem.
3. Het streekconservatorschap.
4. De nadere uitwerking van het docentschap museologie.

De Heer Hotke voegt terecht als 5de punt de kwestie van het geschoolde middenkader toe.

Men pleitte voor verdere bestudering van de middenkader opleiding. Mevrouw Bouma zegt, dat er financieel een landelijke regeling voor stages bestaat. De heer Oxenaar ziet graag een werkgroep die zich bezighoudt met de punten 1 en 4. Hij vraagt zich voorts af hoe zich de prioriteiten in het algemeen overleg zullen oplossen.

De voorzitter meent, dat het stellen van prioriteiten op dit moment minder urgent is dan het aanvaarden van het rapport als basis voor verder overleg. Hij ziet punt 1 als permanent, punt 4

als tijdelijk. De bedoeling is dat na de Interacademiale Kunsthistorische (studenten) Organisatie in Nederland (I.K.O.N.) thans de Museumvereniging en in januari de Ned. Vereniging voor Kusthistorici op de jaarvergadering de in het rapport vastgelegde suggesties aanvaarden, eventueel geamendeerd, zoals prof. Scheller, die de vergadering als gast bijwoont, opmerkt. De voorzitter vraagt de leden het bestuur te machtigen met dit rapport als basis voort te gaan.

De heer Weber merkt daarna op, dat hij de museumcursus van mevrouw Bouma ongemoeid zou willen laten. De voorzitter zegt, dat het nieuwe bestel deze cursus niet hoeft te doorkruisen. De Haagse cursus is slechts eenmaal per week, de Leidse zou een dagcursus zijn. De heer Reedijk pleit voor een algemene commissie, die universitaire en museale problemen bestudeert en afwisselend verschillende problemen behandelt. De heer Scheurleer wijst op het veel te beperkte karakter van het rapport als zou het alleen voor kunsthistorici en kunstmusea gelden. De heer Van Wengen, gesteund door de heer Bremer, pleit voor secties van o.a. technische musea, natuurhistorische musea, e.a.

De voorzitter is van mening, dat het verlangen daartoe van onderop moet komen. De heer Montagne wijst erop, dat het zeer betreurenswaardig is, dat de betreffende musea zo weinig geïnteresseerd zijn. De heer Jansen ziet graag een federatie van musea per provincie. In Friesland bestaat sinds 1948 een federatie van Oudheidkamers, aldus de voorzitter, die van mening is dat dergelijke federaties door en in de provincies zelf geformeerd moeten worden.

Mej. Houtzager wijst er op hoe noodzakelijk het is als musea gezamenlijk op te treden tegen de huidige bezuinigingspolitiek. De heer van Schendel sluit zich hierbij aan. Hij merkt met kleur op, dat het volgende jaar de zaken er nog somberder voor zullen staan. Ook de heer van Schendel wil een fel protest laten horen. De heer Hotke zegt verbaasd te zijn niet eerder veront-ruste geluiden te hebben gehoord.

De heer Montagne zegt nu eens het rendement en het economisch nut van de musea in cijfers uitgedrukt te willen zien. Het zou aanbeveling verdienen een econoom hieromtrent een rapport te laten uitbrengen, opdat de middelen, die C.R.M. ter beschikking staan niet meer een sluitpost op de begroting worden.

Besloten wordt een motie aan te nemen, opgesteld door de heren Bernet Kempers, Montagne en Van Schendel, die na de lunch door de ver-

gadering besproken en gewijzigd wordt. De uiteindelijke versie zal worden gestuurd naar de vaste commissie voor cultuur en recreatie van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal, voorts naar de Staatssecretaris en de afd. M.M.A. van het ministerie en vervolgens naar het A.N.P. De inhoud daarvan luidt:

„De vergadering van de Nederlandse Museumvereniging, te Amsterdam bijeen voor de eerste maal na het bekendmaken van de ontwerp-begroting voor 1972 van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, heeft met verbijstering kennisgenomen van de in deze begroting naar voren gebrachte visie op het museumwezen in Nederland.

In plaats van een uitbreiding van de toe te kennen middelen op grond van de in de laatste jaren zo overduidelijk en snel gegroeide betekenis van de musea op educatief gebied, de inschakeling in de onderwijsprogramma's op zeer veel scholen, vond in deze begroting een besnoeiing plaats van de voor musea beschikbare gelden. Hierdoor wordt het werk van de musea in ernstige mate belemmerd en dreigt voor vele kleinere musea zelfs de grens van wel naar niet voortbestaan overschreden te worden. Een verhoging van de entreegelden, zoals in de ontwerp-begroting wordt voorgesteld, wordt door de meerderheid van de vergadering op principiële gronden afgewezen.

De erkenning dat culturele waarden en het behoud daarvan van zeker even grote betekenis voor een volk zijn als materiële, moge ertoe leiden dat de voor musea beschikbare rijksmiddelen voor volgende jaren dusdanig vastgesteld worden, dat *tenminste* een rationele voortzetting van de in gang zijnde werkprogramma's verzekerd wordt.”

Na de lunch spreekt prof. dr. A. C. V. van Bommel over „De biologische voorlichting in de natuurhistorische musea en de benadering van het publiek”.

Hij wijst er op, dat in tegenstelling tot de kunstmusea de natuurhistorische musea de bezoeker wijzen op en inleiden tot hetgeen buiten de musea te zien is. De behoefte om een museale inleiding met de directe waarneming te verbinden, heeft geleid tot het creëren van biologische centra, afkomstig uit Australië, in Nederland te zien in het Texelse Museum en het Dolfinarium te Harderwijk.

Aangezien natuurhistorische musea alleen dode dingen tonen, trad allengs een scheiding op

tussen wat men in het museum bestudeerde en het publiek toonde. Het zwaartepunt ligt thans op het heden, vooral o.i.v. de ecologische crisis. Na het Europese Natuurbeschermingsjaar N. 70 zijn de gemoeideren wakker geschud. Belangrijk in dit verband is duidelijk te maken wat een natuurlijk milieu is en wat het evenwicht is, dat daarin heerst. Tot het begin van deze eeuw droegen de natuurhistorische musea nog het stempel van rariteiten kabinetten met zoölogische preparaten om langs te „schrijden met de eerbied, die men de doden verschuldigd is”. Na wat veranderde opstellingen komt men tot de biologische groepen of diorama's. Uit die tijd stamt het werk van grote taxidermisten als ter Meer, Bengt Berg, Akeley en in ons land Steenuizen.

Diorama's, hoe geliefd ook bij het grote publiek, zijn zelden geslaagd; zelden geven zij voldoende informatie. Beter zijn daarom de kleine landschap- of biotoopbeelden, de zgn. biologische groepjes. Het is vooral in de kringen van veldbiologen, die pleiten voor de studie van het levende object in zijn natuurlijke omgeving, dat men wel eens beweert, dat musea uit de tijd zijn. Men overschat daarbij echter, aldus de spreker, de capaciteiten van het in hoofdzaak stedelijke publiek, dat eenvoudig niet in staat is tot waarneming in de natuur. Uit de zgn. bezoekerscentra blijkt een overschatting van de bezoekers. Het onaangename gevolg is bovendien dat de musea de schijn op zich krijgen verouderde instellingen te zijn.

De spreker noemt vervolgens enkele bezwaren van bezoekerscentra. Hij pleit voor een kritisch onderzoek naar de waarde van de methoden van voorlichting. Daartoe dient men de bezoekers nauwkeurig in hun gedragingen te observeren. Een goede maatstaf zijn de werkstukken van jongeren na bezoek in klasseverband. Opmerkelijk is, dat het huidige publiek gewend geraakt is op de T.V. informatie te ontvangen door middel van een bewegend beeld.

Zwart-wit foto's zijn minder populair dan kleurenfoto's of kleurendia's. Dwars tegen alle moderne beeldenstormen in trekken realia de meeste aandacht; hierop wijst de spreker met nadruk. Het is belangrijk als de bezoeker iets in handen mag nemen; dit wordt ervaren als een persoonlijke en exclusieve informatie. Aan de andere kant gaan soms andere musea nog mank aan te veel realia en te weinig informatie. Een

bibliotheek heeft voor het publiek vooral zin in stedelijke musea; op Vlieland en in Bergen op Zoom bleek de verbinding van een museum met een openbare leeszaal een succes.

Tenslotte zou de spreker graag zien dat een psycholoog eens een onderzoek zou wijden aan de vraag hoe men een stedeling op de meest effectieve wijze natuurkennis bij kan brengen.

Tenslotte betrad de heer dr. D. Hillenius het podium om te spreken over „De taak van de Natuurhistorische musea”. De heer Hillenius vroeg zich af wat onder de taak verstaan moet worden. Hij wees er op, dat de verzamelingen gegroeid zijn van een privé-belangstelling uit, waarbij het creëren van een eigen domein voorop staat. De aldus ontstane biologische verzamelingen werden slechts door enkele ingewijden gekend, deze verzamelingen kregen daardoor een geheim-esoterisch karakter.

Ook heden ten dage o.a. in Parijs en New York ziet men natuurhistorische musea, die veel weg hebben van esoterische tempels. De daar aanwezige diorama's vertonen mooie vormen met weinig informatie, laat staan dat zij een taak tegenover de maatschappij hebben. Hoewel de spreker zelf een meer poëtische benadering van de biologie aanhangt, is de relatie van de biologie met de samenleving heden ten dage zeer duidelijk. Het thans door ecologen ontdekte verstoorde evenwicht is echter al veel vroeger door biologen onderkend. Daardoor ontstaat nu eindelijk verband tussen de kennisvergaarders biologen) en de leken (de samenleving).

De spreker wijst er vervolgens op dat musea met dode materie werken, waaronder dode dieren, foto's, grafieken etc. Hoewel radio en T.V. een grote uitwerking hebben op het publiek, stouwen zij toch altijd op ervaring en informatie, in musea opgedaan. Als na te streven doel ziet de spreker kleinere centra, waardoor de grotere musea de verantwoorde informatie moeten geven. In de Verenigde Staten vervult het Smithsonian Institution een dergelijke functie t.o.v. kleinere centra. Om tot een indringende informatie te komen, heeft de spreker zeer gunstige ervaringen met het engageren van kunstenaars, zoals Peter Vos, die een affiche ontwierp „Natuur en Mensen”.

Nadat de sprekers enkele vragen hadden beantwoord, werd de vergadering om 16.30 uur gesloten.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Euvelgunne. Dank zij een waarneming van de heer B. J. Fluks, landbouwer te Rodehaan en door deze ter kennis gebracht aan onze correspondent, de heer K. Tj. Bos te Haren (Gr.), werd onze opmerkzaamheid gevestigd op de vondst van een eikehouten bouwsel in de bedding van een der meanders der oude Hunze, circa 375 m ten oosten van de boerderij Dijkhuizen nabij de stad Groningen. Dit bouwwerk, kennelijk van waterstaatkundige aard, kwam, juist op de bodem van de voormalige sroomader, op een diepte van circa 2.06 m beneden N.A.P. — volgens opgave van Rijkswaterstaat — te voorschijn in verband met het graven van een cunet ten behoeve van de aanleg van de nieuwe verkeersweg Groningen (Europaplein)—Hogezand.

De vondst behelsde een vloer van 12 eikehouten planken met een gemiddelde dikte van 6 cm, die op 9 augustus 1971 nader door ons werd onderzocht, gefotografeerd en opgemeten. In haar geheel vertoonde de vloer een trapeziumvorm waarbij de langste der evenwijdige zijden een lengte bezat van 5.70 m, de kortste 4.90 m. De laatste zijde was naar het noorden gekeerd en stond dwars op de stroomrichting van de waterloop. Aan deze zijde bevond zich tevens een zware drempelbalk, waaruit de functie van het bouwwerk bleek — een keersluis met één schotdeur. Derhalve geen schutsluis, want aan de tegenovergestelde, zuidelijke zijde van het bouwwerk ontbrak een dergelijke drempel. Voor schutsluis zou het bouwwerk ook wel te klein zijn geweest, want de lengte van de sluis bedroeg amper 3.5 m.

De bodemplanken waren met hun noordelijke uiteinde gevat in een richel, uit de drempelbalk gekapt en daaraan bevestigd met steeds één zware, ijzeren pen, ieder circa 25 cm lang. Deze bouten, hand gesmeed, waren aangedreven in te voren in de drempelbank geboord gaten. Mogelijk is bij deze werkzaamheden een boor afgebroken, want in de modder naast de sluisdrempel werd de afgebroken ijzeren punt van een dergelijk werktuig teruggevonden.

De sluisdrempel zelf was, evenals de bodem-

planken, ijzerhard gebleven en mat 32 cm in het vierkant. Aan de tegenovergestelde zijde van de sluisbodem, waar de drempel dus ontbrak, rustten de 12 planken op een ligger van geringere zwaarte. Bijna alle 12 planken waren tapsvormig bezaagd, vandaar de trapeziumvorm van hun samenvoegsel. Bovendien bezaten zij verschillende, vingerdikke boorgaten, welke naderhand weer met spieën waren dichtgeslagen. Deze omstandigheid zou op secundair gebruikt hout kunnen wijzen, hetzij van een gesloopt bouwwerk, hetzij van een groot schip. Van de bovenbouw was niets overgebleven. Wel vertoonden de beide oren of uiteinden van de drempelbalk een vierkante, uitgebeitelde inkassing, alsof hierin eenmaal de penvormig bijgehouden onderreinden van twee, verticaal geplaatste posten hadden gepast. Men zou zich kunnen voorstellen dat aan deze beide posten eenmaal een raamwerk met een schotdeur was opgehangen. Sporen van met balken geschoorde, beplankte zijwanden ontbraken te enenmale, evenals posten aan het zuidelijke uiteinde van de sluis. Mogelijk heeft men zich in dezen tevreden gesteld met het bezigen van zoden, al zal men daarbij wel de nodige onderloopsheid en zijwaartse lekkage voor lief hebben moeten nemen. Weliswaar bevatte de stroombedding in de nabijheid van de sluisvloer een aantal los verspreide kloostermoppen — gemiddelde dikte 8 cm —, maar deze zouden toch op een plaat hebben moeten rusten, gesteld dat zij werkelijk bij de bouw van het sluisje waren gebruikt.

Tot de verdere losse vondsten ter plaatse behoorde tevens een massa kogelpotscherven, kenmerkend voor het plaatselijk gedurende de 13de en 14de eeuw in zwang zijnde gebruiksaardewerk. Evenals de losse bakstenen kan dit materiaal geleidelijk in of voor de sluis bezonken zijn geraakt en behoeft dit niet al tijdens de bouw in het water te zijn beland. Niettemin verschaft het een aanwijzing over het tijdperk, waarin het bouwwerk tot stand kan zijn gekomen.

Bij het bestuderen van de overblijfselen gingen onze gedachten meteen uit naar het uit kloostermoppen opgemetselde, en van een met dakpannen verstevigde bodem voorziene keer-

sluisje, in 1940 door A. E. van Giffen aangetroffen aan het zuidelijke uiteinde van het waterloopje, dat nog altijd door het dorp Aduard stroomt. Mocht de constructie te Aduard heel wat solider zijn, qua grootte en karakter vertoonde het niettemin treffende verwantschap met het exemplaar bij Dijkhuizen en in dit licht bezien strookten de aardewerkvondsten volkomen met deze opvatting. Aan de hand van het zo voortreffelijke werk van J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen*, valt het niet moeilijk zich te oriënteren in het van toepassing zijnde, middeleeuwse geschreven bronnenmateriaal. Men stuit dan op een oorkonde van 21 januari 1332, bewaard in het Rijksarchief te Groningen en afgedrukt in het *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, I, Groningen 1896, no. 330, 232-233. Hierin wordt een overeenkomst getroffen tussen vier belangengroepen over twee sluisen of „aqueductus”, gelegen in de Hunze. De ene lag „in Muthen” en sloot de Hunze af waar deze de zeewering destijds kruiste. Vermoedelijk lag deze sluis niet ver ten oosten van Selwerd, op enige afstand stroomafwaarts de Walfridusbrug, thans Noorderhogebrug. De andere sluis lag „in Redwolde juxta Gronenberghe”, stroomopwaarts van de Oosterhogebrug.

Nu staat de ligging van „Gronenberghe” — een „château à motte”, bezet gehouden door de bisschoppelijke prefecten en aangelegd in een meander van de Hunze — precies vast. Hieruit valt weer af te leiden dat met de „aqueductus in Redwolde” moeilijk een ander kunstwerk kan zijn bedoeld dan dat, door ons teruggevonden.

De „aqueductus in Muthen” had als functie het weren van het zeewater uit de benedenloop van de Hunze. De taak van de „aqueductus in Redwolde” was een geheel andere, in zoverre dat men hiermede het afstromen van bovenwater van de Hunze in de benedenloop wenste te kunnen opschorten. Daar deze maatregel voor de ene groep nadelig kon zijn, voor de andere tegelijkertijd voordelig, werd in 1332 een regeling getroffen over het open dan wel gesloten houden van het waterschot, op de bijzonderheden waarvan wij hier verder niet zullen ingaan.

Waren de kuststreken aan weerszijden van de sluis „in Muthen” in 1332 reeds lang van zeeweringen voorzien, achter deze sluis had men de Hunze bekaad, met dien verstande dat

er tussen de wijde kronkels uitgestrekte uiterwaarden lagen, die bij langdurige regenval overstromd raakten. Dientengevolge veroorzaakte de afwatering van de talrijke dorpspolderdijkes of „hamrikken” aan weerszijden van de Neder-Hunze vaak grote moeilijkheden en behielp men zich met pompen of duikers, voorzien van schuiven en onder de kadijken door een verbinding vormende tussen de tochtsloten der hamrikken en de Hunze, waarop men, hoe dan ook, het overtollige water moest zien te lozen.

Ook van dergelijke duikers is in het stuk van 1332 sprake — deze werden „ebbesile” genoemd en een gelukkig toeval wil dat van een dergelijk kunstwerk eveneens een voorbeeld is teruggevonden, niet ver van de „aqueductus in Redwolde”. Over deze ontdekking gaat de mededeling welke op de onze thans volgt.

Literatuur: J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen*; Groningen 1939. H. Halbertsma, „De herkomst der Friezen in de spiegel der middeleeuwse geschiedschrijving”, *Berichten R.O.B.*, 12-13 (1962-1963), 236 ss., in het bijzonder 256-258, met kaartje van het terrein rond de „Gronenberg”. — Idem, *Terpen tussen Vlie en Eems*; Atlas, II, Tekst, Groningen 1963.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Na een melding van de familie J. Koning te Euvelgunne, dat in het cunet van de Verlengde Olgerweg ten zuiden van hun boerderij een sluisje zou zijn blootgelegd, kon met medewerking van de heren J. Manting en J. H. Wening van Rijkswaterstaat worden bereikt, dat het gevondene op 3.XI.1971 archeologisch werd onderzocht.

Het cunet ligt ter plaatse parallel aan de hier naar het noord-oosten buigende oude bedding van de Hunze en zal de rechter dijk van deze rivier hebben aangesneden.

De vondst betrof de helft van een uitgeholde eikestam, nog ca. 5 m lang en 1 m dik, met een wanddikte van 11 cm. Door middel van enkele houten pinnen was deze goot via houten steunstukken in de ondergrond op een diepte van 1.30 m beneden N.A.P. verankerd. Haar ligging, zowel min of meer haaks op de stroomrichting als ter plaatse van de voormalige dijk, doet vermoeden met de rest van een zogenaamde „ebbesile” te maken te hebben, het middeleeuwse equivalent voor duiker.

De afmeting van een eveneens voor steun aan-gebrachte kloostermop bedroeg 29x15x8.2 cm.

De vindplaats ligt aan de noordelijke bocht van een meander. Aan dezelfde meander, maar nu in de zuidelijke bocht, trof H. Halbertsma (R.O.B.) in augustus j.l. een eikehouten vloer van een sluisje aan.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen/Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Feerwerd. Bij aanleg van een gasleiding onder de vloer van een der woonkamers van de boerderij „Langeveld” onder Feerwerd (gem. Ezinge), werden op 27 en 28 oktober 1971 door de heren A. van der Heide en H. Hoen, resp. wonend in Beetsterzwaag en Nijbeets, 614 gouden munten gevonden. Deze werden voor het grootste gedeelte in twee kruikjes van Rijnlants steenwerk aangetroffen.

Enkele echter waren vooral ten gevolge van dierlijke activiteit daar buiten terechtgekomen en gaven bij hun ontdekking aanleiding tot nader speurwerk, met bovengenoemd resultaat. De beide vindsters en hun vertrouwensman, de heer mr. H. J. Moltmaker, directeur van het P.T.T.-kantoor te Drachten, enerzijds en de eigenaar van de grond, de N.V. Verenigde Steen-, Pannen- en Draineerbuizenfabrieken te Groningen met als directeuren de heren F. Kwant en F. S. van der Ploeg, anderzijds meldden de vondst aan het Biologisch-Archaeologisch Instituut. Bij een van 8-10 november uitgevoerd na-onderzoek kon worden vastgesteld, dat de beide kruikjes oudtijds binnenshuis in de onmiddellijke nabijheid van de haard waren ingegraven. Bovendien werden in deze omgeving nog 34 munten geborgen, zodat het totaal van de muntschat op 648 goudgulden kwam. De jongste munt dateert van 1527. Alle munten tonen vrij duidelijke sporen van gebruik, zodat aangenomen moet worden dat het geld op zijn vroegst in de dertiger of veertiger jaren van de 16de eeuw begraven werd.

Om deze redenen en vanwege het feit, dat de vindplaats voormalig bezit van de Cistercienserabdij te Aduard was, is het aantrekkelijk te veronderstellen dat de reden voor verberging gezocht moet worden in de destijds heersende opstand van de pachters tegen hun landheer. De kloosterkroniek verhaalt, dat de abt zelfs door het wereldlijk gerecht gemachtigd werd als straf voor hun ongehoorzaam-

heid van iedere meier het beste paard en het kostbaarste gouden voorwerp in beslag te nemen. Anderzijds pleit de strenge selectie, die bij het samenstellen van de collectie betracht is, hier misschien weer tegen.

De beide eigenaren van de vondst kwamen onderling tot een vergelijk, waarbij de N.V. Verenigde Steenfabrieken tegen de door Jacques Schulman N.V. getaxeerde waarde de volle eigendom verwierf. Deze transactie kwam vooral — en in het bijzonder op deze wijze — tot stand omdat beide partijen het wenselijk vonden dat getracht zou worden de vondst voor de gemeenschap en de provincie Groningen te behouden. De Verenigde Steenfabrieken hebben dan ook de schat het Groninger Museum tegen taxatiewaarde — ca. f 50.000. — aangeboden.

B.A.I./Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Merkwaardigerwijze bestaat de schat bijna uitsluitend uit twee muntsoorten: Philipsgulden van de Bourgondische Nederlanden geslagen tussen 1496 en 1519 en Duitse guldens uit de periode ca. 1480-1527. Andere soorten die in schatten uit dezelfde periode dikwijls in aanzienlijke aantallen plegen voor te komen, zijn niet of nauwelijks vertegenwoordigd. Van de Bourgondische Nederlanden ontbreken zowel munten geslagen voor 1496 als stukken van de emissie 1520 — hoewel de Duitse gulden tot 1527 doorlopen — geheel. Luik, Utrecht en Gelre zijn, ondanks een omvangrijke muntslag in deze periode, ieder slechts met één stuk vertegenwoordigd. Uit Engeland komt één enkele angel, Franse kronen, Spaanse of Hongaarse dukaten werden in het geheel niet aangetroffen.

Zonder enige twijfel moet deze beperking tot twee courante soorten door degene die het geld bijeen gebracht en weggestopt heeft, opzettelijk tot stand gebracht zijn. Welke reden hem ertoe bewogen heeft de andere soorten, die hem evengoed in handen gekomen moeten zijn en die eveneens als wettig betaalmiddel waren toegelaten, uit te sluiten is voorshands niet duidelijk.

Bij een voorlopige inventarisatie werden de volgende munten geregistreerd:

519 Nederlandse Philipsgulden. Deze muntsoort werd in 1496 ingevoerd en in de verschillende gewesten met dezelfde beeldenaar, doch licht uiteenlopende omschriften

geslagen. De munten dragen tot 1506 de naam van aartshertog Philips de Schone: Brabant (Antwerpen) 141 + 1 halve; Brabant (Maastricht) 5, Vlaanderen 97, Holland 114 en Namen 4. Na diens dood wordt de muntslag ongewijzigd voortgezet tot 1519; slechts wordt de naam van Philips vervangen door de aanduiding „munt van de aartshertog”, d.w.z. de minderjarige Karel V: Brabant (Antwerpen) 107 + 1 halve, Brabant (Maastricht) 4, Vlaanderen 10, Holland 35.

124 Duitse goudgulden, alle voorzien van uiteenlopende beelden, doch van hetzelfde gewicht en gehalte. Zij stammen uit de volgende vorstendommen, en steden: aartsbisdom Keulen 13, aartsbisdom Mainz 5, keurvorstendom Palts 1, koninklijke munt te Frankfurt 17, koninklijke munt te Nördlingen 13, koninklijke munt te Bazel 1, stad Keulen 4, hertogdom Gulik-Berg 6, markgraafschap Baden 4, stad Metz 1, stad Zürich 1, stad Konstanz 1, graafschap Tirol 5, markgraafschap Brandenburg (in Franken) 38, stad Neurenberg 5, hertogdom Saksen 6, hertogdom Silezië-Münsterberg 1, stad Hamburg 1, bisdom Osnabrück 1.

5 andere munten: 2 Utrechtse gulden, 1 Gelderse rijdergulden, 1 Luikse gulden en 1 Engelse angel.

Vaststellen van het jaar van verberging is bij de eigenaardige samenstelling bijzonder moeilijk. Het valt in ieder geval na 1527, jaartal van de jongste Duitse goudgulden. Omdat echter deze soort na ca. 1525 nog slechts zeer spaarzaam geslagen werd en andere later geslagen typen opzettelijk geweerd zijn, kan de verberging geruimte tijd later liggen. Daar ook de jongste munten blijkens de slijtage geruime tijd in omloop geweest moeten zijn, ligt een afsluiting van de schat 10 à 20 jaar na 1527 voor de hand.

Kon. Penningkabinet, Den Haag (H. Enno van Gelder).

OVERIJSSSEL

Den Ham. Dank zij een melding van de heer H. Konijnenberg te Den Ham werd de „Fels Rechteckbeil” bekend, welke in 1968 door de heer G. J. Laarman was gevonden tijdens het rooien van aardappelen.

De vindplaats ligt direct ten zuiden van de Linderbeek, bij de brug in de Zomerweg te Linde. De breedtoppige bijl van zwart gesteente is oppervlakkig gecorrodeerd en bezit een iets klokvormige omtrek en heeft een ge-

welfde, gebutste, scherpe snede. Maten: 99 x 54 x 28 mm.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

Kampen. De heer A. Meyer uit Kampen meldde een vondst van aardewerk uit bouwputten voor de uitbreiding van de Verenigde Gasthuizen „Myosotis”, gelegen aan de Bovennieuwstraat en op de hoek Burgwal/Burgwalstraat. De vondst bestaat naast een tweetal grote klinknagels en een blauwgrijze scherf uitsluitend uit laat Siegburg aardewerk, waaronder genoemd worden een donkerrood gekleurd trechterhalskruikje en een geglazuurde scherf met radstempelversiering. De Gasthuizen bezitten een gave cylinderhalskruik uit dezelfde bouwputten. Verder zijn beenderen, fosfaten, liggende houten palen en stukjes leer waargenomen.

Van de nog aanwezige bouwresten uit dezelfde tijd of later noemen wij een diepe, ronde, bakstenen waterput, waarvan het bovenste deel was opgetrokken uit geelbakende Friese steen. De meeste vondsten komen van circa 3 m diepte uit een dikke, grijze kleilaag.

R.O.B., Amersfoort, (A. D. Verlinde).

Diepenveen. Onlangs vond de heer C. A. Viester uit Deventer bij Frieswijk circa honderd stuks vuursteen. Het merendeel bestaat uit kleine klingen met en zonder gebruiksretouche. Verder werd een zevental microlithen aangetroffen, waaronder een trapeziumvorm en enige scheef bijgeretoucheerde klingetjes, alsmede een Tjonger spits van donkere, semi-transparante vuursteen. Datering: Mesolithicum.

De vondsten werden in de loodzandlaag van een podzolprofiel aangetroffen, gelegen op het restant van een dekzandrug, waar particulier enig zand gewonnen wordt.

R.O.B., Amersfoort, (A. D. Verlinde).

Onlangs vond de heer W. Hekkert uit Deventer bij indirecte werkzaamheden voor de E8 bij Oxe een aantal middeleeuwse scherven. Het zijn een tweetal Badorf scherven (een maal met radstempelversiering), enige scherven van Pingsdorf en vroeg Siegburg aardewerk, alsmede vele kogelpotscherven. Verder werden enige IJzertijd-scherven aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Onnen. Begin augustus werd een onderzoek ingesteld in de 7 m brede gasbuisleuf door de Varsener Esch. Dit vanwege de talrijke vondsten van de heer R. van Beek in de gasbuisleuf van 1968, een 100 m westelijker gelegen. Na de machinale verwijdering van het 1,5 m dikke esdek werd met de zeer gewaardeerde medewerking van een aantal amateur-archeologen een vlak geschaafd.

Het grootste deel van de aangetroffen grondsporen en vondsten behoort tot een IJzertijd-nederzetting, waarbij van tenminste twee huizen een deel van de plattegrond te voorschijn kwam. De nederzettingssporen doorsneden enige kringgreppels met een diameter van 3 m, die blijkens de vondst van een hoge, geoorde dubbelconische urn met crematie tot een urnenveld uit de late Bronstijd gerekend moeten worden. Dicht bij het dal van de Vecht gingen de IJzertijd-sporen over in die van een inheems-Romeinse nederzetting, waarvan genoemd kunnen worden een deel van een 2,5 m brede spieker, een 2 m diepe waterput en een tweetal paalgaten met dierlijke crematie. Het als afvalkuil gebruikte bovenste deel van de waterput leverde naast vele scherven twee Frankische potten: een fraaie, inheemse nabootsing van een terra nigrapot en een potje met vingerindrukken tegen de rand. Van elders kunnen vermeld worden twee kralen en een emmervormige kom met randlipje.

Dicht bij de Varser weg werden enige afvalkuilen met scherven van kogelpotten en Pingsdorf-aardewerk gevonden. Tot de losse vondsten behoren verder enige mesolithische vuurstenen en een tweetal scherfjes van de Trechterbekercultuur.

De opgraving werd mogelijk gemaakt door de voortreffelijke hulp van de Gasunie, die wij hier in dank memoreren.

R.O.B., Amersfoort, (A. D. Verlinde).

Weerselo. Van 9 augustus tot 22 september 1971 vond onder technische leiding van de heren C. van Duijn en K. Greving een opgraving plaats van twee Bronstijd-tumuli te Gammelke, die in het kader van een ontginning weldra zouden verdwijnen. Beide grafheuvels zijn gelegen op het dekzand, dat de westflank van de oostelijkste Twentse stuwwal bedekt.

Tumulus 1 is een zogenaamde familiegrafheuvel, waarin twee fasen te onderscheiden waren. De heuvel bevatte ruim twintig grafkuilen, die

zonder een bepaalde regelmaat zijn ingegraven en elkaar dikwijls versnijden. Een der grafkuilen bevatte bovenin een drietal kommetjes van „Kümmerkeramik”, die aan de rand van de grafkuil bijeen waren gelegen. Deze grafkuil werd versneden door een andere, die enige crematieresten en scherven van een urn uit de late Bronstijd bevatte. Het volledig verstoorde centrum bevatte enige versierde scherven van een late Bronstijd urn en crematieresten. De verder vondstloze grafkuilen zijn alle ca. 1 meter lang, om welke reden zij gebruikt moeten zijn voor lijkbijzettingen in slaaphouding. De tumulus was omgeven door een wijd gestelde palenkrans met een verdubbeling der paalgaten in het oosten, op te vatten als een ingangsstructuur. Deze palenkrans lijkt pas in een vrij laat stadium te zijn aangebracht. De nabijzettingen uit de Hallstatt B-periode zullen waarschijnlijk verband houden met het voormalige urnenveld „erve Weernink”, dat direct ten noorden van het terrein was gelegen.

Tumulus 2 ligt ruim 100 meter ten zuidoosten van tumulus 1. Dit 30 meter lange grafmonument is noordwest-zuidoost georiënteerd, in de lengterichting van een dekzandruggetje. Het langgraf met een duidelijke plaggenstructuur is opgeworpen over een gaaf podzolprofiel.

De eerste fase van de lang ovale heuvel bestaat uit een in het midden gelegen, primaire grafkuil, omgeven door een lang ovale, wijd gestelde palenrij. De tweede „fase” bestaat uit een twaalfstal grote grafkuilen, welke op vrij regelmatige wijze over de heuvelomtrek zijn verdeeld. Bij een van deze kuilen behoort een tweede, lange ovale, wijd gestelde palenrij. Deze rij is alleen in de noordwesthelft waargenomen.

De laatste fase wordt gevormd door een grafkuil bij het zuidoostelijk brandpunt, bij welke kuil een onvolledige, meervoudige, ovale palissade gerekend moet worden. Van deze vrij gave, vondstloze grafheuvel bevatte alleen de laatste grafkuil crematieresten. Op grond van de structuur dateren wij het langgraf in de vroege/midden Bronstijd. Deze tumulus verdient door de gelijkvormigheid en regelmatige verdeling van de grafkuilen meer dan de vorige tumulus de benaming „familiegrafheuvel”.

In de hoop vlakgraven of sporen van een urnenveld te vinden, werden enige proefsleu-

ven over het te egaliseren terrein uitgezet. De resultaten waren nihil. Uit de naaste omgeving is nog een versierde Hilversum urn bekend (Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle), die destijds mogelijk uit andere, nabijgelegen Bronstijd-tumuli is opgedolven.

De opgraving vond plaats op het terrein van de landbouwer Mentink, wiens medewerking wij hier gaarne vermelden.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

— Na een melding van de heer H. H. Bolk te Weerselo vond ondergetekende scherven van een nederzetting uit de midden Bronstijd en uit de late Bronstijd/IJzertijd. De eerste zijn vertegenwoordigd door dikke, grof met steengruis verschaalde scherven, de laatste door gladwandige en besmeten scherven, alsmede randen met vingerindrukken. De scherven werden hoofdzakelijk gevonden aan de rand van een grote zandwinningsput in het recreatieplan „het Hulsbeek”. De put heeft de nederzettingen over een lengte van 100 meter reeds doen verdwijnen.

Onwillekeurig gaan bij de midden Bronstijd-nederzetting de gedachten uit naar een mogelijk verband met de bovenvermelde Bronstijd-tumuli te Gammelke en bij de nederzetting uit de late Bronstijd/IJzertijd naar de voormalige urnenvelden „de Tij”, „Zandhorst” (gem. Oldenzaal) of „erve Weernink”, te meer daar onder andere de bouwputten van het uitbreidingsplan „de Tij II” geen enkel spoor opleverden. De graven en nederzettingen zijn hemelsbreed nauwelijks 2 km van elkaar verwijderd.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twente, Enschede (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Elst. De zeer lage waterstand van de rivieren gedurende een groot deel van het jaar 1971 heeft langs de Waal te Lent geleid tot het doen van enige opvallende vondsten.

De heer J. H. Koobs de Hartog uit Elst vond langs de rivier ca. 50 m ten westen van de brug in de spoorlijn Arnhem—Nijmegen een midden-paleolithische vuursteenkernel. De heer A. M. Wouters te Lent die de vondst meldde en van commentaar voorzag, schrijft ons:

„Het kernstuk heeft een mooie glanzend bruine patina en vertoont zeer duidelijk de

opslagen van de tortoise-techniek. Aan beide zijden is het „negatief” van een Levallois-afslag aanwezig. De kern is volledig opgebruikt. De afmetingen zijn 80 x 78 x max. 23 mm. De techniek is volkomen gelijk aan deze gebruikt in klassieke noord-Franse vindplaatsen als bv. Etouvy, Oissel, Levallois-Peret etc., t.w. Levalloisien moyentechniek met duidelijk gefacetteerde slagvlakken en vrij dikke afslagen.”

Het stuk vertoont slechts vrij geringe sporen van transport en zal derhalve nagenoeg ter plaatse door het water uit de pleistocene ondergrond zijn losgewoeld. Het voorwerp bevindt zich in de verzameling van de vinder.

Eerder vond de heer H. Botma uit Nijmegen tussen het grint vlak ten oosten van de brug in de weg Arnhem—Nijmegen een vuurstenen dolk van Scandinavisch type. De dolk, opgenomen in de verzameling van het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen, is niet meer compleet, daar de punt ontbreekt. De afmetingen zijn: lengte 15.5 cm, grootste breedte 4.5 cm. De dolk is een bijzonder fraaie vertegenwoordiger van het type Ib (litt. J. H. F. Bloemers, *Ber. R.O.B.* 18, (1968), 47-110). Hij vertoont geen sporen van transport.

Eveneens bij deze brug is vuursteenmateriaal van mesolithische ouderdom (determ. A. M. Wouters) opgeraapt, o.m. door de heer H. Kop uit Nijmegen. Te noteren vallen o.a. een paar krabbers en een A-spits.

Het materiaal zou zeer wel van één atelier afkomstig kunnen zijn. De samenstelling en het uiterlijk van het materiaal sluiten een transport van elders volledig uit. Ook deze vondst bevindt zich thans in de collectie van het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ermelo. Via prof. dr. W. Glasbergen, Instituut voor Prae- en Protohistorie, Universiteit van Amsterdam, bereikten ons gegevens omtrent in april 1971 bij bouwwerkzaamheden aan de Putterweg te Ermelo gevonden aardewerkfragmenten. De scherven lieten zich bij restauratie door bovengenoemd instituut samenvoegen tot een 12.5 cm hoge afgegrond dubbelconische pot. Ons bekende parallelen van dit type doen vermoeden dat de pot uit de IJzertijd, en wel uit de zgn. La Tène-periode, dateert.

Hoewel op hetzelfde terrein nog twee scherven uit de IJzertijd zijn gevonden, blijft voornamelijk onbekend of zich ter plaatse bewoning

uit die periode heeft voorgedaan. Het terrein bleek plaatselijk tot grote diepte te zijn omgezet.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Epe. Op de voormalige heide bij de Woeste Berg, aan de Langeweg ten westen van Emst, lagen oudtijds dicht op elkaar twee grafheuvels. Aangezien beide heuvels door de werkzaamheden van grintgravers direct gevaar liepen te verdwijnen, is wijlen de heer J. Butter te Deventer in 1926 overgegaan tot het onderzoek van een dezer. Uit een nabijzetting in deze heuvel is een Veluwe klokbeke afkomstig (*BAI*, inv. nr. 1935/XII.3).

De tweede heuvel, ten oosten van de eerste, werd in 1932, eveneens door de heer Butter, onderzocht. In het centrum hiervan werden op bodemniveau en op een onderlinge afstand van ruim 2 m twee silhouetten van in hurkhouwing begraven doden aangetroffen. Beide, in het Laat-Neolithicum te dateren, begravingen zijn O-W georiënteerd, de schedel aan de oostzijde. Het gelaat is in het ene geval naar het noorden gekeerd, in het andere naar het zuiden.

Door de heer Butter zijn de silhouetten in situ geconserveerd en overbouwd met een houten loods. Aangezien het karakter van de heuvel door het houten gebouwtje geweld werd aangedaan en ook de kwaliteit van de silhouetten sterk verminderd bleek, besloot de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1970 tot algehele restauratie; deze werd uitgevoerd van 28 september tot 30 oktober van datzelfde jaar. Hierbij werd mede gebruik gemaakt van de nagelaten gegevens van de heer Butter. Deze gegevens berusten thans bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Al snel bleek het noodzakelijk een uitgebreid na-onderzoek in te stellen, wilde men enig gefundeerd inzicht hebben in de oorspronkelijke afmetingen van de heuvel. Deze was opgeworpen op een moderpodzol. Het oud oppervlak, slechts zelden duidelijk zichtbaar, was licht-vuilegrijs van kleur, en was doormengd met enig houtskool. De B-horizont bezat een oranje kleur. Op de grens van B- en C-horizont bevond zich een keienvloer (grintgraverij). De sterk gebleekte heuvelgrond was oranje-bruin tot licht-roodachtig grijs en vertoonde talrijke oranjebruine fibers.

Opmerkelijk was dat deze fibers vanaf ruim

1 m uit en in de richting van het centrum sterk indaalden. Hiermede hangt de ook door de heer Butter geconstateerde lichte verstoring van het oud oppervlak in het centrum samen. Deze verstoring liep ten dele onder een der lijksilhouetten door. Volgens de heer Butter liep de verstoring trechtervormig in een kleine, alleen op die plaats door de keienvloer heen gegraven kuil uit, die hem de indruk van een paalkuil gaf.

Door het na-onderzoek is duidelijk geworden dat ten gevolge van de grintgraverijen en de opgraving van 1932 van de heuvel nog bijzonder weinig intact is gebleven. Uit een klein blokvormig restant dat in het ZO-kwadrant werd aangetroffen, konden echter nog de volgende feiten en veronderstellingen worden afgeleid. De mogelijkheid mag niet worden uitgesloten dat de heuvel in twee fasen, gezwegen nog van twee perioden, is opgeworpen. De tweede fase draagt dezelfde bodemkundige kenmerken als de eerste. Tevens kwam duidelijk tot uiting dat ook nog nadien, naar onze stellige indruk in de Bronstijd, mogelijk zelfs tot twee maal toe, een ophoging heeft plaatsgevonden. Merkwaardig genoeg is dit alleen op de oostelijke helft van de heuvel gebeurd. Zijwaartse ophogingen kwamen in de Bronstijd wel vaker voor (b.v. Garderen, Bergsham, tumulus 3, *Gelre* dl. XL, 1937, 13). Bij de oudste van deze uitbreidingen hoort een N-Z gericht rechthoekig schachtgraf met crematieresten en houtskool.

De heer Butter heeft naast en een maal bovenin de heuvel verder nog bijzettingen gevonden die naar alle waarschijnlijkheid uit de Late Bronstijd dateren (*De Levende Natuur*, October 1935; hierin wordt een datering in de La Tène-periode gegeven).

Rekening houdende met de gegevens van de heer Butter en de gegevens die het na-onderzoek nog opleverde, is de restauratie van de heuvel tenslotte uitgevoerd.

Door de eigenaar van het terrein, de heer J. J. Langelaan te Emst, werd op zeer prettige wijze medewerking verleend. De materiële steun die door het Staatsbosbeheer en de gemeente Epe bij de restauratie werd gegeven, is eveneens hogelijk te waarderen.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ewijk. Tijdens de archeologische veldcontrole van de werkzaamheden in de ruilverkaveling Rijk van Nijmegen Noord werd in het talud

van een nieuw gegraven sloot een crematiegraf aangetroffen. De bijzetting had plaatsgevonden in een maximaal 0.40 m diepe ronde kuil met een doorsnede van 0.35 m, gegraven vanuit een op 0.50 m diepte op stroomgrond gelegen donkere begroeiingslaag.

De kuil was gevuld met crematieresten, talrijke houtskoolfragmenten en enkele kleine scherven van een schaal en een pot van met aardewerkgruis gemagerd aardewerk. Dit aardewerk wijkt af van het in de omgeving voorkomende aardewerk uit de La Tène periode. Een datering in de IJzertijd is echter ontwijfelbaar.

De vindplaats ligt 200 m ten noordoosten van de kern van de oude woongrond De Woerden (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1970, *90-*91). *R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).*

Harderwijk. In september j.l. vond de heer C. R. de Rooy te Ermelo in het Beekhuizerzand in het door verstuing sterk aangetaste oude maaiveld een aanzienlijke hoeveelheid verkoolde graankorrels. Een nader onderzoek wees uit dat het graan in een concentratie van 0.20 m doorsnede opgehoopt voorkwam in de bovenste 0.20 m van de vulling van een kuil. Deze kuil mat 1.50 x 0.50 m en bereikte een diepte van pl.m. 0.35 m. Het graan bevond zich nabij een der smalle zijden van de kuil.

Rondom de kuil doen zich talrijke verkleuringen voor, die sterk doen denken aan kuilen en paalgaten. De inwerking van het heidepodzol op deze verkleuringen doet echter telken male ten zeerste twijfelen aan het eventuele antropogene karakter.

Ten aanzien van de datering van het graan (en van sporen?) mag gewezen worden op het voorkomen in de kuil van enkele kleine aardewerkscherven uit de IJzertijd. Een halve meter naast het graan op de uitgestoven grond lagen drie scherfjes van vroeg/laat middeleeuws aardewerk c.q. IJzertijdaardewerk. Het graan zal aan een onderzoek worden onderworpen.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Lunteren. Van 22 juni tot 17 juli 1970 vond het onderzoek plaats van een grafheuvel op de Lunterse Berg, ten noordoosten van Lunteren. De heuvel diende te verdwijnen in verband met een uitbreiding van een grote zand- en grintgroeve. De 15 m in doorsnede en 0.90 m in hoogte metende tumulus was opgeworpen

op een bodem die de kenmerken van een moderpodzol (bospodzol) vertoonde. Het centrale graf manifesteerde zich in de vorm van een ONO-WZW gerichte rechthoekige grafkuil. Dit graf bevatte het O-W gerichte silhouet van een dode in hurkhouding, de schedel in het oosten en het gelaat naar het zuiden gekeerd en de volgende bijgaven: een Veluwe klokbeke (type 21d), een koperen tongdolk, een polsbeschermer, een langwerpige vuursteenkern (vuurslag), een gesteente-fragment (goethiet, een ijzerverbinding) en zeven vuurstenen pijlpunten.

De over dit graf opgeworpen heuvel bestond uit een plaggenkern en een dekmantel van zand en werd omgeven door een 1 m brede greppel met een binnenwerkse diameter van 7.70 m. Van een tweede, vermoedelijk O-W gerichte centrale bijzetting, mogelijk eveneens laat-neolithisch, werd slechts een klein restant van de grafkuil aangetroffen, hetgeen te wijten viel aan een vrij recente opzettelijke versterking van het heuvelcentrum. Met deze bijzetting mag misschien een tweede, door het heuvellichaam gegraven, greppel in verband worden gebracht; deze is 0.60-0.80 m breed en heeft binnenwerks een diameter van 9.75-10.70 m.

Medewerking aan de totstandkoming van het onderzoek verleenden Provinciale Waterstaat Gelderland en de firma T. van der Brink te Edeveen.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Cothen. Sinds november 1969 wordt in de gemeente Cothen een perceel oude boomgaard tot een diepte van enige meters beneden het maaiveld afgegraven. Het vrijkomende rivierzand wordt afgevoerd voor gebruik in de wegenbouw, waarna het ontstane gat weer wordt opgevuld met zwarte grond en puin, o.a. afkomstig uit de dorpskern van Cothen. De ontgronding schrijdt langzaam van noord-west naar zuid-oost voort. Op het moment van schrijven is zij nog niet voltooid: langs de zuid-oostgrens van het perceel ligt nog een strook ter breedte van ca. 30 m, die tot nu toe onaangetast is gebleven. Daar echter in het al ontzande gedeelte — een strook ter breedte van ca. 70 m — merkwaaardige grondsporen aan het licht zijn gekomen, lijkt het nuttig de waargenomen verschijnselen reeds nu kort te bespreken.

Het perceel is gelegen tussen de Provinciale

weg (oost) en de Trekweg, direct ten westen van boerderij „Wilhelminahoeve”, net op de grens van de bladen 39A en B van de topografische kaart 1 : 25.000. De Houtense stroomrug (zie *De Bodem van Utrecht*, 1966, 8) loopt op dit punt tot een hoogte van ruim 4 m + N.A.P. op en bestaat, voor zo ver zichtbaar, bijna geheel uit zandige sedimenten. De sporen werden onmiddellijk onder de 0.3 à 0.5 m dikke, doorwerkte bovenlaag zichtbaar in het schone rivierzand. Het interessantste grondspoor is wel een ca. 2 m brede en, gerekend vanaf het maaiveld, 0.7 m diepe greppel met ronde bodem, die bijna het gehele ontzande perceelsgedeelte in rechte lijn en zonder enige vertakking doorsneed. Zij verscheen al direct in de verticale wand aan de uiterste noord-westgrens van de ontgroning, zodat wij mogen aannemen, dat zij in het aansluitende perceel nog doorloopt. Binnen de ontgroning kon zij over een afstand van ca. 74 m worden vervolgd. Enige meters voor de niet ontzande strook aan de zuid-ostrand van het perceel eindigde zij plotseling. Haar verloop was ongeveer WNW-OZO, dus gedeeltelijk evenwijdig aan de Rijnsloot, die het perceel aan de noord-oostzijde begrenst. De vulling bestond uit donkere, fosfaatrijke klei met veel houtskool en scherven van Romeins aardewerk.

Zowel ten zuiden als ten noorden van bovengenoemde greppel, en ermee evenwijdig, werd een langwerpige ingraving waargenomen. In rechte lijn gerekend lag de eerste ca. 25 m, de tweede ca. 30 m van de greppel verwijderd. De eerste was een kuil, ca. 5 m lang en 1½ m breed, met een donkere, kleiïge vulling, waarin zich veel Romeinse aardewerkscherven bevonden. De aard van de tweede ingraving kon nog niet worden vastgesteld. Wel leverde de grijze, kleiïge vulling een groot aantal aardewerkscherven op, eveneens uit de Romeinse tijd. Tenslotte was in de noord-westwand van de ontgroning aan weerszijden van de greppel, op een afstand van ca. 7 m, een paalkuil zichtbaar. Verder zijn echter nooit paalkuilen gezien. Andere sporen dan de hier genoemde zijn evenmin waargenomen.

Merkwaardig is, dat het in grote hoeveelheden verzamelde vondstmateriaal bijna uitsluitend bestaat uit Romeinse import. Slechts de ingraving ten noorden van de lange greppel heeft twee scherfjes inheems-Romeins aardewerk opgeleverd, terwijl enige Karolingische en middeleeuwse scherven los op het terrein

zijn gevonden. De vondsten uit de greppel en de twee langwerpige ingravingen zijn zo veel mogelijk apart gehouden. Significante verschillen tussen de drie groepen konden echter niet worden vastgesteld, zodat zij hier als een geheel zullen worden besproken. Bij de Romeinse import zijn de volgende vormen vertegenwoordigd: terra sigillata: Drag. 31 (zowel Ludowici Tq als Sa of b), 32, 33, 37 (Rheinzabern en Trier, verder enige onversierde randscherven), 43 en/of 45, 44 Ludowici Th; terra nigra: 1 exemplaar Brunsting, Hees, 1937, type 10b, verder veel scherven van terra nigra-achtige „Arentsburg”-kommen; gevernist: Brunsting o.c., type 5 en 17a; los op het terrein zijn enige scherfjes, uitgevoerd in techniek d (zie Oelmann, *Niederbieber*, 1914, 35) gevonden; gladwandig: Oelmann, o.c., type 70, Brunsting, o.c., type 11 en 23; dikwandig: enige scherven van amphoren en mortaria; ruwwandig: Oelmann, o.c., type 87, 89, 96, 111b en 112.

De twee inheemse scherven zijn een randscherf en een bodemscherf. De eerste behoort tot een tamelijk dikwandige, wijdmondige pot met korte, iets uitstaande, van boven afgeplatte rand; het baksel is met zand verschaald, het oppervlak is goed glad gemaakt en oranjebruin van kleur. De tweede is grijs van kleur en bezit een duidelijke standring.

Van de losse vondsten dienen nog vermeld te worden: 1 bodem van een terra sigillatobord Drag. 31 met stempel IVLIANVS (werkzaam in Rheinzabern en Westendorf, laat II/begin III), en 3 randscherven waarschijnlijk van Karolingisch aardewerk, en wel de types Dorestad D IB-3, IIIB-6 en IVB-1 (zie Van Es, *Ber. R.O.B.* 19, (1969), 199-201). Opvallend is tenslotte, dat vele van de Romeinse scherven sporen van verbranding vertonen.

De Romeinse vondsten zijn alle te dateren in de tweede helft van de 2de en de eerste helft van de 3de eeuw n. C. De greppel en de andere ingravingen zullen daarom in het laatst van deze periode zijn dichtgeraakt (gegooid?), al manen de losse Karolingische scherven tot het betrachten van enige voorzichtigheid.

De functie van de sporen, vooral van de lange greppel, is duister. Het is natuurlijk mogelijk, dat de greppel een perceelsscheiding of afwateringssloot is geweest, behorend bij een van de inheems-Romeinse nederzettingen, die op niet al te grote afstand aan weerszijden van

het hier besproken terrein op de Houtense stroomrug lagen. De samenstelling van het vondstmateriaal — Romeinse import met een te verwaarlozen percentage inheems aardewerk — pleit echter tegen een dergelijke veronderstelling. Ongetwijfeld was de inheemse bevolking in de eerste helft van de 3de eeuw tot op zekere hoogte geromaniseerd; waarnemingen bij andere Romeinse woonplaatsen in het Utrechtse rivierengebied wijzen er echter niet op, dat het inheemse aardewerk daardoor geheel in onbruik raakte. Om deze reden suggereren de vondsten dan ook eerder verband met een militaire dan met een inheemse nederzetting. Daarbij komt nog de plaats van de greppel: zij ligt ca. 100 m ten zuiden van de Rijnsloot en loopt er gedeeltelijk mee evenwijdig. Door haar bochtige verloop maakt de Rijnsloot de indruk een natuurlijk water te zijn. Daar zij bovendien in deze streek het Romeinse woongebied aan de noord-oostzijde schijnt te begrenzen, lijkt het niet te gewaagd te veronderstellen, dat zij het restant is van de Rijn, of van een Rijnarm, uit de Romeinse tijd. Op grond van al deze overwegingen is het zeker ook mogelijk, dat de greppel — vooropgesteld nog steeds, dat zij inderdaad Romeins is — een meer officiële (militaire?) functie gehad heeft, misschien in samenhang met de limes. Of deze hypothese gerechtvaardigd is, kan slechts verder onderzoek leren.

De eigenaar van het terrein, de heer Van Eck, te Cothen, was te allen tijde bereid ons bij het werk toe te laten en zijn medewerking te verlenen. De heer Kees Vernooy, eveneens te Cothen, deed waardevolle waarnemingen en verzamelde vele van de hier besproken vondsten. Beiden wil ik voor hun hulp hartelijk danken.

Op de ongeveer 400 m verder naar het noord-westen gelegen vindplaats „De Dom” heeft de heer Kees Vernooy te Cothen opnieuw enige scherven opgeraapt van de geploegde akker (zie ook *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1970, *151.*152). Zij stammen uit de Romeinse en Karolingische tijd.

Het Romeinse aardewerk omvat zowel import als inheems. De volgende vormen zijn vertegenwoordigd: terra sigillata: 1 randscherf van een bord Drag. 31 (Lud. Tq); ruw-wandig: randscherven van Oelmann, o.c., type 89 en Brunsting, o.c., types 2 of 5,1 en 9; — inheems: 1 randscherf van een tamelijk dunwandige, engmondige pot met rechtop staande

rechte hals en afgeronde rand; het oppervlak is goed glad gemaakt en grijs tot grijs-bruin van kleur, het baksel is met organische bestanddelen gemagerd; verder 2 wandscherven met een versiering van brede, ingegroefde lijnen.

De Karolingische vondsten zijn: 1 wandscherf van een reliebandamphoor, baksel 2, versiering b (Van Es, o.c., 200), en 2 wandscherven van baksel 14 (ibid., 201); ook de beide laatste scherven zijn versierd: de een met een fijn, 3-rijig blokradstempel, de ander met bundels golflijnen gescheiden door rechte groeven, alles horizontaal.

R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).

Stoutenberg. Langs de Hessenweg, tussen Muschendorp en Achterveld, wordt een brede, ongeveer west-oost verlopende dekzandrug geleidelijk afgegraven. Het gedeelte, dat op dit moment aan snee is, ligt direct ten oosten van boerderij Midden-Daatselaar. Ten westen van de boerderij is de rug nog goed zichtbaar, al schijnt hij ook aan deze kant niet meer zijn oorspronkelijke hoogte te bezitten.

Op het al ontzande deel heeft Gert van Westerlaak, te Stoutenburg, enig vuursteenmateriaal en aardewerkscherven gevonden. Het eerste is waarschijnlijk te dateren in het Mesolithicum. Het enige herkenbare werktuig is een knoopschrabbetje, de rest is afval. Interessant is daarbij overigens een afslagje van Wommersomme-kwartsiet. Deze steensoort komt slechts op een plaats, Wommersomme in België, aan de oppervlakte en werd alleen in het Mesolithicum als grondstof voor werktuigen gebruikt (mededeling van A. Bruijn, R.O.B.). De vondst schijnt er dus op te wijzen, dat de mesolithische bewoners of bezoekers van de rug contacten met het zuiden hadden.

Het aardewerk is te dateren in de (Vroege?) IJzertijd. De randscherven zijn klein en daarom moeilijk te determineren. Een heeft duidelijk een sterk uitstaande, rechte hals en een onversierde, van boven afgeplatte rand. De andere schijnen alle s-vormige profielen te hebben. De meeste dragen vingertop- en vingernagel-indrukken boven op de rand, in een geval zelfs vrij diep ingestoken putjes.

Van de ruim 100 verzamelde wandscherven zijn er 6 versierd. De volgende decoratietypen komen voor: kamversiering, tamelijk wijd gestelde verticale groeven, een soort „Ahrenmuster”, rijen verticale of horizontale nagel-

indrukken en paarsgewijs gestelde vingertop-indrukken in v-vorm.

Het aardewerk is over het algemeen dikwandig en nogal ruw van oppervlak; opzettelijke ruwing en besmijting zijn overigens zeldzaam. De magering is in alle gevallen vrij grof: zand met vaak steengruis of kleine steentjes.

Een klein deel van de rug is nog intact. Het ligt daarom in de bedoeling indien mogelijk de bodemkundige gesteldheid van het terrein en de vondstomstandigheden wat meer in detail te onderzoeken.

R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).

NOORD-BRABANT

Best. De heer J. Coenen uit Geldrop trof een vuurstenen bijltje aan bij ir. H. H. Voetman te Geldrop. Tijdens de opgraving in 1934 van het bekende urnenveld te Best, langs het huidige Beatrixkanaal, was door hem deze vondst gedaan op een er naast gelegen akker.

Het bijltje heeft een lengte van 6 cm, een grootste breedte van 4,5 cm en is 16 mm dik. Het heeft een brede top en is in facetten geslepen. De kleur is bruin gevlamd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eindhoven. Bij het bouwrijp maken van enige percelen op „de Geestenberg” werden door onze correspondent P. A. Derks uit Geldrop veel scherven, paalkuilen en afvalputten aangetroffen. Door het snelle tempo der werkzaamheden konden slechts enkele afvalputten worden onderzocht.

De vondsten bestonden uit scherven van Romeins en inheems aardewerk, waarbij slechts enkele kleine stukjes terra sigillata. Wel waren er zeer veel stukken van ronde platte maalstenen, waarin de schuine groeven nog duidelijk zichtbaar waren. Ook enkele spinsteentjes werden gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eethen. Bij de aanleg van de nieuwe Noord-Zuidweg te Heesbeen werd ook het terrein doorsneden waar reeds vroeger Romeinse vondsten werden aangetroffen (*Opgravings-nieuws van de Samenwerkende Oudheidkundige instellingen in Nederland* I, afl. 3, 1955, 6).

Tijdens de aanleg van de weg konden slechts waarnemingen worden verricht omdat dit samenviel met het onderzoek van een

urnenveld te St.-Oedenrode. Behalve wat scherven over het terrein verspreid werd ook een drinkwaterput in een der bermsloten aangesneden.

De vondst werd gemeld door de heer A. Verhagen, Den Bosch.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Bij de aanleg van visvijvers werd ten noorden van de „Ijzeren Man” een perceel van zwarte bovengrond ontdaan. Hierbij kwam een afvalkuil aan het licht met een diameter van ongeveer 4 meter. Bij het onderzoek bleek het een kuil uit de Romeinse tijd te zijn waar tijdens de Middeleeuwen een kleinere maar diepere kuil was gegraven.

Tot de vondsten behoorden enige Romeinse scherven, een bronzen fibula, een bronzen lepeltje met gedeeltelijk afgebroken steel, een fragment van een bronzen naald en verder Pinsdorf aardewerk, waarbij ook een uit klei gebakken, peervormige kinderrammelaar met steel en een spinschijfje. Tijdens het onderzoek werd veel hulp verleend door de gebr. Van der Sanden en enige andere jeuridje helpers.

R.O.B., Amersfoort, (G. Beex).

— Onze correspondent A. Jansen vond ten noorden van het Groot Huismeer de fragmenten van twee stenen bijlen, alsmede vuursteenafslag en niet determineerbare urnscherfjes. Het ene fragment der bijlen is lichtgrijs van kleur, het andere donkergrijs. Uit de fragmenten is nog op te maken dat de bijlen in facetten waren geslepen. De stukken waren te klein om vorm en afmetingen der oorspronkelijke bijlen te bepalen. Wel was te constateren dat beide van vuursteen waren vervaardigd en een gepolijst oppervlak hadden. Reeds eerder vond Jansen op dezelfde plaats twee vuurstenen pijlpuntjes en urnscherven (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1970, *69).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Heesch. Onze correspondenten Vos en Ceelen vonden bij sondering in een hoge akker bij Munneken Vinkel onder de zwarte bovenlaag een cultuurlaag uit de IJzertijd. De gevonden scherven bestonden in hoofdzaak uit ruw besmeten aardewerk en randen waarop ronde indrukken waren aangebracht.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Heeze. De heer A. van Wieringen uit Geldrop vond bij het Maasven op de Strabrechtse Heide

een grote en zeer fraaie klingschrabber en vuursteenafslag. Een andere bewerkte vuursteenkling met afslag vond hij nabij Jachtlust, ten oosten van Heeze.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

's-Hertogenbosch. Tussen Den Bosch en Deuten werd in 1971 een geheel gepolijst vuurstenen bijltje gevonden van een groen-bruine kleur. Lengte 7,5 cm, breedte 3,5 cm, dikte 16 mm. Het heeft een spitse top. Het bijltje dat eerst aan het Noordbrabants Museum was geschonken, werd later teruggegeven nadat in de krant had gestaan (ten onrechte) dat dit bijltje uiterst zeldzaam en dus ook zeer kostbaar zou zijn.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Leende. Op de Grote Heide nabij de Achelse Kluis werden door de heer J. Coenen uit Geldrop op twee plaatsen vuursteenafslagen gevonden, die waarschijnlijk uit het Mesolithicum dateren.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Loon op Zand. Door de heer L. A. Voets uit Den Bosch werd een stenen bijltje gevonden op een kiezelpad tussen Tilburg en Loon op Zand. Omdat het hier waarschijnlijk met de aangevoerde kiezel is terecht gekomen, is de juiste vindplaats niet bekend.

Het bijltje is in facetten geslepen, is 9 cm lang, 4 cm breed en heeft een dikte van 2 cm. Het is niet van vuursteen vervaardigd maar van een donkere korrelige steensoort.

Het bijltje werd door de heer L. A. Voets, Herven 11, Orthen (Den Bosch) geschonken aan het Noordbrabants Museum.

R.O.B., Amersfoort, (G. Beex).

Tilburg. Onze correspondent R. M. Peeters vond in Tilburg-Noord een concentratie mesolithische artefacten, waarbij een zeer fraaie 4 cm lange schrabber. Elders in dit gebied vond hij in een duidelijke Allerödlaag een concentratie vuursteenartefacten der Tjongercultuur.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Vlijmen. De heer P. van de Ven van de Rijks Geologische Dienst vond bij boringen een cultuurlaag uit de IJzertijd ten noorden van Vlijmen op een diepte van 0.1 N.A.P. Daar de gevonden urnscherven slechts klein waren en weinig kenmerkend, wil ondergetekende niet

geheel uitsluiten dat het ook inheems aardewerk uit de Romeinse tijd kan zijn.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Blitterswijk. Ook dit jaar heeft een werkgroep van de N.J.B.G. onder supervisie van de R.O.B. enige weken gewerkt aan het onderzoek van de ruïne van het tijdens de oorlog verwoeste kasteel Blitterswijk.

Een dwarsprofiel over het binnenplein leverde een goed inzicht op in de structuur van de bodem. Het oorspronkelijk loopvlak, een bouwlaag en enige vloeren tekenden zich duidelijk af. De overblijfselen van een waterput kwamen te voorschijn, terwijl een werkput langs de buitenmuur de oude gracht, bruggepalen en scherven aan het licht bracht.

Muurwerk, behorend tot een oudere indeling van de ruimte binnen de vier buitenmuren, die afwijkt van de voor de oorlog bekende binnen-ordonnantie, deed uiteraard vragen rijzen. Het vraagstuk van de oorspronkelijke verdeling van de woonruimte over de rechthoek kon in de beschikbare tijd niet meer opgelost worden en zal in het programma voor 1972 een plaats moeten vinden. De medewerking van de gemeente Meerlo verdient met grote erkentelijkheid vermeld te worden.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Grubbenvorst. Tijdens de zomervakantie heeft de N.J.B.G. een werkkamp georganiseerd op het terrein van het „Gebroken Slot”. Vanzelfsprekend niet zonder toestemming van de eigenaar, de arts C. J. M. Willemse, wiens bijzonder welwillende medewerking uitdrukkelijk gereleveerd behoort te worden.

Onder supervisie van de R.O.B. werd een begin gemaakt met het onderzoek van de kasteelresten op de heuvel aan de Maas, die uit het laatst van de 13de eeuw moeten dateren. Het kasteel werd tijdens de 80-jarige Oorlog verwoest en stond sindsdien steeds meer te vervallen.

Voor de laatste wereldoorlog bevond zich nog heel wat muurwerk boven de grond — onder meer de romp van een ronde donjon met ingebouwde waterput — getuige de gegevens bij J. Mialaret, *Geïll. Beschrijving van de Monumenten van Noord-Limburg*.

In het laatste oorlogsjaar zijn stellingen in de heuvel en op de bouwval aangelegd, die bij de aftocht opgeblazen werden. Daarbij ver-

dwenen de donjon en de westelijke hoektoren, benevens aansluitend muurwerk. Het kasteel op de heuvel schijnt te hebben bestaan uit een vrijwel vierkant gebouw, voorzien van een zware donjon op de zuidoosthoek en een kleine toren op de tegenoverliggende zuidwesthoek. Een zware muur, ongeveer noord-zuid lopend, verdeelde de rechthoek in twee helften. De fundering van de donjon werd teruggevonden, evenals de aansluiting met de zuidelijke buitenmuur, die eindigt in een kleine zuidwestelijke hoektoren. Deze toren werd bij de ontploffingen van '45 zo zwaar beschadigd, dat zelfs de funderingen niet compleet teruggevonden werden. In een sleuf kwam de doorsnede van de fundamentsleuf van de oudtijds uitgekomen westelijke buitenmuur te voorschijn. Door afgraving van de heuvel is de noordelijke buitenmuur geheel verdwenen. Een poging om de oostelijke buitenmuur te lokaliseren had nog geen succes. Wel kwam de aansluiting van de binnenmuur met de zuidelijke buitenmuur duidelijk te voorschijn.

Een en ander werd afgedekt om beschadiging tijdens de winter te voorkomen. Het onderzoek zal in de zomer van 1972 voortgezet worden.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

NOORD-HOLLAND

Oudorp. Sinds enige tijd wordt een onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van het kasteel Nieuwburg of Nyenburg, een der kastelen gebouwd op last van Floris V om de Westfriezen in toom te houden.

De plaats van de sterkte was sinds lang bekend; er bestond echter geen dringende reden om tot een onderzoek over te gaan. Nadat het weiland in het nabije verleden in bezit van de Gemeente was overgegaan, werden echter plannen gemaakt voor de aanleg van een provinciale weg.

Ter lokalisering van het kasteel vond reeds in december 1970 met medewerking van de A.W.N. een proefgraving plaats, waarbij de vier hoekpunten van de voorburcht blootgelegd konden worden. Door deze vaststelling was de plaats van de hoofdburcht in grote trekken bepaald, aangezien het — dubbele — grachtenstelsel zich nog goed waarneembaar in het terrein aftekende.

In verband met de planning van de uitbreiding van Alkmaar, werd een volledig onderzoek wenselijk. Dit kon tenslotte in de

tweede helft van augustus een aanvang nemen. De A.W.N. afd. Alkmaar en omgeving, onder leiding van dr. E. H. Cordfunke, bleek bereid wederom haar medewerking te verlenen; deze bestond aanvankelijk uit de voortzetting van het onderzoek naar de voorburcht.

Hoewel men bij de afbraak sinds 1517 hier en daar wel erg grondig te werk is gegaan en door aflaging van het kasteelterrein de binnenmuren volledig verdwenen zijn, kon de plattegrond niettemin tot in details worden vastgesteld.

Het kasteel is gesticht op de oude strandwal, waarop ook het dorp St.-Pancras gebouwd is. De funderingen zijn niet onderheid; de vlijlaag ligt in het zand. De grachten bezitten langzaam glooiende taluds en zijn niet diep geweest.

Het hoofdgebouw meet 25 meter in het vierkant. Midden op de oostzijde springt een vierkante donjon naar buiten met zijden van 10 meter buitenwerks. Daartegenover, aan de westzijde, springt een kleinere vierkante toren uit, die de functie van ingangstoren heeft gehad. De zuidmuur en de aansluitende binnenmuren op oost- en westzijde, tot aan de zo even genoemde vierkante torens, zijn voorzien van steunberen aan de binnenzijde. Hier mogen we dus een weergang veronderstellen.

De woonruimte moet aan de noordzijde gezocht worden. Hier dan ook geen steunberen voor de weergang. Zoals reeds vermeld zijn echter de binnenmuren bij het aflagen van het kasteelterrein — men had de grond nodig voor het opvullen van de grachten! — volledig verdwenen.

Dicht bij de noordoosthoek was de noordelijke buitenmuur voorzien van een kleine, vierkante uitspringende toren. Een uitbouw met een privaat bevond zich aan de zuidzijde.

In de gracht aan de noordzijde heeft men, wellicht in de 15de eeuw, een zware muur gelegd evenwijdig met de bestaande buitenmuur en deze door dwarsmuren met de noordelijke buitenmuur verbonden. Aldus werd hier nieuwe woonruimte gecreëerd. Misschien hebben de bewoners in deze uitleg een nieuwe keuken ondergebracht. Het onderzoek van een waterput met een wand van wilgetenen — resten van een verdwenen tonput? — leverde helaas geen vondsten van betekenis op.

De voorburcht sluit met een uitspringende vierkante poorttoren aan de oostzijde op de hoofdburcht aan. Zowel de noordoosthoek als

de zuidoosthoek zijn voorzien van een ronde hoektoren, die aan de binnenzijde geen sluitmuur vertoont, dus in open verbinding stond met het binnenplein.

Op de twee andere hoeken bevinden zich uitmetselingen, die — zoals in de scheldegotiek wel vaker voorkomt — op een hoger niveau ronde hoektorens gedragen zullen hebben. Op de zuidwesthoek heeft men trouwens in de 15de eeuw de zaak aangevuld tot een grondvlak van een ronde hoektoren.

Op het midden van de noordzijde vertoont zich een kleine uitspringende vierkante toren; aan de zuidzijde ontdekt men een uitmetseling, die een halfronde uitspringende toren gedragen zal hebben (vgl. de zijmuren van de Ridderzaal in Den Haag).

Het beeld wordt vertroebeld door een kavel-sloot, gegraven na de afbraak, die de westmuur van de rest afscheidt. De ingangspartij lag in een vooruitspringend gedeelte van het westfront. De muur komt hier ca. een meter naar voren, zonder dat hier van een toren gesproken kan worden. Een dubbele gracht met tussenliggende singel voltooit de aanleg.

De toegang tot het kasteel liep over een verdwenen weg, die tenslotte op de Munnikenweg — oude verbinding tussen Alkmaar en Oudorp — uitmondde.

Het vondstenmateriaal omvat het gebruikelijke Rijnse (in hoofdzaak Siegburgse) steenwerk, benevens rood en blauwgrijs aardewerk.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

ZUID-HOLLAND

Zwammerdam. Op 18 maart 1971 werd het onderzoek op het terrein van het castellum Nigrumpullum beëindigd.

Vastgesteld zijn drie perioden in de geschiedenis van deze vesting. De oudste Claudisch-Neronische fase leverde weinig duidelijke sporen op. De ceramiek suggereert een begin niet ver voor het midden van de eerste eeuw na Chr. Een verband met de reorganisatie van de limes onder Corbulo lijkt aannemelijk. Na de verwoesting tijdens de Batavenopstand is in Flavische tijd een houten castellum gebouwd. De wal hiervan werd teruggevonden in de vorm van twee op drie meter van elkaar parallel lopende greppels met palen. Het door deze wal omsloten oppervlak bedroeg 134.40 x 76.40 m. Van de bijbehorende poorten zijn de portae principales volledig opgegraven. De porta praetoria was grotendeels

door een recente sloot vergraven. De decumana ontbrak, zoals in de eerste-eeuwse-castella te Valkenburg. Het geheel was door twee grachten omgeven waarvan de binnenste een duidelijke spits vertoonde.

Buiten deze vesting groeide reeds in de Flavische tijd aan de Z.W.-zijde een burgerlijke nederzetting met lange smalle huizen van het in de vici gebruikelijke type. Hiervan kon voldoende worden opgegraven om vast te stellen, dat de huizen aan een weggetje lagen, dat evenwijdig met de Z.W.-muur van het fort liep en bij de zuidhoek met de muur meedraaide.

Als laatste vondsten uit deze periode kunnen enkele fragmenten van borden Drag. 32, van wrijfschalen met leeuwepkop Drag. 45 en versierde kommen Drag. 37 uit Trier vermeld worden. Deze categorieën vormen echter een uiterst klein onderdeel van het aardewerk-assortiment, wat een datering ca. 175 voor het einde van dit houten castellum aannemelijk maakt. Een direct verband met het optreden van Didius Julianus — waarvan evenals van Iunis Macr. stempels op dakpannen van het stenen castellum zijn aangetroffen — valt niet te bewijzen. Opvallend is het ontbreken van dakpanstempels van de Exercitus Germanicus Inferior onder de vondsten uit het tweede castellum. Wel werden stempels van de Leg. X Gemina, de Leg. XXII Primigenia, de Leg. I Minervia Pia Fidelis en Vexillarii van het leger van Germania Inferior aangetroffen.

Van het door drie grachten omgeven laatste castellum, waarvan de principia en de Z.W.-muur al tijdens de campagnes van 1968 en 1969 waren blootgelegd, is de hele omwalling met de beide zijpoorten en de hoofdpoot (iets breder dan de overige drie) opgegraven. Deze vestiging bedroeg 86 x 140.60 m. Vooral aan de Rijnzijde en de Z.O.-kant was de fundering van deze muur zeer slecht bewaard.

Van de porta principalis dextra restten alleen nog enkele in de paalgoten van de voorafgaande houten poort weggezakte fragmenten breuksteen. Voor de datering van de bouw van deze muur is een t.s. scherf van een Drag. 37 in de stijl van „Alpinus” uit Trier (verg. over deze pottenbakker I. Huld, „Reliefsigillaten des Alpinus aus Haute-Yutz (Dép. Moselle) und die sog. Alpinus-Ware aus Trier,” *Trierer Zeitschrift*, 32 (1969), 221 v.v.) van belang.

De scherf is klinkend hard gebakken en glanzend bruinbrood van kleur. Gezien deze

kwaliteit zou hij tot de vroege producten van „Alpinus” kunnen behoren. Ook voor de datering van de stenen principia zijn aanwizingen verkregen. Uit het grind van de fundering zijn dakpanstempels EXGERINF geborgen, die in het houten castellum nog niet in gebruik waren: de principia moet derhalve na het begin van de derde periode gebouwd zijn.

Het onderzoek van de Rijnbedding is vrijwel onmogelijk gemaakt door de beperkingen, die in verband met de bouwactiviteiten van de Johannesstichting werden opgelegd. Toch konden nog twee belangrijke resultaten geboekt worden. Behalve de afdekkende puinlaag afkomstig van de destructie van de stenen vesting is een tweede puinlaag geconstateerd. Het

hieruit verzamelde materiaal stemt in hoge mate overeen met het aardewerk uit het houten castellum. Dit puinpakket is dus te beschouwen als de verwoestings- of afbraaklaag van de tweede periode.

Steekproeven toonden aan dat de schoeiingen langs de rivier zich minimaal uitstrekken over een afstand van 500 m. Zowel voor de nu gesloopte boerderij de Hoge Burgt als bij de Spoorlaan zijn nog palen aangetroffen. De op deze ver van het castellum verwijderde plaatsen gevonden scherven dateren uit het laatst van de tweede eeuw en het begin van de derde eeuw.

I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen) en Instituut O.G.A., Nijmegen (J. K. Haalebos).

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

— *Museum Flebite*. De Apotheek in de loop der eeuwen

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Geweven boeket. Hollandse geweven tafelkleden uit Nederlands, Deens en Zweeds koninklijk bezit -31 jan.
Hollandse tekeningen uit de 19de eeuw -20 maart
Verheerlijkt Nederland. Nederlandse tekeningen 18de en 19de eeuw uit eigen bezit -19 maart

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Gesloten tot 19 feb.

BERG EN DAL

— *Afrika Museum*. Tien graden Noorderbreedte. Negercultuur uit West-Afrika -1 april

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum*. 4000 jaar ringen uit het Schmuckmuseum te Pforzheim -30 jan.

DOKKUM

— *Het Admiraliteitsbuis*. Merk- en Letterlappen uit N.O.-Friesland -29 jan.

HANNOVER

— *Kestner Museum*. Kunstnijverheid Jugendstil en jaren twintig -27 feb.

'S-HERTOGENBOSCH

— *Noordbrabant Museum*. Honoré Daumier -15 maart

HOORN

— *Westfries Museum*. 18de en 19de eeuwse nieuwjaarswensen en brieven uit Hoorn en Westfriesland -1 maart

LAREN

— *Singer Museum*. 1000 jaar erfgooiers. -30 jan.

LEEUWARDEN

— *Frias Museum*. Antwerps Plateel 1500-1650 -29 jan.

LONDEN

— *British Museum*. Vijfde eeuwfeest van Dürer -27 febr.

MIDDELBURG

— *Rijksarchief*. Een verdronken stad: Reimerswaal -20 feb.

NIJMEGEN

— *Rijksmuseum G. M. Kam*. Nehalennia, Romeinse altaren uit de Oosterschelde -19 maart

PARIJS

— *Orangerie der Tuileries*. Vincent van Gogh -10 april

ROTTERDAM

— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het Japan van de prenten
— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Keuze uit de aanwinsten 1968-1971 -6 maart

MEDEDELINGEN

CONTRIBUTIE

Het bestuur doet een dringend beroep op de leden, die voor 1972 f 20.— contributie hebben gegireerd, alsnog de ontbrekende f 5.— te willen overmaken.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen weer banden voor het Bulletin worden vervaardigd. De prijs voor jaargang 1971 zal ongeveer f 4,— bedragen, inclusief verzendkosten.

Bestellingen kunnen tot 20 februari worden ingezonden aan de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

FONDS VOOR MIDDELEEUWSE KUNSTGESCHIEDENIS

De Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen heeft een legaat aanvaard, dat haar door prof. dr. G. J. Hoogewerff, overleden 25 maart 1963, werd toegewezen.

De inkomsten van dit legaat zullen worden besteed ter bevordering van de bestudering der beeldende kunsten in West-Europa en Italië gedurende de Middeleeuwen en wel door het subsidiëren van dergelijke publikaties op het onderhavige gebied (tijdschriften uitgezonderd), alsook door het verstrekken van bijzondere reistoelagen, telkens voor eenmaal.

Deze toelagen kunnen worden toegekend aan verdienstelijke Nederlandse studenten in de kunstgeschiedenis en aan ambtenaren, verbonden aan Nederlandse openbare musea.

Het bestuur van de Afdeling Letterkunde der Akademie heeft een commissie ingesteld, die advies zal uitbrengen over de aanvragen om subsidie uit het fonds, die de Akademie zullen bereiken en wel vóór 1 maart 1972 aan het adres van de Akademie, Kloveniersburgwal 29, Amsterdam-C.

WINTERVERGADERING K.N.O.B.

De wintervergadering van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond is vastgesteld op zaterdag 19 februari 1972 te Deventer.

Tegen half elf wordt het gezelschap verwacht in de Doopsgezinde Kerk aan de Brink (Penninckshuis). Na korte inleidingen van de heren Koch en Rademaker volgt een bezoek aan het Noordenbergkwartier. Bij terugkomst in de Doopsgezinde Kerk wacht daar een „wandele lunch”. In de aanvang van de middag wordt een wandeling gemaakt door het Bergkwartier, waarna om vier uur de ledenvergadering zal aanvangen, wederom in de Doopsgezinde Kerk.

Fen gedetailleerd programma zal de leden begin februari worden toegezonden.

Introducés en leden van de Nederlandse Museumvereniging zijn welkom.

VACATURE

UTRECHT

Burgemeester en Wethouders van Utrecht roepen sollicitanten op voor de functie van

DIRECTEUR VAN HET CENTRAAL MUSEUM

De nieuwe functionaris dient bereid te zijn in en naast de functie de stimulering van het culturele leven in de stad voort te zetten en uit te breiden in samenwerking met personen, verbonden aan andere instellingen in de stad.

Naast ervaring op museaal terrein en gebleken organisatorisch vermogen wordt prijs gesteld op een voltooide kunsthistorische opleiding.

Salaris nader overeen te komen. De bij de overheid gebruikelijke gunstige arbeidsvoorwaarden zijn van toepassing. Nadere inlichtingen kunnen — ook telefonisch — worden ingewonnen bij drs. B. J. Peiser, chef bureau culturele zaken ter secretarie (030-328511).

Eigenhandig geschreven brieven worden gaarne voor 14 februari door Burgemeester en Wethouders ontvangen.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Ameland. Op de zandplaat De Hon werd in 1970 door de heer J. Veenstra te Veenwouden een fraaie, nagenoeg ongebruikte vuurslag gevonden van rechthoekig model. Dank zij de inlichtingen van de heer W. Conijn te West-Terschelling werd duidelijk dat het hier om een zogenaamde Engelse kanon-vuurslag gaat uit de 17de of 18de eeuw. Op Terschelling worden ook wel vuurslagen op het strand gevonden, waaronder van zogenaamd Frans model, die halfronde kanten bezitten.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Barradeel. Door bemiddeling van de heer H. L. Hille Ris Lambers te Midlum werd een gouden munt bekend, die in 1961 door mevrouw J. Vis-Dijkstra ook te Midlum, nabij Wynaldum was gevonden. Dank zij de hulp van mevrouw drs. P. E. van Schie-Herweijer te IJmuiden kon de munt herkend worden als een Visi-gothische nabootsing van een tremis van Justinianus I (527-565) van een type dat nog niet in de collecties van het Fries Museum was vertegenwoordigd.

Het meest nabij komt het door P. C. J. A. Boeles in *Friesland tot de elfde eeuw*, Den Haag 1951, op p. 508 onder nr. 58 genoemde bij Franeker gevonden exemplaar (pl. XXXIX-58).

De tremis, waarover een korte publikatie in voorbereiding is, kon voor het Fries Museum worden aangekocht.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Leeuwarden. Binnen het kader van de voorbereidende maatregelen tot de restauratie der Grote Kerk te Leeuwarden werden van 8 maart tot 15 april 1971 enige opgravingen verricht, met de bedoeling de inzichten over de bouwgeschiedenis van dit zich in een deplorabele staat van verval bevindende monument te verdiepen.

De laatste omvangrijke herstellingen vonden in het jaar 1842 plaats en hadden door hun

forse ingrepen de mogelijkheid tot het aflezen der opeenvolgende bouwfasen ernstig bemoeilijkt.

De Grote Kerk te Leeuwarden behoort tot de thans uiterst zeldzaam geworden specimina van middeleeuwse kloosterlijke bouwkunst in het noorden des lands en is voor de provincie Friesland vrijwel het enige, dat ons nog van de voormalige overvloed rest. Tot aan het jaar 1578 diende dit bouwwerk namelijk tot kloosterkerk der Dominicanen, Predikheren of Jacobijnen, zoals zij te Leeuwarden doorgaans werden genoemd.

Over de stichting van het klooster zijn wij schamel ingelicht, maar er bestaan enige aanwijzingen dat deze in het jaar 1245 plaats vond, waarbij het geslacht der Cammingha's, zowel binnen Leeuwarden als in de naaste omgeving zeer invloedrijk, een belangrijke rol speelde. Ook in later eeuwen blijken er voortdurend banden tussen het klooster en de Cammingha's te bestaan.

Als plaats van vestiging werd een terrein gekozen in de onmiddellijke nabijheid van de voormalige, de H. Maagd gewijde parochiekerk van Nijehove, de middelste der drie kernen, waaruit de stad Leeuwarden zou samengroeien. De kloostergebouwen met hun hoven en binnenplaatsen bestreken een uitgestrekt terrein aan de noordoostelijke zijde van de terp, waarover het stadsdeel Nijehove zich uitstrekte.

Er bestaan evenwel geen aanwijzingen dat de parochiekerk van Nijehove op enigerlei manier aan het Dominicanenklooster was verbonden. Evenmin beschikken wij over gegevens betreffende de stichting of de ouderdom van deze parochiekerk, die ten zuidwesten van de kloosterkerk stond. Zijn wij in dit opzicht sedert de opgravingen van de jaren 1968 en 1969 uitmuntend ingelicht over de parochiekerk van het stadsdeel Oldehove, voorheen St.-Vitus gewijd en toebehorende aan de St.-Vitusabdij te Corvey aan de Wezer, aangaande de parochiekerk van Nijehove tasten wij tot nog toe volkomen in het duister.

Hoogst waarschijnlijk mag men de opgedolven muurresten, waarop de kolommen rusten van de huidige kerk, beschouwen als de grondvesten van de eerste, uit het midden van de 13de eeuw daterende kloosterkerk. Deze waren opgetrokken uit rode kloostermoppen van het formaat 7.5-8 x 15-16 x 31-32 cm en bezaten een breedte van circa 1.10 m. Deze eenbeukige kloosterkapel was derhalve even breed als het huidige middenschip — binnenwerks gemeten juist iets meer dan 7.5 m — en strekte zich in westelijke richting uit tot het meest westelijke kolommenpaar van de tegenwoordige kerk. Hoe ver deze kapel naar het oosten reikte, kon niet nauwkeurig worden vastgesteld, aangezien de koorpartij van de middenbeuk voor een belangrijk gedeelte door grafkelders in beslag wordt genomen. In ieder geval bevond de oorspronkelijke koorsluiting zich ter hoogte van, dan wel iets voorbij de meest oostelijke van de noordelijke kolommenrij van de tegenwoordige kerk, waaruit zich als lengtemaat minstens 36 m laat berekenen. De voeting van de 13de-eeuwse westgevel bleek grotendeels nog voorhanden te zijn, zodat hierover geen twijfel behoefde te bestaan.

De verdere kloostergebouwen bevonden zich alle aan de noordzijde van de kerk en hun begrenzing laat zich in onze dagen aan de hand van het stratenpatroon in grote trekken nog aflezen. Naar het oosten wordt deze begrenzing aangegeven door de Monnikemuurstraat, naar het westen door de Bredeplaats, naar het noorden door de, inmiddels gedempte, middeleeuwse stadsgracht — Nieuweburen —, naar het zuiden door een sloot, die het Jacobijnenkerkhof eenmaal scheidde van het Nijehoofsterkerkhof. Tot het klooster behoorde bovendien het Convents-Gasthuis, gelegen ten westen van het eigenlijke kloostervierkant en begrensd door de Bredeplaats, de beide vermelde kerkhoven, de genoemde stadsgracht en een eveneens sinds lang gedempte binnengracht, de zogenaamde Oude Gracht, thans Perkstraat geheten. Een aanzienlijk gedeelte van deze uitgestrekte terreinen was onbebouwd en werd ingenomen door boomgaarden, binnenplaatsen en moestuinen. Het is verleidelijk in deze ruime opzet binnen de vesten van het middeleeuwse Leeuwarden de weerspiegeling te zien van het grote overwicht, dat het geslacht Cammingha, mede op grond van zijn onroerende bezittingen, aldaar uitoefende.

Een proefgraving, verricht op een voorheen

onbebouwd terrein benoorden het voormalige kloosterpand, doch binnen het kloosterterrein gelegen, toonde aan dat de vaste, uit zeeklei bestaande bodem plaatselijk op 73 cm boven N.A.P. lag en vrij sterk naar het noorden afglooid. Het maaiveld reikte hier tot 2.75 m boven N.A.P., met de neiging in zuidelijke richting, derhalve in de richting van kloosterpand en kerk, op te lopen. Ofschoon het terrein sterk was opgehoogd, kon men hier toch niet van een terp, een tegen wateroverlast opzettelijk opgeworpen verhevenheid spreken aangezien het ophogingspakket weliswaar laagsgewijs was gevormd, maar tot op grote diepte sterk met baksteenpuin was vermengd en zich ook in de diepte, uit verwerkte zeeklei bestaande afzettingen geen aardewerkscherven bevonden, ouder dan de Late Middeleeuwen. Onmiskenbaar ligt de kern van het stadsdeel Nijehove op een forse en vrij hoge wierde, maar daarvan heeft het kloosterterrein geen deel meer uitgemaakt. Eerst in later tijd groeide dit daarmede geleidelijk samen, op welke ontwikkeling het bestaan van de vroegere kerkhof-sloot trouwens ook wel wijst.

Het Dominicanenklooster speelde tot in de 16de eeuw een belangrijke rol in de Leeuwarder samenleving, waarvan de naar Friese begrippen vorstelijke kerk en aansluitende gebouwen duidelijk getuigenis aflegden. Toch verkreeg het kloostercomplex niet meteen zijn uiteindelijke gedaante, maar ontwikkelde zich in fasen, waartoe calamiteiten soms de aanleiding vormden. Zo valt er alles voor te zeggen dat de huidige noordelijke zijbeuk met haar opvallend geringe breedte van amper 3.40 m aanvankelijk, zij het minder hoog opgetrokken, de functie heeft vervuld van zuidelijk kloosterpand. Aldus zouden tevens de vier, naderhand weer gedichte en met cirkelronde bogen overspannen doorgangen in de tegenwoordige noordelijke kerkmuur verklaard kunnen worden, die oorspronkelijk de toetreding van licht en lucht vanuit de kloosterhof tot het rondom lopende kloosterpand mogelijk maakten.

Aan de buitenzijde, benoorden de noordelijke kerkmuur, troffen wij een tweede, eveneens uit kloostermoppen opgetrokken fundering aan, circa 1 m breed en onmiddellijk tegen de fundering van de kerkmuur aangevleid. Ten noorden van deze tweede fundering bevonden zich de resten van een bestrating, bestaande uit kloostermoppen, in een haakse richting op de noordelijke kerkmuur op hun vlakke zijde in-

gebed. Vermoedelijk betreft deze tweede fundering de onderbouw van een nieuw zuidelijk kloosterpand, nodig geworden nadat het voorafgaande bij de kloosterkerk was getrokken.

Volgens een moeilijk op waarheid te toetsen bericht zou het noordoostelijke deel van Leeuwarden in het jaar 1392 ten gevolge van een partijtivist zijn afgebrand, waarbij ook het Predikherenklooster in de as werd gelegd. Mogelijk is deze ramp aanleiding geweest tot herbouw zowel als uitbreiding van het klooster en vond bij deze gelegenheid de verbouwing van het zuidelijke kloosterpand tot noordelijke zijbeuk van de kloosterkerk plaats. Maar daar bleef het niet bij, want de nieuwe kolommenrij kreeg een zuidelijke tegenhanger met een zuiderbeuk, zij het dat ook de nieuwe kerk voorlopig niet verder naar het westen werd doorgetrokken dan de 13de-eeuwse zaalkerk reeds had gereikt.

Zoals reeds opgemerkt, kwamen de kolommen op de onderbouw der zijmuren van de eerste kerk te rusten, waarbij de basementen van de kolommen evenwel diagonaal op deze muren geplaatste voetingen verkregen, die met hun naar het noorden, respectievelijk zuiden gerichte punten een eind weegs buiten de oude kerkmuren uit kwamen te steken. Van onderscheid in baksteen valt nauwelijks iets te bespeuren, zodat men wel een ruim gebruik zal hebben gemaakt van de moppen, afkomstig van de bovenbouw der voorafgaande kerk. Kalkresten wezen daar bovendien op.

De zuider zijbeuk verkreeg een breedte van binnenwerks gemeten 8.5 m en reikte naar het oosten tot aan de eerste naderhand verzezen sacristie. Beide zijbeuken waren onderverdeeld in drie traveeën, door intussen weer verdwenen gemetselde gewelven afgedekt. De noorder zijbeuk zal een lessenaarsdak hebben bezeten, terwijl de zuider zijbeuk drie, nog aanwezige, dwars-kappen rijk was.

Rest er van de 13de-eeuwse kerk dus vrijwel niets meer dan de grondvesten, het feit dat de vloer van de nieuwe kerk circa 60 cm hoger kwam te liggen dan de eerste kerkvloer leverde ons toch nog enkele fragmenten op van sierlijk geprofileerde basementen, te weten aan de zuidzijde van de noordelijke kerkmuur. Het betreft hier kennelijk de basementen van de schalken, waarop oudtijds de gemetselde gewelfjes boven het noordelijke, 13de-eeuwse kloosterpand rustten.

Hoogst waarschijnlijk ging het verrijzen van

de beide zijbeuken en het daartussen geklemde middenschip — in tegenstelling met de zijbeuken door een vlakke zoldering overdekt — gepaard met de bouw van het nu nog bestaande, vijfzijdig-gesloten priesterkoor. Aansluitend werd de noorder zijbeuk in oostelijke richting doorgetrokken tot een punt, strokende met de plaats waar de koorsluiting afzwenkte van de scheidsmuur tussen middenschip en noorder zijbeuk. In de oksel van koor en noorder zijbeuk werd tevens de traptoren geprojecteerd, deels in de koormuur uitgespaard. Deze gemetselde spiltrap schijnt intussen voorheen tot een hoger niveau te hebben geleid dan thans het geval is.

Er bestaan ook andere aanwijzingen dat de huidige situatie afwijkt van de oorspronkelijke, althans het plan dat de architect zich had gedacht. Men ontwaart bijvoorbeeld de inkasingsen van naderhand weer uitgebroken, dan wel nimmer voltooide gewelfinplantingen hoog boven de kolommen, terwijl het aanvankelijk in de bedoeling moet hebben gelegen de vlakken aan weerszijden van de meest oostelijke der noordelijke kolommenrij onder de gordelbogen geheel open te laten. Naderhand werden deze openingen van onder tot boven met een gemetselde wand opgevuld, onder uitsparing, vrij dicht onder de top der gordelbogen, van enige venstervormige openingen. Met deze vensters corresponderden weer een of twee, ook al lang niet meer bestaande bovenvertrekken aan het oostelijke uiteinde van de noorder zijbeuk, die vanuit de traptoren te bereiken vielen.

Behalve de naar het noorden opgeschoven, zuidelijke kloostergang trad ook wijziging in ten aanzien van de aansluitende drie andere kloosterpanden. De verwoestingen van het jaar 1392 schijnen toch wel van dien aard te zijn geweest dat er van het 13de-eeuwse kloosterpand even weinig gespaard kon blijven als van de eerste kloosterkapel.

Thans wordt de zuidelijke helft van het voormalige kloosterpand ingenomen door een straat, Achter de Grote Kerk geheten, hetgeen nader onderzoek alhier nagenoeg verijdelde. Niettemin kon worden vastgesteld dat het oostelijke kloosterpand in zijn vergrote gedaante corresponderde met de nog aanwezige doorgang in de noordelijke kerkmuur, waardoor de Dominicanen voorheen vanuit het op de verdieping boven het oostelijke kloosterpand gelegen dormter het koor konden bereiken.

Het westelijke kloosterpand is thans nog

voor een belangrijk gedeelte bewaard gebleven, met een deel van het aansluitende noordelijke pand, in het gebouw aan de noordzijde van genoemde straat op de hoek van de Bredeplaats, waarin het kerkelijk bureau der Ned.-Herv. Gemeente Leeuwarden is gehuisvest. Deze westelijke kloostergang liep oudtijds in zuidelijke richting, waar zich nu de straat bevindt, voort om op een of andere wijze verbinding te maken met het zuidelijke pand. De moeilijkheid is evenwel dat de kerk, ook in haar tweede bouwphase, niet zo ver naar het westen doorliep dat het westelijke kloosterpand hierop rechtstreeks kon aansluiten. Anderzijds is de mogelijkheid niet uitgesloten dat althans dit gedeelte van het kloostercomplex van dezelfde ouderdom is als het meest westelijke en jongste gedeelte van de kerk, en daarmee belanden wij volop in de moeilijkheden waarmee de afbouw van het klooster gepaard schijnt te zijn gegaan.

Men krijgt de indruk dat men na de herbouw, volgende op de ramp van 1392, iets te hoog heeft gegrepen, waardoor de voltooiing zich moeizaam voortsleepte en bij herhaling een beroep moest worden gedaan op de bevolking van Leeuwarden de Dominicanen bij te staan. Zo legateerde Tyemck Wibren Boulsmadochter in 1482 een bepaalde som gelds „to hiare tynmer to der kercke” en werden nog na het jaar 1500 landerijen verkocht teneinde bouwactiviteiten te kunnen bekostigen. Voorname ingezetenen van Leeuwarden lieten zich tot aan de Reformatie bij voorkeur „in Sinte Dominicus kerke tot der Predicanten Broeders” begraven, gelijk in 1533 Wytze van Cammingha en Rints van Minnema begeerden, „na costume vant huys van Kameninghe”. Douwe Tietema gaf bij testament in 1528 daarentegen de voorkeur aan de pandhof: „tot den Predikers in den ommeganck, ende niet in der Kercken”.

Al deze glorie mocht echter niet baten toen de Predikheren in 1578 op barbaarse wijze de stad uit waren gejaagd. Bij gebrek aan een betere — de nog grotere St.-Vituskerk was bouwvallig en moest tenslotte worden gesloopt — bleef de kloosterkerk bij de Calvinisten in gebruik en aldus behouden. De kloostergang verdween grotendeels en maakte plaats voor een straat, doch de daarmee verbonden gebouwen waren merendeels zo hecht en ruim dat men er wel anderszins gebruik van wist te maken. Al gedurende de kloostertijd had men trouwens al verlof gekregen bepaalde ruimten

voor het houden van belangrijke vergaderingen te gebruiken, waarvoor een schadeloosstelling moest worden betaald.

Van al deze kloostergebouwen rest thans nog, behalve de kerk, het noordwestelijke gedeelte met de „Monnicke trans”, gelijk het voorheen werd omschreven. Deze tors biedt stellig nog mogelijkheden de bouwgeschiedenis van het klooster te verfijnen zodra de lang verbeide restauratie, ook van dit overblijfsel, de mogelijkheid tot gedegen onderzoek opent. Zelden is een middeleeuws stadsdeel in ons land zo diep gezonken als de Grote Kerk met naaste omgeving te Leeuwarden. Maar zelden ook bieden zich dergelijke kansen aan tot een glorieuze metamorfose als juist hier. De reeds veel te lang uitgestelde restauratie heeft niet alleen boeiende bouwkundige aspecten, maar luidt de regeneratie in van een der oudste en fraaiste Nederlandse stadskernen.

Literatuur: W. Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden* etc., Leeuwarden 1846, passim.

G. A. Meijer, O.P., „Het Jacopijnenklooster te Leeuwarden”, *Archief Aartsbisdom Utrecht*, 33, 1908, 109 ss.

A. van der Minne, „De uitbreiding van Leeuwarden in 1435”, *Leeuwarden 1435-1935, Gedenkboek*, Leeuwarden 1935, 1 ss.

C. H. Lambermond, O.P., *De Dominicanen te Leeuwarden, 1245-1945*. Jubileumgeschrift, zonder vermelding van plaats en jaar.

R.O.B., *Amersfoort (H. Halbertsma)*.

Deinum. Binnen het kader der restauratiewerken werd tussen 8 juni en 22 juli 1971, met een onderbreking van twee weken, binnen de muren der Herv. kerk een onderzoek met de spade verricht. Het huidige kerkgebouw, voorheen gewijd aan Johannes de Doper, is in de loop der eeuwen herhaaldelijk hersteld en gewijzigd, doch de noordelijke zijmuur bezit nog enkele hoog-geplaatste venstertjes, die kenmerkend mogen heten voor de Friese kerkelijke bouwkunst uit de tweede helft van de 12de en het begin der 13de eeuw.

Raadselachtig was vooreerst dat de bovenste helft van deze noordmuur uit tuf was opgemetseld, de onderste daarentegen uit gele kloostermoppen van het formaat 8.5 x 14 x 28 cm. Dezelfde noordmuur vertoont op korte afstand ten westen van de koorpartij een bouwnaad, ten oosten waarvan het metselwerk zich voortzet doch nu uitsluitend bestaande uit

kloostermoppen van dezelfde aard en grootte als in het westelijke muurvlak. De vijfzijdig-gesloten koorwand bestaat eveneens uit hetzelfde materiaal, maar de inmiddels teruggevonden oorspronkelijke koorvensters bezitten een verder ontwikkeld karakter dan de venstertjes in de noordgevel en wekken de indruk uit het midden van de 13de eeuw, mogelijk nog iets later, te dateren.

Inwendig bleek het zoeken naar een fundering van een oudere koorsluiting, overeenkomende met de bouwnaad tussen noordmuur en koorpartij, vergeefs, zodat de afdichting in de periode, gelegen tussen beide bouwfases van voorlopige aard geweest schijnt te zijn. Weliswaar waren noordmuur en koorpartij opvallend ondiep gefundeerd, doch indien de bouwnaad had gecorrespondeerd met een oudere oostmuur zouden de sporen daarvan toch moeilijk geheel en al kunnen zijn uitgewist.

Daarentegen kwamen wel te voorschijn de resten van een fundering, behorende bij een kerkje, dat nog weer moest zijn voorafgegaan aan het bouwwerk, waaraan de bestaande noordelijke kerkmuur herinnerde. Deze overblijfselen bestonden uit een bed van afwisselend aangebrachte lagen schelpgruis en klei, gestort in een daartoe ingegraven, in doorsnede trapeziumvormige sleuf. Aangezien de voeting van de bestaande kerk, gelijk reeds opgemerkt, bijzonder hoog was aangelegd en bijkans boven op het maaiveld uit de 12de-13de eeuw scheen te zijn gezet, mocht de diepte van bedoelde, oudere funderingsleuf opmerkelijk heten: 1.80 m beneden het huidige vloerniveau en zulks over de volle uitgestrektheid. Naar de reden van deze secure voorziening kan men slechts gissen. De ongeroerde moederbodem heeft men er niet mee kunnen bereiken, aangezien de Deinumkerk midden op de dorps terp staat en de huidige kerkvloer tot 5.40 m boven N.A.P. prijst.

De funderingsleuf tekende zich, vooral op grotere diepte, scherp tegen de donkere terpaarde af en leverde de plattegrond op van een tufstenen zaalkerkje, naar het oosten afgesloten met een versmalde, halfronde absis. De breedte van het schelpenbed — in de opperste lagen hier en daar met tufsteengruis vermengd — bedroeg bovenaan circa 1 m, zich onder de voormalige absis echter verwijdende tot 1.40 m. Deze grotere breedte gold tevens de overgangen tussen de beide zijmuren en de absis, alsmede de funderingsbaan onder de voor-

malige, mogelijk met een gemetselde toog overspannen scheiding tussen schip en absis.

De beide zijmuren van het tufstenen zaalkerkje bevonden zich precies binnen de voetingen der corresponderende zijmuren van de opvolgende kerk, met dien verstande dat er tussen beide funderingen een strook van slechts 30 cm onaangeroerd bleef. Men krijgt wel sterk de indruk dat men bij de bouw van de latere, thans nog grotendeels bestaande kerk de tufstenen zaalkerk aanvankelijk spaarde en aldus voor de eredienst bleef gebruiken.

Eerst in een bepaald stadium van de bouw ging men alsnog tot afbraak over. Deze gang van zaken levert tevens een aannemelijke verklaring op voor het reeds gesignaleerde feit dat niet de onderste, doch de bovenste helft van de huidige noordmuur uit tuf is opgemetseld. Men ving derhalve aan met kloostermoppen en schakelde vervolgens op tufsteen over nadat de oudere kerk, die juist binnen de muren van de opvolgende was blijven staan, alsnog was afgebroken, waarbij uit de aard der zaak een grote partij tufsteen ter beschikking kwam. De scheidslijn tussen de kloostermoppen en tufsteen in het opgaande werk van de huidige noordgevel — iets beneden de aanzet der venstertjes — geeft ongetwijfeld de hoogte aan waartoe men was gevorderd op het moment dat tot afbraak van de voorafgaande kerk werd besloten.

De overgang tussen schip en absis van het tufstenen kerkje bevond zich op slechts geringe afstand ten oosten van de beschreven bouwnaad in de noordmuur van de huidige kerk. De veronderstelling ligt dan ook voor de hand dat men de tufstenen absis heeft laten staan als voorlopige afsluiting van de nieuwe kerk, om deze eerst na verloop van tijd door de huidige koorpartij te vervangen. Omdat het oude koor smaller was dan de nieuwe kerk zal men natuurlijk wel enige voorzieningen hebben moeten treffen om de kieren te dichten. Terloops merken wij nog op, dat de nieuwe kerk aan de noordzijde een aanbouw rijk moet zijn geweest, die, gezien de plaats — op de scheiding van schip en koor — wel als sacristie zal hebben dienst gedaan. Deze aanbouw werd eerst naderhand aan de kerk toegevoegd, maar kan daarom nog wel in de 13de eeuw tot stand zijn gekomen.

Wat de westelijke partij van het tufstenen zaalkerkje betreft — de breedte bedroeg, binnenwerks gemeten, slechts 5.25 m — deze

werd gekenmerkt door een torenachtige opbouw, aan weerszijden waarvan de zijmuren tot aan de voor toren en kerk gemeenschappelijke westgevel doorliepen. Wij hebben hier dus kennelijk te doen met een „verschrompelde westbouw”, een bouwkundige merkwaardigheid van een bepaalde groep kerken in ons land, voornamelijk in het noorden, waarop in het verleden reeds andere onderzoekers hebben gewezen en waaraan wij aan de hand van opgravingen enkele voorbeelden konden toevoegen, gelijk nu weer Deinum. Wij zouden in dit verband bovendien willen wijzen op een fenomeen als de voormalige, in 1595-1596 afgebroken St.-Vituskerk te Leeuwarden en het in 1681-1682 neergehaalde, imposante westwerk van de St.-Maartenskerk te Sneek. Resumerende komen wij thans, wat deze groep bouwwerken uit de 12de en 13de eeuw betreft, voor Westergo tot de voorbeelden Sneek en Deinum; voor Oostergo: Leeuwarden, Giekerk (?), Britsum, Stiens (?), Finkum (?), Hījum, Murmerwoude, Brantgum (?), Waaksens, Lioesens (?), Anjum, Wierum en Nes (Ameland). Voor het Westerkwartier: Doezum; voor Hunsego: Bedum; voor Fivelgo: Bierum, om ons nu maar tot Friesland en Groningen te beperken.

Zet men al deze voorbeelden eens op kaart, dan springt Oostergo wel sterk naar voren en is men geneigd de mogelijkheid te opperen of de St.-Vituskerk te Leeuwarden, met haar onderhorigheid aan de abdi van Corvey aan de Wezer, niet de uitstralingshaard kan zijn geweest. Het tot dusverre nogal vereenzaamde Veluwe voorbeeld — Oene — heeft intussen gezelschap gekregen van Ermelo, waar wij in 1970 onder de huidige tufstenen toren de grondvesten van een dergelijk „gereduceerd westwerk” aantreffen dat oorspronkelijk deel uitmaakte van de nog bestaande, uit tuf- en oersteen opgetrokken dorpskerk. In dit geval verschaft de tufstenen toren een fraaie „terminus ante quem”. Daar deze in het kistwerk baksteen bevat, zal men hem mogen dateren op circa het jaar 1200.

Om tot Deinum terug te keren, de westgevel van het tufstenen zaalkerkje reikte, conform de situatie ten aanzien van de beide zijmuren, juist tot aan de binnenzijde der voeting van de huidige westgevel, onder uitsparing van een smalle reep gronds. De huidige kerktoren, die tegen de westgevel aangebouwd staat, kunnen wij hier verder buiten beschouwing laten.

Aldus kan de totale lengte van het tufstenen kerkje, binnenwerks, worden berekend op bijna 18 meter. Een bouwwerk, bescheidener nog dan de door opgravingen bekend geworden tufstenen zaalkerkjes van Bolsward en Wons, doch overeenkomende met het voormalige tufstenen kerkje van Nes op Ameland alsmede het minuscule tufstenen kerkje, in 1966-1967 ontdekt onder de huidige Herv. kerk te Dokkum, voorheen St.-Maarten gewijd. Dit laatste bezat echter een versmald, rechthoekig-gesloten koor, een in de noordelijke kuststreken tot heden nog maar hoogst zelden aangetroffen bijzonderheid voor tufstenen kerken.

Het dateren van al deze kerkjes is een vrij hachelijke zaak, waarbij men, dunkt ons, niet verder terug mag gaan dan de tweede helft van de 11de eeuw en het gros toch wel tot de 12de eeuw moet worden gerekend. Daarvoor kende men in de Friese kuststreken, zelfs in steden als Leeuwarden en Groningen, uitsluitend houten kerken. Ook Deinum heeft ongetwijfeld een dergelijk houten kerkje bezeten, getuige het feit dat de funderings-sleuven ten behoeve van het tufstenen kerkje plaatselijk door menselijke bijzettingen van onverdacht Christelijk karakter gegraven werden. Een in ons land voor het overige veel voorkomend verschijnsel. Van dit houten kerkje kon echter geen spoor meer worden teruggevonden — daartoe was het kerkerrein in de loop der eeuwen te zeer doorwoeld. Weliswaar bereikten de funderings-sleuven van het tufstenen kerkje bij lange na nog niet de ongeroerde bodem, in casu de terpzool, doch het was niet onze taak de kerkopgraving met een terponderzoek te vervolgen. Voor en na heeft de Deinumterp voor het overige een overvloed van losse vondsten opgeleverd, waaruit valt af te leiden dat het ontstaan van de Deinumterp nederzetting reeds voor het begin onzer jaartelling ligt.

Literatuur: E. J. Haslinghuis, „De Friesch-West-saksische uitloopers van de „westbouw” voor kerken van de XIIIe en XIIIe eeuw”, *Kunst*, 1932, 339 ss.

E. H. ter Kuile en M. D. Ozinga, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, 1, Amsterdam 1948, 183 ss.

J. J. F. W. van Agt, „Gereduceerde westwerken in het oude Friesland”, *Nederlands Kunst-historisch Jaarboek*, 3, 1950-1951, 57 ss.

H. Halbertsma, „Oudheidkundig onderzoek in de Ned. Herv. Kerk te Murmerwoude”; *Be-*

richten R.O.B., 12-13, 1962-1963, 289 ss., met overzichtskaartje.

Herma M. van den Berg, „Plattegrondvormen van kerken in Groningen en Friesland”, *Bulletin K.N.O.B.*, 1970, 14 ss.

H. Halbertsma, „Dokkum”, *Bulletin K.N.O.B.*, 1970, 33 ss.

H. Halbertsma, „Kerkopgravingen in Friesland”, Afl. 1, *Mededelingen Stichting Alde Fryske Tsjerken*, 3 oktober 1971, 53 ss.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Tietjerksteradeel. Onlangs werd de vondst bekend van een breedtoppig, diknekkig, bekapt en geslepen vuurstenen bijltje van 7.69 cm lengte, 2.40-4.08 cm breedte en 1.99 cm dikte, dat kennelijk tot de Standvoetbekercultuur behoort. Het voorwerp werd in 1967 door de scholier Jan Kloppenburg te Bergum in zijn woonplaats gevonden tijdens de aanleg van een nieuwe ijsbaan en is het eerste van dien aard dat uit deze omgeving bekend is geworden.

In het vondstjaar waren ter plaatse reeds noodonderzoekingen verricht toen er vuurstenen artefacten en werktuigen van Jong-paleolithische tot Bronstijd-ouderdom door de veld-assistent J. K. Boschker waren gevonden. Het bijltje, thans in het Fries Museum, vormt een bevestiging van het toen gerezen vermoeden dat de bij de ijsbaan aanwezige hoge zandkop ook in het Neolithicum bewoond was geweest.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

OVERIJSSSEL

Ootmarsum. Tijdens de restauratie van de grotendeels 13de-eeuwse pseudobasiliek is in de zuid-derbeuk aan de oostzijde een grafkelder met toegangstrap ontdekt. Uit het formaat van de baksteen valt op te maken, dat de kelder in de tweede helft van de 17de eeuw moet zijn gebouwd. De kelder was geheel volgestort met puin en aarde. Tussen het materiaal is een met het jaartal 1859 gedateerde scherf van aardewerk gevonden. Uit een op de zuidelijke binnenmuur aangetroffen inscriptie van dezelfde datum blijkt dat er in het midden van de vorige eeuw een min of meer uitvoerige restauratie aan de kerk is voltrokken. Aan te nemen valt, dat de kelder toentertijd is gedicht.

Onder het puin en de aarde bevonden zich de grotendeels verteerde overblijfselen van naar schatting zes kisten met stoffelijke resten. Drie kisten waren van lood, waarvan er een nog te

herkennen viel. De kist was geheel in elkaar gedrukt door de puinlast. In de ruimte is een aantal hengsels van ijzer, waarvan enige met loodresten, aangetroffen; achter de handgreep van sommige was in lood vervaardigd het wapen met kroon van het adellijke geslacht Von Heyden.

De heren Von Heyden, te Ootmarsum, sinds 1775 graven Von Heyden Hompesch, waren van 1628 tot 1811 bezitters van het Huis Ootmarsum, voordien Commanderie van de Ridderlijke Duitse Orde te Ootmarsum.

De kelder is geheel ontruimd en zal om technische redenen worden geamoveerd.

Rijksmuseum Twente/Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

Weerselo. Afgelopen zomer heeft een aantal voor het merendeel bestuursleden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis zijn diensten verleend bij een opgraving op het terrein van het voormalige Stif Weerselo. Er is een onderzoek ingesteld naar de fundamenten van dat gedeelte van de stiftskerk, dat bij een brand in 1523 verloren is gegaan. Vastgesteld is, dat de kerk aan de westzijde een travee langer is geweest. De fundering van de noord- en zuidmuur van het verdwenen kerkgedeelte was 1.60-1.75 m diep, 1.80 m breed over een lengte van 6.20 m. Het materiaal bestond uit Bentheimer steen en veldkeien, aan de binnenzijde trapsgewijs gestapeld en gedeeltelijk gemetseld. De onderste lagen bestonden uitsluitend uit kleine veldkeien.

De oostelijke muur van de aangrenzende stiftsschuur sluit juist boven de fundamenten van de westzijde van de stiftskerk aan. De voormalige westelijke ingang van de kerk is teruggevonden. Deze had een breedte van 1.80 m. De drempel lag op 85 cm beneden het huidige maaiveld.

Aan de binnenzijde van de noordwesthoek van het verdwenen kerkgedeelte is een versterkte fundering aangetroffen, die tot 1.80 m diep doorliep. Het oppervlak van dit stuk, 60 x 60 cm, bestond uit enige lagen baksteen (23 x 15 x 4 cm). De onderste lagen bestonden uit veldkeien en Bentheimer steen.

In het midden van de huidige westzijde van de kerk bevindt zich een dichtgemetselde rondbogige doorgang met een breedte van 2.40 m en een diepte van 1.35 m beneden het maaiveld. Sporen wezen erop, dat in het verdwenen kerkgedeelte het oorspronkelijke vloerniveau

ter plaatse 90 cm beneden het maaiveld heeft gelegen.

Op 2.80 m ten noorden van de noordzijde van de kerk ter hoogte van de tweede travee, vanuit het oosten gezien, bevindt zich dicht onder het maaiveld een muurfragment van zes lagen baksteen, formaat 14 x 26 x 7 cm, met een lengte van 1.80 m en een diepte van 50 cm. Het bovenvlak is 65 cm, de onderste laag is 90 cm breed. Het muurgedeelte staat loodrecht op de noordmuur van de kerk.

Op gemiddeld 2.50 m van de noordmuur van de kerk verwijderd zijn over een lengte van 15 m zwakke sporen gevonden van een muur in de lengterichting van de kerk, die mogelijk tot de kloostergang behoort heeft. Het materiaal bestond uit oersteen, veldkeien en baksteen. Enkele scherven van aardewerk zijn gevonden, die voornamelijk tot laat-middel-euws goed gerekend kunnen worden.

*Rijksmuseum Twente/Oudheidkamer
Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).*

GELDERLAND

Bennekom. Inheemse nederzetting uit de Romeinse Keizertijd. Bij het bouwrijp maken van het terrein aan de Achterstraat op de es ten westen van Bennekom kwamen Romeinse en inheemse scherven uit de keizertijd voor de dag, die door de heer T. Hoekstra te Bennekom werden opgemerkt. Zijn vondstmelding gaf de stoot tot ons onderzoek (11.11.1970-9.4.1971).

De scherven bleken afkomstig uit een nederzetting, die voornamelijk uit de 2de-begin 5de eeuw dateert. Deze nederzetting vertoont het inmiddels — sinds de opgravingen in Wijster, Dalfsen en Ede — vertrouwde beeld: rechthoekige door in standgreppels geplaatste vlechtwerk-hekken omgeven erven, grote drieschepige boerderijen met woon- en staldeel — in woondeel vaak cruckconstructie —, kleinere bijgebouwen — hier o.a. hutkommen en spiekers —, kuilen en waterputten. De aanleg van de nederzetting schijnt, althans in een van de opeenvolgende bewoningsfasen, regelmatig te zijn geweest.

Voor de aanvang van de eigenlijke opgraving werd bij een terreininspectie een bronzen beeldje gevonden, dat waarschijnlijk de Romeinse godin Fortuna voorstelt. De nederzetting kon niet volledig worden opgegraven. Er werd bij wijze van steekproef een rechthoekig areaal van ca. 2 ha onderzocht.

R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es).

Ochten. In 1971 vond de heer P. van Dinteren te Deventer, bij Ochten in uit de Waal opgezogen grond een sterk beschadigde bronzen schaal. De schaal, die op het laboratorium van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek zo ver mogelijk in oude staat is teruggebracht, hoort tot de groep der zgn. Hanzeschotels, die dateert uit de 11de tot de 13de eeuw (T. Poklewski, *Misy Brązowe*, Łódź, 1961).

Op een tweetal plaatsen is de schaal in het verleden gerepareerd. De vlakke bodem en de rand zijn onversierd. Voor het overige is de binnenzijde grotendeels van ornamenten voorzien. De versiering bestaat uit groeflijnen. Zij is op een zorgvuldige wijze uitgevoerd. Opvallend is de strenge regelmaat waarmee het vlak is verdeeld. Een viertal concentrische bundels van telkens twee lijnen vormt het stramien waarop de overige versieringselementen zijn aangebracht. Deze vallen, zoals bij vele van deze schalen, in twee groepen uiteen, te weten een plantenornament en een menselijke voorstelling. Beide komen op alternerende wijze vier maal voor. Het gestiliseerde plantenornament waaiert naar boven toe uit en is dan geplaatst in een halve naar boven geopende medaillon. De andere voorstelling is het borstbeeld van een vrouw. Hoofd en schouders zijn met een kleed bedekt, het gelaat is licht naar rechts gewend. Ook deze voorstelling is in een medaillon geplaatst. Diverse door groeflijnen gemarkeerde vlakken zijn door regelmatig ingehamerde korte groefjes verlevendigd.

Inscripties ontbreken. De schaal laat zich slecht indelen in de typologie van Poklewski (zie boven), al maakt hij stellig deel uit van de groep van de onderling samenhangende typen II-IV. Op grond hiervan zal de schaal uit de 12de of 13de eeuw dateren.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Wijk bij Duurstede, Dorestad. 1970 was een productief jaar. Er werd voor ca. 10 ha opgegraven, waarmee het totale onderzochte areaal op ca. 25 ha werd gebracht. Het onderzoek vond op verschillende punten plaats.

a. In het uitbreidingsplan De Engk werd een gedeelte van een grafveld opgegraven, dat naar alle waarschijnlijkheid tot Dorestad gerekend mag worden. Dit is het derde grafveld, dat tot nu toe van Dorestad bekend is. De andere lagen op De Heul en aan het noordelijk uit-

einde van de Hoogstraat. Het grafveld op De Engk kon slechts gedeeltelijk worden onderzocht, daar een deel reeds bij de aanleg en bouw van de omringende straten en huizen vernietigd was. Het bevatte uitsluitend inhumatie bijzettingen, op een uitzondering na W-O gericht. Grafvondsten zijn vrijwel niet aangetroffen: o.a. enkele kralen en een gespje. De skeletten lagen zeer dicht opeen gepakt. De meeste waren — reeds oudtijds — vergraven. Skeletdelen van meer dan 300 personen werden verzameld en ter bestudering overgebracht naar het Instituut voor Antropobiologie van de R.U. te Utrecht. Aansluitend aan het grafveld kwamen nederzettingssporen van Dorestad voor.

b. In de zuidwest-hoek van het uitbreidingsplan De Heul, direct ten noorden van de Steenstraat, werd een klein grafveldje uit de Romeinse tijd aangesneden. Het bestond uit crematie- en inhumatie bijzettingen, daterend uit de periode tussen ca. 150 en 270. De grafgraven bestonden voornamelijk uit Romeins aardewerk: terra sigillata, terra nigra, gevernist aardewerk, alsmede glad- en ruwwandige waar. Op dit terrein werd tevens een greppel-systeem gevonden: vermoedelijk een akkercomplex uit de Romeinse tijd. De greppels omgaven kleine vierkante of rechthoekige perceeltjes.

c. In het oostelijk deel van het uitbreidingsplan De Heul, ten westen van de Cothense weg, werd het onderzoek uit de voorafgaande jaren (*Berichten R.O.B.* 19, 1969, fig. 3) in

noordelijke richting voortgezet. Het onderzoek op dit terrein omvatte onder meer een heropgraving van het in 1843/4 ontdekte en sindsdien door de opgravingen van Janssen en Holwerda bekend geworden grafveld. Tegen alle verwachtingen in werd nog een groot aantal, overigens meestal door vergravingen gemutileerde skeletten aangetroffen. Evenals in De Engk bestond dit grafveld uitsluitend uit (W-O) inhumaties en waren ook hier grafgraven (o.a. kam, kralen, enkele glazen) zeldzaam. Deze skeletresten verdwenen eveneens naar Utrecht. Toen alle graven waren opgegruimd, tekenden zich de plattegrond van een klein rechthoekig houten gebouwtje en nog andere grondsporen af: waarschijnlijk een kerkje met toebehoren. Rondom het grafveld werden vele huisplattegronden, waterputten, kuilen, etc. gevonden.

d. Tenslotte vond op het terrein, waar de Rondweg-Noord aansluiting heeft op de Cothense weg een opgraving plaats. Hier werd de aanwezigheid van een rij dicht naast elkaar gelegen huisplattegronden vastgesteld. Deze plattegronden zijn over het algemeen wat kleiner van afmetingen dan die, welke elders in De Heul gevonden zijn. Zij behoren echter wel tot hetzelfde type (*Berichten R.O.B.* 19, 1969, fig. 8-12). Hun lengte-as staat loodrecht op de, vermoedelijk Karolingische, fossiele bedding ten oosten van de Cothense weg en de Hoogstraat.

R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es).

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

— *Museum Flebite.* De Apotheek in de loop der eeuwen

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Verheerlijkt Nederland. Nederlandse tekeningen 18de en 19de eeuw uit eigen bezit -19 maart

— *Stedelijk Museum.* Ontworpen in de 19de eeuw. Functionele vormgeving in de vorige eeuw -26 maart

ARNHEM

— *Gemeentemuseum.* Kostelijkheden uit de 18de eeuw. Het museum is tot 19 feb. gesloten.

BERG EN DAL

— *Afrika Museum.* Negercultuur uit West-Afrika -1 april

BERN

— *Kunsthalle.* Piet Mondriaan -9 april

BONN

— *Kunstmuseum.* Haagse School -3 april

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum.* Messen en vorken uit de eigen collectie 16de-18de eeuw -2 april

DORDRECHT

— *Dordrechts Museum.* Jan Toorop, Charley Toorop en Edgar Fernhout -6 maart

HAARLEM

— *Frans Halsmuseum*. Keuze uit de eigen collectie grafiek en tekeningen

NIJMEGEN

— *Rijksmuseum G. M. Kam*. Nehalennia, Romeinse altaren uit de Oosterschelde
-19 maart

HANNOVER

— *Kestner Museum*. Kunstnijverheid Jugendstil en jaren twintig -27 feb.

PARIJS

— *Orangerie des Tuileries*. Vincent van Gogh
-10 april

'S-HERTOGENBOSCH

— *Noordbrabants Museum*. Honoré Daumier
-15 maart

ROTTERDAM

— *Museum Boymans-Van Beuningen*. Nederlands sieraardewerk 1900-1940 -13 maart
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het Japan van de prenten
— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Keuze uit de aanwinsten 1968-1971 -6 maart

KEULEN

— *Wallraf-Richartz-Museum*. Pablo Picasso, grafiek -19 maart

LONDEN

— *British Museum*. Vijfde eeuwfeest van Dürer
-27 feb.

TILBURG

— *Natuurhistorisch Museum*. Tabakorama. 500 jaren tabak
-15 april

MEDEDELINGEN

VACATURE

UNIVERSITEIT VAN KAAPSTAD (CAPE TOWN)

Applications are invited for the

CHAIR OF NETHERLANDS CULTURAL HISTORY

The salary scale is R8 100 × 300 - R9 900 per annum.

Applications (accompanied by a recent photograph and a medical certificate) should state age, marital status, qualifications, experience, research interests and publications, and give the names and addresses of at least two referees (preferably persons who have knowledge of the applicant's academic qualifications and experience) whom the University may consult.

The post will fall vacant on 1st January, 1973, and applicants should state the date on which, if appointed, they would be able to take up the appointment.

Memoranda giving the general conditions of service (including transport expenses on appointment) and information about the work of the Department may be obtained from the Registrar, University of Cape Town, Private Bag, Rondebosch, C.P.

Applications should reach the Registrar not later than 15th April, 1972.

The University reserves the right to appoint a person other than one of the applicants or to make no appointment.

WERKCRING GEVRAAGD

Bouwkundige, H.T.S., zoekt passende werkring. Bekend met en ervaring in restauratiewerk. Positieve historische belangstelling aanwezig. Ook genegen parttime functie te aanvaarden, b.v. als adviseur voor vereniging of stichting.

Brieven aan de redactiesecretaris van het Bulletin, Balen van Andelplein 2, Voorburg.

FUNCTIONELE VORMGEVING IN DE 19de EEUW

De eerste aflevering van *Plan* 1972, maandblad voor ontwerp en omgeving, is gewijd aan de functionele vormgeving in 19de-eeuws Nederland. Het rijk geïllustreerde nummer bevat de catalogus van de tentoonstelling in het Amsterdamse Stedelijk Museum (zie Tentoonstellingen) en artikelen van C. J. A. C. Peeters, H. Baudet, Wend Fischer en Klaus-Jürgen Sembach. Prijs f 7.—; te bestellen: Plan, Keizersgracht 321, Amsterdam (020-228111).

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Eenummerhoogte (gem. 't Zandt). Dank zij de oplettendheid van de heer N. Mulder te Eenummerhoogte werden begin januari een groot aantal scherven van terpenaardewerk daterend van omstreeks het begin der jaartelling en enkele uit \pm de 8ste-9de eeuw geborgen. Tot de laatste soort behoort eveneens een gave uit Badorf geïmporteerde oranje-bruine tuitkan met een flauw geknikte lensvormige bodem (h. 20.7 cm; diam. buik en mond resp. 21.8 en 12.7 cm). De kan bezit een korte hals met schuin naar buiten gebogen rand waaraan een bandoor. De versiering bestaat alleen uit draairingen. Helaas moest dit fraaie en in Groningen niet zo dikwijls voorkomende voorwerp zijn kennismaking met de moderne tijd met een lichte kwetsuur bekopen door een aanslag van de graafmachine.

De vondsten werden gedaan bij het uitdiepen van sloten op het commercieel afgegraven z.w.-kwadrant van de wierde Eenummerhoogte. Sporen in het schuine sloottalud wezen op een afvalkuil of waterput. Gezien het ontbreken van crematieresten zal de tuitkan niet als urn zijn gebruikt.

B.A.I./Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

OVERIJSEL

Staphorst. Dank zij een melding van J. Wasschebalie werd de laat-middeleeuwse vondst, gedaan door een drietal jongens, bekend. De vondst is afkomstig uit een heuvel, bekend als „het oude kerkhof”. Dit kerkhof, gelegen bij de kruising Riensweg/Kerkenland, is ca. 1512 opgeheven. Hier moet ook het kerkje gestaan hebben uit het derde stadium van Staphorst, dat vanuit Olde Staphorst bij het Meppelerdiep een viertal malen verplaatst is in zuidoostelijke richting. (informatie van J. G. Huytker te Zwolle).

De vondsten, met het voorgaande goed in overeenstemming, bestaan uit:

1. scherven van oud en jonger Siegburg aardewerk van de 13de-15de eeuw.

2. scherven van drie handgevormde, grofwandige, roodachtige vuurstolpen, verschraald met steen- en scherfgruis. Dit aardewerk is waarschijnlijk lokaal vervaardigd.

3. een grote ijzeren klinknagel.

4. een grote granietsteen, mogelijk een hoeksteen van het kerkfundament.

5. baksteen van de formaten: 20 x 20 x 6 cm en 24 x 12 x 5 cm.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Eibergen. Dank zij de melding van H. G. Schepers uit Eibergen werden enige (resten van) urnen bekend, die door de landbouwersfamilie Hulshof te Hupsel waren gevonden tijdens een ontgroning op hun land. In samenwerking met hen werden de nog resterende stroken van de ontgroning in fasen onderzocht. Het resultaat was een drietal losse crematies, alsmede een urn met crematie binnen een kringgreppel van ruim 4 meter diameter. Het onderzochte gedeelte moet de zuidoostelijke periferie van het eertijds uitgestrekte urnenveld zijn.

In 1936 groef F. C. Bursch iets westelijker het zuidelijk deel van het urnenveld op. Volgens Hulshof sr. zag het iets noordelijker gelegen terrein destijds na het ploegen „wit van de botjes”. In het zuidwestelijk gedeelte is enige jaren geleden door F. Hulshof in een houtwal een bijzonder fraaie cylinderhalsurn gevonden, waarvan de schouder versierd is met een omlopende band van 36 opgevolde vakjes in Kalenderberg patroon; eronder bevindt zich een band met 19 opgevolde, staande driehoeken. Tenslotte werd onlangs tijdens het rooien van een boom in een bebost perceel in het westen een kommetje gevonden met een oortje

en nagelindrukken op de rand, zonder enig spoor van crematie.

Van hetzelfde terrein zijn ook vuursteen en enige laat-neolithische scherven bekend, waaronder een wikkeldraadscherf en een mogelijke klokbekerscherf, alsmede een concentratie van „kookstenen”.

Het urnenveld ligt op een uitgestrekte dekzandhoogte, direct ten noorden van de Hupselse beek. Boven de voet van de hoogte liep een ruim 3 meter brede band van opvallend rood zand, mogelijk ontstaan door neergeslagen ijzer van uitredend water.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Gorssel. Dank zij de melding van J. G. A. Aarinkhof werd de vondst, gedaan door J. H. Veldhuis uit Almelo, bekend. In de jaren 1970/71 vond hij bij Gorssel een vijftigtal stuks vuursteen uit het laat Neolithicum/vroege Bronstijd. De artefacten bestaan uit twee pijlspitsjes met holle basis, het fragment van een mes, een krabber vervaardigd van een bijlfragment, alsmede diverse andere krabbers.

Verder zijn te vermelden een rond (sier?) schijfje van kalksteen (diam. 42 mm, dikte 5 mm) met doorboring in het middelpunt, en een te weerszijden glad geschuurde, ronde kwartsietische zandsteen (diam. 5.5 cm, dikte 3 cm).

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Kootwijkerzand. Van 26.03-1.12.71 vond met toestemming van Staatsbosbeheer en de Gemeente Barneveld de eerste opgravingscampagne plaats van een — naar in de loop van deze zomer met zekerheid kon worden vastgesteld — door uitsterving bedreigd nederzettingcomplex uit de vroege Middeleeuwen, dat in de jaren 1965/66 met enkele proefgravingen was verkend (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1965, *136-137 en 1966, *122-123).

De nederzettingssporen tekenen zich af in het jonge dekzand en worden afgedekt door een ten hoogste 30 cm dikke akkerlaag, waarin het oud oppervlak is opgenomen. Plaatselijk zijn akker en onderliggend dekzand uitgestoven, doch de nederzettingssporen bleven vrijwel overal waarneembaar.

Er werden, over een oppervlak van 1 ha, zestien huisplattegronden vastgesteld — waarvan tien compleet — met lengten variërend van 13.50 tot meer dan 25 m. De huizen zijn scheepsvormig met de grootste breedten schom-

melend tussen de 6.50 en 8 m (sic!); in principe zijn zij eenschepig. Bij een aantal werden aan de buitenzijde parallel aan de wand kleinere, minder diepe palen geconstateerd. Binnen vier der huizen bevonden zich bovendien langs de wanden min of meer regelmatige configuraties van paalgaten. Voor zover ingangen reeds konden worden geïnterpreteerd lagen deze op een der korte zijden en waarschijnlijk twee maal twee aan de lange zijden. Bij een uitzonderlijk goed bewaard gebleven huisplaats (uit twee fasen bestaande) werden sporen van de wand, van de haard (aan de westzijde) en een regelmatige rij van „voorraadkelders” waargenomen.

Aan bijgebouwen werden tot dusver twee rechthoekige plattegronden van ca. 8 x 4 m opgegraven, vier vierkante spiekers of roedebergen en ca. 50 rechthoekige hutkommen, doorgaans van het eenvoudigste type met twee nokdragers aan de korte zijden.

Het merendeel der huizen is O-W georiënteerd (evenals de hutkommen). Zij liggen op regelmatige rijen en worden omgeven door palissadegreppels langs haaks op elkaar staande wegen.

Naar het NO helt het terrein sterk af in de richting van een niet bebouwde vochtige depressie met een venige kern, waaromheen zich de waterputten bevinden, waarvan er ruim dertig zijn onderzocht. Naast enkele met planken bemantelde putten — waarvan een omheind — overheerst het type van de boomput bestaande uit twee uitgebrande helften van een zelfde eikestam. De putten zijn ten hoogste 1.50 m diep en zijn op te vatten als bronnen die het water verzamelden dat vastgehouden werd door een ijzerlaag („iron pan”) die zich direct onder deze putten-oase bevindt.

Het tot dusver onderzochte nederzettingfragment valt chronologisch duidelijk uiteen in twee onderdelen: 1. het grootste gedeelte, te dateren in de 8ste en 9de eeuw, gekenmerkt door zowel het Warendorf huistype als het handgemaakte Warendorf aardewerk.

Deze datering wordt nader bevestigd door de import-ceramiek uit Badorf en Mayen, een kleine bronzen gelijkarmige fibula (zoals o.m. gevonden te Domburg en in de schatvondst van Emmen) en een vleugellans met smal ovaal blad. 2. Een klein zuidoostelijk gedeelte, aan de overzijde van een der genoemde wegen, gekenmerkt door zwaarder gebouwde huizen van grotere afmeting (eveneens scheepsvor-

mig), gedateerd door „vroeg Pingsdorf” aardewerk uit de 10de of 11de eeuw.

Van de akkers die het vochtige puttenareaal afdekken zijn de ingestoven voren fraai bewaard gebleven evenals de met zand opgevulde gaten der uitgetrokken omheiningspalen van gekloofd hout langs deze akkers. Beide verschijnselen vertegenwoordigen de eindfase van de bewoning die nog niet exact te dateren valt. Met behulp van de profielen is aan te tonen dat de percelering van de Karolingische nederzetting zich zonder discontinuïteit voortzet in de percelering van de latere, ondergestoven akkers.

Door de plaatselijke vochtige omstandigheden van het terrein is organisch materiaal als b.v. hout en bot goed geconserveerd. In de waterputten werden enige grote fragmenten van de staanders der Karolingische huizen (zgn. „Ständerbohlen”, uitgerekte rechthoekig op doorsnede) en een deel van een wagenas aangetroffen.

Opvallend is het aantal dubbelgetande ijzeren zagen. Twee fragmenten van Romeins glas uit de 2de eeuw wijzen op de nabijheid van de nederzetting uit die periode, die in 1966 met een proefsleuf werd verkend. Als losse vondst vermelden wij nog een transversale neolithische pijlpunt.

De opgraving wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.). De medewerking van het Fysisch-Geografisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam, de Stichting voor Bodemkartering en de Rijks Geologische Dienst droeg in belangrijke mate bij tot het slagen van het onderzoek. Daadwerkelijke steun werd eveneens ondervonden van de Landmeetkundige Dienst van de gemeente Barneveld en van de Koninklijke Nederlandse Landmacht bij het resp. inmeten en afpalen van het opgravingsterrein.

Met ingang van 4 april 1972 zal de opgraving worden hervat.

I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen, H. H. van Regteren Altena en H. A. Heidinga).

Nijmegen, castra Leg. X Gemina. In 1970 en 1971 is in en bij het westelijk gedeelte van de castra tijdens bouwwerkzaamheden aan de Sterreschansweg (nr. 6, 20 en 59) en aan de Pater Brugmanstraat (nr. 18) een aantal waarnemingen gedaan.

Het belangrijkste waren de vondsten die te

voorschijn kwamen bij de bouw van een hobbykelder onder het huis van de familie G. J. Koek, Sterreschansweg 6. Hier werden tijdens het uitgraven van de grond verscheidene afvalkuilen met talrijke scherven en brandresten geconstateerd. Kennelijk hebben op deze plaats, in de nabijheid waarvan Daniëls (M. P. M. Daniëls, *Noviomagus*, Nijmegen 1955, 130) al eerder in de vorm van misbaksels en een merkwaardige „vormplaat” aanwijzingen voor industriële activiteiten verkregen had, de werkplaats van een bronsgieter en een pottenbakkerij gestaan.

Aan metaalbewerking herinneren in de eerste plaats vele in één kuil gevonden fragmenten van smeltkroezen, waaronder enkele complete exemplaren, brokstukken van een oventje, sterk gesinterde slakken en verknijpte stukjes brons. De peervormige kroezen, vervaardigd van een donkergrijs gebakken klei met een sterk gesinterd en gedeeltelijk groen verglaasd oppervlak, zijn naar grootte in drie groepen te verdelen. Van de kleinste bedraagt de hoogte ca. 5.5 cm. De meeste bewaarde exemplaren zijn tussen de 10 en 11.5 cm hoog en hebben een mondopening van 4-6 cm; de grootste diameter is 9-10 cm. De allergrootste, die slechts in fragmenten bewaard zijn gebleven, zijn anders gemaakt dan de overige: zij zijn opgebouwd om met schubben of met zandbestrooiing versierde „geverniste” bekers met schuin opstaande rand van het type Stuart 18 (P. Stuart, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, Leiden 1963); het bovenstuk van deze smeltkroezen is over de rand van de „geverniste” beker heen omhoog getrokken. Op een dergelijke wijze vervaardigde smeltkroezen zijn ook in een pottenbakkerij aan het Maasplein in Nijmegen-west gevonden (vgl. M. P. M. Daniëls, „Romeinisch Nijmegen II, Ulpia Noviomagus”, *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden Leiden*, 8, 1927, 90 v.). In deze kennelijk wat jongere werkplaats is alleen een ander soort beker (Stuart 2) gebruikt. Van hetzelfde soort aardewerk zijn ook bakjes (diam. ca. 8 cm) met drie zware rechthoekige pootjes in de collectie Koek gemaakt.

In een aantal fraaie bronzen voorwerpen, waaronder een zeer klein bronzen sleuteltje, een hanger voor paardetuig, een ruitvormig met wit en rood email ingelegd dekseltje van een zegeldoosje, gespen en eenvoudige draadfibu-

lae, mogen we misschien de eindprodukten van deze werkplaats zien.

Speciale vermelding verdient een bronzen handvat met aan het uiteinde een groot open oog. In een rechthoekig gat midden in dit voorwerp zijn twee katrolachtige versieringen aangebracht. Het herinnert aan een in Rheingönheim gevonden mesheft (G. Ulbert, *Das frühromische Kastell Rheingönheim*, Berlin 1969, pl. 40, 6) maar ook sleutels kunnen van een dergelijke handgreep voorzien zijn (G. Ulbert, *Aislingen und Burghöfe*, Berlin 1959, pl. 65, 7).

De activiteit van een pottenbakker blijkt uit een gevonden fragment van een ter ondersteuning van potten in de oven gebruikte ring van grof rood baksteenachtig „Holdeurns” aardewerk en een misbaksel van een imitatie in dergelijk fijn aardewerk van een Drag. 29 met roulettering, die door een grote barst in de bodem onbruikbaar moet zijn geweest.

De verrassend grote hier aangetroffen massa aardewerk — ca. 20 à 30 vuilniszakken vol! — dateert overwegend uit de Flavische tijd. De tabel geeft de samenstelling van de drie voor de datering meest belangrijke categorieën (terra sigillata, ruwwandig aardewerk en „gevernist” en beschilderd aardewerk).

Onder de meer dan 700 terra sigillata-fragmenten nemen het bord Drag. 18 (31.22%) en het kommetje Drag. 27 (20.58%) de voornaamste plaats in. Op de bordes komen de volgende stempels voor: Al[(Retro), Of Calvi, C.A[_n Patr?], Of, Fl. G[,]Ivcvn, Passen, <P>aterc[, +Primvli, Of Pri[, Pri[, Severv[, Of Vita., en Of[, op kommetjes Drag. 27: Of Calvi, +Of Celsi, +Of Modest, +Of Moi[, Of M[, Of Sab, Vita[, Vita[,]ani en Of[. Verder moet nog een stempel +<C>rispi.m op een Drag. 33 — een hier nogal zeldzaam type (1.68%) — vermeld worden. (De met + gemerkte stempels dateren volgens F. Oswald, *Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata*, Margidunum 1931, uit de voor-Flavische tijd).

Echt Claudisch-Neronische sigillata is zeldzaam (Ritt. 8, Ritt. 9, Ritt. 12 en Drag. 24/25: 1.26%; Drag. 15/17: 2.52%), evenals Oostgallische produkten (ca. 1.5%, w.o. een Drag. 18/31 met het stempel CII_{TVS} uit Les Martres-de-Veyre). Bij de versierde waar is de Drag. 37 (15.16%; een stempel M. Crestio) het sterkst vertegenwoordigd, gevolgd door de vorm Drag. 29 (7.28%; een stempel Of Fron-

tin). Enkele fragmenten van kommen Drag. 37 (0.98%) zijn geïmporteerd uit Midden-Gallië en Blickweiler (determinatie: C. G. A. Morren).

Bij het „geverniste” aardewerk overheersen de vormen Stuart 18 (60.59%), bij voorkeur met schubben of à la barbotine versierd, en de beker met „Karniesrand” Stuart 2 (20.04%), die uitsluitend van zandbestrooiing voorzien is. Opvallend zeldzaam is het in de 2de eeuw zo populaire bord Stuart 10 (1.74%). De gevonden lampen behoren op een enkele uitzondering na tot het open achtvormige model, dat aan het einde van de 1ste eeuw opkomt, of tot de firmalampen. Op twee lampen van dit laatste type komen de stempels Fortis en Vrsio/f (op een exemplaar met een toneelmasker) voor.

De overige aardewerkcategorieën leveren weinig nieuwe gegevens voor de datering: de meeste kruiken zijn tot het type Stuart 107 te rekenen, een enkele lijkt op het latere type 110A. Bij het ruwwandige aardewerk zijn de kookpotten met omgeslagen rand Stuart 201 (31.64%) en de kommen Stuart 210 (28.80%) het sterkst vertegenwoordigd. De typisch 2de-eeuwse hartvormige randprofielen Stuart 203 (0.54%) zijn zeer zeldzaam.

Op oren van grote amforen bevinden zich de stempels Vritifav (vgl. M. H. Callender, *Roman Amphorae*, London 1965, nr. 1751: wrs. van Spaanse origine), L.S.(empronii) L(ongi) [de] P(ortv) (Callender, nr. 938: eveneens uit Spanje?) en]min(?) nu en op het schouderfragment het tot nu toe onbekende kleine rechthoekige stempel Phili (vgl. het vroeg-Augusteïsch stempel Callender, nr. 1323: Phil[.]).

Een graffito op een ander schouderfragment geeft de naam van de man aan, die deze amfoor of liever de inhoud ervan verhandeld heeft:]Veri [negoti] atoris (lezing J. E. Bogacs). De aanduiding van het specialisme van deze handelaar ontbreekt. Naast wijn en olie behoren o.a. vissaus, gedroogde vruchten en meel tot de in amforen vervoerde produkten (Callender, 37).

Het dakpanmateriaal is afkomstig van het tiende legioen. Apart vermeld mag worden een rond stempel [LEG. X.G.P.] F.LOV (vgl. *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968, *24).

De overige waarnemingen leverden weinig nieuwe gegevens; op Sterreschansweg 20 en

Pater Brugmanstraat 18 bleek de grond al bij de bouw van deze huizen te zijn vergraven. De bouwput op het terrein Sterreschansweg 59 bracht, ondanks dat hier door de medewerking van de aannemer J. Willems met een aantal arbeiders in W.S.W.-verband een wat uitvoeriger onderzoek kon worden ingesteld, voornamelijk een negatief resultaat. De hier verwachte noordmuur van de castra werd niet gesneden. De grond was echter in de moderne tijd op de meeste plaatsen tot een diepte van 1.70 m omgewerkt, zodat eventuele resten van deze muur vergraven kunnen zijn.

Het hier geborgen vondstenmateriaal dateert uit de Flavische tijd. Vermeldenswaard zijn een door Biragil gesigneerde t.s.-kom Drag. 37 en een geëmailleerde fibula in de vorm van een vogeltje. De gevonden grondsporen — enkele paal- en afvalkuilen — geven geen informatie over de bebouwing, die hier gestaan heeft.

Nijmegen, Instituut O.G.A. (J. K. Haalebos.)

Overzicht van de relatieve frequenties van de typen van de drie voornaamste aardewerkcategorieën in de collectie Koek.

Terra sigillata

Type	Aantal fragmenten	Percentage
Z.G. Ritt. 8	1	0.14%
Ritt. 12	5	0.70%
Ritt. 9	1	0.14%
Drag. 15/17	18	2.52%
Drag. 24/25	2	0.28%
Drag. 27	147	20.58%
Drag. 18(/31)	223	31.22%
Drag. 29	52	7.28%
Drag. 30	16	2.24%
Déch. 67	6	0.84%
Curle 11	4	0.56%
Drag. 37	109	15.16%
Drag. 35/36	78	10.92%
Drag. 33	12	1.68%
Knorr 78	12	1.68%
Drag. 22	3	0.42%
O.G. Drag. 27	5	0.70%
M.G. Drag. 33	1	0.14%
Drag. 18/31	3	0.42%
Drag. 37	7	0.98%
Drag. 46	1	0.14%
Curle 11	1	0.14%
Inktpot	1	0.14%
Totaal	706	

„Gevernist” aardewerk

Type	Aantal randfragmenten	Percentage
Stuart 18	104	60.59%
Stuart 2	38	22.04%
Stuart 10	3	1.74%
Stuart 11	14	8.12%
Stuart 22	2	1.16%
Stuart 7	6	3.48%
Stuart 26	1	0.58%
„getrapte” lip	2	1.16%
Pompeiaans rood bord Stuart 14	2	1.16%
totaal	172	

Ruwwandig aardewerk

Type	Aantal randfragmenten	Percentage
Stuart 204	1	0.18%
Stuart 213A	22	3.96%
Stuart 214	9	1.62%
Stuart 210	160	28.80%
Stuart 202	8	1.44%
Stuart 215/216	13	5.58%
Deksel	162	29.16%
Stuart 201	226	31.64%
Stuart 203	3	0.54%
Stuart 211	1?	0.18%
Stuart 218	2	0.36%
Stuart 217	1	0.18%
Vroeg type dekselgeul	1	0.18%
Gezichtsurn	1	0.18%
totaal	700	

Kops plateau (gem. Ubbergen). Eind september 1971 is men op de noordelijke helling van het Kops plateau, net binnen de gemeente Ubbergen, ten zuidwesten van de Pompweg begonnen met het bouwrijp maken van een terrein voor twee bungalows. Drs. A. H. F. Lemaire, Ubbergen, wist tijdens de afgravings- en egaliseringswerkzaamheden zeer vele archeologische vondsten te bergen. In aansluiting daarop kon dank zij de welwillende toestemming van de aannemer J. M. Hendriks en de medewerking van studenten van de Kath. Universiteit en van leden van de A.W.N., werkgroep „Nijmegen”, een profiel tegen de helling van het plateau schoongemaakt en getekend worden.

Het betreft een onder een hoek van 15° aflopend lagenpakket, waarin zich boven een op natuurlijk geel zand rustende uitgeloopte zandlaag met bruine infiltratie-aders drie humeuze banden (van onder naar boven genummerd 1, 3 en 5) bevinden, die van elkaar gescheiden zijn door kleiige lagen met veel houtskool en verbrandingsresten (genummerd 2 en 4). De bovenste humeuze laag is afgedekt door een veel dikkere houtskoolrijke kleilaag (6) en een zwaar pakket humeuze bovengrond (7). Het is niet duidelijk of het hier om woonlagen dan wel om van het plateau afgeschoven materiaal gaat. Wel mag aan de stratigrafie een duidelijke chronologische betekenis worden toegekend: in de onderste lagen (1-2) is alleen Arretijnse terra sigillata vertegenwoordigd, in de daarop volgende (3-5) zijn de Arretina even talrijk als de Zuidgallische sigillata. Boven de bovenste humeuze band (6 en 7) is het merendeel van de t.s. uit Zuid-Gallië afkomstig.

Afgaande op de onderlinge verhouding van de scherven die behoren tot de Arretijnse serviezen IB, IC en II, kan men zeggen dat de hier aangetroffen resten op een bewoning wijzen die dateert van voor de stichting van Vindonissa (16 na Chr.) (vgl. Teodora Tomašević, *Die Keramik der XIII. Legion aus Vindonissa*, Brugg 1970, 16), waar het servies IB nauwelijks meer vertegenwoordigd is, maar anderzijds van na de aanleg van de legerplaats Oberaden wegens het ontbreken van servies IA. De aanwezigheid van een radiaal geplaatst stempel en enkele fragmenten van vogelkop- en „Warzen“-lampen zou een reden kunnen zijn om het begin van de bewoning nog voor de aanvang van de jaartelling te dateren (vgl. voor de lampen: Mercedes Vegas, *Die römischen Lampen von Neuss*, Berlin 1966, 71).

De samenstelling van de vormenschat van de uit Zuid-Gallië geïmporteerde t.s., die ca. 70% van het totaal uitmaakt, suggereert dat de datering van deze vindplaats niet tot de opstand der Bataven doorloopt. De in Claudisch-Neronische forten, als Valkenburg, Zwammerdam en Hofheim, het meest voorkomende vormen, het bord Drag. 18 en het kommetje Drag. 27, zijn hier minder sterk vertegenwoordigd dan het bord Drag. 15/17 en het kommetje Drag. 24/25 (resp. 7.98% en 9.66% enerzijds en 10.50% en 10.92% anderzijds). Het bord Ritt. 1, dat na 50 niet meer voorkomt is opvallend sterk vertegenwoordigd (3.36%. N.B.: de verhouding tot de Drag. 18 is 1 : 3 tegen

1 : 24 in Neuss; vgl. G. T. Mary, *Die süd-gallische Terra sigillata aus Neuss*, Berlin 1967, 13-15). Zowel deze vorm als de kommetjes Ritt. 5 en Drag. 24/25 zijn veelvuldig van rudimentaire spiraalvormige oortjes voorzien. Bij de Drag. 27 komt nog roulettering van de bovenwand voor.

Ook het fijne en „geverniste“ aardewerk is overwegend van een vroeg karakter; naast de uit Haltern en Oberaden bekende vormen Haltern 40, 41 en 43 zijn vooral talrijke fragmenten van het kommetje Ritt. 22 aangetroffen. De meeste scherven van dit type hebben een „groenige“ breuk, slechts enkele zijn van wit aardewerk met een oranje deklaag. Bij de met zandbestrooiing versierde exemplaren is met één uitzondering ook de rand steeds met gruis bedekt, iets wat in de Claudische tijd niet meer voorkomt. Opvallend is het vrijwel volledig ontbreken van de beker Ritt. 25/26. Hiervan werd slechts één met schubben versierd randfragment aangetroffen, dat op grond van zijn donkere „vernis“ echter tegen het einde van de eerste eeuw of iets later gefabriceerd moet zijn (losse vondst).

Bij het gladwandige witte aardewerk overheersen kruiken van het type Stuart 101 en 103 (P. J. J. Stuart, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, Leiden 1963). Opvallend is dat scherven van het oranje Xantense aardewerk met grijze kern (de z.g. blaurote Ware) in de onderste niveaus in grotere hoeveelheden aanwezig zijn dan hogerop. Vier- en meerdelige oren komen het meest voor, driedelige zijn zeer zeldzaam. De oren van de kruikamfoor Stuart 131 — in later tijd meestal tweedelig — zijn hier op enkele fragmenten na driedelig.

De volgende stempels op aardewerk werden geborgen: Arretijns: ATEI (Ha. 8, laag 3), ATEI (kommetje), COR/ONCA (Ha. 8; vgl. H. Comfort, *Corpus vasorum Arretinorum*, Bonn 1968, 547: uit Puteoli), CRIS/PINI (Ha. 8, laag 1), SVAES (Ha. 8, laag 1; gezien het verspreidingsgebied — vgl. Comfort, 438, 1863: S. en A. Stieren, *Die Funde von Haltern seit 1925*, Münster 1943, 57 — mogelijk een pottenbakker uit Lyon), [TET]TI / [SA]MIA (groot bord met roulettering; radiaal geplaatst stempel, identiek met J. Breuer, „Les objets antiques découverts à Ubbergen près Nimègue“, *Meded. Rijksmus. van Oudb. Leiden* 12, 1931, 108, nr. 102; laag 6), C. TIG/RANI (Ha.

7, laag 1; vgl. Ph. Filzinger, „Zur Lokalisierung der Zweilegionsfestung ‚Apud aram Ubiorum‘”, *Kölner Jahrbuch* 6, 1962/63, 50 en Abb. 14, 89; *Zuidgallisch*: OF A [(Drag. 24/25), ANE[XTIA] (bord), [AN]EXTIA (Drag. 15/17), AVII (Ritt. 5), AVE[(bord), CNAT (?) (Drag. 24/25), [— i]NG (Drag. 17), CONIX (Drag. 24/25; vgl. Mary, Taf. 31, 20), PILE[(bord), ROGATI MA (Drag. 24/25), SE[C]VND (Drag. 24/25 met oortjes; laag 6), SCO[(Ritt. 5), SENO MA (Drag. 17; vgl. Fr. Hermet, *La Graufesenque*, Paris 1934, pl. 112, 159) en]RNI (bord); *Belgische waar*: CASSA (?) (moeilijk leesbaar stempel h.w. identiek met J. H. Holwerda, *De Belgische waar in Nijmegen*, 's-Gravenhage 1941, pl. 19, 39, op de bovenzijde van de bodem van een verbrand terra nigra-kommetje), TORN[(op de bovenzijde van de bodem van een terra nigra-kommetje), VIDACO (op de onderzijde van de bodem van een pot van gebronsd (?) aardewerk; vgl. het stempel Vidaco f, Holwerda, pl. 20, 147) en een onleesbaar radiaal geplaatst stempel op een terra nigra-bord.

Inheemse ceramiek is betrekkelijk zeldzaam. Een enkel stuk vertoont geometrische versiering.

Van de metalen voorwerpen moet in de eerste plaats vermeld worden een door de heer H. A. K. O. Botma, Oosterbeek, ontdekte platte, van een koperlegering vervaardigde staaf, die thans eigendom is van het Rijksmuseum G. M. Kam. Deze is 29.6 cm lang, terwijl de grootste breedte en dikte resp. 8 en ca. 2.5 mm bedragen. Het stuk is aan de beide uiteinden en in het midden voorzien van een rond gat (diam. gemiddeld 2.5 mm). Op een der vlakke zijden is een inscriptie gepunteerd, waarvan de tekst luidt: [I?]ANVS LACEDAXONIS · SERVVS. Het laatste woord is waarschijnlijk geen persoonsnaam (met de betekenis van ‚laat‘, ‚laat geboren‘) maar het substantief ser(v)us, ‚slaaf‘: I(?)anus, slaaf van L(?)acedaxo(?). De staaf is vermoedelijk een onderdeel van een driehoek of van een tafel met verstelbare en opklapbare poten; deze laatste zijn dan door kruislings geplaatste, door middel van scharnieren beweegbare staven met elkaar verbonden geweest (zie o.a. Ph. Houben - Fr. Fiedler, „Denkmaeler von Castra Vetera und Colonia Traiana”, in Ph. Houben, *Antiquarium zu Xanten*, Xanten 1839, 58 v. en Tab. XII; Pauly-Wissowa, RE V, 1676 (Dreifuss); Ch.

Daremborg - E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* III, 1723 v. met fig. 4909 v. (mensa) en V, 481 (tripus).

Van het overige metaalwerk, dat gezien het voorkomen van slakken en kleine fragmenten van smeltkroezen gedeeltelijk ter plaatse vervaardigd kan zijn, is vooral een aantal voorwerpen van belang dat op activiteiten van Romeinse(?) militairen op het Kopsse plateau zou kunnen wijzen. Het voornaamste stuk is een bronzen halve-maanvormige hanger van een paardetuig, waarvan het ene uiteinde in een phallus eindigt en het andere in een samengebond vuistje, waarbij de duim tussen de wijs- en middelvinger is gestoken; aan weerszijden van een tweede phallus, die zich aan de onderzijde van de hanger bevindt, zijn door middel van twee oogjes blaadjes bevestigd, waarvan er één verloren is gegaan; het oog dat zich aan de bovenkant bevindt, is door een vlak halve-maanvormig ornament met de zo juist beschreven symbolen verbonden; de achterzijde van het voorwerp is hol. Dergelijke stukken komen veelvuldig voor in militaire nederzettingen uit de eerste eeuw na Chr. (vgl. G. Ulbert, *Das frühromische Kastell Rheingönheim*, Berlin 1969, Taf. 36, 20-21). Daarnaast werden fragmenten van bronzen riemverdelers (vgl. J. W. Brailsford, *Hod Hill I*, London 1962, pl. 2: A30 en W. H. Kam, *De versterking op het Kopsse plateau te Nijmegen*, Nijmegen 1965, 25, nr. 149; laag 1 en 2) en een sterk geoxydeerde ijzeren speerpunt (laag 7) aangetroffen. Mogelijk zijn met deze sporen van eventueel militaire aard enige dakpanfragmenten — die voor zover dit is na te gaan uit de bovenste twee lagen afkomstig zijn — en een misbaksel van een kruik van vermoedelijk „Xantens” aardewerk in verband te brengen.

Het onderzoek wordt voortgezet.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers, J. K. Haalebos, J. H. M. Verlinden).

UTRECHT

¹ Goy, gem. Houten. Op een terrein nabij de Beusichemseweg zijn in 1969 en 1971 enkele interessante vondsten uit de Romeinse tijd gedaan.

Het meest opmerkelijke stuk is een driekwart naar rechts gewend kopje (nog hoog: 14 cm) van vrij ruwe kalksteen. Het is juist onder de hals afgebroken. Waarschijnlijk heeft het oorspronkelijk deel uitgemaakt van een monument (in hoogrelief); het is vrijwel zeker geen losstaande sculptuur geweest. De ogen en oog-

leden zijn vrij goed weergegeven, de neus en mond zijn beschadigd. Het haar is golvend naar achteren gekamd, in de nek valt het vrij stijf en recht naar beneden. Het stuk vertoont grote overeenkomst met een satyrkopje van wit marmer in het Rheinisches Landesmuseum in Trier (Doppelfeld, nr. 103, gevonden in Trier, hoog: 24 cm, datering: midden 2de eeuw). Ook deze satyrkop is driekwart naar rechts gewend; over het vrij lange rechteroor heeft de beeldhouwer een haarlokje aangebracht. Op het fragment uit 't Goy is het rechteroor eveneens vrij groot weergegeven. Het doet qua vorm en stand sterk aan het oor+lokje van de satyrkop uit Trier denken. Hoewel deze satyrkop in veel betere stijl is uitgevoerd dan het Goyse stuk, is de overeenkomst zo opvallend, dat wij in het kopje uit 't Goy, zij het onder enig voorbehoud, ook een satyr zouden willen zien (voorlopige determinering: C. Isings/C. A. Kalee).

Deze vondst doet onwillekeurig denken aan de resten van een groot grafmonument, gevonden in 1839 en 1844 op de akker „Zure maat”, nabij Werkhoven (Brunsting p. 73-78, fig. 1). Niet onmogelijk is het fragment uit 't Goy eveneens van zo'n grafmonument afkomstig.

Op hetzelfde terrein zijn verder enkele terra sigillata-fragmenten gevonden: een wandfragmentje van een kom Dragendorff 29, Zuid-Gallië, Ic, een fragment van een bord Drag. 18, Zuid-Gallië, IB en een navelfragmentje (Drag. 18/31 of 31) met stempelrest:]SFII, Midden-oost-Gallië, IIB-c.

Een belangrijke vondst is een wandfragmentje van een kom Unverzagt type 1 = Chenet type 320, met radstempelversiering. Kwaliteit: lichtoranje aardewerk, vrij grof en hard op breuk, oranje gesleten deklaag, wd. 6.4-7.2 mm. Bewaard gebleven zijn twee ca. 6 mm hoge banen met een onvolledig radstempelpatroon, dat overeenkomt met het rechterdeel van het stempel Chenet 293. Indien de toeschrijving aan Chenet 293 juist is, stamt het fragmentje uit de fabriek(en) van Allieux-Clairière in de Argonnen. De datering is in ieder geval in de 4de-begin 5de eeuw te stellen.

Op grond van het thans bekende schervenmateriaal (zie ook *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1970, *99) is met zekerheid vast te stellen, dat deze vindplaats reeds in de tijd van Claudius (41-54) bewoond is geweest. Blijkens 2de-3de-eeuwse t.s.-scherven, o.a. uit Lavoye en Rhein-zabern (in bewerking) en gewoon Romeins aardewerk uit dezelfde tijd, heeft deze bewoning

tot in de 3de eeuw voortgeduurd. Het stukje radstempelsigillata toont aan, dat er in de 4de/5de eeuw eveneens bewoning is geweest.

Literatuur: H. Brunsting, „Romeinse grafpeilers in Nederland”. *L'Antiquité Classique* 17, 1948, 73-80. G. Chenet, *La céramique gallo-romaine d'Argonne du IVe siècle et la terre sigillée décorée à la molette*, Macon, 1941. C. Doppelfeld, *Der Rhein und die Römer*, Keulen, 1970. W. Unverzagt, *Die Keramik des Kastells Alzei*, Frankfurt a.M., 1916.

Archeologisch Instituut Utrecht (C. A. Kalee).

Vechten. In april 1968 is op een terrein ten westen van fort Vechten (*Rei Cretariae Romanae Fautorum, Acta XI/XII*, 1969-1970, 54 = afb. 2: terrein 1) o.a. een bodemfragment van een t.s.-kom Unverzagt type 1 = Chenet type 320 gevonden. Het fragment is van lichtoranje, in de kern lichtgrijs aardewerk, met oranje iets bruingrijs gevlekte deklaag. Van het radstempelpatroon zijn slechts twee vakjes met diagonale streepjes bewaard gebleven. De standringprofilering is aan de buitenkant als Chenet pl. XIV, 320d. Datering: 4de-begin 5de eeuw.

Archeologisch Instituut Utrecht (C. A. Kalee).

NOORD-BRABANT

Best. Omstreeks 1930 vond wijlen de heer Reckman bij Best een „Flint Ovalbeil”, momenteel in eigendom van J. G. A. Aarninkhof te Almelo. De bijl, vervaardigd uit bruinachtig grijze vuursteen, is geslepen en toont nog diverse kasporen. De dwarsdoorsnede is spits-ovaal, het bijllichaam klokvormig en de snede gewelfd, scherp en gebutst. Maten: 17.5 x 7 x 3.8 cm.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

LIMBURG

Elsloo. In het kader van de aanleg van een schoonwaterriool van de Staatsmijnen te Geleen naar de Maas bij Elsloo kon met zeer veel daadwerkelijke steun en medewerking van de DSM ca. 275 m van het tracé over een breedte van 8-10 m van 13 tot 27 september 1971 onderzocht worden.

De directe aanleiding hiertoe waren waarnemingen, die in het voorjaar gedaan konden worden in een sleuf voor de aanleg van een andere leiding. Daarbij was een groot aantal grote kuilen met een chocoladekleurige vulling geconstateerd. De kuilvulling was relatief

schoon, maar leverde in een enkel geval Bandceramisch aardewerk op. Het tracé van het riool liep voor een groot deel direct naast deze eerste sleuf.

Op grond van deze waarnemingen en de landschappelijke situatie werd de indruk gewekt, dat het hier ging om de rand van een nederzettingsgebied van de Bandceramische cultuur, dat nog geheel vrij van bebouwing was.

In anticipatie op de wettelijke bescherming van dit langzamerhand vrij zeldzame fenomeen leek het onverantwoord om een dergelijke grote verstoring zonder waarneming of onderzoek hier te laten plaatsvinden. Achteraf bezien hebben de resultaten niet geheel aan de verwachtingen beantwoord. Hoewel sporen, die duiden op de nabijheid van Bandceramische bewoning zijn vastgesteld, zijn deze toch minder intensief dan aanvankelijk aangenomen. Mogelijk is dit ten dele te wijten aan het feit, dat de sleuf meer langs de voet van het plateau liep, zodat de eigenlijke bewoning hogerop niet geraakt is.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Melick en Herkenbosch. Ter aanvulling op het vondstbericht over de Romeinse vondsten aan de Kennedylaan te Melick in het *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1971, *99-*100 dient vermeld te worden, dat de heer A. H. van Ophoven nog in het bezit bleek te zijn van een glazen flesje. Dit was door hem aangetroffen tussen het aardewerk, dat hij gevonden had en dat samen vermoedelijk de inventaris van één graf uitmaakte. Ook het glazen flesje mag dus hiertoe gerekend worden. Het is van het type C. Isings, Roman Glass from Dated Finds, nr. 61.

R.O.B., Amersfoort, (J. H. F. Bloemers).

NOORD-HOLLAND

Polder de Beemster. Augustus 1971 verzamelde eerste ondergetekende op twee aaneensluitende percelen recentelijk gescheurd grasland, ten zuiden van de Oosthuizerweg, 1250 m OZO van Noordbeemster, een groot aantal scherven uit de Vroege Middeleeuwen.

Tot nu toe waren uit deze polder geen vondsten bekend uit enige periode voor het ontstaan van het in 1608/9 drooggelegde meer (*mededeling drs. Ph. J. Woltering, provinciaal archeoloog voor Noord-Holland*).

Het aardewerk omvat: Badorf (IX): 44 fragmenten, waarvan 10 x met radstempelversiering, w.o. randfragment, type W I I B uit

Dorestad (Van Es, *Ber. R.O.B.* 19, 1969, 200 en Fig. 18 : 2). Reliefbandamfoor: randfragment met lage platte rand en radstempelversiering op de banden, type W I A uit Dorestad, IX (-X?) (Van Es, *o.c.*, 199-200 en Fig. 17 : 1); zeer dik wandfragment van Badorfachtig baksel. „Gesmoord”: randfragment, blauwgrijs, wit op breuk, van op wiel vervaardigde ceramiek, type W VI uit Dorestad (IX) (Van Es, *o.c.*, 201 en Fig. 22). „Klinkend hard”: 26 fragmenten van bolvormige, op wiel vervaardigde, klinkend hard gebakken, paarsbruine tot okerleurige, kookpotten met lensvormige bodem (IX), vnl. afkomstig uit het gebied rond Mayen, type W III A, 9-12 uit Dorestad (Van Es, *o.c.*, 200 en Fig. 19 : 1). Kogelpot: 338 fragmenten grofgemagerde met de hand gevormde ceramiek (IX-XI), w.o. 73 randfragmenten, type H I A uit Dorestad (Van Es, *o.c.*, 199 en Fig. 16 : 1); 4 randfragmenten, *idem* type H I C (Van Es, *o.c.*, 199 en Fig. 16 : 3); randfragment kom van zelfde baksel. Randfragment (XI-XII) van fijn gemagerde, lichtgrijze, op breuk donkergrijze kogelpotceramiek met scherp ondersneden rand. Pingsdorf: 5 fragmenten (X-XI) van tamelijk hard, geel baksel met 4 x lichtoranje en 1 x paarsbruine beschildering. 5 fragmenten van grauw, klinkend hard baksel (laat Pingsdorf?, XII?). Paffrath: 6 fragmenten (XI-XIII).

Niet in de navolgende tabel opgenomen zijn een weefgewicht van geelgrijze, zachtgebakken, niet gemagerde klei, veel brokken huttenleem, 3 brokken tuf, 19 stukken natuursteen, 2 botjes, 1 fragment groen glas, welke niet zijn te dateren (gedeeltelijk na-middeleeuws?).

Het boven beschreven materiaal werd verworven door het Westfries Museum (inv. nr. N 1971/Be 1-2).

De aantallen scherven zijn als volgt verdeeld over datering en ceramiektype:

ceramiek	eeuwen A.D.				
	IX	X	XI	XII	XIII
Badorf	44				
Reliefbandamfoor	2				
'gesmoord'	1				
'klinkend hard'	26				
Kogelpot	338			1	
Pingsdorf		5		5	
Paffrath				6	

Het vondstmateriaal uit recentere perioden (sedert droogmalen Beemster) wordt hier verder buiten beschouwing gelaten.

Uit de tabel blijkt een *uiterlijk* A.D. 1100 sterk verminderende bewoningsintensiteit in de noordelijke Beemster. Dit teruglopen van de bewoning hangt waarschijnlijk samen met een toenemende wateroverlast; hierdoor wordt mogelijk de beginfase gedateerd van de Beemster als meer. Van belang is dat vooralsnog *niet* is gevonden het — in de drooggebleven nabijgelegen (veen)gebieden overvloedige! — XIIIe eeuwse schervenmateriaal (b.v. Westerkogge; collectie Westfries Museum).

Het schervenmateriaal laat toe de door Pons en Wiggers (*Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 77, 1960, 49) gegeven datering 1150-1250 A.D. voor het *ontstaan* van de Beemster enigszins te vervroegen; het *l.c.* aangevoerde argument (datering kleidek) is sinds de opgavingen te Medemblik aangevochten (H. H. van Regteren Altena en J. A. Bakker, *Westfries Oudheden* 11, 1968, 205).

Voorzover 428 scherven van slechts twee aaneensluitende percelen als argument mogen dienen, geldt deze, door De Cock (*Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag*, 1965, 17-18) van Pons en Wiggers als *ca.* A.D. 1200 overgenomen datering voor het *ontstaan* van meren als Schermer, Purmer en Beemster, althans voor de Beemster derhalve mogelijk alleen voor de (maximale?) *uitbreiding*.

De oppervlakte van de voor tulpenteelt gescheurde percelen vertoonde een grillige afwisseling van grijze gedeelten en — met name op het noordelijke perceel — zwarte, enkele dm's lager gelegen plekken, variërend van ronde vormen (diam. 3-5 m) tot langgerekte (soms meer dan 10 m) enkele meters smalle stroken. Het kleurverschil hangt samen met een verschil in humusgehalte van de bovengrond: de grijze gedeelten hebben een humushoudende klei-bovengrond (blanke klei op minder dan 30 cm onder maaiveld); de zwarte plekken bestaan uit venige bovengrond, plaatselijk op een sterk venige laag of een veenlaag, of — soms — op blanke klei. De scherven zijn merendeels gelegen op de grijze gedeelten; de — doorgaans kleinere — scherven op de zwarte plekken op het noordelijke perceel *kunnen* door

verspoeling in het meerstadium van de Beemster daarheen zijn verplaatst.

Deze verschijnselen correleren met een grillig patroon van laagten in nabij gelegen niet gescheurde graslandpercelen.

Bij een tweede bezoek aan de vindplaats kon een nader onderzoek niet meer worden ingesteld, aangezien het terrein reeds bleek te zijn geëgaliseerd en gefraisd.

Ter verklaring van het waargenomene kan worden gedacht aan: (a) een oude verkaveling van het voormalige veenland, waarbij de langgerekte stroken restanten zijn van oude sloten, (b) dijkjes of andere ophogingen, waarbij het voormalige veenpakket door de druk van het erop liggende pakket in de klei is gedrukt, (c) „daliegaten”: meestal ronde putten, waaruit onder het veendek klei is gewonnen, wellicht om de bouwvoor van zure veengrond met kalkhoudende klei te verrijken; later is het uitgeworpen veen in de putten teruggestort of is erin gespoeld tijdens de marien-transgressie aantasting van het landschap (L. W. Dekker, i.v., „Daliegaten in Noord-Holland”, *Boor en Spade*, 18). (d) een combinatie van deze mogelijkheden.

Bij een bezoek begin februari 1972 aan de vindplaats bleek aan eerste ondergetekende het voorkomen van dichtopeen gelegen daliegaten kenmerkend te zijn voor tenminste de gehele onmiddellijke omgeving.

Mogelijkheid (a) sluit aan bij de mededeling van Pons en Wiggers (*l.c.*, 49) dat tijdens de laat-Middeleeuwse transgressie de centraal-Noordhollandse meren zich sterk uitbreidden ten koste van het veengebied en dat (*l.c.*, 51) op luchtfoto's van het noordoostelijke deel van de Beemster de oude verkaveling van het veenland nog is terug te vinden, doordat men uit de sloten in het veenland klei heeft gebaggerd. Dit laatste impliceert mogelijk eenzelfde functie van kleiwinning als de thans voor het eerst te velde herkende daliegaten. Voor de datering van dit veenlandschap is voorts van belang de vermelding van De Cock (*o.c.*, 18) dat nog in de tiende eeuw de Beemster als *rivier* wordt genoemd.

Stichting voor Bodemkartering, Wageningen, Afdeling Regionaal Onderzoek West, Alkmaar (L. W. Dekker), Instituut voor Prae-en Protobistorie, Amsterdam en Westfries Museum, Hoorn (H. A. Heidenga en M. D. de Weerd).

Den Burg (Texel). Van 1 maart tot 7 december 1971 vond een oudheidkundig bodemonderzoek plaats in het ten westen van de Beatrixlaan gelegen uitbreidingsplan Den Burg-Noordwest. Reeds eerder (in 1967) verrichtte de ROB op dit terrein een opgraving, waarbij grondsporen en vondsten uit Vroege IJzertijd, Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen aan het licht kwamen, mogelijk nog voorafgegaan door een iets oudere, in de Late Bronstijd te dateren fase (Van Es, *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1967, *126).

Vanwege het grote belang van deze waarnemingen werd het terrein in 1969 opgenomen in de toen voor Texel gereedgekomen lijst van archeologische monumenten. Desondanks droeg de opgraving van het vorige jaar het karakter van een noodonderzoek. Aanleiding waren de al genoemde uitbreidingsplannen: deze raakten onverwachts in een zo dringend stadium dat zij de gemeente Texel noodzaakten tot een verzoek het beschermde terrein zo spoedig mogelijk voor bebouwing vrij te geven. Aangezien dit zonder onderzoek niet het geval kon zijn en omdat bovendien door het karakter van de reeds gedane vondsten de noodzaak van een opgraving op grote schaal duidelijk was, werd met de gemeente overeengekomen de volgorde van de te ontgraven terreingedeeltes zoveel mogelijk af te laten hangen van de door het uitbreidingsplan gestelde bouwprioriteiten. Dit had als nadeel dat de opgraving van 1971 niet kon worden aangesloten bij het in 1967 ontgraven areaal en — naar later bleek — bovendien ten dele plaatsvond in de periferie van de tot de verschillende fasen behorende nederzettingen. Dat nog in 1971 met een onderzoek op een met het belang van het objekt strokende schaal kon worden aangevangen is te danken aan een ruime subsidie van de provincie Noord-Holland.

De ondergrond van het onderzochte areaal bestaat — althans voor zover dit nu reeds beoordeeld kan worden — uit de naar elkaar toe buigende zuidwestelijke uitlopers van twee evenwijdige, ongeveer noordoost-zuidwest gerichte dekzandruggen die van top tot top gemeten maximaal ca. 100 m van elkaar verwijderd liggen. Dit oorspronkelijke reliëf is echter als gevolg van een Vroeg-Middeleeuwse ophoging aan de oppervlakte nauwelijks meer herkenbaar. Het grotendeels in grasland liggende terrein biedt nu dan ook meer de aanblik van

één brede, nog wel met de oorspronkelijke oriëntatie overeenstemmende rug. Deze reikt op het hoogste, in de bocht van de Beatrixlaan gelegen deel tot meer dan 4.5 m + N.A.P., helt binnen de grenzen van het beschermde gebied naar het zuiden, westen en noorden af tot ongeveer 1.5 m + N.A.P. en verdwijnt aan de oostzijde onder de bebouwing aan Beatrixlaan en Kogerstraat.

Het onderzoek van 1971 startte met de aanleg van enkele lange proefsleuven in het zuidwestelijk deel van het terrein, dat het eerst met bebouwing wordt bedreigd, met het doel vast te stellen in hoeverre de in 1967 op het hoogste deel van de rug binnen een toch vrij beperkt areaal ontdekte verschijnselen zich nog tot op dit lagere gedeelte uitstrekten. Sporen uit alle vier de te verwachten fasen bleken inderdaad ook hier aanwezig zodat een aansluitend verder onderzoek geboden was. In totaal werd een oppervlakte van ca. 3 ha onderzocht. Het aantal noodzakelijke opgravingsvlakken varieerde van 1 tot 8 en was in hoofdzaak afhankelijk van de mate van Vroeg-Middeleeuwse ophoging of versterking. De belangrijkste resultaten van het onderzoek worden hier per periode samengevat:

1. Een verrassing was de ontdekking van een van deze vindplaatsen nog niet bekende structuur: een dubbele krans van dicht op elkaar geplaatste palen (type 6 in de typologie van Glasbergen, *Palaeohistoria* 3, 1954, 52-62). De paalkrans had een doorsnede van 11 m, was gelegen op de top van de noordelijke dekzandrug en werd direct onder de moderne bouwvoor zichtbaar. Van een grafheuvel is ook waar de krans aan twee zijden op ca. 4 m uit het centrum door putwanden werd doorsneden niets waargenomen en of deze ooit aanwezig was blijft dus onzeker. Een bijzetting is evenmin aangetroffen maar kan door een recente versterking verdwenen zijn. Paalkransen van dit type zijn in het noordelijk deel van Noord-Holland tot nu toe met slechts twee exemplaren vertegenwoordigd. Beide behoren tot een meer-perioden-grafheuvel te Wervershoof met de voor dit type jongste C14-datering van 1065 ± 55 v.C. (Van der Waals, *In het voetspoor van A. E. van Giffen*, 1966, 98-102, 158). Eventueel tot de Midden-Bronstijd te rekenen mobiele vondsten zijn tot nu toe niet gedaan.

2. Een nog raadselachtig verschijnsel zijn de evenals in 1967 ook nu weer aangetroffen ron-

de kransen van meestal ovale of afgerond rechthoekige kuiltjes, die een doorsnede hebben van ca. 4-6 m. Zij liggen vooral op de flanken van beide ruggen en zijn in een aantal van meer dan 25 over nagenoeg het gehele onderzochte areaal verspreid gevonden. Met zekerheid kon worden vastgesteld dat de kuiltjes in geen enkel geval paalkuilen zijn. Zij hebben doorgaans een sterk humeuze vulling en maken de indruk lang open te hebben gelegen. In een geval werd een kuilenkrans aan de buitenzijde omringd door een — nog slechts gedeeltelijk behouden — paalkrans.

Voor een datering van de kuilenkransen bestaan nog weinig aanwijzingen. Zij zijn stratigrafisch ouder dan de volgende, in de Vroege IJzertijd gedateerde fase, maar of zij tot dezelfde fase behoren als de reeds besproken paalkrans is niet zeker. Ook over hun functie kan nog weinig worden gezegd. Het is niet waarschijnlijk dat binnen de kuilenkransen oorspronkelijk heuveltjes hebben gelegen. Resten van een bijzetting zijn geen enkele maal aangetroffen maar kunnen door de activiteiten van latere bewoners van het terrein verdwenen zijn. Parellellen zijn bekend uit Losser (Hijszeler, *Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 61, (1946), 5-17), Hoogkarspel — gedateerd in Late Bronstijd-Vroege IJzertijd (Bakker & Metz, *Westfriese Oudheden*, 10 (1967), 202-228) en mogelijk uit Wervershoof (Van der Waals, 1966). Een veel groter exemplaar is bekend uit Oostwoud en omringde een Midden-Bronstijd-grafheuvel (Van Giffen, *Westfriese Oudheden*, 5 (1962), 199-209).

3. Op de kuilenkransen volgen nederzettingssporen uit de Vroege IJzertijd. Deze zijn in hoofdzaak geconcentreerd op de zuidelijke der beide ruggen en bestaan uit de volgende elementen:

a. De nog niet geheel ontgraven plattegrond van een ongeveer noord-zuid gerichte boerderij die voorlopig als drieschepig wordt beschouwd: uit het teveel aan paalkuilen zou men nog een rij nokpalen kunnen afleiden. Breedte 6 m, lengte naar schatting ca. 16 cm.

b. Op ca. 20 m afstand van deze boerderij ligt de uit 6 paalkuilen bestaande plattegrond van een rechthoekig gebouwtje. Afmetingen 1.5 x 1.75 m.

c. Over een groot gedeelte van het onderzochte gebied zijn sporen van akkerbewerking aangetroffen, bestaande uit een laag akkergrond waaronder op vele plaatsen eergetouw-

krassen in twee loodrecht op elkaar staande richtingen zichtbaar zijn. De akkerlaag is vooral bewaard gebleven in de depressie tussen de beide ruggen en vertoont daar twee fasen.

d. Van de talloze slootjes zal een deel zeker als akkerbegreningen hebben gediend. Een duidelijk patroon kon hierin nog niet worden ontdekt.

e. Enkele diepe, tamelijk vondstrijke kuilen mogen wellicht worden verklaard als onbeschoeide waterputten.

f. Over de hele zuidelijke rug verspreid, maar ook daarbuiten, liggen kringgreppels (doorsnede ca. 3.5-4 m) en rechthoekige greppels met gevarieerde afmetingen (b.v. 3 x 3 m en 4.5 x 6 m) waarvan sommige met aanbouw. De greppels zijn, althans op het niveau waarop zij zichtbaar worden, doorgaans smal en ondiep en hebben een niet humeuze vondstarme vulling. Zij kunnen door het ontbreken van met zekerheid dateerbare aardewerkvondsten en ook als gevolg van de meestal onduidelijke stratigrafische situatie nog slechts onder enig voorbehoud tot deze periode worden gerekend. Het is mogelijk dat tenminste een aantal ervan tot de volgende, in de Vroeg-Romeinse Tijd gedateerde bewoningsfase behoort: tijdens de opgraving van 1967 kon zeker een kringgreppel hieraan worden toegeschreven. Ook elders op het eiland Texel — te Zevenhuizen — zijn kringgreppels in Vroeg-Romeinse context aangetroffen (Halbertsma, *Nieuwsbulletin K.N.-O.B.*, 1961, 240; 1962, 6, 22, 40-41). Geen enkele maal zijn binnen of in de greppels crematieresten aangetroffen maar hiervoor geldt hetzelfde als voor de kuilenkransen: door later gebruik van het terrein kunnen alle sporen hiervan zijn uitgewist. Konkrete aanwijzingen voor hun functie ontbreken tot nu toe. De vondstloze kringgreppels hebben een belangrijke parallel in Hoogkarspel (Bakker & Metz, 1967).

g. Op grond van het aardewerk kan deze periode in HaD worden gedateerd. Dit bestaat voor het merendeel uit fragmenten van gladwandige buikige potten met schouderknik en hoge uitbuigende hals, soms voorzien van „delen” of geometrische versiering: het als Ruinen-Wommels I bekend staande type (Waterbolk, 1962, Offa 19, 33-36). Hiermee gaan een enkele maal samen Harpstedt-achtige potten, lage schalen en afgerond-dubbelkonische potten — vormen die ook elders tot de typische R-W I-associaties behoren.

4. Het terrein is opnieuw bewoond in de Vroeg-Romeinse Tijd. Aan deze bewoning kunnen nog slechts aardewerkvondsten, greppels en kuilen worden toegeschreven. Enkele zeer vondstrijke afvalkuilen wijzen erop dat de bewoning uit deze periode zich concentreert op de hoogste delen der beide ruggen. Huisplattegronden werden niet gevonden en het lijkt waarschijnlijk dat zij door een recente verlaging van juist deze terreingedeelten verdwenen zijn. De nog zichtbare sporen bevinden zich daar vlak onder de zode. Hiertoe behoren twee rechthoekige greppelstelsels (één op elke rug), die mogelijk de begrenzing van huiserven hebben gevormd. In het lager gelegen gebied aan de noordzijde van de noordelijke rug is een uitgestrekt systeem aangetroffen van evenwijdig aan en zeer dicht op elkaar gelegen smalle greppels. Dit wordt hier en daar haaks doorsneden door greppels die blijkbaar behoren tot een vergelijkbaar, maar met veel minder greppels vertegenwoordigd systeem. Een zekere regelmaat in de onderlinge afstanden tussen een aantal greppels (ca. 5.5 m) maakt waarschijnlijk dat we hier te doen hebben met verschillende fasen van een bepaalde vorm van akkerpercelering. Het greppelsysteem eindigt tegen de flank van de rug en wordt daar omsloten door een bredere sloot die kennelijk de akkerbegrenzing vormt. Een volledig vergelijkbaar systeem is aangetroffen in een inheemse nederzetting uit de VRT te Velsen (Van Regteren Altena, *Med. Rijks Geol. Dienst*, 1970, N.S. 21, 143).

Het aardewerk is bijna uitsluitend van inheemse makelij en heeft een plantaardige magering. Kenmerkend zijn verdikt-gefacetteerde, soms lipvormig uitgetrokken potranden, met en zonder karteling. De potwanden zijn soms versierd met „dellen”, ingegrifte geometrische motieven en opgeknepen verticale richels. Streepbandversiering komt slechts zelden voor. Naar maaksel kunnen twee groepen worden onderscheiden: dikwandig aardewerk van okergeel tot steenrood baksel met doorgaans niet gepolijste, soms besmeten buitenwand; en dunwandig, gepolijst en meestal zwart gesmoord aardewerk.

Tot deze laatste groep behoren voetschalen en profielen met schouderknik, waarop soms een rij spatelindrukjes. De Romeinse import bestaat uit slechts drie onversierde terra sigillata-scherfjes.

5. Tijdens de Vroeg-Middeleeuwse bewo-

ningsperiode is het terrein door opvulling van de depressie tussen de beide ruggen en ophoging van het lage randgebied daar omheen aanzienlijk van uiterlijk veranderd. Uit de terpachtige structuur van de profielen ter plaatse blijkt dat deze ophoging tot stand kwam tijdens een geleidelijk proces. Hierin kunnen nog geen fasen worden onderscheiden. Deze profielen hebben een zeer gecompliceerde opbouw waarin tussen tal van andere, doorgaans humeuze en meer of minder vondstrijke lagen en laagjes vooral brede leembanken, kleinere platen van gebakken leem en soms met veldkeitjes geplaveide stookplaatsen opvallen. In het vlak konden deze verschijnselen soms worden gecorreleerd met huisplattegronden en de leembanken mogen dan ook wel als vloeren worden verklaard. De nederzettingssporen uit deze periode zijn zeer talrijk en bestaan uit:

a. De nog onvolledige plattegronden van een aantal rechthoekige boerderijen. Deze zijn tot nu toe slechts met hun staanderkuilen vertegenwoordigd. De vermoedelijk uit zoden opgebouwde wanden zijn nog niet teruggevonden. Twee uitspringende staanderparen tegenover elkaar markeren de ongeveer in het midden van de lange zijden gelegen ingangspartijen. De afstand van de staanderrijen varieert en bedraagt in een geval 6 m, in andere gevallen ca. 4.5 m. De lengte kon nog geen enkele maal met zekerheid worden vastgesteld maar overtreft bij de breedste boerderij de 23 m.

b. Enkele plattegronden van een afwijkend type kunnen wellicht als bijgebouwen worden verklaard. Zij bestaan eveneens uit twee staanderrijen maar deze liggen op kortere afstand van elkaar en missen de uitspringende ingangspartij. Een volledig bewaarde plattegrond meet 3 x 12.5 m.

c. Verspreid rond huizen en bijgebouwen liggen rechthoekige, meestal tot meer dan 1 m diep ingegraven hutkommen met vanaf de vloer opgestapelde zodenwanden. De afmetingen variëren: bv. 3.5 x 5 m en 2.5 x 3 m. Tegenover elkaar in het midden der korte zijden bevinden zich meestal twee paalkuilen die wellicht afkomstig zijn van een tentvormige dakconstructie. Soms blijkt iets over hun functie: zo kan de aanwezigheid van een aantal aardewerken weefgewichten in een van deze hutten erop wijzen dat hierin een weefgetouw was ondergebracht. Doordat zij zijn ingegraven zijn de hutkommen met name op de hogere gedeelten van het terrein veel beter bewaard

gebleven dan de bijbehorende bovengrondse behuizingen.

d. Waterputten zijn in grote aantallen gevonden. Het zijn ronde, uit kleizoden opgebouwde putten, die in veel gevallen zijn gefundeerd op een vierkant raamwerk van door middel van pen en gat verbonden en deels secundair verwerkte houten balken.

e. In het zuidelijk en westelijk deel van het onderzochte terrein worden de uitlopers der beide ruggen omzoomd door bundels sloten. Deze worden aan de zuidzijde begeleid door een over meer dan 100 m teruggevonden palissade en zeker daar lijken de grenzen van de Middeleeuwse nederzetting bereikt. Aan de noordzijde bevindt zich een systeem van lange greppels die met akkerpercelering in verband gebracht moeten worden. Opmerkelijk is dat zich hier de perceleringen uit drie verschillende periodes bevinden (IJz, RT, ME). Kennelijk zijn op dit deel van het terrein steeds akkers aangelegd.

f. Het tot deze periode behorende aardewerk omvat naast handgevormde potten van inheemse makelij een hoog percentage geïmporteerde, op de draaischijf vervaardigde waar. Het inheemse aardewerk is gewoonlijk met plantaardig materiaal gemagerd, zacht gebakken en slordig gepolijst, en bestaat in hoofdzaak uit dikwandige potten met brede mond, slappe S-vormige profielen en een vlakke tot lensvormige bodem. Deze vormen kunnen worden beschouwd als ten dele voorafgaand aan de met verschillende typen vertegenwoordigde handgevormde kogelpotten van met grof steengruis of ook wel schelpgruis gemagerd aardewerk. Het draaischijfaardewerk omvat Merovingische en Karolingische importen uit vermoedelijk in hoofdzaak het Rijngebied. Tot de vroegste fase behoren steilwandige potten met omgebogen verdikte rand, iets bolle potten met dekselgeul en knikwandpotten. De laatste fase omvat Badorf- en reliëfbandaardewerk. Pingsdorfaardewerk komt niet meer voor. Op grond van het in 1967 gevonden aardewerk is de aanvang van de Vroeg-Middeleeuwse bewoning reeds gedateerd in de 6e-7e eeuw (Van Es, *Berichten R.O.B.* 1969, 129-134). De resultaten van 1971 lijken hiermee overeen te stemmen maar geven door de vondst van een fragment Saksisch aardewerk tevens voedsel aan de ook door Van Es niet uitgesloten mogelijkheid van een 5de-eeuwse aanvangsdatering. Het einde van deze fase valt in de 9de eeuw.

g. Andere mobiele vondsten zijn: ijzerslakken; fragmenten van ronde maalstenen van basaltlava; en enkele bronzen voorwerpjes, waaronder een fibula, een speld en een sleutelkje.

Het onderzoek wordt voortgezet.

R.O.B., Amersfoort (P. J. Woltering).

Laren. In een door recente vergravingen vrij sterk geschonden deel van de heide tussen Laren en Hilversum blijkt zich direct ten noordwesten van de provinciale weg en ten zuidwesten van de schaapskooi een nog niet eerder herkend aardewerk te bevinden. Dit wordt gevormd door een ruitvormig terrein met zijden van ongeveer 90 m, dat is omgeven door een ca. 0.5 m hoge wal en een ca. 0.5 m diepe greppel aan de buitenzijde daarvan. Deze structuur kan worden geïdentificeerd als het door Janssen beschreven „tweede Larensche kamp” (*Hilversumsche Oudheden*, 1856, 64-66).

De ontdekking van dit kamp is te danken aan de heer C. Boekschoten te Hilversum, die het op basis van de door Janssen gegeven plaatsaanduiding op de luchtfoto wist te lokaliseren. De drie omwalde kampen die in het midden van de vorige eeuw in de gemeente Laren bekend waren zijn hiermee nu alle teruggevonden. Zij blijken op een rechte lijn en op gelijke afstanden van elkaar te liggen — van hart tot hart gemeten ca. 875 m.

Janssen vermeldt in hetzelfde heideterrein tevens drie op het grondgebied van de gemeente Hilversum gelegen kampen. Hiervan is er tot nu toe slechts één teruggevonden. Over ouderdom en functie van deze kampen bestaan geen gegevens.

R.O.B., Amersfoort (P. J. Woltering).

Hauwert (Wervershoof). Op 5 oktober 1971 verzamelde eerste ondergetekende aan de oppervlakte van een perceel gescheurd grasland, 500 m ten ZO. van de Notweg, 950 m ten W. van het snijpunt Derde Keursloot/Kromme Leek, een groot aantal scherven uit de Vroege Middeleeuwen. Het aardewerk omvat: Badorf (IX): 4 fragmenten, w.o. 1 wandfragment met radstempelversiering en 1 onversierd randfragment van Badorfachtig baksel. „Klinkend hard” (IX): 14 fragmenten van bolvormige, op wiel vervaardigde, klinkend hard gebakken, grijze tot paarsbruine kookpotten, vnl. afkomstig uit het gebied rond Mayen, w.o. 3 rolronde randfragmenten, waarvan 1 x met bandoor. Kogelpot (IX-XI): 289 fragmenten van grofgemagerde, grauwe tot roodbruine, met de

hand gevormde ceramiek, w.o. 18 randfragmenten type H I A, 1 randfragment type H I B en 8 randfragmenten type H I C uit Dorestad (Van Es, *Berichten R.O.B.* 19, (1969), 199 en Fig. 16) en 2 randfragmenten met een dekselgeul. Kogelpot (— XII —?): zorgvuldig gevormd randfragment met dekselgeul van fijn-gemagerd lichtgrijs baksel. Pingsdorf (X-XII): 7 fragmenten, w.o. 1 bodemfragment met geknepen standring; het baksel varieert van witgeel tot grijs en de beschildering (op 5 fragmenten) van oranje tot paarsbruin.

Niet in de navolgende tabel opgenomen zijn 6 ongedetermineerde fragmenten, waarvan niet is vast te stellen of het is te rekenen tot Badorf, Pingsdorf of Andenne. Voorts nog 5 botfragmenten, w.o. 3 gecalcineerde, 2 stukjes roze graniet en een recent wandfragment.

Het boven beschreven materiaal werd verworven door het Westfries Museum (inv. nr. N 1971/VNK 201).

De aantallen scherven zijn als volgt verdeeld over datering en ceramiektype.

ceramiek	eeuwen A.D.			
	IX	X	XI	XII
Badorf	4			
'klinkend hard'	14			
Kogelpot	289			1
Pingsdorf	7			

Uit dit overzicht blijkt een ter plaatse in de 9de eeuw aanvangende, uiterlijk XI/XII weer afgebroken bewoning.

Het materiaal werd gevonden in een gelige verkleuring in het overigens zwarte, juist geploegde land. Bij deze gelige verkleuring is te denken aan asresten, zoals ook aangetroffen in de Karolingische nederzetting te Medemblik

(H. H. van Regteren Altena en J. A. Bakker, (*Westfries Oudheden* 11 (1968), 202, 206).

De bovengrond bestaat uit humusrijke venige klei met restanten — „nesten” — van kiekklei. Eronder komt soms een zeer dun veenlaagje voor, dat binnen 40 cm onder maaiveld ligt op een zavelpakket van de Westfries Afzettingen II.

Vermoedelijk kwam hier een veenpakket voor, waarop reeds in de 9de eeuw enigerlei vorm van bewoning (L. W. Dekker, i.v.). Het afbreken van de bewoning staat waarschijnlijk in verband met een sterker wordende mariene invloed, blijkens kiekkleisedimentatie.

De vindplaats ligt ca. 1 km westelijk van het punt waar de Kromme Leek uitmondde in het Meer van Wervershoof (H. H. van Regteren Altena en J. A. Bakker, o.c., 203, afb. 1 en J. A. Bakker, *Archeologische objecten in Westfriesland-Oost: prospectie, bescherming en opgravingen in verband met ruilverkavelingen* (gestencild rapport I.P.P.), 1967, Bijlage I).

De vindplaats ligt tevens „in het verlengde” van de op een min of meer rechte lijn liggende vindplaatsen (3) t/m (6) op genoemde Afb. 1 en laat zich hiermee heel goed denken als punten op een Karolingische verbindingroute. Of deze „route” *contemporain* aansluit op (ter plaatse van de nieuwe vindplaats exact het verlengde van) de „knuppelweg”, zoals opgetekend door A. E. van Giffen (*Westfriesland's Oud en Nieuw* 17 (1944), afb. 10 : b), is een vraag, die slechts na een hernieuwd onderzoek van het knuppelwegtracé is te beantwoorden.

Stichting voor Bodemkartering, Wageningen, Afdeling Regionaal Onderzoek West, Alkmaar (L. W. Dekker), Instituut voor Prae- en Protobistorie, Amsterdam en Westfries Museum, Hoorn (H. A. Heidinga en M. D. de Weerd).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Zeddam, Huis Padevoort

Uit- en inwendige ontpleistering van dit huis in het afgelopen jaar heeft verrassende vondsten opgeleverd. Gebleken is, dat het zuid-oostelijke deel van het bestaande bouwblok (d.w.z. het gedeelte rechts van de huidige hoofdtoegang in de z.w.-gevel, groot ongeveer 7.5 x 10.5 m) het oudste is. Het dateert uit de tweede helft van

de 16de eeuw, gezien de sleutelstukken onder beide balklagen en het baksteenformaat (26.5-28 x 11.5-13 x 5.5-6 cm, 10 lagen 75-76 cm). Het was een poortgebouw, gezien de restanten van de dagkanten van een ruim drie meter brede toegang, die in de z.o.-muur werden teruggevonden en een weinig smallere korfboogopening, die in de tegenoverliggende muur nog gaaf aanwezig

bleek te zijn. Rechts naast de doornit is steeds een vertrek geweest; hierin bevindt zich het stucplafond uit 1667.

Merkwaardig zijn een drietal lichtspleten laag boven de vloer, een in laatstgenoemd vertrek en twee te weerszijden van de brede toegang. Deze toegang is blijkbaar later aan de linkerzijde versmald, getuige het restant van een tweede linker dagkant met de resten van een venster ernaast. Onder deze toegang was de keldertoegang, waarvan aan de buitenzijde een dagkant resteert. De overwelfde kelders zijn blijkbaar oorspronkelijk. Vermoedelijk was het poortgebouw gedekt door een zadeldak, met de nok loodrecht op de huidige, tussen topgevels.

Aan het poortgebouw is wat later aan de achterzijde naast de doornit een aanbouw met een lessenaarsdak toegevoegd. Hiervan zijn in de huidige achtergevel (n.o.-gevel) de bouwvoegen zichtbaar, een gedeelte van de daklijn en het restant van een venster op halve hoogte.

Het poortgebouw zal toegang gegeven hebben tot het eigenlijke kasteel, waarvan de ligging niet bekend is. In 1575 werd dit beschreven als „ein

alt adellyck stamhuys" (*Gelre* 1940, 250). Na het overlijden van de laatste telg van het geslacht van de Padevoort in 1633 werd het huis verkocht. Kennelijk is het poortgebouw vrij kort daarna uitgebouwd tot het huidige huis; de vorm van de sleutelstukken en het baksteenformaat (23-24 x 11-11.5 x 5.5-6 cm, 10 lagen = 68.5-69 cm) wijzen daarop. Tegelijkertijd zal het kasteel afgedankt zijn.

In de zij- en achtergevels van het huidige gebouw zijn sporen van negentien smalle 16de- en 17de-eeuwse vensters teruggevonden. Voor zover na te gaan hadden zij alle een natuurstenen kalf en onderdorpel en werden zij alle gedekt door een steens segmenthoog, waarvan die uit de eerste bouwphase voorzien zijn van een platte laag baksteen eroverheen. Twee van deze vensters kwamen bij de 17de-eeuwse uitbreiding in de plaats van de oude toegang en het venster ernaast. Sporen van kruisvensters ontbreken. In de voorgevel zijn alle sporen van oude vensters door het inbreken van de huidige kozijnen uitgewist.

De kap van het huis is 20ste eeuws.

G. BERENDS

OVERZICHT VAN DE IN 1971 GEREEDGEKOMEN RESTAURATIES

Aagtekerke: Windkorenmolen. — *Aerdenhout*: Van Haemstedelaan 4. — *Afferden*: Altaar R.K. Kerk. — *Alkemade*: Molen Blauwe Polder. — *Alkmaar*: Brug Oudegracht; Fnidsen 72; Kooltuin 20; Oudegracht 62-64, 303; Verdronkenoord 11. — *Almelo*: Toren Herv. Kerk. — *Amby*: Hagenstraat 8. — *Ameide*: Verlichting Dam; Benedendam 9. — *Amerongen*: Hof 11; Nederstraat 2, 6, 10. — *Amersfoort*: O.L. Vrouwetoren; Grote Spui 29; Krankeledenstraat 6; Muurhuizen 99. — *Amsterdam*: Mozes- en Aäronkerk; Huis Bijmerlust; Amstel 320, 326; Beulingstraat 21; Bloemgracht 32, 83, 85, 99, 158, 160; Buiksloterdijk 340; Buiten Brouwersstraat 4; Dorpsweg 76; Durgerdammerdijk 91, 105, 156; Eerste Egelantiersdwarstraat 1-3; Egelantiersgracht 223; Egelantiersstraat 52; Geldersekafe 8, 57, 107; Gieterstraat 8; Groenburgwal 26, 48; Haarlemmerdijk 61, 156, 158; Haarlemmerstraat 81, 103; Heintje Hoeksteeg 22, 24; Herengracht 4, 51, 82, 156, 170-172, 244, 279, 367, 417, 431, 462, 538; Herenstraat 13, 24; Hoogte Kadijk 64; Jodenbreestraat 2, 4; Kadijkplein 15; Kalkmarkt 3; Kattenburgerplein 1-10; Keizersgracht 37, 97, 99, 123, 224, 239, 451-453, 472, 505, 540, 618; Kerkstraat 172, 185; Korte Koningsstraat 7; Korte Prinsengracht 48; Korte Reguliersdwarstraat 3; Langestraat 78; Leidsegracht 2,

51, 56, 108; Lindengracht 12, 45; Lijnbaansgracht 294, 334; Meerpad 7, 9; Nieuwendijk 36, 65, 131, 206; Nieuwe Keizersgracht 58; Nieuwe Leliestraat 71; Nieuwe Looiersdwarstraat 2-16/Noorderstraat 44-52; Nieuwe Zijds Voorburgwal 152; Noordermarkt 1, 19; Oude Zijds Achterburgwal 120; Oude Zijds Kolk 5; Oude Zijds Voorburgwal 12, 30, 84, 105, 117, 139, 175, 237; Prinsengracht 32, 77, 263-265, 466, 468, 470, 685, 701, 752, 864, 859-875; Prinsenstraat 12; Prins Hendrikkade 27; Rapenburgerstraat 159; Reestraat 19; Reguliersgracht 84, 86, 91; Rokin 130; Romeinsarmsteeg 7; Roomolenstraat 9; Rozengracht 66; Singel 18, 20, 168, 396, 415; Spuistraat 15, 277; Turfmarkt 141, 143; Tweede Goudsbloemdwarstraat 7; Tweede Lieddwarstraat 19, 21; Tweede Weteringdwarstraat 22; Utrechtsestraat 86; Vierwindendwarstraat 1-3; Vijzelgracht 1-5; Vijzelstraat 89; Waterlooplein 59; Weteringstraat 9; Zeedijk 4, 126, 132; Zoutsteeg 7. — *Assen*: Amelte 1. —

Balkbrug: De Huizen 6. — *Bavel*: Dortseweg 8. — *Beek (Lb)*: Windkorenmolen. — *Benthuizen*: Dijk 23. — *Bergen op Zoom*: Hoogstraat 2; Lieve Vrouwenstraat 56; Rijkebuurtstraat 7. — *Bergeijk*: Dak v.m. R.K. Kerk. — *Besoyen*: Consistorie Herv. Kerk. — *Bierum*: Herv. Kerk. — *Bingelrade*: Wiegelraderhof. — *Bloemendaal*:

Koepel Huize Wildhoef; Kerkplein 24. — *Blokker*: Westerblokker 52. — *Blokszijl*: Toren Herv. Kerk; Bierkade 9; Kerkstraat 10. — *Bodegraven*: Herv. Kerk. — *Bolsward*: Molen Marnepolder. — *Borculo*: Watermolen. — *Bourtange*: Reconstructie v.m. Vesting: barakken nrs. 8 en 9. — *Brandwijk*: Brandwijkседijk 48. — *Boxmeer*: kasteel. — *Breda*: Catharinastraat 14; Ginnekenmarkt 13; Grote Markt 10, 12; Liesboslaan 32; Prinsenkade 10; Reigerstraat 3-11; St. Jansstraat 4-4a; Schuur Vaareindsestraat. — *Breughel*: Orgel R.K. Kerk. — *Brielle*: Provoost. — *Broek in Waterland*: Keerngouw 3. — *Brouwershaven*: Haven N.Z. 17; Nieuwstraat 23. — *Burgwerd (F.)*: Herv. Kerk. —

Chaam: Herv. Kerk. — *Culemborg*: Jan van Riebeeckhuis. —

Delfshaven: V.m. Raadhuis. — *Delft*: Beestenmarkt 4-6; Kerkstraat 5-7; Kolk 1; Oude Delft 30, 71, 159; Voorstraat 3, 46. — *Den Dungen*: R.K. Kerk. — *Den Haag*: Orgel Jacobskerk; Lutherse Kerk; Hooistraat 3; Lange Voorhout 68; Prinsegracht 41-41a. — *Den Horn*: Langeweesterweg 20. — *Deventer*: 't Klooster; Bergschild 12; Boterstraat 4-6; Brink 10, 60; Menstraat 41; Nieuwe Markt 33; Polstraat 20. — *Dieden*: V.m. Herv. Kerk. — *Dokkum*: Halve maanspoort 17; Hogepol 20. — *Donderen*: Noordeinde 10. — *Dordrecht*: Steegoversloot 58, 64. — *Dreischor*: Ring 16. — *Druten*: Orgel R.K. Kerk; Ambtshuis; Koepel aan de Waalbandijk. —

Ee: Toren Herv. Kerk. — *Echt*: R.K. Kerk. — *Edam*: Keizersgracht 3. — *Eelde*: Kerkhofmuur Herv. Kerk. — *Eemnes*: Kerkstraat 4; Meentweg 43. — *Eersel*: Markt 15. — *Eext*: Gieterstraat 1, 3. — *Elburg*: Brug Vispoort; Vispoortstraat 21, 23; Westerwalstraat 8. — *Elsloo (Lb)*: Op de Berg 7. — *Enkhuizen*: Carillon Zuidertoren; Bocht 15; Torenstraat 11; Zuiderhavendijk 26. — *Epen (Lb)*: Diependalsweg 13. — *Eperbeide*: Julianastraat 35a. — *Etenaken*: Tuinstraat 13. — *Eijsden*: Diepstraat 75; Graaf de Gelooslaan 4-6. — *Ezinge*: Torenstraat 5. —

Franeke: Bredeplaats 8; Groenmarkt 2; Hertog van Saksenlaan 1; Raadhuisplein 6. —

Garnwerd (G): Hunzeweg 34. — *Geertruidenberg*: Markt 11-13; Venestraat 27-29. — *Geldermalsen*: Tielerweg 44. — *Geleen*: Drossaerthuis. — *Gemert*: Kasteel-donjon. — *Gerwen*: St. Clemenskerk en toren (1ste fase). — *Geysteren*: Dorpsstraat 5. — *Goës*: Bierkade 9; Koningstraat 4; Turfkade 5. — *Gouda*: Gouwe 208; Markt 18-19; Zeugstraat 64. — *Gramsbergen*: Loozen

G 12. — *Grave*: Boreel de Mauregnaultstraat 6; Brugstraat 3; Hamstraat 17, 29, 31, 33; Maasstraat 6, 14, 15; Markt 8; Rogstraat 2, 3, 16, 22; Scheerstraat 16. — *'s-Graveland*: Noorderende 282. — *'s-Grevelduin-Capelle*: Hek bij Herv. Kerk. — *Grouw*: Hoofdstraat 108. —

Guttecoven: Luidklok R.K. Kerk. —

Haarlem: Regentenkamer Frans Loenerhof; Groot Heiligland 38; Rollandspad 2-4; Zijlstraat 79. — *Haastrecht*: Hoogstraat 84-86. — *Haelen*: Hoeve de Warenberg. — *Harderwijk*: Grote Marktstraat 49; Smeepoortenbrink 9. — *Harlingen*: Noorderhaven 15, 36, 105; Zoutsloot 85; Zuiderstraat 10. — *Hasselt*: Hoogstraat 33. — *Hattem*: Toren Herv. Kerk; Achterstraat 48. — *Heer (Lb)*: Orgel R.K. Kerk; Bergerstraat 1. — *Heerhugowaard*: Molen polder en banne van Veenhuizen. — *Heerlen*: Schuur Hof den Doom. — *Helvoirt*: Torenstraat 32. — *Hengelo*: Watermolen Oele. — *Hensbroek*: Molen polder Wogmeer. — *Herpen*: Vensters R.K. Kerk. — *'s-Hertogenbosch*: Stadswallen (1ste fase); Stadhuis (gobelins); St. Janskerk (3de en 4de travee); Hintamerstraat 32, 201; St. Janskerkhof 13; Kaperstraat 27; Markt 15; Verwerstraat 2-2a. — *Hensden*: Bolwerken en ravelijnen vesting; Hoogstraat 13; Noordersingel 5-8; Putterstraat 29; Wittebroodstraat 1-4. — *Hindeloopen*: Hidde Nijland Museum. — *Heythuizen*: Walk 6. — *Hoorn*: Hoofdtoren (dak); Binnenluiendijk 2; Veermanskade 2, 6, 15. — *Horn*: Muur kasteel Horn. — *Houthem (Lb)*: St. Gerlach 32. — *Hulst*: Orgel Basiliek. —

Kampen: Broerenkerk. — *Kerkdriel*: Windkorenmolen. — *Kerkrade*: Oud-Ehrenstein. — *Klimmen*: Kalshof 1. — *Kloetinge*: Marktveld 8, 9, 13-15. — *Kollum*: Voorstraat 62. — *Krewerd*: Kerkpad 1-3. —

Laren (N.H.): Molenweg 7, 35-37; Oosterend 4. — *Leersum*: Kasteel Broekhuizen. — *Leeuwarden*: Van Eysingahuis. — *Leiden*: Rijnlandshuis; Breestraat 49; Garenmarkt 30; Gerecht 4; Herengracht 37; Korte Mare 24; Oude Rijn 156; Oude Singel 8. — *Lochem*: Bierstraat 2. — *Loenen aan de Vecht*: Dorpsstraat 86; Rijksstraatweg 113-115. — *Loppersum*: Korenmolen de Stormvogel. —

Maarssen: Langegracht 37; Machinekade 11. — *Maastricht*: Achter de oude Minderbroeders 12; Kesselskade 63; Kleinegracht 31; Lage Kanaaldijk 71; Lemculenstraat 33; Spilstraat 8-8a; Tafelstraat 28; Tongersestraat 5; Vrijthof 23, 36. — *Made*: Windkorenmolen. — *Makkinga*: Lyclamaweg 17. — *Makkum*: Middenstraat 5. —

Marken: Buurt I - 9, 10; Grote Werf 21; Kerkbuurt 77, 125; Rozenwerf 8; Wittewerf 27. — *Marssum* (F.): Herv. Kerk. — *Mechelen* (gem. Wittem): Eperweg 19, 21; Hilleslagerweg 118; Hoofdstraat 22. — *Medemblik*: Toren Herv. Kerk; Stadswijk Het Achterom; Westerhaven 30. — *Megen*: Stoepenplan; Baptiststraat 1, 41; Kloosterstraat 16. — *Menaldum*: Toren Herv. Kerk; Lytse Buorren 57-59. — *Merkelbeek*: Haagstraat 16. — *Meteren*: Dorpsstraat 2-4. — *Metslawier*: Herv. Kerk. — *Mbeer*: R.K. Kerk. — *Middelburg*: Graanbeurs; Brakstraat 41; Bierkaai 5; Dam 39, 48, 53, 67; Damplein 37; Gortstraat 67-69; Herengracht 96-98; Langeviele 76; Londensekaai 13, 37, 39; Nederstraat 18; Nieuwe Haven 49; Pottenmarkt 24; Rotterdamsekaai 9; Rouaansekaai 11, 47; Spanjaardstraat 14, 19, 33, 35, 40, 42, 44, 46, 48-50; Vlasmarkt 25-27; Vlissingestraat 44; Wagenaarstraat 8. — *Midden-Beemster*: Middenweg 173. — *Midwolda* (Oldambt): Hoofdweg 33. — *Moerdijk*: Orgel Herv. Kerk. — *Molkerum*: Herv. Kerk. — *Monnickendam*: Toren Herv. Kerk. —

Naarden: Gansoordstraat 30; Hofstede Oud-Bussum. — *Nederborst den Berg*: Voorstraat 1. — *Neerbos*: Herv. Kerk. — *Neerlangbroek*: Lunenburg. — *Neerijnen* (Gld.): Voorstraat 1-2. — *Nieuw Helvoet*: Herv. Kerk. — *Nieuwpoort*: Hoofdstraat 44. — *Noorbeek*: Kempestraat 15; Onderstraat 10. — *Noordbroek*: Zuiderstraat 63. — *Norg*: Herv. Kerk en Toren. — *Nuth*: Pingerweg 11; Terstraten 6. — *Nijmegen*: Walmuur Stevenskerk. — *Nijswiller*: R.K. Kerk. —

Obergum (G): Herv. Kerk. — *Oegstgeest*: Dorpsstraat 67. — *Oirsbeek*: Doenraderhof. — *Oirschot*: Straten 7; Torenstraat 8. — *Okkenbroek* (gem. Diepenveen): Oerdijk 192. — *Oldebove* (G): Herv. Kerk. — *Onnen*: Schaapskooi Bulemansteeg 3; Idem eigenaar Veurink. — *Oosterend* (F): Herv. Kerk. — *Oosterhout*: Heuvel 2. — *Oostmaerland* (gem. Eijsden): Rijkholterweg 6. — *Ootmarsum*: Kerkplein 12; Marktstraat 8. — *Orvelte*: Schapendrift 1. — *Oud-Beijerland*: Havendam 24; Westvoorstraat 11. — *Ouddorp*: Korenmolen de Zwaan. — *Oudenbosch*: Basiliek (exterieur). — *Ouderkerk aan de Amstel*: Kerkstraat 1, 56. — *Oudewater*: Kapellestraat 8; Kromme Haven 12; Rodezand 12. — *Ovezande*: Doopvont in Herv. Kerk. — *Oyen*: Orgel R.K. Kerk. —

Prinsenbeek: Huize Burgst. —

Ravenstein: Brouwerijstraat 2; Daalderstraat 2; Marktstraat 1, 3, 5; Kol. Wilsstraat 13. — *Reeu-*

wijk: Preekstoel Herv. Kerk. — *Roordabuizen*: Tzierenbuorren 3. — *Ruinen*: Eurzinge 12; Smeestraat 9-11. — *Rumpt*: „Boutenstein”. — *de Rijp*: Tuingracht 10, 13. — *Rijswijk* (Gld): Lekbandijk 19. — *Rijswijk* (ZH): Huis Cromvliet. —

Schayk: Orgel R.K. Kerk. — *Schiedam*: Lange Haven 11. — *Schiermonnikoog*: Middenstreek 60. — *Schimmert*: Groot Haasdal 24; Hoofdstraat 97; Nieuwstraat 11. — *Schinnen*: Stammen 1. — *Schoonhoven*: Haven 17; Koestraat 94. — *Sint Laurens* (Z): Toren Herv. Kerk; Noordweg 402. — *Sint Oedenrode*: Veghelseweg 51. — *Sleen*: Achterste Erm 13. — *Slenaken*: Dorpsstraat 13. — *Sloten* (F): Lindegracht 15, 16. — *Sneek*: Suupmarkt 15. — *Someren*: Houtbroekstraat 32. — *Sommelsdijk*: Voorstraat 4. — *Spaarndam*: Westkolk 30. — *Sprang-Capelle*: Kerkstraat 75. — *Spijk* (G): Herv. Kerk; Korenmolen Ceres. — *Spijkenisse*: Toren Herv. Kerk. — *Steensel*: Klok in Toren. —

Terbeijden: Herv. Kerk; R.K. Kerk (dak). — *Terschelling*: Lies: Duinweg 11. — *Texel*: Oosterend: Herv. Kerk; Boerderij 0-96; Schapenboet Oude Dijkje; Schapenboet weg naar Brakenstein; De Waal: Hogereind 37; Binnenburg 15. — *Tholen*: Windkorenmolen. — *Thorn*: Hoogstraat 26, 33, 35. — *Twisk*: K. 93, 52, 176. —

Uden: Windkorenmolen. — *Uithuizermeeden*: Poldermolen Goliath. — *Uitwijk*: Toren. — *Ulestraten*: Dorpsstraat 19. — *Utrecht*: Werfmuren; Maliesingel 28a; Nicolaaskerkhof 1, 2; Nieuwegracht 19-21; Oudegracht 57 (2de fase); Oude Kamp 5 (achtergevel). —

Veere: Kade 99; Oudestraat 21; Warwijksestraat 19. — *Vledder*: Overcingelaan 3, 5. — *Vleuten*: Herv. Kerk. — *Vlieland*: Dorpsstraat 40, 81. — *Vlissingen*: Jacobskerk (dak); Hellebardierstraat 6. — *Vlist*: Oostvlisterdijk 21. — *Voorburg*: Herenstraat 101. — *Voorschoten*: Molen Knippolder. — *Vriezenveen*: Westeinde 342. — *Vijlen*: Vijlenerberg 81. —

Waarde (Z): Toren Herv. Kerk. — *Waadendburg*: Molen Dorpspolder. — *Wadenoyen*: Molen polder Wadenoyen. — *Wapenveld*: Molen de Wielewaal. — *Warffum*: Herberg Coba. — *Wasenaar*: Interieur raadhuis de Pauw; Plein 15. — *Wemeldinge*: Dorpsstraat 63. — *West-Terschelling*: Het Behouden Huijs. — *Westzaan*: Weiver 1. — *Wierden*: Zunaweg 10. — *Willemstad*: Arsenaal. — *Wolfshuis* (Lb): Van Tienhovenmolen. — *Workum*: Dwarsnoard 53; Súd 88. — *Wijnandsrade*: Kasteel Wijnandsrade. — *Zaandam*: Haaldersbroek 11. — *Zennewijnen*

(Gld): Bredestraat 4. — *Zevenbergen*: Molenstraat 12; Stationstraat 1. — *Zevenhuizen*: Herv. Kerk. — *Zierikzee*: Dam 8; Havenpark 8, 42; Korte Groendal 5; Meelstraat 17, 19; Mol 19 (stoep); Nieuwe Haven 61; Poststraat 1, 56; Ravenstraat 17; Verrenieuwstraat 11; Wandeling 4. — *Zoetermeer*: Orgel Oude Kerk. — *Zoeter-*

woude: Dorpsstraat 46; Weipoortseweg 76. — *Zuiderhorn* (gem. Warffum): Herberg Rust een weinig. — *Zuilichem*: Molen Dorpspolder. — *Zuitphen*: Kuiperstraat 6; Sprongstraat 7. — *Zwammerdam*: Herv. Kerk en toren. — *Zwolle*: Koestraat 33.

IN 1971 AANGEVANGEN RESTAURATIES

Aagtekerke: Dorpsplein 21. — *Aalburg* (N. Br.): Windkorenmolen De Twee Gebroeders. — *Abcoude*: Molen Hoog- en Groenlandsepolder. — *Aduarderzijk*: Zijlsterweg 20. — *Alkmaar*: Provenhof van Eijck; Geestmolen van de Egmondmerpolder. — *Almelo*: Oude Raadhuis. — *Ameland*: Hollum: Herv. Kerk; Burenlaan 13. — *Amerongen*: Burg. van den Boschstraat 105. — *Amersfoort*: Lavendelstraat 5. — *Amsterdam*: Gemeenlandshuis Zeeburg en Diemerdijk; Amstelhof; Binnen Wieringerstraat 5; Buiksloterdijk 284; Herengracht 28; Keizersgracht 292-294; Kromme Waal 22; Lindengracht 51, 53; Noordermarkt 20; Oude Zijds Voorburgwal 8; Prinsengracht 11, 499, 505. — *Anjum*: Oude Dijk B 46. — *Anlo*: Lunsenhof 20. — *Arnhem*: Kasteel Zijpendaal (1ste fase). — *Assen*: Wittehaar 13. — *Asten*: Kasteellaan 8. —

Baarland: Bakendorpseweg 2. — *Babylonienbroek*: Herv. Kerk. — *Balkbrug*: Oud Avereest 14. — *Benningbroek*: de Vriesstraat 12. — *Bergeyk*: Standerdmolen. — *Blaricum*: Torenlaan 2-4. — *Bloemendaal*: Kennemerweg 29. — *Blijdestein* (gem. Ruinerwold): Herv. Kerk en Toren. — *Borculo*: Oude Slot. — *Borssele*: Plein 56. — *Breda*: Bagoensestraat 11; Reigerstraat 22. — *Brielle*: Kaaipoort. — *Broek in Waterland*: Havenrak 25. — *Bronkhorst*: Boterstraat 2; Onderstraat 1, 12. — *Brouwershaven*: Markt 1, 46. —

Coevorden: Orgelgalerij Herv. Kerk. —

Dalen: Orgel Herv. Kerk. — *Dalfsen*: Brinkweg 1. — *Deinum*: Herv. Kerk. — *Delft*: Prinsenhof (kappen); Breestraat 1; Noordeindskolk; Oude Delft 64; Voorstraat 1. — *Den Haag*: Dunne Bierkade 19-20; Prinsegracht 69-73. — *Deventer*: Bergkerkplein 7-9; Bergschild 1-5; Bergstraat 10, 29-35; Lange Bisschopstraat 19; Menstraat 35; Noordenbergstraat 30; Rijkmanstraat 33-37. — *Dordrecht*: Grote Kerksbuurt 35; Korte Engelenburgerkade 12. — *Driel* (O.b.): Herv. Kerk. — *Dronrijp*: Herv. Kerk. — *Dwingelo*: Westeinde 1. —

Edam: Lingerzijde 11, 23, 33, 62; Nieuwe Haven 29; Spuistraat 31; Voorhaven 32-34. —

Eibergen: Herv. Kerk. — *Elburg*: Grote Kerk; Noorderkerkstraat 14; Smedenstraat 4. — *Enkhuizen*: Breedstraat 102; Schimmelstraat 12-14; Westerstraat 201. — *Enschede*: 't Slim. — *Epen* (Lb): R.K. Kerk. — *Exloo*: Schoolstraat 1. — *Eys* (gem. Wittem): Kasteel Eys. — *Franeker*: Camminghastins; Bejaardenhof aan de Herengracht; Klaarkampster Weeshuis; Voorstraat 35, 65. —

Giethoorn: Molenweg 9; Zuiderpad 14. — *Goedereede*: Windkorenmolen. — *Goes*: Opril Grote Markt 4. — *Gouda*: Woning molen 't Slot. — *Groede*: Molenstraat 15, 17. — *Groningen*: Prinsenhof; Guyotsplein 3; Nieuwe Boteringestraat 24; Ossemarkt 7; Praediniussingel 5, 7; St. Jansstraat 7. —

Haarlem: Bakenssergracht 31-35; Gedempte Oudegracht 91, 93; Grote Houtstraat 144 aa/bb; Nieuwegracht 17; Ridderstraat 21 (uurwerk); Zijlstraat 97. — *Hantumbuizen* (F): Toren Herv. Kerk. — *Harderwijk*: Vispoort; Vismarkt 16-18. — *Hardinxveld*: Binnendam 6-8. — *Harlingen*: Grote Bredeplaats 7; Herenwaltje 10-12; Lanen 12-14; Noorderhaven 87. — *Hattem*: Reconstructie Kerkplein; Kerkstraat 27; Ridderstraat 3. — *Havelte*: Dorpsstraat 27. — *Heenvliet*: Kerkweg 2. — *Heilo*: Rijkstraatweg 264. — *Herkingen*: Korenmolen de Dankbaarheid. — *'s Hertogenbosch*: Binnendieze (proefvak); Kerkstraat 18; Lange Putstraat 16. — *Hindeloopen*: Toren Herv. Kerk; Hellingloods. — *Hinham*: Graafseweg 102-104. — *Huizinge*: Marialaan 2. — *Hoogwoud*: Korenmolen de Lastdrager. — *Hoorn*: Remonstrantse Kerk; Grote Oost 88. — *Horst* (Lb): Kapel Afhangweg 11; Kapel St. Annaweg 30; Gastendonkstraat 38. — *Hulsberg*: Putweg 18, 20. —

Katwijk: Koningshof. — *Kloetinge*: Geerteplein 3. —

Leerdam: Diefdijk 47. — *Leiden*: Assendelfts-hofje; Doelengracht 6; Pieterskerkhof 4; Steenschuur 11. — *Lekkum*: Bullemolen. — *Lexmond*: Lekdijk 1. — *Lienden*: Molen Dorpspolder De Marsch. — *Linne*: Huis Ravenburg. — *Lochem*: Herv. Kerk (onderzoek). —

Maarssen: Schippersgracht 15. — *Maasland*: Commandeurshof 1-2. — *Maastricht*: Abtstraat 24; Bredestraat 29; Cörversplein 12; Kleine Looiersstraat 7; Markt 53-55; Tongersestraat 64; Wijkersmedenstraat 3-5; Hoeve Vaeshartelt. — *Marken*: Grote Werf 18. — *Marrum* (F): Molen waterschap Wester-Nijkerk. — *Mechelen*: Hoofdstraat 53; Hurpescherweg 4. — *Megen*: Torestraat 3. — *Meliskerke*: Valkenburgstraat 3. — *Middelburg*: Dam 34, 67; Damplein 17; Koevoortstraat 3; Kuiperspoot 1-25; Londensekaai 1-5; Nieuwstraat 41-43; Seisstraat 13; Singelstraat 1-3; Zuidsingel 118. — *Midden-Beemster*: Korenmolen de Nachtegaal. — *Midwolda*: Orgel Herv. Kerk. — *Midwolde* (gem. Leek): Herv. Kerk en Toren. — *Monnickendam*: Zarken 12; Zuideinde 8. — *Monster*: Toren. — *Muiden*: Herv. Kerk. —

Naarden: St. Vitusstraat 38. — *Nederborst den Berg*: Kasteel. — *Neerloon*: Orgel R.K. Kerk. — *Nieuwe Pekela*: Tjadenstraat C. 91. — *Noorbeek*: Klompestraat 1. — *Nootdorp*: Herv. Kerk en toren. — *Nuenen*: Windkorenmolen. — *Nuth*: Kasteel Reimersbeek. —

Oirsbeek: Provincialeweg Zuid 37; Schoolstraat 12. — *Oldeberkoop* (F): Duivenslag. — *Oldenzaal*: Michgoriushuis. — *Oosterhout*: R.K. Pastorie. — *Oosterland* (Z): Herv. Kerk. — *Oostkapelle*: Huis Overduin. — *Oostwold* (G): Huningaweg 11. — *Oostwoud*: Toren Herv. Kerk. — *Ootmarsum*: Kerkplein 9-11. — *Orvelte*: Flintenweg 4. — *Oud-Aalden*: herbouw boerderij, afkomstig uit Dalerveen. — *Oudelande*: Consistorie Herv. Kerk. — *Oude Pekela*: Korenmolen de Onrust. — *Oudeschoot* (F): Herv. Kerk. — *Oudewater*: Luidklok; Havenstraat 14. — *Oudkarspel*: Herv. Kerk. — *Ouwkerk*: Ring 29. — *Ovezande*: Doopvont Herv. Kerk. —

Piaam (F): boerderij Buren 25. — *Pieterburen*: Toren. — *Poortugaal*: Herv. Kerk. — *Poortvliet*: Herv. Kerk. — *Poppingawier* (F): boerderij nr. 27. —

Raalte: Herv. Kerk. — *Ravenstein*: Omgrachting; Kol. Wilsstraat 11. — *Renswoude*: Herv. Kerk. — *Roggel*: R.K. Kerk. — *Rolde*: Windkorenmolen. — *Rolduc*: Seminarie. — *de Rijp*: Rechtstraat 5. — *Rijswijk* (N.Br.): Het Slot. — *Saaksum* (G): Toren. — *Saisenheim*: Herv. Kerk. — *Schermerhorn*: Ondermolen K Schermeer. — *Scherpenisse*: Herv. Kerk en Toren. — *Scheveningen*: Orgel Herv. Kerk. — *Schiedam*: Ruïne Mathenessc. — *Schiernonnikoog*: Lange-streek 100, 104; Middenstreek 26, 68. — *Sel-*

lingen: Borgerweg 3. — *Silvolde*: Herv. Kerk. — *Sint Philipsland*: Windkorenmolen. — *Sittard*: Markt 20; Ophovenhof. — *Sleen*: Achterste Erm 2. — *Sommelsdijk*: Kerkstraat 11-13. — *Spaarndam*: Haarlemmersluis. — *Susteren*: R.K. Kerk. —

Terschelling: Formerum 103. — *Texel*: Kogerstraat 11; de Ruitenstraat 117; 0-21; 0-108a. — *Thesinge*: Windkorenmolen. — *Tholen*: Hoogstraat 1-3. — *Tilburg*: Hasseltse Kapel. — *Tjerkgaast*: Toren Herv. Kerk. — *Tricht*: Toren Herv. Kerk. — *Twisk*: K 84, 108, 199, 201. —

Ubach over Worms: Marktstraat 53. — *Udenhout*: Kasteel Strijdhoeve. — *Uithuizen*: Windkorenmolen. — *Uithuizermeeden*: Toren Herv. Kerk. — *Usquert*: Westerhuisheerd. — *Utrecht*: Werfmuren; Stadhuis; Lijnmarkt 41; Nieuwegracht 159. —

Valkenburg (Lb): St. Nicolaaskerk; Kasteel Oost. — *Varsseveld*: Herv. Kerk. — *Veere*: Markt 25; Oudestraat 19. — *Venlo*: Minderbroederskerk. — *Vledder*: De Hoek 5; Kerkhoflaan 5. — *Vleuten*: Orgel Herv. Kerk. — *Vlissingen*: Oranjemolen; Molenstraat 41-43-47. — *Vollenhove*: Kerkplein 12. — *Voorburg*: Herenstraat 51. — *Vrijhoeve-Capelle*: Huis Zuidewijn. —

Warffum: Toren Herv. Kerk. — *Warmond*: Molen polder Boterhuis. — *Wassenaar*: Plein 12; Rijksstraatweg 396. — *Wateringen*: Korenmolen Windlust. — *Wemeldinge*: Dorpsstraat 29, 75; Kerkevate. — *Wervershoof*: Korenmolen de Hoop. — *West-Terschelling*: Strijper Kerkhof; Burg. Mentzstraat 7-9; Molenstraat 24. — *Weurt*: Waalbandijk 11. — *Winsum* (G): Bellingeweer 10-12. — *Winterswijk*: Bossesteeg 2; Huppel F 34; Kotten H 88. — *Wirdum*: Spinnepkopmolen Barrahüs. — *Witmarsum*: Menno Simonshuis. — *Wittem* (Lb): Kasteelboerderij. — *Wolphaartsdijk*: Westkerkepolder 4. — *Wommels*: Herv. Kerk. — *Woubrugge*: Hosangweg 3. — *Wouw*: de Oude Pastorie. — *Wychen*: Ravesteinseweg 2. — *Wylre*: Beertsenhoven 3. —

IJlst: Boerderij Uilenburg; Eegracht 45. — *IJsselstein*: IJsselstraat 1. —

Zaandijk: Stadhuis (burgemeesterskamer). — *Zaltbommel*: Gasthuisstraat 24. — *Zierikzee*: Meelstraat 54; Oude Haven 10. — *Zuidwolde* (G): Toren Herv. Kerk. — *Zuiphen*: Wijkervoort en stadsmuur; Nieuwstraat 10; Vaaltstraat 6; Zaadmarkt 95. — *Zwaag*: Herv. Kerk. — *Zwolle*: Stadsmuur (2de fase); Heinoeseweg 18; Kamperstraat 40; Melkmarkt 58; Papenstraat 5; Thorbeckegracht 17, 21; Waterstraat 79-83.

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

- *Museum Flebite*. De Apotheek in de loop der eeuwen

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Drie ontwerpers uit de Art Nouveau 25 maart-28 mei
— *Stedelijk Museum*. Ontworpen in de 19de eeuw. Functionele vormgeving in de vorige eeuw -2 april
— *Historisch Museum*. Amsterdam die kleine stad -28 mei

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Kostelijkheden uit de 18de eeuw

BERN

- *Kunstmuseum*. Piet Mondriaan -9 april

BONN

- *Rheinisches Landesmuseum*. Haagse School

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Messen en vorken uit de eigen collectie 16de-18de eeuw -3 april
— Vorsten en muziek -28 mei

DRESDEN

- *Albertinum-Klingersaal*. Tekeningen uit de Ermitage te Leningrad — coll. Brühl -16 april

DUSSELDORP

- *Kunstmuseum*. Romantiek en Biedermeier, tekeningen en aquarellen -4 april

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Keuze uit de eigen collectie grafiek en tekeningen

HOORN

- *St. Jansgasthuis 1563* (de Boterhal). Merklappen in Hoorn 25 maart-23 mei

LEIDEN

- *De Lakenhal*. Uit bagger geborgen. Bodemvondsten -3 april

LONDEN

- *British Museum*. Schatten van Toet-Anch-Amon 29 maart-29 sept.
— *Victoria and Albertmuseum*. Vlaamse tekeningen uit de collectie F. Lugt -26 maart

NIJMEGEN (Berg en Dal)

- *Afrika Museum*. Negercultuur uit West-Afrika -1 april

OTTERLOO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Weer geopend

PARIJS

- *Orangerie des Tuileries*. Vincent van Gogh -10 april

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. Tabakorama. 500 jaren tabak -15 april

VENLO

- *Cultureel Centrum*. Constant Permeke -17 april

MEDEDELINGEN

VACATURES

JOHANNESBURG (Zuid-Afrika)

Bij de Randse Afrikaanse Universiteit kan worden geplaatst een

LECTOR of SENIOR LECTOR

belast met het geven van onderwijs aan studenten in de kunstgeschiedenis en de organisatie en coördinatie van het studieprogramma.

Aanvang van dienst 1 augustus 1972 of zo spoedig mogelijk daarna.

Honorering volgens opleiding en ervaring.

Salarisschalen: Lector van R 4800 × 300-6900

Senior Lector van R 6300 × 300-8100

De aanstelling is tijdelijk en voor twee jaar. De Universiteit vergoedt alle redelijke kosten in verband met de heen- en terugreis voor de benoemde en zijn gezin. Een vaste aanstelling zou bij afloop van de termijn overwogen kunnen worden.

Sollicitaties van afgestudeerden in de Kunstgeschiedenis (ten minste doctoraal of gelijkwaardig examen en bij voorkeur met hoofdvak architectuur en/of Toegepaste Kunst) worden voor 31 maart a.s. ingewacht bij de

Universiteitsvertegenwoordiger

Keizersgracht 141, Amsterdam.

Men schrijve aan bovengenoemd adres ook voor nadere inlichtingen.

UTRECHT

Bij de sector monumentenzorg van de afdeling gebouwen en monumenten van Openbare Werken kan worden geplaatst

EEN STAFMEDEWERKER

die in hoofdzaak zal worden belast met:

- a. incidentele studies en onderzoeken op het gebied van de restauratie;
- b. het onderhouden van contacten met hen die betrokken zijn bij particuliere restauraties, waarin begrepen het voeren van besprekingen met opdrachtgevers, architecten en aannemers;
- c. het berekenen van de subsidiebedragen en het controleren van de rekeningen;
- d. het begeleiden van restauraties in de uitvoeringsfase;
- e. het toetsen van bouwaanvragen, die betrekking hebben op monumenten en in verband daarmee het bijwonen van de vergaderingen van de bebouwingscommissie.

Gegadigden dienen in het bezit te zijn van een diploma h.t.s. (bouwkunde) of gelijkwaardig. Tevens dient over ervaring op het gebied van restauratie van monumenten te worden beschikt.

Het salaris zal — afhankelijk van opleiding en ervaring — liggen tussen *f* 1.155.— en *f* 2.102.— per maand.

Geboden wordt: 6½% vakantietoelage; AOW/AWW-premie voor rekening van de gemeente; opname in het I.Z.A. (ambtenaren ziektekostenregeling); verplaatsingskostenverordening vindt zonodig toepassing; gunstige studiekostenregeling.

Sollicitaties met uitvoerige inlichtingen omtrent levensloop, opleiding, e.d. met vermelding van nr. 1376 C in de linkerbovenhoek en een recente pasfoto te zenden aan de Hoofddirecteur van Openbare Werken, Ravellaan 96 te Utrecht.

ADRESWIJZIGING

NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

Het nieuwe adres van de Nederlandse Museumvereniging is: p.a. Mauritshuis, Korte Vijverberg 8, Den Haag.

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP ZATERDAG 19 FEBRUARI 1972 IN KERK VAN DE DOOPSGEZINDE GEMEENTE TE DEVENTER

De presentielijst is getekend door 69 leden en introducés. De voorzitter, dr. ir. C. L. Temminck Groll, opent de vergadering en verwelkomt met name mr. J. D. Chr. de Vries, die het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk vertegenwoordigt.

Naar aanleiding van de notulen van de algemene ledenvergadering, die op 18 juni 1971 te Middelburg is gehouden, vraagt de heer W. F. Jansen of de daarin genoemde contactcommissie Monumentenzorg reeds tot stand is gekomen. Prof. Peeters antwoordt dat deze commissie nog niet is geformeerd, omdat enkele deelnemende verenigingen bezwaar hadden tegen de formulering van de stichtingsakte. Er zal een nieuw ontwerp worden gemaakt. Voorts vraagt de heer Jansen of de heemkundige kringen in Brabant, waarvan hij destijds een lijst met adressen heeft overgelegd, reeds door het bestuur zijn benaderd. De voorzitter zegt dat het de bedoeling is, op deze kringen een beroep te doen bij het organiseren van kleine, informele, locale excursies, zoals hij in zijn in het *Nieuwsbulletin* van januari 1972 geplaatste „oproep” heeft uiteengezet.

Nadat de secretaris heeft verklaard dat het bestuur de betekenis van de huidige vergadering niet zó groot acht, dat een perscommuniqué daarover noodzakelijk is, worden de notulen ongewijzigd vastgesteld.

Onder de ingekomen stukken zijn berichten van verhindering van de bestuursleden Beltjes, Kalf en Korf. De voorzitter vertolkt aller gevoelens, wanneer hij de heer Korf een spoedig geheel herstel toewenst.

De secretaris verwijst naar de door de ledenvergadering te Middelburg aan het bestuur verleende machtiging tot verhoging van de jaarlijkse contributie over te gaan, indien zulks voor een goede financiering van het *Bulletin* noodzakelijk zou zijn. Deze noodzaak is inmiddels wel gebleken. Mitsdien wordt besloten tot wijziging van artikel 2 van het Huishoudelijk Reglement in dier voege, dat van 1 januari 1972 af natuurlijke personen een jaarlijkse contributie be-

talen van f 25.—; rechtspersonen en instellingen zonder rechtspersoonlijkheid van f 35.—; natuurlijke personen, tevens lid van de Nederlandse Museumvereniging, van f 15.—; studenten, enz. van f 10.—.

De penningmeester zet uiteen dat de behandeling van de financiële stukken, die vroeger steeds in de zomervergadering plaats vond, enige jaren geleden op verzoek van het ministerie in verband met het jaarlijks aan de K.N.O.B. te verlenen voorschot op het uit te keren subsidie naar de wintervergadering is verplaatst. Nu met ingang van 1972 de subsidiëring op een andere wijze zal plaats vinden, is de noodzaak van de behandeling van de financiële jaarstukken in de wintervergadering vervallen. Spreker zou er op willen aandringen, terug te keren naar de normale gang van zaken, zodat in de a.s. zomervergadering zowel het jaarverslag van de secretaris als dat van de penningmeester te beluisteren zal zijn. De vergadering kan zich daarmee verenigen. Op een vraag van de heer Jansen, of het jaarlijks subsidie aangepast wordt aan de geldontwaarding, moet de penningmeester helaas ontkennend antwoorden.

Bij de rondvraag deelt de voorzitter iets mede over de activiteiten van de commissie voor de buitenplaatsen, alsmede over de voorgenomen „regionale” excursies. De eerste suggesties hiervoor zijn al bij de secretaris ingekomen; voor tijdige aankondiging in het *Nieuwsbulletin* zal worden gezorgd.

Prof. Terwen vraagt of de voortzetting van de uitgave van het Repertorium verzekerd is. De voorzitter antwoordt dat de samenstelster van deel IV, Mejuffrouw Kossmann, de voorbereiding van deel V ter hand heeft genomen. Prof. Terwen geeft in overweging, indien Mejuffrouw Kossman haar werkzaamheden onverhoopt zou willen beëindigen, een beroep te doen op de verschillende kunsthistorische instituten.

De heer E. Jans vraagt naar de voortgang van de aanwijzing van de beschermde stads- en dorpsgezichten. De heer De Vries antwoordt dat tot

op heden in totaal 121 beschermde gezichten zijn aangewezen. In dit verband wijst spreker op de aanhangig gemaakte wijziging van de Monumentenwet, die beoogt de bescherming van een dergelijk gezicht reeds te doen ingaan op het moment, dat van de voorgenomen aanwijzing is kennis gegeven. Voorts deelt de heer De Vries mede dat binnenkort een televisie-spot van enkele minuten over monumentenzorg te verwachten is. Tenslotte merkt de heer De Vries op, dat het in de bedoeling ligt van het Ministerie aan de contactcommissie Monumentenzorg een bescheiden subsidie te verlenen.

De heer H. Janse is ongerust over de steeds toenemende omvang van de in het *Nieuwsbulletin* gepubliceerde rubriek *Archeologisch Nieuws*. De voorzitter is ook van mening dat enige beperking in de maandelijkse mededelingen van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek wel onvermijdelijk zal zijn; in elk geval mag deze overvloed van kopij niet ten koste gaan van de voor artikelen over monumenten beschikbare plaatsruimte. De heer Franken zou juist de rubriek *Monumentennieuws* wat willen uitbreiden. De voorzitter steunt deze gedachte; hij doet een beroep op de architecten van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, hiervoor de nodige kopij te leveren.

De heer E. Jans informeert naar de mogelijkheid van plaatsing van de 19de-eeuwse gebouwen op de monumentenlijst. Prof. Peeters antwoordt dat de inventarisatie van deze gebouwen thans in volle gang is, omdat men — alvorens tot aanvulling van de bestaande monumentenlijsten over te gaan — eerst over een overzicht dient te beschikken, wat uit die periode in den lande aanwezig is.

De heer Bardet heeft met instemming kennisgenomen van het door het bestuur opgestelde request van oktober 1971. Hij vraagt wat het bestuur nu verder gaat doen. De voorzitter ant-

woordt dat bepaalde, in dat request aangeroerde aspecten nader zullen worden uitgewerkt. De heer Bardet zou gaarne zien dat de Bond zich opnieuw tot het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk wendt teneinde te pleiten voor het inslaan van een andere koers ten aanzien van de monumentenbescherming. De heren Kruger en Jansen vallen de heer Bardet bij. Prof. Peeters wijst er op dat het de Bond ontbreekt aan de mogelijkheid, een zekere georganiseerde pressie op het Ministerie uit te oefenen en hieraan de nodige publiciteit te wijden. Hier ligt naar zijn mening een taak voor de op te richten contactcommissie. Op voorstel van de heer Wijdooge wordt besloten dat het bestuur in een brief de aandacht van de Staatssecretaris van CRM in het bijzonder zal vragen voor de voortschrijdende werkloosheid onder de bij de restauraties van monumenten betrokken vaklieden.*

De voorzitter sluit dan de vergadering.

Het kerkgebouw van de Doopsgezinde gemeente in het Penninckshuis aan de Brink was tot de laatste plaats bezet, toen de voorzitter 's morgens om half elf de bijeenkomst opende. Hij heette in het bijzonder welkom de Burgemeester van Deventer, mr. N. Bolkestein, en de architect van de gemeentelijke dienst van Openbare Werken, de heer H. F. A. Rademaker. Het speet hem te moeten mededelen dat de gemeente-archivaris, dr. A. C. F. Koch, wegens ziekte niet in de gelegenheid zou zijn, zijn aangekondigde causerie met lichtbeelden over de ontwikkeling van de stad Deventer te houden. In zijn plaats schetste de voorzitter globaal de groei van deze oude nederzetting, waarna burgemeester Bolkestein spontaan iets over zijn stad en de aanpak van de restauraties vertelde.

De heer Rademaker ging vervolgens dieper op de bij deze restauraties aan de dag tredende pro-

* De tekst van deze onder dagtekening van 1 maart 1972 verzonden brief luidt als volgt:

„De leden van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, in vergadering bijeen te Deventer, achten het noodzakelijk — met alle begrip voor de zorgelijke economische toestand — hun ernstige verontrusting uit te spreken over het door de Regering gevoerde beleid ten aanzien van het Nederlandse monumentenbezit.

Door de onmogelijkheid in de komende jaren subsidies toe te zeggen, zelfs niet in de meest dringende noodzakelijke restauratie, zal een snelle achteruitgang van dit monumentenbezit optreden met als gevolg een

verslechtering van het leefmilieu.

Behalve ten aanzien van de punten, welke door het bestuur van de Oudheidkundige Bond werden aangevoerd in het rapport van oktober 1971, zijn zij thans in het bijzonder verontrust over de voortschrijdende werkloosheid onder de gespecialiseerde bouwvakkers, architecten en alle bij het restaureren betrokken vakmensen. Met veel zorg, tijd, moeite en kosten verworven vakkennis dreigt op deze wijze onrendabel te worden.

Zij verzoeken dringend op korte termijn die maatregelen te nemen, die aan deze noodtoestand een einde kunnen maken”.

blemen in. Het unieke van de regeneratie van het Bergkwartier is, dat daar geconcentreerd wordt gerestaureerd. Het gaat niet om enkele los van elkaar staande historische huizen, maar om het behoud van een compleet straatbeeld. De n.v. Bergkwartier heeft met het verhuren van de gerestaureerde panden geen moeite; het aantal gegadigden overtreft dat van de beschikbare huizen. In het Noordenbergkwartier is men nog niet zover; voorlopig beperkt men zich daar tot de restauratie van enkele individuele panden (het Klooster; het huis Noordenbergstraat 9, het toekomstige speelgoedmuseum) in afwachting van de plannen voor de regeneratie van deze wijk.

Het gezelschap werd daarna in groepen verdeeld, die onder deskundige leiding een wandeling

maakten naar het Noordenbergkwartier, waarbij de zojuist gereed gekomen restauratie van een gedeelte van het Klooster (het v.m. Buiskenhuis van de Zusters des Gemeenen Levens) veel aandacht kreeg. Teruggaande naar de Doopsgezinde kerk bracht men nog een bezoek aan de Grote- of St.-Lebuinuskkerk.

Na de lunch ving de wandeling naar het Bergkwartier aan. Zowel aan de Bergkerk, waarvan de restauratie in volle gang is, als aan tal van gerestaureerde huizen aan de Bergstraat, Rijkmanstraat en Menstraat en de bijbehorende binnenterreinen werd aandacht geschonken. Tegen vier uur kwamen de leden weer op de Brink aan voor de vergadering in de Doopsgezinde kerk.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GELDERLAND

Eibergen. In de ruilverkaveling Rekken vond de heer H. G. Schepers te Eibergen in een nieuwe sloot een groot aantal overwegend kleine scherven van uit de IJzertijd daterend aardewerk. De vindplaats ligt op een terreinhoogte in het stroomgebied van de Berkel, vlak ten westen van Rekken. De vondsten zijn gesitueerd in een 0.15 m dik grijs tot donkergrijs, ten dele nat humeus niveau. Behalve de scherven wijzen ook enige sporen op de aanwezigheid oudtijds van de mens.

Belangwekkend is de constatering dat het niveau is afgedekt door een ca. 0.15 m dikke steriele laag zand, welke de indruk wekte van een overstuiving afkomstig te zijn. Op deze laag rust tenslotte een tot 1.00 m dik pakket bruine oude landbouwgrond.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ede. Sedert september 1968 en gedurende het jaar 1969 zijn door dr. C. Franssen te Bennekom talrijke aardewerkscherven verzameld in en naast een kuil, door jongens in het bos bij zijn woonplaats gegraven. Met de hulp van de gebroeders P. en H. Houben te Nederweert-Eind (Limburg) heeft de heer Franssen zich veel moeite getroost de scherven uit het losgeworpen zand te vergaren.

Alle scherven zijn van één in omvang zeer beperkte plaats afkomstig. Uit een totaal aantal van ongeveer 1500 stuks zijn enkele grotere fragmenten opgebouwd. Hieruit bleek dat het tenminste een zestal potten betrof, alle van grote afmetingen. Het aardewerk heeft overwegend een dikte van 7-9 mm. De klei is verschaald met kwartsgruis. De wanden zijn doorgaans enigszins glad afgewerkt. Het aardewerk is in een afwisselend oxyderend en reducerend milieu gebakken; het baksel is tamelijk zacht. De wanden lopen steeds geleidelijk uit in een eenvoudige naar binnen neigende rand, waardoor de indruk wordt gewekt, dat het hier om tonvormige potten gaat.

In een geval is de verticale Hals/rand-partij echter wel duidelijk afgezet tegen een bolle schouder; op deze schouder is een viertal verticale worstoren aangebracht. Het is deze pot, waarvan de hoogte in reconstructie ca. 55 cm bedraagt, bij een grootste diameter op halve hoogte van ongeveer 42 cm, die de gedachten aangaande datering en culturele toewijzing van deze aardewerkvondst doen uitgaan naar een onbestemde midden-neolithische groep, waarbij voorlopig aan de tradities van b.v. SOM, Horgen e.a. herinnerd kan worden.

Naast het aardewerk zijn slechts enkele brokken steen en een fragment vuursteen aangetroffen. De heer Franssen deelde nog mee,

dat verscheidene andere kuilen in de directe omgeving zijn gegraven, steeds echter zonder een enkele vondst op te leveren.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Wijk bij Duurstede. Reeds sedert enkele jaren wordt door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek een grootscheepse opgraving uitgevoerd op het terrein van de oude Dorstad, vlak ten noorden van de tegenwoordige stad Wijk-bij-Duurstede. Hoewel de aange troffen sporen van de oude nederzetting zeer belangrijk zijn en duizenden voorwerpen werden aangetroffen, is de oogst aan munten tot nu toe bijzonder klein geweest. Van de enkele tientallen munten, die alle afzonderlijk zijn aangetroffen, bleek het merendeel nog van Romeinse of laat-middeleeuwse oorsprong; munten uit de bloeitijd van Dorstad, de Merovingische en Karolingische tijd, bleven een uitzondering, al kwamen enkele zeer bijzondere stukken te voorschijn.

Thans is echter voor het eerst een werkelijke schatvondst aan de dag gekomen: 25 zilveren penningen (denarii) uit de tijd van koning Pippijn de Korte (754-768). Zij zijn deels goed bewaard, enkele zijn — zoals speciaal bij Karolingische munten veel voorkomt — sterk aangetast door corrosie; enkele kleine fragmentjes wijzen erop dat de schat oorspronkelijk iets omvangrijker geweest kan zijn. Van de 25 munten vertonen 23 de naam van Pippijn, waarboven of waaronder een francisca of strijdbijl.

Reeds vroeger is aannemelijk gemaakt — al is deze hypothese niet onbestreden gebleven — dat deze munten met strijdbijl te Dorstad zijn geslagen. Deze vondst zou daarvoor een nieuwe bevestiging kunnen zijn. De beide andere stukken stammen uit dezelfde regeringsperiode; een vertoont eveneens de francisca, de andere een stervormig ornament dat wel aan Maastricht is toegeschreven.

Een zo vroeg te dateren vondst van Karolingische denarii is tot nu toe noch in ons land, noch elders in Europa voorgekomen, al zijn munten van dit type wel op verschillende plaatsen afzonderlijk gevonden. De weinige andere vroege vondsten bestaan alle uit munten van Pippijn en van zijn zoon Karel de Grote en zijn dus later te dateren.

Koninklijk Penningkabinet, 's-Gravenhage (H. E. van Gelder).

NOORD-BRABANT

Asten. Bij het gehucht Belgeren vond onze correspondent P. A. Derks een concentratie van mesolithische vuursteenartefacten en afslag.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eersel. Op een hoge akker langs de oostkant van de Kleine Beerze bij de Vriezevoorten vond onze correspondent G. H. Fonteyn een kernstuk, afslag en een fragment van een slijpsteen. Niet ver hier vandaan op hetzelfde akkercomplex vond hij reeds urnscherven en ook vuursteenartefacten uit het Mesolithicum (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1968, *45 en 1969, *113).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Langs de Geyzenrooische Zegge ontdekte onze correspondent P. A. Derks een concentratie van vuursteenafslag, die mogelijk uit het Mesolithicum dateert.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Gemert. Onze correspondent P. A. Derks vond twee concentraties mesolithische vuursteenartefacten en afslag. De eerste lag ten westen van de Mortel en de andere ten zuid-westen van Boekeind.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Bij het bouwrijp maken van een perceel werd een drinkwaterput aangetroffen, die vervaardigd was van een eikestam, die in vier delen was gespleten, vervolgens uitgehold en daarna weer aan elkaar gelast.

De binnendiameter bedroeg ongeveer 70 centimeter. Daar geen scherven werden gevonden, was de put moeilijk dateerbaar. Hij zal echter niet uit de prehistorie stammen, want de onderzijde bleek vlak gezaagd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Goirle. Onze correspondent R. M. Peeters wist te achterhalen dat in 1943 door de gebroeders Roosen twee gouden Romeinse munten werden gevonden, die werden verkocht aan een juwelier te 's-Hertogenbosch. Hij zal proberen nog nadere gegevens te verkrijgen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Heeze. Bij de Nieuwe Hoeve vond onze correspondent P. A. Derks de top van een vuurstenen bijl.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Leende. Nabij de Achelse Kluis ontdekte onze correspondent P. A. Derks een concentratie vuursteenartefacten en afslag. Waarschijnlijk moet de vondst in het Mesolithicum gedateerd worden. Er waren echter te weinig gidsartefacten om dit met zekerheid te bepalen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Ten oosten van de Hollestraat ontdekte onze correspondent P. A. Derks een concentratie van mesolithische vuursteenartefacten en afslag.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Nabij de Renhoeve vond onze correspondent P. A. Derks een klein fragment van een glanzend gepolijste vuurstenen bijl. Er was nog te zien dat de bijl in facetten was geslepen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Maarheeze. Onze correspondent H. C. Kuenen vond in de heide van Soerendonk in de omgeving van Schepsel een concentratie artefacten en afslag der Tjongercultuur.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Onze correspondent P. A. Derks ontdekte langs de zuidrand van het Goor dicht bij elkaar drie concentraties van vuursteenartefacten en afslag. Minstens een en waarschijnlijk alle drie behoren zij tot de zuidelijke variant van de Tjongercultuur.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. In de laatste maanden van 1970 werd een begin gemaakt met de ontgroning van een akkercomplex dat zich over verscheidene percelen uitstreckte. Reeds bij de aanvang werden in de eerste werksleuf door P. Wiro Heesters enige kringgreppels waargenomen. Nadat hij een begin had gemaakt met het in tekenen der bodemsporen kreeg het onderzoek in december een meer officieel karakter doordat ook de Kon. Ned. Heidemaatschappij werd ingeschakeld. De dagelijkse leiding bleef voorlopig nog grotendeels bij P. Wiro Heesters omdat ondergetekende, bezig met het onderzoek van een Merovingisch grafveld te Veldhoven, slechts nu en dan ook in St.-Oedenrode aanwezig kon zijn. Ook toen het onderzoek te Veldhoven beëindigd was kon steeds worden gerekend op de hulp van P. Wiro Heesters. De opgraving duurt nog steeds voort hoewel met onderbrekingen, omdat niet in alle per-

celen van het complex oudheidkundige bodemsporen worden aangetroffen.

Tot nu toe werden 46 kringgreppels bloot gelegd. Deze hebben voor een gedeelte een onderbreking aan de oostzijde. Wijst dit reeds op een datering van de Late Bronstijd tot in de Vroege IJzertijd, ook het type en versiering der urnen komen hiermee overeen. Het aantal gave urnen is echter gering. Dit is het gevolg van middeleeuwse ontginningsactiviteiten die duidelijk aantoonbaar zijn door talrijke egalitatiewerkzaamheden uit die tijd.

Uit welke periode deze ontginningen stamden werd duidelijk, toen in de westelijke hoek van het terrein sporen van een middeleeuwse nederzetting aan het licht kwamen.

Behalve een viertal drinkwaterputten kwamen er talrijke paalsporen voor. Hieruit kon o.a. een plattegrond van een woning worden gereconstrueerd. De wanden van het gebouw vormden geen zuivere rechthoek maar waren enigszins gebogen als een afgeknotte scheepsvorm. De afmetingen bedroegen ongeveer 15 bij 9 meter. Deze breedte moet met zware balken overspannen zijn geweest, want middenpalen werden niet aangetroffen. De dakrand werd gesteund door zeer zware eiken palen die ruim een meter diep in de bodem waren ingegraven en waarvan soms nog houtresten aanwezig waren, zodat de dikte der palen kon worden gemeten. Langs de westelijke lange wand was zelfs een dubbele palenrij aangebracht.

Het aardewerk, dat in de drinkwaterputten en op het voormalige maaiveld werd aangetroffen, bestond uit kogelpotten en Vroeg-Pingsdorf, gedeeltelijk op de draaischijf vervaardigd en gedeeltelijk uit de hand gemaakt.

De gebouwen moeten in gebruik zijn geweest ongeveer tussen het jaar 1000 en 1200. Vanaf de gebouwen en drinkwaterputten waren talrijke greppels gegraven, die afvloeiden naar een laag gelegen perceel in het westen, dat vroeger misschien een ven is geweest.

Tussen de kringgreppels van het urnenveld werden ook talrijke sporen aangetroffen van bewoning gedurende het Mesolithicum. Hierbij werden enkele merkwaardige met palen omgeven hutkommen gevonden. Het onderzoek van deze mesolithische sporen werd geheel uitgevoerd door P. Wiro Heesters die intussen ook reeds het verslag heeft gepubliceerd in het tijdschrift *Brabants Heem*, 1971, 94-115.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Bij het gereedmaken van een bouwterrein op Tartwijk trof P. Wiro Heesters een groot aantal paalkuilen aan en allerlei door elkaar lopende greppels (geen kringgreppels). Enkele scherven die hij vond, waren van prehistorisch, grof gemagerd aardewerk (Drakestein?).

Er was geen gelegenheid een nader onderzoek in te stellen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Riethoven. Onze correspondent J. H. C. Biemans vond enkele scherven met wikkeldraadversiering op een perceel waar hij in 1970 enige tientallen neolithische vuursteenartefacten aantrof (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1970, *70). De dwarsstreepjes van de wikkeldraadversiering zijn zeer regelmatig aangebracht en liggen dicht bij elkaar (ongeveer een millimeter).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Someren. Nabij Hoenreboom vond onze correspondent P. A. Derks een concentratie van mesolithische vuursteenartefacten en afslag.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Veen. De heer M. Timmermans vond achter zijn huis in een moeras, „de Overlaet” genoemd, een ongeglazuurde kan met één oor en uitgeknepen voet. De kan dateert uit de periode 1225-1280 volgens A. Bruijn Periode III (A. Bruijn, „Die Mittelalterliche Keramische Industrie in Süd-Limburg”, *Berichten R.O.B.*, 1962-1963, 357-459, zie tabel op blz. 256).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Vessem. De heer Van der Heyden uit Bergeijk, uitvoerder bij de werkzaamheden aan het recreatiepark in het Knegsels Heike, meldde via onze correspondent H. C. Kuenen de vondst van een drinkwaterput vervaardigd van een uitgeholde eikestam met een diameter van ruim een meter.

De stam, die voor het uithollen in vier delen was gespleten, werd na het uithollen weer aan elkaar gelast door naast de lasnaden houten pennen te drijven in vierkante pengaten, waarvan deze pennen werden verbonden met twijgen van de waterwilg. Door gebrek aan scherven was datering niet mogelijk.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Onze correspondent P. A. Derks ontdekte een concentratie vuursteenafslag waarbij echter geen duidelijke gidsartefacten voor datering. Het is niet uitgesloten dat de vondsten behoren tot de Ahrensburgcultuur, gezien het feit dat

in de naaste omgeving reeds drie vindplaatsen uit deze periode bekend zijn. De heer Derks was zo verstandig om het probleem niet met de schop op te lossen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Op een akker ten noorden van Hoogcasteren vond onze correspondent G. H. Fonteijn Romeins en inheems aardewerk waarbij ook fragmenten van spinklosjes en twee kleine bollen van gebakken leem.

Verder ook een Merovingische scherf met rolstempelversiering.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Nederweert. Onze correspondent P. A. Derks ontdekte drie oppervlakteconcentraties van waarschijnlijk mesolithische vuursteenafslag. Een der vindplaatsen ligt ten noorden, een andere ten zuiden van de Kievitsloop. De derde langs de Laarderheideweg.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Rimburg. In oktober 1971 werd een begin gemaakt met de normalisatiewerkzaamheden van de Worm. Reeds in een vroeg stadium bereikten men daarbij het punt, waar de Romeinse weg Tongeren-Keulen bij Rimburg dit riviertje kruiste. Aan de Duitse zijde van de Worm waren voor de Tweede Wereldoorlog de resten van een Romeinse brug gevonden alsmede een groot aantal grafstenen. Dankzij de medewerking van de Provinciale Waterstaat in Limburg, Dipl.-Ing. H. Nacken uit Heinsberg, en de Duitse aannemer is het gelukt in het betreffende gedeelte de werkzaamheden op de voet te volgen. Bijzonder veel hulp is daarbij verleend door de heren J. Linkens uit Merkelbeek, R. Riediger en M. Zavrtak uit Palenberg (Dld.).

Ca. 25 cm boven de onderkant van het nieuwe beekbed (81.32 + N.A.P.) stonden over een lengte van 5 m enkele zware houten palen (30 x 30 cm) meer dan 1.50 m diep in de grond; er tussen door stonden enkele kleinere paaltjes (15 x 15 cm). In de smalle zool van het beekbed (ca. 1.50 m breed) was het niet mogelijk een groter verband te onderscheiden. Wel bleken de palen na nauwkeurige inmeting in een lijn te staan met de plaats van de Romeinse brug op de Duitse zijde en het laatste punt aan de Nederlandse zijde, waar door prof. dr. H. Brunsting tijdens het onderzoek in 1947-1949 nog de Romeinse weg is vastgesteld. De

bovenzijde van het houtwerk reikte tot in een laag van verspoeld grind, löss en humeuze grond, die over grote afstand vermengd was met Romeins dakpanmateriaal, aardewerk en Nievelsteiner zandsteen. Van ca. 83.57 + N.A.P. (= maaiveld) tot ca. 82.00 + N.A.P. was dit alles door een homogeen schoon pakket löss afgedekt, dat duidelijk tot de na-Romeinse beekafzetting behoort.

Terwijl bij en tussen het houtwerk enkele steenblokken zonder verdere bewerking lagen, waaronder ook een blok blauwe hardsteen, werden 25 meter zuidelijker, waar geen houtwerk meer was, twee fragmenten van twee grafstenen/wijaltaren (resp. 52.5 x 33.5 x 15 cm en 37.5 x 35.5 x 18 cm) gevonden. Beide stenen, die zo sterk afgesleten waren, dat er geen spoor van een tekst meer te lezen was, zijn vervaardigd van Nievelsteiner zandsteen. De stenen zijn aan de bovenzijde van een lijst voorzien, waarboven aan weerszijden twee rollen gebeeldhouwd zijn. Op een van de stenen zijn nog op de bovenzijde vaag twee vruchten en op de zijkant een plantenmotief waar te nemen. Reeds eerder hadden de heren Riediger en Zavrtak twee fragmenten van het onderstuk van een zeer grote grafsteen gevonden (h. min. 0.73, br. 56, d. 19.5 cm).

Op de steen waren nog de volgende letters te lezen:

$$\begin{array}{c} \text{— T} \wedge \{ \dots \\ \text{F} \quad \text{E C} \end{array}$$

Tot de kleinere vondsten behoren een zeer sterk afgesleten t.s.-randscherf Chenet type 320 met onleesbare radstempelversiering, een t.s.-bodemscherf met radstempelversiering, een gevernist randfragment (R. Pirling, *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep*, 1966, type 56), een ruwwandige rand Pirling o.c. type 122 (midden 2de helft 4de eeuw), drie randen van kookpotten (Pirling o.c. type 105/106), waarbij o.a. een rand (Abb. 10) type b (nog 3de-eeuws) en een rand type h (1ste helft of midden 4de eeuw).

Van het hout is door dr. Hugot uit Aken een tweetal monsters ten behoeve van dendrochronologische datering genomen. Dit kan te zijner tijd houvast geven omtrent de ouderdom

van het hout, zodat dan ook over de functie iets naders gezegd zal kunnen worden.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

NOORD-HOLLAND

Oost (Texel). Bij het scheuren van oud grasland op perceel „Het Mottenland”, rechts van de weg tussen Oosterend en Oost, stiet de heer A. Brans (Oosterend) met zijn ploeg op zwaar steenwerk. Nader onderzoek bracht de bodem en enkele kleinere, minder goed te plaatsen fragmenten van een uit lichtrode zandsteen gehouwen rechthoekige sarcofaag aan het licht. De ongeveer 208 x 65 cm metende bodem is tamelijk ruw behakt en vertoont de gebruikelijke, tot afvoer van het lijkvocht dienende opening. De wand is aan een der korte zijden tot een hoogte van 10 cm (inwendig gemeten) bewaard gebleven en is daar in een kepervormig patroon gefrijnd. Het ontbreken van rondstaven in de hoeken maakt het mogelijk deze fragmenten toe te schrijven aan een sarcofaag van type II in de indeling van Martin (H. Martin, 1957: *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcofagen*). Dit type is historisch gedateerd in het midden van de 11de eeuw.

De geringe diepte, waarop de vondst werd gedaan (ca. 30 cm), de aanwezigheid van niet aan te passen fragmenten, het voorkomen van uitsluitend 18de-eeuws puin en scherfmateriaal op het geploegde terrein en het ontstaan van gegevens omtrent een Middeleeuwse vestiging ter plaatse maken waarschijnlijk dat de sarcofaagresten in secundaire positie werden aangetroffen. De bodem, die bij het op de ontdekking volgende transport in tweeën is gebroken, kon door het Texels Museum worden verworven.

Van Texel was reeds een sarcofaag bekend. Tijdens een onderzoek naar de vroegste, wel uit de 9de eeuw daterende, aanleg van de Hervormde Kerk in het nabijgelegen Oosterend werd een uit witte kalksteen gehouwen, trogvormige sarcofaag met langgerekt trapeziumvormig grondplan (Martin type IV) aangetroffen (H. Halbertsma, *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1971, *41).

R.O.B., Amersfoort (P. J. Woltering).

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

— *Museum Flebite*. De Apotheek in de loop der eeuwen

HOORN

— *St. Jansgasthuis 1563*. Merklappen in Hoorn -23 mei

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Drie ontwerpers uit de Art Nouveau-tijd (Dijsselhof, Lion Cachet en Nieuwenhuis) -28 mei
Jugendstil, Art Nouveau, Nieuwe Kunst
14 april-16 juli
- *Historisch Museum*. Amsterdam die kleine stad -29 mei

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Kostelijkheden uit de 18de eeuw
Honoré Daumier -28 mei
- *Academie van Bouwkunst*. De Stijl -28 april

ASSEN

- *Ontvangershuis*. De Vaart te Assen -13 mei

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Veiling-tentoonstelling
Vereniging van Handelaren in oude kunst
-19 april
- Vorsten en Muziek -28 mei

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Keuze uit de eigen collectie grafiek en tekeningen
- *Hallen* (Grote Markt). Van medicijnman tot medicus -2 juli

LONDEN

- *British Museum*. Schatten van Toet-Anch-Amon -29 sept.

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. 1001 jaar Walcheren
15 april-26 aug.

PARIJS

- *Louvre*. Le Cabinet de l'Amour de l'Hôtel Lambert -30 april
Architectonische ontwerpen en tekeningen, 15de-19de eeuw -5 juni

ROTTERDAM

- *Historisch Museum*. Rotterdam en Indië (o.a. 35 portretten van V.O.C.-bewindhebbers) -5 juni
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het Japan van de prenten

VENLO

- *Goltziusmuseum*. Schuttersgerei en zilver uit Noord- en Midden Limburg -30 april

VOORBURG

- *Museum Swaensteijn*. De topografie van Voorburg
Het rampjaar 1672 29 april-11 juni

MEDEDELINGEN

CONTRIBUTIEBETALING

De administrateur vestigt nogmaals de aandacht op de verhoging van de contributie: van 1 januari 1972 af gewone leden f 25.— per jaar, rechtspersonen en instellingen f 35.—, student-leden f 10.— en leden, tevens lid van de Nederlandse Museumvereniging, f 15.—.

De leden, die nog de oude bedragen hebben overgemaakt, wordt dringend verzocht de aanvullende contributie te gireren op postrekening nr. 140 380 ten name van de K.N.O.B. te Amstelveen.

VACATURE

TILBURG

Bij het Nederlandse Textiel-museum kan worden geplaatst een

MUSEUM-ASSISTENT(E)

De taak zal zijn: de ontvangst en rondleiding van bezoekers; assistentie bij de organisatie en inrichting van interne en externe tentoonstellingen, het demonstreren van spin- en weeftechnieken; het verstrekken van informatie aan belangstellenden.

Vereisten: bij voorkeur middelbare schoolopleiding, en/of diploma Academie voor industriële vormgeving of Sociale Academie C.W., Akte Ns of Nd, Textielhistorische belangstelling; praktische kennis der moderne talen, museumervaring strekt tot aanbeveling.

Salaris: maximaal f 1474.— bruto per maand. 6.5% vakantietoeslag. Premie AOW/AWW voor rekening van de gemeente. Spaarregeling (25% premie). IZA ziektenkostenregeling.

Brieven onder vermelding van T1, binnen 10 dagen te richten aan Directeur v. d. dienst Personeelszaken en Organisatie, Stadhuisplein 55 te Tilburg.

EXCURSIE HEUSDEN

Architect A. Peetoom is bereid op *zaterdag 20 mei* met belangstellenden de restauraties in Heusden kritisch te bekijken. Verzamelen om 14 uur ten stadhuize.

VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI

VERSLAG VAN DE JAARVERGADERING GEHOUDEN OP VRIJDAG 14 JANUARI 1972
TE GRONINGEN

De voorzitter begroet de aanwezige leden en de gasten, waaronder de rector magnificus van de Rijksuniversiteit Groningen en mr. F. Duparc van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Hij herdenkt de in het afgelopen jaar overleden leden van de vereniging: mevr. S. G. Willink-Steltman, in leven conservatrice van het Oranje Nassamuseum in Delft, de heren J. A. Emmens, hoogleraar te Utrecht, J. J. de Gelder, oud-directeur van het Prentenkabinet in Leiden en S. G. Gudlaugsson, directeur van het Mauritshuis in Den Haag. Hij memoreert ook het overlijden van Rudolf Wittkower, laatstelijk professor aan de Columbia University te New York.

De voorzitter betreurt, dat bij de bestuurswisseling in Amsterdam verleden jaar geen woord van dank en hulde werd gebracht aan de afgetreden voorzitter prof. dr. H. van de Waal. Hij wil deze fout herstellen en in zijn hartelijke dankzegging voor alles wat Van de Waal in de laatste jaren voor de vereniging heeft gedaan ook betrekken de andere leden van het afgetreden bestuur.

Met enkele woorden begroet hij de eerste spreker van de bijeenkomst professor Horst Janson, wiens lezing is getiteld „Life and death of the Avantgarde”. Na de lunchpauze wordt medege-deeld, dat de heer R. Kousbroek op het laatste ogenblik ervan heeft afgezien om zijn aangekondigde voordracht te houden. Het bestuur was zo gelukkig om dr. R. Steensma van het Instituut voor Liturgiewetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen bereid te vinden een lezing te houden over „Problemen omtrent de herinrichting bij de restauratie van kerken in de noordelijke provincies”. Zowel de lezing van professor Janson als ook die van dr. Steensma oogstten grote bijval.

Na de koffiepauze opent de voorzitter de huis-houdelijke vergadering. Hij zal deze keer afzien van een officiële jaarrede, maar aanknopen aan de laatste rede van professor Van de Waal, die het nieuwe bestuur met nieuwe taken heeft be-

dacht. Wij beseffen, dat onze vereniging aan het veranderen is en het bestuur heeft in een lange bestuursvergadering aan de vooravond van deze jaarvergadering getracht deze veranderingen te analyseren. In vroegere jaren had het bestuur in wezen geen andere taak dan de jaarvergadering voor te bereiden, de lezingen er voor en indien mogelijk excursies en bezoeken aan verzamelingen te organiseren.

Wij hadden de ambitie om de jaarvergadering van dit jaar een zeer nadrukkelijk wetenschappelijke opzet te geven door in secties verschillende kunsthistorische problemen te bespreken. Er was echter onvoldoende respons, zodat voorlopig van deze ambitieuze opzet moest worden afgezien. Blijkbaar heeft iedereen in eigen werkkring zoveel te doen, dat er onvoldoende sprekers en discussieiders voor de jaarvergadering beschikbaar waren.

Bij de werkzaamheden, die nu van de kunsthistorici gevergd worden, behoren ook die, welke men zou kunnen samenvatten onder de term sociale functie van de kunsthistoricus. In de musea wordt zowel de aandacht gericht op het zichtbaar maken van de objecten voor het publiek als op het conserveren en het werken aan een catalogus; aan de universiteiten moeten nieuwe werkmetho-den worden gevonden, die rekening houden met de inspraak van de studenten en de nieuwe vorm van samenwerking. Al deze dingen hebben een terugslag op onze vereniging. Het bestuur heeft het laatste jaar geen actief beleid kunnen voeren, maar heeft zich moeten beperken tot het afdoen van toegezonden rapporten, klachten en voorstel-len. Een handicap is, dat de nieuwe statuten nog niet gereed zijn, ofschoon vroeger gemeld was, dat deze binnenshuis voltooid waren. Intussen is echter de situatie zo veranderd, dat onze vereniging niet meer een groep van vrienden en collega's is, die meningen ten beste geeft en die lezingen organiseert, maar dat het een vereniging is, die ook de zakelijke en sociale belangen van haar leden moet behartigen, die zich bewust is,

dat ze rekening moet houden met „buren” in dezelfde sociale sfeer, die problemen hebben, die ook onze vereniging raken. Aan de andere kant willen wij niet degraderen tot een zuivere vakbond. Wij kunnen dit niet eens, omdat kunsthistoricus-zijn een roeping is, maar geen beroep en zeker geen beschermd beroep. Hieruit blijkt, dat het bestuur zich niet meer kan beperken tot zuiver kunsthistorische problemen en ook niet meer tot vergaderen binnenskamers. Het bestuur is er mee begonnen om de verslagen van de bestuursvergaderingen rond te sturen, waarop veel reacties zijn gekomen. Deze zullen na intern beraad in het bestuur aan de jaarvergadering worden voorgelegd. Er is o.a. een voorstel Keuzenkamp om het lidmaatschap ook aan de bezitters van het diploma M.O. B. Tekenen en Handvaardigheid te geven.

Het internationale congres zal 1973 of 1974 in Spanje worden gehouden. De heer Reinink heeft deelgenomen aan een voorbespreking in Londen. Er zal nog een tweede voorbespreking plaatsvinden in Lissabon.

De voorzitter maakt de agenda bekend voor deze jaarvergadering:

1. Rapport Werkgroep Plaatsingsmogelijkheden voor kunsthistorici. 2. Mededelingen betreffende bezetting kunsthistorische plaatsen bij musea door niet-kunsthistorici. 3. De „Naar het leven” kwestie. 4. Korte mededeling betreffende moeilijkheden bij kunsthistorische tijdschriften. 5. Internationale bibliografieën: de nieuwe Thieme Becker.

1. *Rapport werkgroep plaatsingsmogelijkheden kunsthistorici*

De voorzitter geeft na een korte samenvatting van de ontstaansgeschiedenis van het rapport het woord aan de secretaris om een bestuursvoorstel te verwoorden, dat bedoeld is om de in het rapport gedane aanbevelingen op korte termijn te concretiseren. Daartoe lijkt het bestuur de instelling van een kleine werkcommissie nodig met gemandateerde vertegenwoordigers uit V.N.K., Museumvereniging en Ikon. Prof. Scheller vraagt om nadere toelichting. De heer A. B. de Vries suggereert een commissie van drie leden uit het bestuur, die de suggesties van het rapport nauwkeurig bestuderen en uitwerken. De voorzitter vreesst, dat dit een te omslachtige procedure zou zijn. Drs. R. Fuchs stelt met nadruk, dat de coördinerende commissie, zoals door het bestuur wordt voorgesteld, bepaalde volmachten zou moeten hebben. Als belangrijkste bezwaar tegen dit

voorstel wordt door verschillende sprekers aangevoerd, dat de problemen niet gelijkwaardig zijn en eventuele oplossingen evenmin. In het algemeen is men het echter wel eens met het bestuursvoorstel, mits eerst contact wordt opgenomen met Ikon en Museumvereniging. Besloten wordt de heren Fuchs, Scheller en Van Os af te vaardigen naar een bijzondere bijeenkomst van de Museumvereniging, die geheel aan het rapport Plaatsingsmogelijkheden zal zijn gewijd. Bij stemming wordt slechts een stem tegen het gemodificeerde bestuursvoorstel uitgebracht. Blijken Ikon en Museumvereniging tot een andere vorm van concretisering van de aanbevelingen te willen komen, dan wordt het aan het bestuur overgelaten binnen het kader van de ter vergadering besproken mogelijkheden naar bevind van zaken te handelen. Verschillende sprekers leggen de nadruk op het feit, dat er nu eindelijk eens iets moet worden gedaan.

2. *Mededelingen betreffende bezetting kunsthistorische plaatsen bij Musea door niet-kunsthistorici*

Algemeen bestaat onvrede met het huidige benoemingsbeleid van sommige gemeenten. Voorzitter stelt voor in twee concrete gevallen — Haarlem en Utrecht — een brief te richten aan de respectievelijke gemeentebesturen. Verschillende sprekers verklaren zich tegen ageren in gevallen, waar reeds personen in het geding zijn (Haarlem). De heer Scheller dringt aan op een brief naar het Haarlemse gemeentebestuur om te pleiten voor een kunsthistoricus-conservator, die verantwoordelijk is voor de collectie. De voorzitter verzet zich scherp tegen het idee, dat kunsthistorici doorgaans de zakelijke kant van het museum niet kunnen overzien en daarom met ondergeschikte posities genoegen zouden moeten nemen. Drs. E. Taverne verklaart zich tegen enige schrijving in dezen. Naar zijn mening ligt de fout bij de opleidingen, die mensen afleveren, die de gemeentebesturen noodzaken om naar niet-kunsthistorici om te kijken. De voorzitter ziet echter in deze neiging om andere dan kunsthistorici op de hoogste museumposities te benoemen een duidelijke tendens om inhoudelijk gemotiveerde en dus lastige ambtenaren onder de soepel draaiende bureaucraten te houden. Tenslotte wordt met twee stemmen tegen een voorstel aangenomen om bij het verschijnen van advertenties voor dergelijke functies een brief te doen uitgaan naar het betreffende gemeentebestuur, waarin erop wordt gewezen, dat de rechte

man op deze plaats wel kunsthistorisch gevormd moet zijn. Het bestuur zal over dit voorstel overleg plegen met het bestuur van de Museumvereniging.

3. De „Naar het leven” kwestie

De voorzitter leest punt 8 voor van het verslag van de bestuursvergadering van 29 september 1971, dat luidt: „In de kwestie „Naar het leven” stelt een meerderheid zich achter het standpunt van Locher, die constateert dat voor zover uit de stukken blijkt de primeur van de nieuwe toeschrijving toekomt aan Van Leeuwen en dat het rapport van een commissie uit het Instituut van de G.U. Amsterdam onnodig schadelijk is voor Van Leeuwens goede naam.

Het bestuur stelt vast, dat zij in deze kwesties wel een mening kan hebben, maar niet gerechtigd is als arbiter op te treden. De instelling van een commissie namens de Vereniging, die als taak heeft dergelijke gevallen tijdig te onderkennen en zo mogelijk preventief op te treden, acht men gewenst. Op de jaarvergadering zal de wenselijkheid van een dergelijke commissie aan de orde worden gesteld. Voorzitter en secretaris stellen beide, dat men de betekenis van een „Letter to the editor” — in de huidige situatie vrijwel het enige verweermiddel van de individuele onderzoeker — zeker niet moet onderschatten. Wat betreft het bijzondere geval van „Naar het leven” tekeningen: de brief in *Master Drawings* naar aanleiding van de publikatie van Mej. Spicer en de toekomstige publicatie van Van Leeuwens eerste onderzoekresultaten, die door de redactie van *Simiolus* wordt overwogen, tesamen, beschouwen de meeste bestuursleden als effectieve en afdoende correcties op de onvoldoende waardering van Van Leeuwen's werk”.

De voorzitter knoopt daarbij aan, dat ook bij de sectie Research van de Werkgroep Plaatsingsmogelijkheden Kunsthistorici de wens naar voren is gekomen om een „ereraad” in te stellen. Deze luidt: „Wetenschappelijke ethiek laat niet toe, dat op bepaalde onderzoeksobjecten een embargo gelegd wordt door de beheerder (z.g. bewerker) van die objecten. Eventueel optredende conflicten zouden aan een arbitragecommissie voorgelegd moeten worden”.

Het bestuur meent, dat het als bestuur niet de functie van een dergelijke commissie kan uitoefenen. Uit de discussie blijkt, dat men in principe voor een dergelijke ereraad of adviesraad voelt. De voorzitter zou een juridisch geschoold persoon moeten zijn buiten de kring van onze leden.

De vier leden zouden gezocht moeten worden een uit de wereld der musea, een uit de staf van de kunsthistorische instituten, een kunstgeschiedenisstudent en een kunsthistoricus sec.

Open blijft nog de vraag of men deze commissie ad hoc moet instellen of deze commissie een doorlopend bestaan moet geven, waarbij wel te bedenken is, dat het studentlid waarschijnlijk vlugger moet worden vervangen dan de andere leden. Het bestuur zal zich op de volgende bestuursvergadering over deze kwestie beraden.

4. Korte mededeling betreffende moeilijkheden bij kunsthistorische tijdschriften

Prof. Van Gelder memoreert de grote moeilijkheden van de grote Nederlandse kunsthistorische tijdschriften en de pogingen, die in het werk zijn gesteld om de kwestie op te lossen. Hij zal het op prijs stellen indien de redacties en stichtingsbesturen van de tijdschriften een beroep op het bestuur van de Vereniging zouden kunnen doen als de moeilijkheden onderling en met het ministerie niet opgelost kunnen worden. Het bestuur is bereid dit te doen.

5. Internationale bibliografieën: de nieuwe Thieme Becker

De bespreking van dit punt wordt wegens tijdgebrek uitgesteld.

De voorzitter doet enkele mededelingen omtrent de geschiedenis van de Karel van Manderen Bucheliusprijzen. Beide prijzen werden door bemiddeling van prof. dr. J. G. van Gelder gesticht in 1958. Er was toen een kapitaal bijeengebracht, waaruit jaarlijks een uitkering kon worden gedaan. Deze particuliere onderneming zal nu in een stichting worden omgezet. Tot nu toe traden prof. Van Gelder en de heer P. Singelenberg op als „schatbewaarders” van het kapitaal en van jaarlijks binnenkomende bedragen van verschillende instellingen. In de laatste vergadering van het „convent” werd medegedeeld, dat de twee heren het ontwerp van de statuten van een op te richten stichting bekend zullen maken.

De jury bestond en zal voorlopig blijven bestaan uit het convent van hoogleraren en lektoren in de kunstgeschiedenis aan de Nederlandse universiteiten. Dit convent heeft geen ander doel dan het jaarlijks bepalen van de prijswinnaars. Sinds de oprichting zijn 29 prijzen uitgereikt aan in Nederland werkende onderzoekers op kunsthistorisch gebied voor de beste publikatie in de afgelopen jaren. In de toekomst zal erbij worden

bepaald dat — om het aanmoedigingskarakter van de Karel van Manderprijs te handhaven — de bekroonde niet ouder zal mogen zijn dan 41 jaar. Bij voorkeur zal liefst een prijs in elke categorie worden gegeven, d.w.z. een voor een zuiver-kunsthistorisch onderzoek en een (Bucheliusprijs) voor een documentair archivalische studie.

Dit jaar waren er ongeveer 70 titels van boeken en publikaties in tijdschriften, waaruit een keuze moest worden gedaan. De Bucheliusprijs wordt toegekend aan mej. L. C. J. Frerichs voor haar onderzoek „Marianne et les eaux-fortes des Tiepolos”, verschenen in de *Gazette des Beaux Arts* van oktober 1971 (een aanvullend artikel verschenen in *Nouvelles de L'Estampe*, 1971, nr. 4). Dit archiefonderzoek was bijzonder belangrijk voor een betere datering van de etsen van de drie Tiepolos.

De Karel van Manderprijs wordt toegekend aan dr. H. W. van Helsdingen voor zijn dissertatie „*Historier*” en „*peindre*”, *Poussin's opvattingen over kunst in het licht van de discussies in de franse kunstillustratie*.

De prijs wordt aan de heer Van Helsdingen toegezonden. De prijs aan mej. Frerichs kon met enkele woorden, die de hulde voor haar werk vertolken, worden uitgereikt.

De Mr. J. W. Frederiksprijs wordt door prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer uitgereikt. De jury heeft hem toegekend aan de heer J. G. Berkhout voor zijn artikel „Neogotisch meubilair in de collectie van het Rijksmuseum”, verschenen in het *Bulletin van het Rijksmuseum*, 1971, afl. 2. De heer Lunsingh Scheurleer memoreert, dat de heer Berkhout in zijn artikel een onderwerp heeft aangesneden, dat in de Nederlandse kunstgeschiedenis nog nauwelijks aan de orde geweest is. De heer Berkhout heeft zich bij zijn onderzoek niet tot de gedrukte bronnen beperkt, maar ook een gedegen archiefstudie eraan ten gronde gelegd. Op deze wijze zijn verrassende resultaten bereikt en was het mogelijk werkstukken uit deze periode toe te schrijven aan Carel Breytspraak, Gebr. Horrix en J. A. Hillebrand. De heer Lunsingh Scheurleer hoopt, dat de onderscheiden prijswinnaars hun studies zal voortzetten.

De voorzitter sluit de vergadering om 17.40 uur en dankt de vele deelnemers voor hun moeite om een dag in Groningen door te brengen. Hij richt een speciaal woord van dank aan mr. dr. F. Duparc, aangezien het de laatste keer is, dat hij het ministerie van C.R.M. bij onze vergadering kan vertegenwoordigen.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen. Op 4 en 5 april 1972 konden door medewerking van de gemeentelijke dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting ten oosten van het nieuwe politiebureau aan de Rademarkt enkele sleuven worden gegraven ter afsluiting van het onderzoek van A. E. van Giffen en H. Praamstra van het Kasteel van graaf Edzard van Oostfriesland, dat daar tussen 1506 en 1514 gestaan heeft. De vorige onderzoeken dateren van juni 1946 (boringen), nov./dec. 1967/jan. 1968 (bouwput politiebureau) en sept. 1971 (sleuf ten oosten van het politiebureau). Hiermee kon de versterking voor een deel onderzocht worden.

De gereconstrueerde plattegrond van de dwangburcht bestaat uit een dubbele gracht (br. beide ca. 20 m) waartussen een wal (br. ca. 30 m). De o. en z. buitengracht valt samen

met de stadsgracht. Op het middenterrein (ca. 50 x 25 m) bevond zich in het centrum een fundering van leem (ca. 15 x 17 m) waarop het hoofdgebouw zal hebben gestaan. Van het gebouw zelf werd niets teruggevonden wegens voortdurende overbouw van het terrein sinds 1514. De toegang naar het kasteel zal zich aan de westkant hebben bevonden. Hiermee wordt tevens het inspringen van de rooilijn aldaar, alle eeuwen door, verklaard.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Middelstum. De heer E. Miske vond bij het graven van een afvalkuil achter zijn woning Kerkstraat 15 twee ongeveer w.-o. georiënteerde skeletten, waarvan de schedel ontbrak. Aangezien de graven op de helling lagen naar het commercieel afgegraven wierdegedeelte, zal het

ontbreken van dit lichaamsdeel een gevolg zijn van de wierde-exploitatie in een recent verleden.

Behalve kogelpotscherven en jonger materiaal trof de vinder naar zijn zeggen op een van de skeletten een klein, uit het Rijnland geïmporteerd, onversierd grijsgeel potje aan met afgevlakte bodem en uitstaande rand (h. 8,4 cm, diam. 11,7 cm).

Helaas was het voorwerp beschadigd en ontbraken er enige scherfjes, waardoor het onmogelijk is geworden op de wand voorkomende inkrassingen nader te verklaren. Het potje, een benen spinschijfje en de beide skeletten werden voor het museum verworven. Het is zeer waarschijnlijk dat deze twee graven deel uitmaken van een 8ste/9de eeuws grafveld.

In deze omgeving schijnen eerder skeletvondsten te zijn gedaan.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Scheemda. De heer H. Louwes te Midwolda (Old.) meldde het vinden van kogelpotaardewerk, Rijnlandse keramiek, enkele geglaazuurde scherven, glas, dakpanfragmenten en baksteenpuin op een plaats ca. 30 x 30 m groot in een perceel bouwland ten noorden van Scheemda. H. Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems* I, 1963, geeft ter plaatse verscheidene vindplaatsen aan.

Ca. 1 km naar het westen werd eens een eind 12de-eeuwse muntfibula gevonden (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1968, afl. 4, *41). Het materiaal werd aan het museum afgestaan.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

GELDERLAND

Borculo. Na een melding door de directeur van de Technische Dienst der gemeente Borculo, de heer Th. Scherjon, werd op 8 maart j.l. een bezoek gebracht aan Het Hof te Borculo. Tijdens de voorbereidende werkzaamheden ten behoeve van een partiële verbouwing van het op het terrein aanwezige complex gebouwen, waarin een gedeelte van het voormalige kasteel van Borculo nog zichtbaar is, werden de funderingen gevonden van een ronde toren met belendend muurwerk.

Ter plaatse bleek de fundering afkomstig te zijn van de zuidwestelijke hoektoren, een van de vier kleinere torens naast de veel zwaardere toren op de noordwestelijke hoek van de vijf-

zijdige aanleg (verg. tekeningen van Pronk, De Haen jr. en De Beyer uit de eerste helft van de 18de eeuw).

De toren bezat buitenwerks een diameter van 5.10 m; de muur was 1.30 m breed. De aanwezige diepte van de fundering bedroeg 1.07 m; naar onze indruk is dit ook de globale diepte onder het oorspronkelijke maaiveld. Van binnenuit werd de toegang tot de toren teruggevonden in de vorm van een versmalling van de fundering tot een breedte van 0.70 m, over een afstand van 1.60 m, gemeten langs de binnentrek.

De aangrenzende muren hebben de volgende breedte: de westelijke 1.35 m, de zuidelijke 1.15 m. Deze muren vormen een hoek van bijna 110°. Staat de westelijke muur precies op het hart van de toren gericht, de zuidelijke muur staat ten opzichte daarvan 1.25 m naar binnen. Het muurwerk lijkt uit één periode te dateren. De gebruikte baksteen bezit de afmetingen: 26.5-29 x 13.5-14 x 6.5-7 cm. De fundering is opgebouwd uit hele en halve stenen, de laatste overheersend.

Intussen bestaat de gerede kans dat deze vermoedelijk 15de- - 16de-eeuwse resten niet tot de oudste aanleg van het kasteel horen. Enerzijds zijn de heren van Borculo ons reeds uit de 12de eeuw bekend, anderzijds komen op een ander punt in het complex in een duidelijk (primaïr?) muurverband tufstenen voor.

De gevonden toren was evenals de aangrenzende muren van een bakstenen klamp voorzien. Het formaat van deze stenen is: 24-25 x 11.5-12 x 5.5-6 cm. Zonder twijfel houdt deze klamp verband met een 17de-eeuwse(?) renovatie. Te eniger tijd is de aarden voet van de zuidelijke muur in de richting van de gracht uitgebreid tot een totale breedte van ± 5.50 m. De resten van deze uitleg (cf. tekening A. de Haen jr., Arch. de Poll nr. 833, gedateerd 1726) werden teruggevonden in de vorm van een smalle fundering van dezelfde steen als de klamp.

Van de zijde van de fa. Meulenberg, aanemer te Borculo, werd zeer veel medewerking ondervonden bij de verkenning.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

LIMBURG

Melick en Herkenbosch. Ten verfolge op de eerste aanvulling (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1972, *41) op het vondstbericht betreffende de Romeinse grafvondsten te Melick (*Nieuws-*

bulletin K.N.O.B., 1971, *99-*100) dient nog vermeld te worden, dat de heer A. H. van Ophoven naar pas nu is gebleken nog drie stuks Romeins vaatwerk in zijn bezit had. Een bezit, dat hij overigens gedurende lange tijd vergeten was.

Het gaat om twee terra sigillata-kommetjes Drag. 33 zonder stempel en een ruwwandig kommetje Hees type 9.1. Deze vondsten behoren eveneens tot het door hem gevonden graf. Ook deze vondsten konden door het Museum te Maastricht verworven worden.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Susteren. Dankzij een melding van de heer L. Keuren uit Echt kon op 27 november 1971 een waarneming worden gedaan in een greppel

langs de weg tussen de Roosterderweg en de Beuningerhof. In de wand van de greppel was op 0.50 m onder het maaiveld over een afstand van 100 m een 0.25 m dikke puinlaag zichtbaar, die bedekt is door een dunne brandlaag. Het puin bestaat voornamelijk uit fragmenten van tegulae en imbrices.

Tot de gevonden aardewerkscherven die uit de tweede helft van de 2de eeuw dateren, behoren o.a. fragmenten van een zwart gevernist bekertje met zandbestrooiing, van een wrijfschaal, van ruwwandige kookpotten met hartvormig randprofiel, van een terra sigillata-bord Drag. 18/31 (Lud.Tq), en een stuk vensterglas.

Instituut O.G.A., Nijmegen (H. W. L. M. Giebels).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Deventer, Broeders van het Gemene Leven

Bij de restauratie en verbouwing van het winkelpand Engestraat 2/4 hoek Stroommarkt in 1968-'70 is gebleken, dat onder het grote dak aan de achterzijde nog een laat-middeleeuws gebouw schuil gaat.

De z.w.-gevel hiervan lag ongeveer vijf meter terug van de huidige z.w.-gevel aan de Stroommarkt. Bewaard zijn de kelder (die van het in Deventer gebruikelijke type is met een rij zandstenen zuiltjes in het midden), de zolderbalklaag en de kap (een eiken sporenkap rustend op spanen, die elk uit een eiken juk bestaan).

De verdiepingsbalklaag, die bij de verbouwing niet gehandhaafd kon blijven, bestond evenals de zolderbalklaag uit moer- en kinderbalken, waaronder nog een aantal houten consoles zaten met als profiel een flauw hol gebogen afschuining, waarboven een klein hol. Soortgelijke consoles zijn aangetroffen in het pas gerestaureerde gebouwencomplex aan het Klooster, nl. in het

links van de huidige toegang uitspringende gedeelte. De lengte van het bouwblok in n.o. richting kon nog niet vastgesteld worden, maar deze bedraagt waarschijnlijk ca. 17 m.

Zoals bekend, breidden de Broeders van het Gemene Leven in 1484 en '85 hun grondgebied uit met een aantal op deze plaats gelegen huizen, waarna zij er in 1486 een ruime toegang maakten vanaf de Engestraat. In 1487 begonnen zij met de aanleg van een nieuw gebouw, dat keuken, eetzaal en gastenkamer zou bevatten.

Het lijkt weinig twijfelachtig, dat we dit nieuwe gebouw mogen vereenzelvigen met het hierboven besprokene (dus anders dan ik eerder veronderstelde). De toegang vinden we nog terug in de genoemde vijf meter tussen dit gebouw en de huidige gevel aan de Stroommarkt. (*Bulletin K.N.O.B.*, 67 (1968), 42 e.v.; *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.*, 67 (1968), 131).

G. BERENDS

TENTOONSTELLINGEN

AKEN

-- *Raadhuis.* De Akense domschat
16 juni-1 okt.

AMSTERDAM

-- *Rijksmuseum.* Drie ontwerpers uit de Art-

Nouveau-tijd (Dijsselhof, Lion Cachet en Nieuwenhuis -28 mei
Jugendstil, Art Nouveau, Nieuwe Kunst
-16 juli

André Bongers en zijn kunstenaarsvrienden Redon, Bernard, Van Gogh 6 juni-6 aug.

- *Historisch Museum*. Amsterdam, die kleine stad -29 mei
 — *Museum Willet Holthuysen*. De Japanse porseleinkast -28 mei
 — *Toneelmuseum*. Brand! De Schouwburgbrand van 11 mei 1772 -1 sept.
- HAARLEM
 — *Hallen* (Grote Markt). Van medicijnman tot medicus -2 juli
- KEULEN
 — *Kunsthalle*. Rijn en Maas, kunst en cultuur, 800-1400 -23 juli
- ARNHEM
 — *Gemeentemuseum*. Honoré Daumier -28 mei
 Ongekend plezier, verborgen schilderijen uit het Rijksmuseum 10 juni-1 jan.
 Oud mechanisch speelgoed 10 juni-2 okt.
- LONDEN
 — *Brits Museum*. Schatten van Toet-Anch-Amon -29 sept.
- MIDDELBURG
 — *Rijksarchief*. 1001 jaar Walcheren -26 aug.
- ASSEN
 — *Ontvangershuis*. Tussen IJssel en Weser. Overeenkomstige cultuurverschijnselen in het grensgebied van de prehistorie tot de 19de eeuw 25 mei-21 juni
- OTTERLO
 — *Kröller-Müller*. Van Gogh tot Picasso, schilderijen en tekeningen uit het Poesjkinmuseum te Moskou en de Hermitage te Leningrad -16 juli
- BREDA
 — *Volkenkundig Museum*. Japan, oud naast nieuw -21 aug.
- PARIJS
 — *Louvre*. Architectonische ontwerpen en tekeningen, 15de tot 19de eeuw -5 juni
- DELFT
 — *Indonesisch Ethnografisch Museum*. Batik op Java -1 nov.
- ROTTERDAM
 — *Historisch Museum*. Rotterdam en Indië (o.a. 35 portretten van V.O.C.-bewindhebbers) -5 juni
 — *Gemeente-archief*. Kaart en landschap rond Rotterdam 1500-1972 -25 juni
 — *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het Japan van de prenten
- DEN HAAG
 — *Gemeentemuseum*. Vorsten en Muziek -28 mei
 Nederlandse ontwerpen voor behangsels 1777-1826 -30 juli
- VOORBURG
 — *Museum Swaensteijn*. Het Rampjaar 1672 -12 juni
- ENKHUIZEN
 — *Zuiderzeemuseum*. Enkhuzen 1572

MEDEDELINGEN

COLLOQUIUM LISSABON

Naast de bijeenkomst van het Comité International d'Histoire de l'Art, die in Lissabon van 5-10 juni plaats zal vinden, zal ook een colloquium worden gehouden over: „L'évolution de l'urbanisme au XVIIIème siècle: l'exemple de Lisbonne et la transformation des capitales européennes”.

Dit colloquium is toegankelijk voor alle belangstellenden. Informaties en programma's kunnen worden aangevraagd bij de heer G. Brunel, Institut d'art et d'archéologie, 3 rue Michelet, Paris VI.

ZOMERVERGADERING K.N.O.B. EN EXCURSIES

De zomervergadering van de K.N.O.B. zal worden gehouden op *vrijdag 16 juni a.s.* in het Landschapshaus van de Oostfriesische Landschaft te AURICH. De bussen vertrekken 's morgens om 10.30 uur van het station Groningen. Route: Nieuweschans - Leer (lunch) - Emden - Campen - Aurich. Diner, vergadering en logies.

Route op *zaterdag 17 juni*: Aurich - Engerhufe - Marienhufe - Eilsum - Greetsiel (koffiepauze) - Norden (lunch) - Dornum - Buttforde - Jever - Friedeburg (diner) - Leer - Groningen. Voor wie de tocht te lang wordt, zullen enkele bussen van Buttforde rechtstreeks naar Groningen terugrijden.

Het bestuur heeft in hotels te Aurich 120 bedden laten reserveren. Begin juni zal een gedetailleerd programma verschijnen, waarna u uw bijzondere wensen (logies, al dan niet bezoek aan Jever) kenbaar kunt maken.

Leden van de Nederlandse Museumvereniging zijn welkom.

IN MEMORIAM

PROF. DR. H. VAN DE WAAL 3 MAART 1910 — 7 MEI 1972

Als jongen moet Hans van de Waal gefascineerd zijn geweest door het edel ambacht van zijn vader: de kunst van de goud- en zilversmeden. Een aantal bijzondere eigenschappen, waardoor hij later een van onze meest eminent kunsthistorici zou worden, maakte hem geconditioneerd om geboeid te zijn door vakmanschap en precisie, door het fijne en vaak verborgen detail waaraan het geheel zijn verschijningsvorm en betekenis te danken heeft. Later zou zijn wetenschappelijk werk evenzeer gekenmerkt zijn door een ontoombare drang om een kunstwerk te begrijpen tot in al zijn onderdelen, hoe klein en ogenschijnlijk onbeduidend ook. Want hij wist dat de glans van de perfectie te danken kon zijn aan de nauwelijks volgbare structuur van een filigraan weefsel. Zonder dat te kennen en te begrijpen was ieder spreken over een kunstwerk onverantwoord, en het verklaren ontoereikend. En juist om dat verklaren was het hem te doen, niet alleen voor zich zelf, maar in het bijzonder voor de ander, voor de collega, voor de student. Als didacticus was hij de briljante vakman van het heldere en spirituele betoog, waarin niets aan het toeval kon worden overgelaten. Die grote liefde voor grondigheid en precisie maakte hem niet steeds een gemakkelijke leermeester, die genoeg nam met de goede bedoelingen van de leerling, want hij was er van overtuigd dat de ongelukkige formulering van een antwoord moest voortkomen uit onvolkomen begrip van de zaak, of uit onvermogen om wetenschappelijk te denken; het verkeerd gekozen woord was voor hem een onveilig signaal en hij aarzelde niet om de student daarvoor te laten stoppen. Dat vallen over kleinigheden is hem ook wel eens verweten, maar nooit door hen die zijn publikaties kenden en die gezien hadden welke grote resultaten hij bereikte met zijn meticuleuze werkwijze¹. Daarbij behoorde ook een rigoureuus systematisch ordenen van de gevonden gegevens waardoor zij pas hanteerbaar konden worden. Het maakte hem mogelijk grote

gebieden te exploreren en begaanbaar te maken. Deze aanpak, zowel in de diepte als in de breedte, stelde hem in 1940 in staat cum laude te promoveren op *Zeventiende-eeuwse uitbeeldingen van den Bataafschen opstand*, dat de grondslag werd van zijn monumentale publikatie *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding, 1500-1800, een iconologische studie*, die eerst na de oorlog, in 1952 het licht zag. Kort geleden heeft Bialostocki, ter gelegenheid van Van de Waals 60ste verjaardag, als bijzondere hulde, nog eens uitvoerig op de fundamentele betekenis van dit werk gewezen². De oorlog, die de verschijning had vertraagd (het zetsel, dat in 1942 klaar lag, werd door de Duitsers vernietigd), zou ook een onuitwisbaar stempel op de schrijver achterlaten, niet alleen omdat hij door zijn gevoelige natuur al in verhoogde mate kwetsbaar was, maar in het bijzonder door de vernederende gevangenschap in Westerbork, die hem ook lichamelijk voor zijn hele verdere leven zou fnuiken. Toch lag er na 1945 een bijzonder vruchtbare periode vóór hem, met name na zijn benoeming in dat jaar tot buitengewoon hoogleraar in de kunstgeschiedenis te Leiden, een post die in 1947 in een ordinariaat werd omgezet. Als directeur van het Prentenkabinet/Kunsthistorisch Instituut der Leidse Universiteit aanvaardde hij bovendien een museale taak, die onder meer leidde tot belangrijke uitbreidingen van de verzamelingen. Vooral te vermelden is de verwerving van de collectie Welcker en de stichting van de in ons land unieke afdeling Geschiedenis van de Fotografie, die thans circa 75000 foto's en ongeveer 1000 toestellen omvat.

Naast de zware taak van het hoogleraar-directeurschap nam Van de Waal nog vele andere buiten-universitaire werkzaamheden op zich. Hier dient zijn lidmaatschap, sinds 1957, van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen genoemd te worden. In het bijzonder moet op deze plaats ook herinnerd worden aan de belangrijke rol die

¹ Bibliografie, samengesteld door mej. drs. E. Tholen, in: *Opstellen voor H. van de Waal, aangeboden door*

leerlingen en medewerkers 3 maart 1970, Amsterdam/Leiden 1970, 241-243.

² *The Art Bulletin*, 52 (1971), 262-265.

hij voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond bekleed heeft als hoofdredacteur van het *Bulletin* en het *Nieuwsbulletin* (1947-1956). Aan hem is de nieuwe opzet in 1948 te danken, waarbij het vroegere *Oudheidkundig Jaarboek* werd gesplitst in een wetenschappelijk en een actueel gedeelte, en de typografie en layout geheel werden herzien. Maar ook daarna heeft hij zijn taak als hoofdredacteur met grote toewijding voortgezet, wat niet zelden resulteerde in een verbetering der bijdragen.

Naast deze bemoeiingen moet ook zijn werk voor de esthetische vorming van de schooljeugd gereleveerd worden: direct door zijn voorzitterschap van de V.Æ.V.O., indirect als gecommitteerde bij de examens M.O. tekenen. Meer en meer moest Van de Waal echter van deze en dergelijke taken, zoals het voorzitterschap van de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici, afstand nemen toen zijn gezondheidstoestand hem dwong tot concentratie op zijn wetenschappelijk werk: het hoger onderwijs en vooral zijn publikaties. Er waren grote ondernemingen opgezet: de *Iconclass*, een decimale iconografische index, toegepast op het project D.I.A.L. (Decimal Index of the Art of the Low Countries) dat in samenwerking met het Rijksbureau voor de Kunsthistorische Documentatie wordt uitgegeven. Voorts een Repertorium van de 17de-eeuwse Noord-Nederlandse boekillustraties. Aan beide ondernemingen werd in de loop der jaren door een zich steeds uitbreidende staf gewerkt. Beide zijn typerend voor Van de Waals methode van ordenen volgens een zeer verfijnde systematische opzet, waardoor men tenslotte een werktuig in handen krijgt waarmee vele problemen opgelost kunnen worden.

Van de afzonderlijke publikaties moeten tenslotte vooral de studies over Rembrandt genoemd worden. Hierin ligt misschien wel het zwaartepunt van het rijkgeschakeerde wetenschappelijk oeuvre van Van de Waal. Het was zijn bedoeling deze publikaties nog eens gebundeld het licht te doen zien, een plan dat zeker nog ten uitvoer gebracht zal worden.

Het kan niet de bedoeling zijn hier enige volledigheid te bereiken; toch zou dit bericht niet voltooid zijn wanneer er over Van de Waal als mens niet nog een paar zeer belangrijke dingen gezegd waren. Er is al opgemerkt dat zij, die hem niet goed kenden, hem vooral als „detaillist” zagen. Dat het hem bij zijn wetenschappelijk werk om de grote uitkomsten ging mag uit het bovenstaande duidelijk zijn geworden. Maar ook daarbuiten had Hans van de Waal een groot hart. Met veel inzicht wist hij bijzondere gaven bij zijn medemensen te onderkennen, en waar hij kon spande hij zich in om hun persoonlijke moeilijkheden op te lossen.

In de laatste jaren werd zijn leven meer en meer gekenmerkt door een zich steeds verdiepende religiositeit, die hij, terecht, geheel tot zijn privéleven rekende, maar die voor zijn directe omgeving niet verborgen kon blijven, omdat hij eveneens op dit gebied consequent wilde zijn, geen compromissen aanvaardend. En ook hier verwierf hij ieders achting, al bracht deze wending, dit zich terugtrekken, soms misschien verwijdering mee.

Zijn begrafenis, slechts bijgewoond door familie en enkele vrienden en kennissen vond in stilte plaats op de Joodse begraafplaats te Katwijk.

J. J. TERWEN

DR. E. J. HASLINGHUIS

Op 16 mei 1972 is dr. E. J. Haslinghuis overleden, in de leeftijd van bijna 91 jaar. Zijn lange ouderdom is eerder een herfst dan een winter geweest. Er waren zware stormen, zoals ziekte in 1948, ongevallen in 1968 en 1971, en vooral ook een zwarte schaduw door de ziekte van zijn vrouw sinds 1968. Maar ook waren er veel heldere, windstille dagen, een „Indian summer”, waarin het zonlicht sereen door de gedunde bladeren flonkerde: de nabloei van zijn krachtig gestel en van zijn lucide geest, die hem pas in zijn allerlaatste levensdagen in de steek gelaten hebben. Tot dan heeft hij niet opgehouden, zich met

grote belangstelling in de lotgevallen van de Nederlandse monumenten te verdiepen, waarvoor hij in zijn lange leven zo veel gedaan heeft en nog meer had willen doen, als hem daartoe niet een tijd lang, in de bloei van zijn jaren, de kansen ontnomen waren. Hij is in de monumentenzorg een werker van het eerste uur geweest. Na zijn studie in de Nederlandse letteren aan de Leidse universiteit, een kortstondig leraarschap te Breda en een glansrijke promotie te Leiden, is hij in 1913 als adjunct-secretaris in dienst getreden bij de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en een beschrijving van de

Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Bij koninklijk besluit van 10 mei 1918 werd deze commissie opgeheven en haar taak overgedragen aan Afdeling A van de toen ingestelde Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Voorzitter van deze Afdeling A werd mr. dr. J. C. Overvoorde, archivaris van de gemeente Leiden. Haslinghuis werd secretaris en tevens werd hij onderdirecteur van het toen opgerichte Rijksbureau voor de Monumentenzorg, waarvan dr. Jan Kalf directeur werd.

Pionierswerk moest verricht worden, zonder de schutse van een monumentenwet, met een klein ambtelijk apparaat, met een in betekenis en omvang nog onbekende monumentenvoorraad als object. Als secretaris van de Afdeling A van de Rijkscommissie is Haslinghuis ten nauwste betrokken geweest bij het opstellen van de beginselen volgens welke de geïllustreerde monumentenbeschrijving moest worden ingericht en zelf nam hij, naast zijn intensieve mede-arbeid aan de *Voorlopige Monumentenlijsten*, waarvoor een onvoorstelbaar uitgebreid verkennings- en veldwerk nodig was, actief deel aan de eigenlijke beschrijving door terstond in 1918 een begin te maken met de *geïllustreerde beschrijving* van de monumenten in de gemeente Utrecht. Jegens zijn opvatting van deze taak ontstond in 1919 al kritiek van de zijde van het Rijkscommissielid mr. S. Muller Fz., rijksarchivaris van de provincie Utrecht, die meende, „dat de beschrijving van een zo weinig belangrijk gebouw als de Jacobi-kerk” (sic!) te uitvoerig geschiedde en dat zij in één maand gereed had kunnen zijn. Hij vreesde, dat op die manier alleen al de beschrijving van de Dom tot een lijvig boekdeel zou aanzwellen — hetgeen in 1965 werkelijkheid is geworden. Naar wetenschappelijke criteria is het gelijk geheel aan Haslinghuis' zijde gebleken, want een zorgvuldig onderzoek naar de geschiedenis van een monumentaal kerkgebouw is allerminst in een maand te verwezenlijken, zeker niet wanneer men in diezelfde tijd allerlei lopende administratieve zaken moet behartigen. Tussen 1918 en 1932 heeft hij, naast zijn drukke werkzaamheden als secretaris van de commissie en als adjunct-directeur van het steeds groeiende bureau, toch nog tijd gevonden, om een kostbare en volledige documentatie omtrent de Utrechtse monumenten op te zetten, waarnaast hij ook nog een reeks artikelen in *Oud-Holland*, het *Oudheidkundig Jaarboek* en elders publiceerde, bovendien bestuurslid van het St. Bernulphusgilde en redacteur van het *Gildeboek* was, in een tijd dat men

hoopvol de eerste symptomen van vernieuwing in de kerkelijke architectuur en beeldende kunst waarnam. Het resultaat van zijn monumentenbeschrijving, vol analytische observaties, vol van kennis van de historische context, gevat in een zorgvuldige terminologie, is echter in portefeuille gebleven door complexe omstandigheden die de loopbaan van Haslinghuis voortijdig beëindigd hebben. Om alleen de nuchtere ambtelijke feiten te noemen: het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen was sinds 1930 — men kent het omen van dat jaar, de internationale economische crisis, — op bezuinigingen gaan aandringen in de personeelsbezetting, de honoraria en de overige kosten van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, en bovendien werd een reorganisatie van de Rijkscommissie gewenst. Dit alles vond gelijktijdig zijn beslag, toen op 26 april 1933 bij koninklijk besluit de Afdelingen A en B van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg opgeheven werden, met de bepaling, dat de taak en de bevoegdheden dezer afdelingen voortaan zouden komen te rusten op de gehele Rijkscommissie. Eervol ontslag werd verleend aan de oude leden, onder wie Haslinghuis, die niet terugkeerde in de nieuwe Commissie. Tevens werd, bij hetzelfde besluit, het ambt van onderdirecteur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg opgeheven en ontslag verleend aan Haslinghuis. Hij was toen vijftig jaar oud, een sterke en grote man, met een aristocratische kop, gewapend met een briljante kunsthistorische en literaire kennis, beschikkend over een vaardige en slagvaardige pen, beheersers van de taal in stilistisch en etymologisch opzicht, een scherp waarnemer van het kunstwerk en een stimulans voor andermans onderzoekingen. Deze man heeft sindsdien geen ambt meer bekleed.

Maar toen in januari 1947, op het ogenblik dat de monumentendienst zichzelf en de monumenten van de tragische oorlogsschade ging herstellen, dr. M. D. Ozinga hoofd werd van de nieuw opgerichte Afdeling Beschrijving van de Monumenten, heeft deze onmiddellijk maatregelen getroffen waardoor de inmiddels pensioengerechtigde Haslinghuis de beschrijving weer ter hand nemen en zijn kostbaar materiaal verder uitwerken kon.

Met verjongde werkkraft heeft hij zich hieraan gewijd en tevens ook weer andere studies opgenomen, waarvan met name zijn in 1953 verschenen *Bouwkundige Termen* vermeld moeten worden, een onvervangbaar hulpmiddel voor iedere al of niet volleerde architectuurhistoricus,

een boek waardoor de naam van de nu overledene dagelijks op veler lippen is bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en in de universiteiten en academies.

In 1956 kon tenslotte de eerste aflevering van de *beschrijving van de Utrechtse monumenten* het licht zien. Op een zonnige dag in juli 1965 kon de *beschrijving van de Dom* ten doop gehouden worden, een gebeurtenis die met een blijde receptie in de sacristie van de kerk gevierd werd, een resultaat waarvoor hem in 1966 de Buchelius-prijs toegekend werd. Inmiddels was aan zijn tachtigste verjaardag in 1961 ruime aandacht besteed in het eerste nummer van het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond van 1962, waarin men een korte biografie en een bibliografie van Haslinghuis vinden kan.

Na de voltooiing van het boek over de Dom heeft Haslinghuis zich teruggetrokken, maar niet om slechts te rusten. Hij is blijven studeren, lezen, de wereld gadeslaan, niet zelden onder het optrekken van zijn borstelige wenkbrauwen. Vaak kon men van hem ingezonden brieven in de Nieuwe Rotterdamse Courant lezen over kwesties van taalkunde en spelling. Naar aanleiding van een artikel over Stendhal schreef hij mij (27 november 1964, 84 jaar oud): „Uw regelen herinnerden mij aan een periode in mijn leven, zo'n 40, 50 jaar geleden, toen ik opging in de verschijnselen, allereerst op literair en literair-historisch gebied, van de Franse beschaving der 19e eeuw, van Châteaubriand tot J.-K. Huysmans. Hoe bewonderde ik Hugo, De Vigny, Mérimée, zelfs Lamartine:

„Ainsi, toujours poussés vers de nouveaux rivages,
Dans la nuit éternelle emportés sans retour,
Ne pourrons-nous jamais sur l'océan des âges,
Jeter l'ancre un seul jour?”

Die volgedragen Alexandrijnen, die ik mij zelfs vermat te vertalen, ach, de huidige generatie heeft er geen gevoel voor en noemt het holle retoriek”.

Hij citeerde smetteloos uit het hoofd, zijn bibliotheek had hij reeds lang doen veilen. Puur toevallig heb ik antiquarisch zijn exemplaar van Gerard Broms „Herleving van de Kerkelijke Kunst in Katholiek Nederland” uit 1933 bemachtigd en dit is een bron vermaak door zijn kanttekeningen over grammaticale ongerechtigheden en stijlbloemen, zoals: „Words, words!”; „Consecutio temporum! Zo wordt Uw gedachten-

gang onbegrijpelijk”; „Wat maakt deze Bromstijl op den duur zoo vervelend? Het 'zum Tode hetzen' van de gedachten, het dubbelovergehaalde, waardoor alle concreets verspiritualiseert tot abstracte on-beeldendheid, alle plastiek nevel wordt”.

Met onze Afdeling beschrijving is hij warme banden blijven onderhouden, waarin een hoogtepunt was het samenzijn op 14 september 1971 met alle daar werkzame kunsthistorici, niet lang na zijn 90ste verjaardag en nadat hij vrijwel hersteld was van een heupfractuur, een euvel dat hem geen ogenblik terneergeslagen had. Als vanouds voerde hij hier zijn gecultiveerde conversatie, vol bons mots en anecdotes, met lichte ironie en met plezier de sherry proevend.

Als oud-alumnus van de Leidse universiteit bleef hij de reunisten-dagen bezoeken, daar waar hij Blok, Verdam en Bussemaker op de kathedraal had zien staan, „niet Uhlenbeck, want die liep de ganse drie kwartier de collegezaal af en op”.

Dikwijls heb ik hem en zijn vrouw bezocht in hun huis onder de zware bomen van de Van Boetzelaerlaan in Den Haag. Wanneer ik een briefkaart ontving waarop hij meldde, over een interessante fles Bocksbeutel Gewürztraminer of een Château Fonroque grand cru classé Saint-Emilion of een Puligny-Montrachet te beschikken, wist ik, hoe laat het was, en kon ik een avond lang, tijdens een goede Franse maaltijd, met alles erop en eraan, „fromage-fruit-dessert”, genieten van „that gracious blend of learning and urbanity which we can only circumscribe by the discredited word culture” (Panofsky). Daarbij zorgde zijn vrouw voor vrolijke en soms het, naar haar zin, al te intellectuele karakter van het gesprek ondermijnende tegengeluiden, bij haar eigen glas port en Haagse bonbon, of zij voerde ons naar de tuin, waar zij toonde, hoe zij de kleuren van de hortensia's dieper gemaakt had door tijdig een bos verroeste sleutels onder hun wortels te leggen.

Ook toen hij verder vereenzaamde, nadat mevrouw Haslinghuis in een ziekenhuis opgenomen was — waar hij haar dikwijls en trouw bezocht — en nadat hij verhuisd was naar de Sweelinckstraat, bleef hij waakzaam, hield hij de lamp brandende, hield hij bijvoorbeeld zijn Zweeds en Servisch bij, las alle artikelen in het Bulletin van de Oudheidkundige Bond, het correctie-potlood in de hand, en waardeerde zelfs de 19de-eeuwse architectuur van zijn omgeving, welke hij in een brief aan R. Blijstra een prettig voorbeeld noemde van het door Camillo Sitte bepleite ideaal van stede-

lijkheid: „Geen elkaar rechthoekig snijdende straten, maar onder een schuine hoek elkaar ontmoetende, geen uitzichten in de verte, een consequent afschermen van horizonten, alleen in het midden daarvan een aan een Engels 'circus' herinnerend plein”.

In zijn laatste verblijfplaats waren de Rubáiyát van Omar Khayyám in de vertaling van Edward Fitzgerald zijn „livre de chevet”, waarin de vele malen dat er de wijn bezongen wordt, hem niet

alleen aan de noblesse van die drank deden denken, maar ook aan de wijn als een metafoor duidend op geestelijke vervoering, liefde voor het leven, vrede met de dood:

„So when at last the Angel of the darker drink
Of Darkness finds you by the river-brink,
and proffering his Cup, invites your Soul
Forth to your lips to quaff it — do not shrink”.

C. PEETERS

De Bibliografie der geschriften van dr. E. J. Haslinghuis in het Bulletin K.N.O.B. 1962, 89-100, dient nog aangevuld te worden met de volgende publikaties:

- 1911
„Middelieeuwsche Lucifer-Vertooningen”, *Nieuwe Rotterd. Courant* 10.1.1911, A³.
„Hoe de duivel er op het Middelieeuwsch toneel uitzag”, *Van Onzen Tijd* 12 (1911), 105-110, 141-144.
„Zur Rumpelmette”, *Zeitschr. des Vereins für Volkskunde* 3 (1911), 290-291.
- 1912
„Briefe eines Unbekannten (Graf Alex von Villers)”, *Hofstad*, 7.9.1912.
- 1913
„Het boek van den haan (Ethiopische vertelling)”, *Van Onzen Tijd* 14 (1913), 469-471.
„Engeland en Frankrijk na den Vrede van Aken”, *Tijdschr. v. Gesch., Land- en Volkenk.* 5 (1913), 209-222.
- 1914
„Aan de liturgie ontleende woorden en uitdrukkingen”, *Annalen d. Ver. v. h. Bevorderen v. d. Beoef. d. Wetensch. onder de Katholieken in Nederland* 1914, 22-33.
„Een aantal aan de liturgie ontleende woorden en uitdrukkingen”, *Tijdschr. v. Taal en Letteren* 1914, 63, 81-89.
„Huygens' Stedestem 'Den Briel'”, Bladvulling in de *Nieuwe Taalgids*.
- 1915
„Over het woord 'formine'”, *Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk.* 1915, 73-74.
„Een roerende trek in een Passiespel”, *Van Onzen Tijd* 16 (1915), 5.
(Besprekingen van) Duriez, *La théologie dans le drame religieux en Allemagne* (en) *Les Apocryphes dans le drame religieux*, in: *Museum* 1915, 57-61.
- 1916
(Bespreking van) Rudwin, *Der Teufel in den deutschen geistlichen Spielen*, in: *Museum* 1916, 337-339; *Neophilologus* 1916, 71-73.
„Het lied van de Hel”, *Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk.* 30 (1916), 241-244.
„Het spel van St. Franciscus”, *Van Onzen Tijd* 17 (1916), 188-191; 213-215.
- 1920
„Kunst en oorlog”, *Nieuwe Rotterd. Courant* 8.9.1920, A².
„De tentoonstelling van boekkunst te Amsterdam”, *Nieuwe Rotterd. Courant* 27.12.1920, A².
- 1922
„Het Paaschspel van Klosterneuburg”, *Nieuwe Rotterd. Courant*, Letterk. Bijv. 22.4.1922.
„De pyroen”, *Oud-Holland* 40 (1922), 168.
- 1923
„Quelques sculptures attribuées à Jacob van der Borch, architecte de la cathédrale d'Utrecht”, *Compte rendu du 5e Congrès International des sciences historiques*, Brussel, 359.
- 1925
„Het aandeel der Nederlandsche Katholieken aan de plastische kunsten”, *Officieel Verslag van den Nederlandschen Katholiekendag* 1925, 446-457.
- 1927
„Verbindingskanalen tusschen Rijn, Maas en Schelde in vroeger tijd”, *Nieuwe Rotterd. Courant* 6.3.1927.
- 1929
„Het Stadhuis van Leiden”, *De Maasbode* 17 en 19.2.1929.

„Cornelis Ryckwaert, een 17e-eeuwsch Nederlandsch bouwmeester in Duitschland”, *De Maasbode* 13.7.1929, avondblad.

„Tien jaren uit de geschiedenis van het St. Bernulphusgilde”, *Het Gildeboek* (Gedenkboek) 1929, V-XI.

1930

(Bespreking van) M. D. Ozinga, *De Protestantische Kerkenbouw in Nederland* in: *De Maasbode* 1.3.1930.

(Bespreking van) C. Horst, *Die Architektur der Renaissance in den Niederlanden* (1930) in: *Algemeen Handelsblad* 9.4.1930.

1932

Kerkelijke beperkingen en vormvrijheid. Glas-

in-lood, serie Toegepaste Kunsten in Nederland.

„Friesch-Westsaksische uitloopers van den „Westbouw” voor kerken van de XIIe en XIIIe eeuw”, *Maandbl. v. Oude en Jonge Kunst, Gent*, sept.-okt. 1932 (*Handelingen van het 1e Vlaamsche Congres voor Kunstgeschiedenis*, 2-3 april 1932).

1953

„De Waterstaatskerken”, *Kath. Bouwbl.* 20 (1952-1953), 273-280.

1954

„De Kaats naast de St. Janskerk”, *Jaarb. Oud-Utrecht* 1954, 48-56.

„De Hoofdwacht”, *Jaarb. Oud-Utrecht* 1954, 57-61.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Glimmeres. In de week van 11-15 oktober 1971 werden door het Biologisch-Archeologisch Instituut de resten van een vernield hunebedje op de Glimmeres, gem. Haren, onderzocht. Dit hunebedje werd destijds ontdekt door J. E. Musch, en zal verder met G3 worden aangegeleid. Het lag ca. 120 m ten W. van het in de winter van 1969/70 onderzochte vernielde hunebed G2 (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1970, *41-2).

Terugggevonden werden de standkuilen van twee paar zijstenen en van een sluitsteen. De tweede sluitsteen bleek nog aanwezig; alleen had men deze „laten zakken”. De buitenafmetingen waren 5 x 4 m, de kamer was ca. 3 x 2 m. De oriëntering was NNW-ZZO. De vloer was compleet uitgebroken.

In de kelder werd betrekkelijk weinig aardewerk gevonden. Het bestond vnl. uit onversierd aardewerk van de laat-Havelte fase. Daarnaast zijn scherven aanwezig van een SVB-amfoor. Verder de gebruikelijke transversale pijlpunten en een vuursteenbijltje. Ook werden scherven van een kogelpot gevonden, vgl. met de kogelpotten uit een hutkom bij Emmen, die W. A. van Es publiceerde (*N.D.V.* 1964). Staat de afbraak van de hunebedden op de Glimmeres — ook G2 leverde kogelpotscherven — in verband met kerk-

bouw? Ook bij G3 werden buiten de kelder enkele TRB-potjes ontdekt. Dicht bij elkaar, en vermoedelijk in dezelfde, niet meer waarneembare kuil, werden een napje met holle steel, een onversierd kommetje en een versierd kommetje met vier knobbeloortjes gevonden. Deze laatste is volgens de laat-Drouwen stijl versierd.

Het graafwerk werd verricht door zes Groninger studenten, de technische leiding had K. Klaassens.

B.A.I., Groningen (J. N. Lanting).

OVERIJSEL

Ambt Delden. Dank zij een melding van de heer G. J. Eshuis te Almelo werd een vondst van de heer H. Pronk uit Goor bekend. Bij de aanleg van de rondweg om Delden (die bij de vindplaats, de Molensch, diep in de groene klei en bruine leem wordt uitgegraven) vond hij in een kluit groene klei een ineengedrukte pot. Na restauratie leverde dit een ruim 9 cm hoog, afgerond en zwak dubbelconisch potje van gladwandig, hoofdzakelijk bruin aardewerk met steengruisvershraling op. Datering: late Bronstijd/vroege IJzertijd.

Er zijn geen crematieresten of aanwijzingen voor een nederzetting aangetroffen, ook niet bij nadere veldverkenning. Kennelijk betreft het een geïsoleerde vondst, wat met de opmer-

kelijke ondergrond waarschijnlijk ook het beste overeenstemt.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twentbe, Enschede (A. D. Verlinde).

Enter. Bij het graven van een bouwput is ca. 500 meter ten zuidoosten van de Herv. Kerk op de zogenaamde Werf de fundering blootgelegd van een laat middeleeuws gebouwtje, opgetrokken uit kloostermoppen, formaat 28 x 14 x 7 cm. De diepste laag bakstenen bevond zich 80 tot 90 cm onder het huidige maaiveld, op de noordoostelijke hoek van het bouwwerk. Daar kon een breedte van het muurwerk van 1.15 m worden vastgesteld. De eerste sporen van de baksteenlaag werden op 50 cm beneden het huidige maaiveld aangetroffen. Het bouwwerkje was aan de oost- en westzijde 8 meter lang, de noord- en zuidzijde telden 7 meter buitenwerks. Aardewerkscherven zijn niet aangetroffen.

Volgens overlevering zou ter plaatse — in de volksmond Stoffers Höfken geheten — een laat-middeleeuwse kapel, gewijd aan St. Anthonius hebben gestaan. Ook in de notulen van de Herv. Kerk uit ca. 1706 is hiervan sprake. Het perceel, waarop de funderingsresten zijn gevonden, is vanouds eigendom van de Herv. Gemeente, gelegen naast de oudst bekende pastorie van voor ca. 1800.

Het onderzoek is mogelijk gemaakt dank zij de welwillende medewerking van de heer J. ten Brinke te Enter, eigenaar van het perceel, en van de gemeente Wierden.

Rijksmuseum Twentbe/Oudheidkamer Twente (A. L. Hulshoff).

Hardenberg. Onlangs vond de heer L. Timmerman uit Marienberg op een es ter plaatse het fragment van een granieten bijl. Het betreft de zwak gewelfde en scherpe snede van een zeer grove bijl, waarschijnlijk een „Fels Rechteckbeil”.

De heer W. Timmerman vond op de Berg Esch te Oud Bergentheim eveneens een bijl-fragment. Dit maal de zwak gewelfde, scherpe snede van waarschijnlijk een „Flint Ovalbeil”. Het restant is bekapt. De witte, gecraqueleerde vuursteen bewijst het contact met vuur.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

— De heer A. Beersma uit Hengelo meldde de vondst van een vuurstenen dolk uit de vroege Bronstijd. Deze was enige jaren geleden

aan het licht gekomen bij een oppervlakkige egalisatie ten noordoosten van Kloosterhaar. De fraaie dolk is vervaardigd van olijfgele vuursteen en behoort tot het type III (lit.: J. H. F. Bloemers, 1968, „Flintdolche vom skandinavischen Typus in den Niederlanden”, *Berichten R.O.B.*, 18, p. 47-110). Greep en blad zijn aan een zijde duidelijk gescheiden. De greep bezit een parallellogramvormige dwarsdoorsnede. De maten zijn: 118 x 26 x 9 mm.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Tubbergen. Vorig jaar vond de heer G. J. Eshuis uit Almelo op een pas ontgonnen, steenrijke akker ten westen van de Galgenberg de rechterhelft van een strijdhamer van „Grünstein”. De strijdhamer bezit een restlengte van 10 cm en toont een vrij stompe snede. Het steelgat is cilindervormig met een diameter van 2 cm.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twentbe, Enschede (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Emst, Grafheuvel bij de Heemhoeve. Een drie-daags onderzoek tijdens een veldpracticum voor studenten uit Leiden gaf ons enige informatie over een grotendeels verdwenen grafheuvel op het terrein van de jeugdherberg de Heemhoeve onder Emst. Voor de medewerking van de zijde van de Nederlandse Jeugdherbergcentrale zij bij deze gaarne dank gebracht.

Een WNW-OZO georiënteerde grafkuil bleek in het heuvelcentrum nog vrij volledig intact te zijn. Er waren vrijwel uitsluitend verstoringen door dierengangen. In een daarvan werden enkele brokjes gecalcineerd been aangetroffen, die op een tweede bijzetting elders in de heuvel wijzen. De 2.50 bij 1 m grote grafkuil bevatte geen enkel spoor van een dode. Het formaat van de kuil, die zich door een vuilwitte vulling, waarin sterke fibers gevormd waren, onderscheidde van de helder, roodachtige gele vaste grond, is dusdanig dat een gestrekte ligging van de overledene het meest voor de hand ligt, maar allerm minst beezen is. Voor een datering komt wellicht nog de periode van de Veluwe klokkekers in aanmerking, maar stellig de Vroege Bronstijd.

De grafheuvel is gezien de bewaarde restanten in een keer opgeworpen, zoals uit twee profielsleuven resp. in O. en in N. richting gegraven bleek. Aan de heuvelvoet werden in beide kuilen waargenomen, die niet nader zijn onderzocht.

Het spaarzame vondstenmateriaal wordt ter beschikking gesteld van het provinciaal bodem-archief van Gelderland.

I.P.L., Leiden (P. J. R. Modderman).

NOORD-BRABANT

Someren. Philips Kampeerterein. Op het terrein waar in 1953 en 1962 opgravingen werden gedaan, waarbij sporen van een urnenveld te voorschijn zijn gekomen, heeft men bij de bouw van de Rode Kruis-bungalow nog enkele vondsten gedaan, die tot hetzelfde complex gerekend moeten worden (*Berichten R.O.B.*, 6, 66-70; 12-13, 571-575).

Een urn (h. 15.9 cm, diam. rand 19.2, gr. diam. 22.4 cm, diam. bodem 10 cm) heeft een glad gepolijst oppervlak, dat gevlekt is van zwart tot licht geelachtig bruin. De vorm komt het meest overeen met vondstnr. 21 uit 1953.

Een tweede urn (h. 22 cm, diam. rand 22 cm, gr. diam. 25 cm, diam. bodem 10 cm) heeft een glad gepolijste rand en schouder, terwijl het oppervlak onder de grootste breedte van de pot zeer regelmatig opzettelijk ruw gemaakt is. De kleur van de vlekken varieert van grijs tot lichtbruin. De vorm is goed vergelijkbaar met vondstnr. 1 uit 1953.

Dan zijn er nog een licht beschadigd kommetje (h. 5.5 cm, diam. rand 9.7 cm, diam. bodem 6.6 cm), dat indrukken op de rand vertoont en een gelijkvormig, doch kleiner napje (h. 3.5 cm, diam. rand 6.4 cm, diam. bodem 4.5 cm), waarbij fragmenten van een bronzen vingerring of armband en een onherkenbaar voorwerp zijn gevonden.

Tenslotte zijn er wat scherven van een pot, waaruit een iets uitstaande rand op een duidelijke schouder, overgaande in een snel kleiner wordend lichaam, te reconstrueren valt. Op de grootste diameter (23 cm) bevindt zich een knobbeloortje, overeenkomstig dat van vondstnr. 19 uit 1953. Alle voorwerpen zijn gekneet van met scherfgruis verschaalde klei. Bij het grootste kommetje is dit gruis veel grover dan bij de overige stukken aardewerk.

De heer Bennink, beheerder van het kampeerterein, was zo vriendelijk de voorwerpen ter documentatie tijdelijk af te staan. Zij zijn thans toegevoegd aan de uitstalling in de kantine op het terrein, waar ook een deel van de eerder opgegraven urnen is ondergebracht. De overige vondsten uit 1953 bevinden zich in de oudheidkamer te Someren.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (P. J. R. Modderman).

LIMBURG

Rimburg. De in *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1972, *61 door J. H. F. Bloemers vermelde „twee fragmenten van het onderstuk van een zeer grote grafsteen” konden aan een nader onderzoek worden onderworpen in het Bonnefantenmuseum te Maastricht, waar ze bewaard worden tezamen met enige eveneens uit Rimburg, uit de bedding van de Worm afkomstige stukken (van zeer waarschijnlijk wijaltaren (vgl. Bloemers, t.a.p.).

Het grafmonument is evenals de altaren vervaardigd van Nievelsteiner zandsteen. Het onderste gedeelte wordt gevormd door een ruw behakte sokkel van 19 cm hoogte, die ongetwijfeld in de grond ingegraven is geweest. Daarboven bevinden zich aan de voorzijde op de rest van de ongeveer 59 cm brede schacht sporen van de laatste twee regels van een opschrift. De hoogte van de letters bedraagt ca. 4.8 cm. De inscriptie kan als volgt gelezen en aangevuld worden: - - - /ET-SIBI [VIVVS (of VIVOS)]
.....
/ FECI[T]. Het betreft een grafsteen die een man tijdens zijn leven heeft laten maken (voor zijn overleden echtgenote) en voor zichzelf.

Zie over andere Romeinse grafstenen uit de bedding van de Worm te Rimburg: [O.E.] Mayer, *Germania*, 11 (1927), 152; 12 (1928), 191; 13 (1929), 79; H. Nesselhauf, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 27 (1937), 116-118.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Woudenberg, huis Geerestein

Dit huis beslaat een oppervlakte van 16 x 18 m met een uitspringende middenpartij in de voor-gevel (oostzijde) en twee uitgebouwde privaten

tegen de zijgevels. De plattegrond is opgebouwd uit een achtervleugel (uitwendig 7.5 x 18 m), die door een dwarsmuur (met stookplaatsen aan beide zijden) verdeeld wordt in een grote zaal

rechts en een kleinere links, en twee 5 en 5.5 m brede zijvleugels, waartussen een hal, die naar voren uitspringt en achter het trappenhuis bevat.

Het huis dankt zijn huidige aspect blijkens een opschrift op de schouw in de grote zaal beneden aan een „herbouw” uit 1834. Een inwendige verbouwing in 1969 maakte het mogelijk een aantal waarnemingen te doen, waarbij bleek, dat het huis in wezen uit de 16de eeuw stamt. Het is opgetrokken van baksteen van het formaat 22.5/23.5 x 11/11.5 x 5/6 cm, 10 lagen = 65/70 cm, terwijl de kappen van eiken zijn met de gebruikelijke jukspanten, die makelaars hebben gehad met nokgordingen. De spanten van de achtervleugel zijn voorzien van met een steekbeitel en guts gehakte termerken; op die van de zijvleugels werden maar enkele (gesneden) telmerken aangetroffen. De kap boven de hal is echter jonger; er is zowel eiken als grenen in verwerkt en hij is traditioneel van opbouw: twee jukken op elkaar waarop een geschoorde makeelaar tot onder de nokgording. Hij moet dateren uit de 17de eeuw.

De kelders van de achtervleugel en de linker zijvleugel worden overwelfd door tongewelven met grote steekgewelven aan beide zijden, opgaand van poeren (baksteenformaat 22/22.5 x 10.5/11 x 5/5.5 cm). De rechter zijvleugel heeft een gewoon tongewelf, terwijl onder de hal een kruisgraatgewelf is op poeren. In de linker achterkelder kon onder de vloer het baksteenformaat van de buitenmuur gemeten worden: 27.5/28.5 x 13.5 x 5.5/6 cm.

De balklagen zijn nergens zichtbaar geweest. Uit de spantplaatsing van de achtervleugel blijkt echter, dat de grote zaal vier balkvakken lang is en de kleine drie. Op de verdieping werden in de twee blinde vakken van de achtergevel gedichte oorspronkelijke vensters teruggevonden met schuine dagkanten, waarvan een nog met een segmentboog afgedekt is. Tussen de vensters werden in de grote zaal gedichte lampnissen teruggevonden (breed 37 cm, hoog 43/54 cm); die nabij de noordwesthoek is overhoeks geplaatst. In de

kleine zaal werden restanten van deze nissen alleen aangetroffen in de zijgevel nabij de hoeken.

Op de begane grond kwam een oude doorgang (met eiken latei) aan het licht tussen de grote zaal en de rechter zijvleugel en het restant van een segmentbogige tweede. Verder trof men zowel op de begane grond als op de verdieping sporen aan van vroegere vensters in de voorgevels van de zijvleugels, in de zijgevel van de linker zijvleugel en in de linkerzijde van de uitspringing van de hal. Al deze vensters zijn bekend van de oude tekeningen van R. Roghman, A. de Haen (1730) en H. de Winter (abusievelijk 1745 gedateerd; in datzelfde jaar tekende J. de Beyer het huis nl. in vernieuwde gedaante). Het privaat tegen de linker zijgevel bleek daar koud tegenaan gemetseld te zijn.

Het huis is in de 16de eeuw misschien gebouwd op oudere fundamenten gezien het baksteenformaat daarvan en de traditionele plattegrond (vgl. bijv. de kastelen Ammersoyen, Dussen, Middachten, Oud-Ehrenstein en Well). De hal mag dan waarschijnlijk gezien worden als een later volgebouwde binnenplaats (evenals bij kasteel Middachten).

De bouwgeschiedenis kan dus als volgt zijn: XIV? bouw van het oorspronkelijke huis; XVI (B?) nieuwbouw op de oude fundamenten; XVII b/c binnenplaats volgebouwd; XVIIIb nieuwe voorgevel, waarbij blijkbaar de verdiepingvloeren, de zoldervloeren en de kappen van de zijvleugels omhoog gebracht zijn (vergelijk de oude afbeeldingen met de huidige toestand); 1834 verbouwing, waarbij het huis zijn huidige aspect kreeg.

Literatuur: G. H. Kurtz in *Jaarboekje van „Oud Utrecht”* 1934, 85-94; J. R. Clifford Kocq van Breugel en J. D. M. Bardet, *Kastelenboek provincie Utrecht*, Utrecht 1966, 77-80; R. F. P. de Beaufort en L. H. Jansen, *Uit de geschiedenis en het volksleven van Woudenberg*, Den Haag 1969, 27-31; H. Romers, *J. de Beyer oeuvre-catalogus*, Den Haag 1969, nr. 407.

G. BERENDS

TENTOONSTELLINGEN

AKEN

— *Raadhuis*. De Akense domschat -1 okt.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Jugendstil, Art Nouveau, Nieuwe Kunst -16 juli

André Bongers en zijn kunstenaarsvrienden Redon, Bernard, Van Gogh -6 aug.
— *Toneelmuseum*. Brand! De schouwburgbrand van 11 mei 1772 -1 sept.
— *Allard Pierson Museum*. De techniek van de Pompeïaanse schilderkunst vanaf 27 juni

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Ongekend plezier, verborgen schilderijen uit het Rijksmuseum -1 jan.
Oud mechanisch speelgoed -2 okt.

BREDA

- *Volkenkundig Museum*. Japan, oud naast nieuw -28 aug.

BAZEL

- *Kunstmuseum*. 100 tekeningen van oude meesters, 15de en 16de eeuw -13 aug.

BERLIJN

- *Bauhaus-Archiv*. Bauhaus-tentoonstelling -15 okt.

DELFT

- *Prinsenhof*. De Nederlandse buitenplaatsen bedreigd? -eind aug.
— *Indonesisch Ethnografisch Museum*. Batik op Java -1 nov.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Tuyngezichten en Blomkamers, Nederlandse ontwerpen voor behangsels 1777-1826 -6 aug.
Mondriaantentoonstelling -24 sept.
Vorsten en muziek -3 sept.
— *Museum voor het Onderwijs*. Vergeten Mexicanen, onbekende Indiaanse culturen in Mexico. Zomertentoonstelling
Thorbecke en zijn tijd -3 juli

DORDRECHT

- *Museum Van Gijn*. Gezichten op Venetië in de 18de-eeuwse prenten -15 juli
— *Augustijnenkerk*. Opstand en Onafhankelijkheid, Eerste vrije Statenvergadering, Dordrecht 1572 -29 juni-8 okt.

EINDHOVEN

- *Van Abbemuseum*. De Straat -6 aug.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Enkhuizen, 1572 -1 nov.

ENSCHDEDE

- *Rijksmuseum Twentbe*. Marokko, handel en ambacht in een Arabische wereld -3 sept.

FRANEKER

- *Fries Munt- en Penningkabinet*. Muntvondsten uit Friesland -1 okt.

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis*. Gouds kunstbezit -30 juli

HAARLEM

- *De Hallen* (Grote Markt). Van medicijnman tot medicus -2 juli

'S-HERTOGENBOSCH

- *Noord Brabants Museum*. Kerkschatten uit Den Bosch
Gravures naar Pieter Breughel

KEULEN

- *Kunsthalle*. Rijn en Maas, kunst en cultuur 800-1400 -23 juli
— *Wallraf-Richartz Museum*. Lucas Cranach de Oude (1472-1553), grafiek -16 juli

LONDEN

- *Brits Museum*. Schatten van Toet-Anch-Amon -30 sept.

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. 1001 jaar Walcheren -24 aug.

OTTERLO

- *Krölller-Müller*. Van Gogh tot Picasso, schilderijen en tekeningen uit het Poesjkinmuseum te Moskou en de Hermitage te Leningrad -16 juli

PARIJS

- *Tuileries*. Georges de la Tour -25 sept.

RIJSWIJK

- *C.R.M.-gebouw*. Fototentoonstelling 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland

ROTTERDAM

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het Japan van de prenten
— *Historisch Museum*. Met Rotterdamse Verve, schilderijen uit Boymans-Van Beuningen 23 juni-21 aug.
— *Boymans-Van Beuningen*. Prenten van Goltzius -17 juli

UTRECHT

- *Gemeentearchief*. Burger in Utrecht -1 juli
— *Centraal Museum*. Zilver -17 sept.

VLISSINGEN

- *Stedelijk Museum*. Het schepenportret sinds 1572 -31 aug.

MEDEDELINGEN

MUSEUMCURSUS 1972-1974

De Nederlandse Museumvereniging organiseert nu, voor de derde maal, een cursus voor middelbaar museum personeel, d.w.z. voor museum-assistenten, die reeds een volledige dagtaak aan een museum hebben.

Deze cursus zal, evenals de twee voorafgaande cursussen, twee jaar duren.

De lessen vinden elke dinsdagmiddag plaats, met een totaal van 27 middagen per jaar. De eerste les zal aanvangen op de eerste dinsdag in oktober.

De eerste maanden zullen gewijd zijn aan algemene lessen in museumkunde en administratief beheer van museumcollecties (o.a. inventarisatie). Daarna volgen lessen van meer specialistische aard in verschillende musea in ons land.

Het cursusgeld bedraagt f 100.— per jaar. De reiskosten zijn niet in het cursusgeld begrepen. Het maximum aantal deelnemers is 24.

Gedagdigden kunnen zich melden bij mevr. drs. O. L. Bouma, Bureau van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten, afd. Musea, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage, tel. 070-182275.

STICHTING HISTORISCH BOERDERIJ-ONDERZOEK

B. Wander, *Bibliografie Historisch Boerderij-Onderzoek*, Arnhem 1971. Uitgegeven door de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek te Arnhem.

Tot nu toe bestond er geen overzicht over de literatuur betreffende de oude Nederlandse boerderij. Daarom heeft de heer B. Wander, bibliothecaris van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem, de titels van alle boeken en tijdschriftartikelen, die van 1960-1970 over dit onderwerp verschenen, verzameld. Ook aan belangrijke publikaties van aan Nederland grenzende landen, met name België, werd aandacht besteed, evenals aan de voornaamste literatuur van voor 1960.

De auteur heeft de ruim 700 titels met het oog op de overzichtelijkheid gesplitst in een „Algemeen Gedeelte” en een deel „De Nederlanden”. Het Algemeen gedeelte bevat de rubrieken: algemene werken, geschiedenis en methode van onderzoek; archeologische vondsten; constructie, materialen, elementen; versieringen, tekens, namen; interieur; erf, tuin, beplanting; bescherming, restauratie; openluchtmusea; modernisering en verbouwing.

De literatuur over de afzonderlijke boerderijen is per provincie gerubriceerd waarbij dan nog als aparte rubrieken „Langs de oostgrens” en „De Zuidelijke Nederlanden” zijn toegevoegd. Een register op persoonsnamen, geografische namen en onderwerpen maakt het geheel gemakkelijk toegankelijk.

Toezending na storting van f 8.25 op giro no. 897058 van de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem.

19DE-EEUWSE KERKELIJKE BOUWKUNST IN NEDERLAND

Op 21 juni verschijnt *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, door H. P. R. Rosenberg, een uitgave van de Staatsuitgeverij en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Naast een architectuur-historische inleiding, waarin de stilistische ontwikkeling tegen de achtergrond van het tijdsbeeld wordt geschetst, bevat het boek een alfabetisch register van kerken, waarin architect, bouwjaar, een korte karakteristiek en literatuur worden gegeven. Voorts een alfabetisch register van architecten met de voornaamste gegevens omtrent hun persoon, hun werken en de literatuur over hen verschenen.

Het boek bevat 208 foto's, die de belangrijkste van de 380 behandelde kerken in beeld brengen. Dit afbeeldingsmateriaal is chronologisch gerangschikt, maar verwijst door middel van nummers naar het alfabetische register van kerken. Bovendien zijn een verklarende lijst van bouwkundige termen en een lijst van in de registers gebruikte literatuur-afkortingen opgenomen.

De prijs van het boek bedraagt 25.—.

VACATURE

GRONINGEN

Het Instituut voor Kunstgeschiedenis van de Rijksuniversiteit vraagt een

BIBLIOTHEEKMEDEWERKSTER

die zal worden belast met het beheer van de instituutsbibliotheek. De werkzaamheden omvatten o.m. de verzorging van de bibliotheek, de uitleenadministratie, het onderhouden van contacten met de universiteitsbibliotheek.

Voor deze functie is een diploma GO A3 vereist; kandidaten met een kunsthistorische opleiding genieten de voorkeur.

Salaris afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring.

Schriftelijke sollicitaties te richten aan het Hoofd van de Afdeling Personeelszaken, postbus 72 te Groningen.

RESTAURATIE-PROJECTEN IN HET KADER VAN DE WERKVERRUIMING

Namens de leden van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond heeft het bestuur op 1 maart een brief verzonden naar de heer H. J. L. Vonhoff, staatssecretaris van Cultuur Recreatie en Maatschappelijk Werk, om zijn aandacht te vragen in het bijzonder voor de voortschrijdende werkloosheid onder de vaklieden, die betrokken zijn bij de restauraties van monumenten (zie *Nieuwsbull.* bladz. *56). Als antwoord schreef de heer Vonhoff ons op 7 april het volgende:

Met belangstelling heb ik kennis genomen van uw bovenvermelde brief, waarin de verontrusting uwer leden tot uitdrukking wordt gebracht aangaande het door de regering gevoerde beleid ten aanzien van het Nederlandse monumentenbezit.

Zoals U weet vervullen de financiële spanningen in de wereld van de monumentenzorg ook mij met zorg. De problematiek waarmede de rijks-overheid op dit terrein al sinds enige jaren wordt geconfronteerd beperkt zich niet tot het departement van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, hetgeen voor mij aanleiding is geweest zeer onlangs terzake contacten te leggen met die leden van het Kabinet, wier bewind betrekking heeft op de sociaal-economische sector.

Met name is daarbij door mij ook de aandacht gevestigd op de dreiging der werkloosheid onder de gespecialiseerde bouwvakkers, architecten en andere bij het restaureren betrokken vakmensen.

Een dezer dagen zend ik aan de betrokken bewindslieden een uitgebreide, door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg samengestelde opgave van restauratie-projecten, welke in het kader van de door de regering gestimuleerde werkverruiming zouden kunnen worden aangevat. Reeds in een zeer vroeg stadium overigens heeft er op ambtelijk niveau tussen genoemde rijksdienst en het ministerie van Sociale Zaken overleg plaats gehad om de mogelijkheden af te tasten. In eerste aanleg is bij de werkverruiming — naar mij inmiddels is gebleken — prioriteit verleend aan gemeentelijke openbare projecten. Het ligt in mijn voornemen in deze zaak van de werkverruiming, in het bijzonder het daarbij inpassen van restauratie-projecten, persoonlijk verdere stappen te ondernemen.

Een afschrift van uw tot mij gerichte brief van 1 dezer zal ik aan de eerderbedoelde bewindslieden doen toekomen.

Tenslotte wijs ik U erop, dat ik met mijn ambtgenoot van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening overleg heb geopend om tot een nauwere samenwerking en mogelijk tot een gemeenschappelijke financiële aanpak te komen ter zake van restauratie en renovatie van bepaalde delen van het woningbestand. Ik heb hoop dat een gezamenlijke krachtsinspanning — waarbij van de zijde van dit departement ook de Directie Samenlevingsopbouw is betrokken — tot gunstige resultaten zal leiden.

Namens de Kon. Ned. Oudheidk. Bond is hierop het volgende geantwoord:

Met erkentelijkheid heeft het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond kennisgenomen van de inhoud van Uw brief van 7 april 1972. Met name is ons bestuur dankbaar voor de door U gedane toezegging, inzake het inpassen van restauratie-projecten in het kader van de werkverruiming nadere stappen te ondernemen.

Ook de regeling „geldelijke steun rehabilitatie”, welke U en Uw ambtgenoot van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in het leven hebben geroepen, heeft ons bestuur met grote instemming begroet. Gaarne zullen ook wij ons nader bezinnen op de mogelijkheden, welke deze regeling biedt voor de regeneratie van de historische stads- en dorpskernen.

Tenslotte zij het ons bestuur vergund, Uw aandacht en die van de leden van het Kabinet, die op enigerlei wijze zijn betrokken bij de problematiek van instandhouding en regeneratie, te vestigen op de hierbij overgelegde bijlagen A en B. Hierin worden een tweetal gedachten, welke voorkomen in het request van de Oudheidkundige Bond aan de Regering van oktober 1971, nader toegelicht.

Bijlage A

Bij zaken, waarvan het landelijk gezien van belang is dat ze geschieden, is het zinvol om de personen, die bereid zijn daarin een bijdrage te leveren, zoveel mogelijk bij te staan. Indien dit

niet kan in directe financiële zin, dan dient langs andere weg te worden getracht, het uitvoeren van dit soort werken voor hen zoveel mogelijk te verlichten en aantrekkelijk te maken.

Het onderhouden van het overgeleverde bestand aan gebouwen — voor een groot deel woningen — hoort daartoe, zeker indien deze gebouwen niet slechts een functie hebben voor de persoon, die erin woont, maar indien zij tevens een mede-karakterbepalend element zijn voor hun omgeving.

Daarom is het dringend noodzakelijk voor als monument ingeschreven — aanmerkelijk meer dan het gemiddelde onderhoud vereisende — woonhuizen wederom aftrekbaarheid van onderhoudskosten in te voeren. Dit geldt eveneens voor de individueel niet-ingeschreven, maar in een „beschermde gezicht” een positieve bijdrage leverende woonhuizen.

Een schildersbeurt van een huis moet als uitgave „concurreren” tegen een toch altijd nog groeiend arsenaal aan consumptiegoederen. Men versterkt de concurrentie-positie van voor het milieu gunstige werken — in dit geval voor het visuele aspect daarvan — door de daaraan verbonden kosten als *fiscaal aftrekbaar* aan te merken.

Bijlage B

Van overheidswege worden tal van werken gesubsidieerd, welke men van algemeen belang acht. Het is zaak om het aan subsidies beschikbare

bedrag zo breed mogelijk te spreiden. Subsidie over B.T.W. is in wezen een schijnsubsidie. Van daar de gedachte, restauratiewerkzaamheden vrij te stellen van B.T.W.

Waar de in bijlage A ontwikkelde gedachte vooral betrekking heeft op door eigenaren bewoonde huizen — bij gebouwen in andere eigendomsverhoudingen is immers aftrekbaarheid nog van kracht — is het hier gestelde ook van belang voor „grote” monumenten.

Kerkrestauraties krijgen in principe een overheidssubsidie van 90%, óók over de B.T.W. Het laten vallen van de B.T.W. heeft voor deze grote bedragen dus voor 's lands financiën nauwelijks gevolgen, terwijl het een reële verruiming betekent van de mogelijkheden (14/114 of ruim 12%; nog meer bij de a.s. verhoging). Wat aan administratie wordt uitgespaard, is bovendien een onzichtbare, maar niettemin reële winst.

Uiteraard geldt hetzelfde ook voor andere werkzaamheden, welke van zodanig algemeen belang geacht worden, dat ze gesubsidieerd worden. De lijn kan bij nog niet gesubsidieerde werken worden doorgetrokken: *opheffing* — of tenminste *verlaging* — van B.T.W. op alle werken, die een positieve bijdrage voor het milieu leveren; handhaving of verhoging daarvan op uitgaven van consumptief karakter en op wat op het maken van winst is afgestemd, zulks in hogere mate, naarmate er meer omgevingbedervende aspecten zijn.

IN MEMORIAM

JONKVROUWE DR. C. H. DE JONGE

Vol overgave, na volbrachte taken, is jonkvrouw dr. C. H. de Jonge, de 12de mei 1972, op de leeftijd der zeer sterken, overleden. Deze persoonlijkheid van oude stempel en stijl, heeft vooral in de jaren dat ik haar heb mogen meemaken als directrice van het Centraal Museum te Utrecht, alom het respect afgedwongen door haar hoge levensopvatting, grote werkkraft en warmvoelend hart voor hen die met haar werkten — van hoog tot laag. Zij eiste, maar wist ook te geven. „Il faut payer de sa personne”, zei ze eens. Ieder die nauwer contact met haar heeft gehad, ook buiten de werkkring, zal hieraan de goede herinnering bewaren.

Zij werd geboren op 23 maart 1886 te Dordrecht. Reeds jong verhuisde het gezin naar Zierikzee op Schouwen, het eiland waar het ge-

slacht De Jonge vanouds woonde. Zij studeerde letteren in Leiden en daarna kunstgeschiedenis bij prof. dr. W. Vogelsang te Utrecht, waar zij, als een der eerste vrouwen in dit vak, in 1916 promoveerde. Van 1913 tot 1917 was zij in deze stad als assistente verbonden aan het Kunsthistorisch Instituut. Daarna volgde in 1917 de benoeming tot conservatrice bij het Centraal Museum, dat in 1921 van het Hoogeland naar de Agnietenstraat zou verhuizen en stijlkamers zou krijgen, waarvan de inrichting grotendeels aan haar initiatief en werk te danken zou zijn. In 1941 — toen gemeentearchief en museum in twee afzonderlijke diensten werden ondergebracht — werd zij directrice van het museum, als opvolgster van dr. W. C. Schuylenburg.

De „freule”, zoals we haar altijd noemden, had

een veelzijdige belangstelling, maar haar voorkeur ging uit naar de costumageschiedenis. Dat blijkt al uit haar proefschrift *Het mannencostuum in de eerste helft van de 16e eeuw*. Ook in het museum had de *costuumafdeling* haar grote zorg; een geïllustreerde *catalogus*, verschenen in 1947, legt hier getuigenis van af. Goed gekleed gaan was bovendien een persoonlijke hobby en niet zonder trots vertelde zij eens, dat ze destijds gold als de best geklede vrouw van Utrecht. Het boek *Een eeuw Nederlandsche Mode* (1941), was mede het resultaat van een geslaagde tentoonstelling „Het costuum onzer voorouders” in de Ridderzaal in Den Haag. Veel heeft zij geijverd — als vice-presidente van het landelijk Comité — voor de totstandkoming van de collectie Nederlandse klederdrachten, aangeboden aan koningin Wilhelmina bij haar gouden regeringsjubileum en nu als bruikleen te zien in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem.

Het zou te ver voeren alle publikaties te noemen, die freule de Jonge met grote kennis en inzicht heeft geschreven. De uitgebreide *catalogus van de historische afdeling van het Centraal Museum* verscheen in 1928. In 1933 de *catalogus van de schildersschool*. Een artikel over de zilversmid Adam van Vianen in Oud-Holland 1936, bij gelegenheid van de tentoonstelling in het museum. Belangrijk was ook de Willibrord-herdenking in 1939, die met een grote internationale tentoonstelling werd gevierd. Er waren voor de oorlog uiteraard minder activiteiten naar buiten. Er was ook een hele kleine staf. In 1938 verscheen de monografie *Paulus Moreelse, portret-*

en genreschilder te Utrecht. Over *Jan van Scorel* en *Jan Steen* delen in de Paletserie. De bekroning op het museumwerk vormt zeker de uitgebreide *catalogus van schilderijen en tekeningen*, die in 1952 verscheen.

Toen gedurende de oorlog het belangrijkste kunstbezit uit het museum elders was ondergebracht en de derde keus uit de depots was geëxposeerd, zocht en vond haar actieve geest een nieuw terrein ter bestudering. Nog kort geleden in 1970, bij de dankzegging voor het ere-lidmaatschap van het Genootschap Delfia Batavorum, vertelde zij, hoe ze tot het fascinerend onderzoek van het Delftse aardewerk was gekomen. De archieven waren namelijk nog toegankelijk en op dit terrein weinig bestudeerd. Zo kwam in 1947 het boek *Oud-Nederlandsche Majolica en Delftsch Aardewerk* tot stand.

Het bereiken van de 65-jarige leeftijd betekende geen rustpunt. Er was nog zoveel te onderzoeken en te zien, waar nu meer tijd voor was. Zo reisde ze naar Brühl, Amalienburg en Rambouillet. Een tweede boek *Delftsch aardewerk* verscheen in 1965.

Met het vorderen der jaren werden haar ogen slechter. Ook het handwerken, vooral petit point, wat ze in vrije uren graag placht te doen, werd onmogelijk. Toch heeft ze met grote inspanning het boek *Nederlandse tegels* met een keur van bijzondere afbeeldingen in 1971 kunnen voltooiën.

Na een val thuis heeft freule de Jonge rust moeten houden en zij was in die rust gelukkig en tevreden. De harmonie, die dit mooie leven kenmerkte, was hiermede voleind.

MARIA VAN ES

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSEL

Dalfsen. In het uitbreidingsplan Polhaar-oost van Dalfsen werden door de vaste groep amateurs uit Dalfsen sporen gevonden uit Mesolithicum tot en met late Middeleeuwen. De vondsten zijn hoofdzakelijk afkomstig uit een woonlaag onder een circa halve meter dik esdek. Zij bestaan uit wat mesolithische vuursteen (spitsje, knoopkrabber), drie scherfjes van de Trechterbeker-cultuur (eenmaal versierd met echte wikkeldraad), enige klokbekerscherfjes en een

wikkeldraadscherf, enige neolithische krabbers, een bijlfragment(?) van verweerde graniet, alsmede la Tène-scherven en een dito pot uit een kuil.

De vondsten gingen vergezeld van enige, vooral la Tène, grondsporen over een zeer beperkt gebied, welke dank zij de medewerking van Openbare Werken bij een kort onderzoek werden waargenomen. In het esdek werd een 12de-eeuws zilveren muntje gevonden, dat kan worden toegeschreven aan bisschop Hartbert

van Utrecht of een andere bisschop uit dezelfde periode (determinatie: Kon. Penningkabinet: H. E. van Gelder).

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Tubbergen. Dank zij een melding van de heer W. F. Anderson werden twee Standvoetbekers bekend bij de heer J. Beerling te Oldenzaal. Deze bekers waren omstreeks 1957 gevonden in een zandgroeve bij Vasse. Het is niet achterhaalbaar of de ongetwijfeld uit graven afkomstige bekers als geassocieerde vondst moeten worden aangemerkt.

Het eerste exemplaar, zonder voetje, is een zgn. zigzagbeker, waarbij de versiering afwisselend bestaat uit twee rijen scheve spatelindrukken in visgraatmotief (vier maal) en een zigzag band (drie maal). Hoogte: 18 cm.

De tweede beker behoort tot het type 1^e en bezit nauwelijks een voetje. De versiering bestaat uit zes rijen scheve spatelindrukken in een richting, alsmede spatelindrukjes op de rand. Hoogte: 12 cm.

De beide slanke bekers tonen de versiering (met restjes witte specie, waarschijnlijk gips van de restauraties) tot op de buikknik. Het aardewerk is roodachtig bruin en is met enig fijn steengruis verschraald. De bekers werden geschonken aan de Oudheidkamer Twente.

Niet alleen door deze vondst, maar ook door meerdere (scherven van) visgraatbekers elders uit Twente, wordt de alleenvertegenwoordiging van de Standvoetbekercultuur door 1^a bekers voor dit gebied achterhaald. Litt.: J. D. van der Waals en W. Glasbergen 1955, „Beaker types and their distribution in the Netherlands”, *Palaeohistoria* 4 (1955), 14.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twente, Enschede (A. D. Verlinde).

Zwolle. Onlangs vond de heer H. Pierik uit Berkum ten noorden van de Agnietenberg twee scherfjes en ruim honderd stuks vuursteen, waaronder enige krabbertjes. Datering: Neolithicum.

Behalve deze prehistorische resten werd ook enig circa 16de-eeuws materiaal aangetroffen, waaronder koperen spelden met gedraaide kop en een vuurslag. De vindplaats ligt op een zandhoogte bij de Vecht aan de rand van een recreatieplas.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Heumen. Door een misverstand is zonder voorafgaande waarschuwing op 27 maart 1972 bij de aanleg van een pijpleiding naar het nieuwe waterwingebied van de gemeente Nijmegen de westzijde van de in 1932 door Holwerda grotendeels opgegraven laat-Romeinse wachtpost in het bos bij Heumensoord dwars door de ingangspartij doorgegraven (vgl. J. H. Holwerda, „Romeinsch miniatuurcastellum in Heumensoord”, *OMROL*, 14 (1933), 11 en M. P. M. Daniëls, *Noviomagus*, Nijmegen, 1955, 41 en 297). Aangezien de leiding het door het fortje aangelegde bospad volgde, bleef de schade beperkt. Van de gelegenheid is gebruik gemaakt om aan de hand van het zo ontstane profiel (ongeveer van e naar b lopend op Holwerda's plattegrond) de opgravingsresultaten op hun juistheid na te gaan en eventueel te completeren.

Vast is komen te staan dat de twee door Holwerda getekende grachten tot verschillende perioden behoren: aan de noordzijde van het profiel (ongeveer bij e) was de hier opvallend diepe (ca. 2 m!) binnenste gracht dwars door de buitenste gracht heen gegraven. Het is dus aannemelijk dat de wachtpost in een latere fase van zijn bestaan verkleind is. Ook bij de standsporen van de ingangspartij binnen de grachten waren twee bouwperiodes te onderscheiden. Aan de buitenzijde van deze greppels bevond zich een iets dieper en donkerder gedeelte, dat door de lichtere vulling van de rest van het standspoor was afgedekt.

Van de geborgen mobilia dient alleen een stuk radstempelsigillata van de „Schägstrichgruppe” (vgl. W. Hübener, „Eine Studie zur spätrömischen Rädchensigillata (Argonnensigillata)”, *Bonner Jahrbuch*, 168 (1968), 260) vermeld te worden. Door Dr. H. J. A. Blaauw (Laboratorium Algemene en Anorganische Chemie van de Katholieke Universiteit Nijmegen) verrichte fosfaatmetingen toonden aan dat de omgeving van het fortje naar alle waarschijnlijkheid onbewoond is geweest.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. K. Haalebos).

Lochem. Tijdens de aanleg van de aardgasleiding naar Winterswijk zijn in mei en juni j.l. bij de doorsnijding van een kleine enk onder Groot Dochteren, voorheen gemeente Laren, enkele vondsten gedaan welke verband houden met een nederzetting uit de Romeinse tijd. De

vindplaats werd gemeld door de heer J. B. Thate, arts, woonachtig te Groot Dochteren.

Bedoelde enk is gelegen op een dekzandrug in het stroomgebied van de Berkel en van de Harfense Beek. Hij wordt doorsneden door de spoorlijn Zutphen-Hengelo (Ov.). Het profiel bestaat uit een 0.60 m dik pakket bruine enkeerdgrond, waaronder meer of minder duidelijk het restant aanwezig is van een heidepodzol. Dit podzol dekt een 0.20-0.30 m dikke geelgrijze geroerde bodem, een oude akkergrond, af.

Deze oude akker vindt mogelijk een datering in enkele scherven van dunwandig handgevormd kogelpotaardewerk, die er in voorkomen.

De uit de Romeinse tijd afkomstige vondsten worden eveneens in deze akkergrond aangetroffen. De verspreiding van deze vondsten maakt duidelijk dat de bijbehorende nederzetting zich onder de gehele enk kan uitstrekken. Een goed inzicht daarin ontbreekt echter, aangezien de sleuf voor de aardgasleiding grotendeels alleen door de enkrand is gegraven. Verreweg de meest vondsten zijn gedaan over een betrekkelijk kort traject door een meer centraal gelegen deel van de enk. Hier zijn op zeer korte afstand van elkaar een waterput en een concentratie van paalsporen en vondsten aangetroffen. De put bestond uit de delen van een uitgeholde eik, bezat binnenwerks een diameter van 1.10-1.20 m en reikte volgens zeggen tot een diepte van 6 m onder het huidige maaiveld.

De vondstenconcentratie leverde naast het inheemse aardewerk dat tot de groep van het zgn. Uslariën te rekenen valt, een niet gering aandeel importaardewerk op. De meeste scherven van deze categorie komen qua makelij overeen met het vroege Mayener aardewerk uit de 4de eeuw. Te herkennen zijn de vormen Alzey 27, 29 en 33. Een enkel fragment moerasijzererts en enkele kleine ijzerslakken wijzen op de bereiding van ijzer in deze nederzetting.

Deze vondsten vormen de eerste blijken van een bewoning gedurende de (laat-) Romeinse tijd in de Achterhoek.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Maurik. Na een ontdekking van Jan Hogendoorn, Maurik, en telefonische mededelingen van mevr. Ch. H. Delfin-van Mourik Broekman, Elst (U.), en de heer A. Datema, Kesteren, hebben ondergetekenden op 7 maart in gezelschap van de provinciale archeoloog van Gelderland, drs. R. S. Hulst, een bezoek gebracht aan de uiterwaarden ten noorden van het dorp Maurik.

Hier wordt aan de zuidzijde van een thans afgesneden bocht van de Rijn een complex jachthavens aangelegd. Bij de daarvoor sinds ongeveer medio januari met een zandzuiger uitgevoerde baggerwerkzaamheden waren grote hoeveelheden Romeins puin te voorschijn gekomen, zoals stukken van muurwerk (met tufsteen) en vloeren (van opus signinum), dakpannen, hypocausttegels en tubuli. De grootste concentratie van archaeologica schijnt zich in de rivier en in een betrekkelijk smalle strook langs de oever te bevinden. In de profielen viel geen Romeins niveau te constateren. Het is verder niet bekend op welke diepte de vondsten gedaan zijn en of deze in situ waren gelegen of dat ze door de activiteit van het water min of meer verplaatst waren. Duidelijk was echter dat het zware pakket klei dat de oever afdekte, geen Romeins materiaal bevatte.

Gedurende de weken, die volgen op de eerste verkenning, kon vooral dank zij de hulp van de werkgroep Midden- en West-Betuwe van de A.W.N. een grote hoeveelheid vondsten geborgen worden. Doordat deze alle via de zandzuiger omhoog zijn gekomen is vooral grof materiaal bewaard gebleven. Een uitermate belangrijke aanvulling hierop vormt een aantal voorwerpen dat reeds in januari en februari is opgebaggerd en vervolgens via een antiquair in de collectie van de heer H. J. E. van Beuningen in Neerlangbroek is terechtgekomen. Dat deze voorwerpen werkelijk uit Maurik afkomstig zijn, is te bewijzen met behulp van een daartoe behorend randfragment van een natuurstenen vijzel, dat past aan een tijdens de eerste verkenning gevonden bodem. Het belangrijkste stuk uit deze verzameling is een biconische bronzen emmer met hoge schouder. Op de omgeslagen rand zijn twee inscripties gepunteerd:

a. >FIRMI · CONTVBARNIO (sic!) · MAXIMI · COH · II · T = van de centuria onder leiding van (de centurio) Firmus, van het contubernium (de kleinste organische eenheid in een centuria, ter grootte van acht of tien man, die tezamen de beschikking hadden over een tweetal vertrekken — papilio en arma — van een barak) onder leiding van Maximus, van de Cohors II Thracum.

b. >CRIS · CON · CVSIONI = van de cen-

turia onder leiding van Crispus (of Crispinus of een dergelijke naam), van het contubernium onder leiding van Cusionus.

In het bezit van de heer Van Beuningen zijn verder o.a. een uitzonderlijk grote (41 cm hoge), bronzen amfoor, die in de oudheid op een vijftal plaatsen gerepareerd en gesoldeerd is, een bronzen, grotendeels met witmetaal overdekte casserole, waarvan de steel is afgebroken, twee ijzeren houwelen (*dolabrae*) en een ijzeren bijlste.

Sinds het begin van maart zijn ruim 50 fragmenten van bakstenen met militaire stempels aan het licht gekomen. Deze betreffen o.a. (*vexillarii* van) de *Exercitus Germanicus Inferior*, de *Legio I Minervia Pia Fidelis Antoniniana*, de *Legio XXX (Ulpia Victrix)*, de *Legio XXII Primigenia Pia Fidelis* en de *Tegularia Transrhena*. Een van de stempels is ook uit Valkenburg Z.-H. bekend (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1968, *88): hij heeft de vorm van een zesbladige bloem en staat waarschijnlijk in verband met de *Legio XXX (V.V.)*.

Van drie stempels — die alle onvolledig en zeer moeilijk leesbaar zijn — mag worden aangenomen (mede op grond van een van de twee inscripties op de bovenvermelde emmer) dat ze betrekking hebben op de *Cohors II Thracum (equitata)*. Deze *cohort* was in ieder geval in het jaar 80 in *Germania Inferior* gestationeerd (CIL XVI 158). Voor 89 moet ze onze provincie verlaten hebben. Deze afdeling hulp troepen mag n.l. geïdentificeerd worden met de *Cohors II Thracum equitata* die sinds 103 bekend is uit Engeland (CIL XVI 48). In *Britannia* voert deze *cohort* echter nooit de na de opstand van Saturninus in 88/89 aan alle troepen in *Germania Inferior* wegens hun loyaliteit tegenover Domitianus verleende erenamen *pia, fidelis (Domitiana)*. Het vertrek van de *Cohors II Thracum* uit *Germania Inferior* naar *Britannia* hangt wellicht samen met de oorlogen van Agricola aldaar in het begin van de tachtiger jaren (vgl. G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania inferior*, Düsseldorf 1968, 71).

De gevonden ceramiek dateert van het laatste kwart van de 1ste eeuw tot — wellicht — in de 4de eeuw. Het oudste stuk is een randfragment van een terra sigillata-bord Dragen-dorff 15/17, dat op grond van het baksel de indruk wekt, eerder uit de Flavische tijd te stammen dan uit het midden van de 1ste eeuw.

Aardewerk uit de 2de eeuw is o.a. vertegen-

woordigd door met reliëf versierde scherven uit Trier en de Argonnen en door een bord Drag. 31 met de stempel ELLENIVS uit Les Allieux. Uit de 4de eeuw dateren mogelijk een bodemfragment van een terra nigra-kom met hoge voet Chenet 342 (vgl. W. A. van Es, *Wijster, A Native Village beyond the Imperial Frontier, 150-425 A.D.*, Groningen 1967, 158 vv.) en enkele randfragmenten van ruwwandige kookpotten met hartvormig profiel. Als „oppervlakte-vondsten” — het terrein is op de meeste plaatsen sterk afgegraven — kan een gering aantal middeleeuwse scherven (o.a. van Badorfer ceramiek) vermeld worden.

In het bezit van de heer J. M. van der Laan te Sliedrecht is een zestal munten. Deze zijn door hem aangetroffen te Maurik bij het schoonmaken van de machines van de zandzuiger „De Ommelanden” (van de fa. J. G. van Oord, Utrecht), die enige weken werkzaam is geweest bij de aanleg van het havencomplex. De munten passen tamelijk goed bij de door de ceramiek geleverde datering. De oudste zijn een as van Agrippa met de klop TI · C · A en een dupondius van Nero met de tot nu toe voor Neronische munten onbekende nastempeling PP. De overige munten zijn van Vespasianus, Commodus (tot een hanger verwerkt), Theodora en Magnentius (vgl. P. Bastien, *Le monnayage de Magnence (350-353)*, Wetteren 1964, 47, nr. 20-31). Bij de determinering was de heer J. H. Evers, 's-Gravenhage, behulpzaam.

Tot de meer opvallende vondsten zijn verder te rekenen een stuk van een beeld van Lotharingse kalksteen met de romp en een gedeelte van de benen van een staande man — waarschijnlijk Mercurius —, resten van scheepshout, waaronder een stuk van een dwarsspant met houten pluggen (eventueel niet-Romeins), en twee fragmenten van lijsten van stuc.

Het geheel van de vondsten wijst er op dat te Maurik een militaire nederzetting gelegen heeft, en wel een castellum, dat kort na de opstand der Bataven is aangelegd en dat zeker tot in de 3de eeuw heeft bestaan. Vermoedelijk heeft het Mannaricum geheten, een plaatsnaam die in het Itinerarium Antonini vermeld is tussen Traiecto (Utrecht) en Carvone (waarsch. Kesteren). Ook in de 4de eeuw heeft Maurik bewoning gehad, maar het is de vraag of deze van militaire aard is geweest.

Als aanvulling op het bovenstaande bericht

kan nog medegedeeld worden dat mevr. Delfin ten westen van het dorp en vlak ten zuiden van de Parkstraat op de Pelschhof een bodemfragment van een terra sigillata-bord heeft gevonden met een stempel OFI · CANTI, identiek met G. Ulbert, *Die römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe*, Berlin 1959, Taf. 75, 34 en daterend uit de tijd van Tiberius of Claudius.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers en J. K. Haalebos).

Putten. Medio 1971 deed de heer A. van Sprang te Voorthuizen op een recent ten behoeve van boomaanplant geploegd terrein bij de Huinerkamp de hiernavolgende vondsten. Aan de oppervlakte opgeploegde dikwandige met kwartsgruis verschraalde aardewerkfragmenten bleken deel uit te maken van een plm. voor de helft aanwezige, ten dele nog in situ gelegen Drakensteinurn, Midden-Bronstijd. In de urn bevonden zich crematieresten. Op de vindplaats werden geen verdere sporen aangetroffen, evenmin resten van een grafheuvel.

Een concentratie van aardewerkscherven elders op het terrein dateert uit de IJzertijd. Verspreid werden tenslotte enkele vroeg- tot laatmiddeleeuwse scherven gevonden.

De vindplaatsen beperken zich tot een smalle zone langs een zeer duidelijk zichtbaar droogdal, dat zich uitstrekt in het verlengde van het erosiedal van Koudhorn.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Wychen. Leden van de AWN afdeling Nijmegen en Omstreken troffen in december 1971 bij een inwoner der gemeente Wychen een bronzen zgn. Ierse vlakbijl met lage randlijsten aan. De bijl bleek ca. 1969 te zijn gevonden in een afgegraven gedeelte van een terreinhoogte, Homberg geheten, gelegen achter de woning van de vinder. De bijl bezit een dof aan een brede zijde en de smalle zijden diep groen, aan de andere brede zijde bleek groen, patine met talrijke licht- tot donkerbruine vlekken. De top is beschadigd.

De afmetingen van de bijl bedragen: lengte 13 cm, snedebreedte 7.3 cm, grootste dikte 1.25 cm. Op de brede zijden bevinden zich evenwijdig aan de snede en aan de top twee 3 à 5 mm brede van rand tot rand boogvormig verloopende verdiepingen.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

NOORD-BRABANT

Bergeijk. In het tracé van een nieuwe weg tussen Eersel en Dommelen werd door onze correspondent J. H. C. Biemans een aantal scherven van aardewerk uit de IJzertijd aangetroffen, o.a. met kartelrand.

Ook bodemsporen tekenden zich af, maar er was geen gelegenheid om deze te onderzoeken of zelfs op te meten.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Bladel. Op 20 en 21 april 1972 inventariseerde ondergetekende een uitgebreide collectie archaeologica, die in de loop van de laatste twee jaar als oppervlaktevondsten verzameld waren door de gebroeders Nico en Jan Roymans. Het betreft o.a. materiaal van twee nederzettingen uit de Romeinse tijd. Onder de scherven bemerkten we veel fragmenten van wrijfschalen, van een maalsteen en van een blauw-glazen armband met opgelegde gele zigzagdraad. Op een dezer vindplaatsen werd ook inheems aardewerk aangetroffen maar meer nog aardewerk, dat uit de Late IJzertijd dateert. Als versiering kwam veel kamstreek en ingedrukte punten en groeven voor. Bij de vondsten waren ook twaalf spinschijfjes.

Dergelijk aardewerk troffen ze ook aan bij de Hooiberg; van oudere bewoners vernamen zij dat op vier punten ten noorden hiervan ook urnen met crematieresten waren gevonden. Ook op ongeveer 500 m ten oosten van Egypte zouden in de dertiger jaren urnen zijn gevonden.

Nabij Terkoyen troffen zij een urnenveld uit de Late Bronstijd aan. Op het geploegde land verzamelden zij talrijke urnscherven waarvan er twee grotendeels werden gerestaureerd. Een hiervan is een zeer grote urn met vier oren en rechtopstaande hoge hals. Op de scheiding van hals en schouder is een opgelegde lijst aangebracht zoals bij een urn uit Bergeijk die in het Jubelpark-museum te Brussel wordt bewaard (De Loë, *Belgique Ancienne* II, afb. op blz. 57). De andere gerestaureerde urn heeft eveneens een rechtopstaande cilinderhals. Langs de oostgrens van de gemeente troffen ze resten aan van een nederzetting uit het Neolithicum.

Tot de vondsten behoren twee gepolijste vuurstenen bijlen. Een dezer fragmenten is later tot een schrabber verwerkt. Een tiental grote schrabbers is ook van deze vindplaats afkomstig evenals geretoucheerde grote klingen en een gevleugelde pijlpunt van witte vuursteen met afgebroken schachtdoorn en een grote pijl-

of lanspunt van bruine vuursteen. Een andere vuurstenen bijl vonden zij nabij de Hooiberg.

Bij de Elsten vonden de gebroeders Roymans artefacten en afslag uit het Mesolithicum. Op vier plaatsen troffen zij concentraties van vuursteenartefacten en afslag aan, die uit het Jong-Paleolithicum dateren en tot de Tjongercultuur gerekend kunnen worden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eersel. Onze correspondent G. H. Fonteyn uit Duizel vond in het tracé van de nieuwe weg Eersel-Dommelen sporen van een nederzetting uit de Romeinse tijd. Slechts gedurende enkele uren had hij de gelegenheid om samen met de heer E. M. A. H. Goossens (Kneysel) enige afvalkuilen te onderzoeken. Zij vonden hierin fragmenten van een dolium, van kruiken en ander aardewerk, echter weinig terra sigillata. Ook troffen ze drie ronde staafvormige kralen aan van gebakken klei en verder wat huttenleem.

Elders in het tracé van dezelfde weg vond onze correspondent J. H. C. Biemans uit Bergeijk sporen van een nederzetting uit de IJzertijd, o.a. paal- en afvalkuilen, een haardje en scherven van aardewerk. Ook hier was nauwelijks gelegenheid om enkele kuilen te onderzoeken.

De heer L. van der Heijden, uitvoerder bij de aanleg van een recreatiecentrum in het Kneysels Heike meldde via onze correspondent H. C. Kuenen uit Meerveldhoven de vondst van een maalsteen van vulcanisch gesteente. De maalsteen had een zeer regelmatige afgeronde rechthoekige vorm. Lengte 25,5, breedte 17,5 en dikte 8,5 cm. De bovenzijde was licht uitgehold. Datering waarschijnlijk: IJzertijd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eindhoven. Bij de losplaats van het Beatrixkanaal werd tijdens graafwerkzaamheden een boomstamput aangetroffen, die een diameter had van ongeveer 140 cm. De onderkant vertoonde een recht zaagvlak. De put dateert vermoedelijk uit de Middeleeuwen. De vondst werd gemeld door de heer W. J. van Baardwijk, Mr. C. Goselingstraat 23 A te Best.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Onze correspondent P. A. Derks vond bij het Groot Huisven op 17 februari 1972 twee gere toucheerde vuurstenen klingen. Reeds

herhaaldelijk zijn in deze omgeving neolithische vondsten aan het licht gekomen.

Op ongeveer 100 meter afstand hiervan vond hij op 11 april 1972 een fragment van een gepolijste vuurstenen bijl. Op deze plaats werd op 9 en 10 mei een proefsleuf gegraven, waaraan eveneens de heren drs. J. Slofstra en W. J. H. Verwers deelnamen. Daarbij werden ook scherven van nog niet nader gedetermineerd aardewerk gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hoogeloon. In een zandafgraving langs de Casterse dijk tussen Hapert en Casteren werden door Nico Roymans uit Bladel verscheidene scherven van Romeins aardewerk aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Loon op Zand. Onze correspondent A. N. van der Lee uit 's-Hertogenbosch meldde per brief dat hij van landbouwer J. van Rooy had vernomen dat deze in 1935 een urn met crematieresten had uitgegraven in een zandkuil achter zijn huis. De urn was ongeveer 25 cm hoog, zeer bros en met wortels doorgroeid. De urn viel spoedig uit elkaar en de scherven zijn weggegooid.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Michielsgestel. Br. Celestinus Vencken van het Instituut voor Doven te St.-Michielsgestel meldde dat door Br. Arno van Veldhoven bij het gehucht Halder een fragment van een ruw wandige wrijfschaal was gevonden. Op het fragment was een dwarsstempel zichtbaar met de letters A N D F. Reeds eerder was een dergelijk dwarsstempel op een wrijfschaal op dit perceel gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oost-, West- en Middelbeers. In een aardappelveldje te Oostelbeers trof onze correspondent A. Leenhouders uit Hilvarenbeek enige gere toucheerde neolithische klingen aan, alsmede een maal- of wrijfsteen. Bij het verwijderen van de ploegvoor bleken ook paalsporen aanwezig.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oosterhout. De burgemeester van Made en Drimmelen meldde dat hij in het bezit is van een urn. Bij controle bleek de urn gevonden bij het afladen van een wagen met zand, afkomstig uit Oosterhout van een zandafgraving vlak bij

het Markkanaal. Het urtje heeft een korrelig oppervlak, is 10 cm hoog; diameter rand 9.7, bodem 7.8 en buik 12 cm.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oss. In februari 1972 werden in het tracé van de nieuwe Rijksweg tussen het woonwagenkamp en de oude Rijksweg enige ringsloten en kringgreppels aangetroffen, evenals de benedenhelft van een urn. Een der ringsloten had een diameter van 35 meter. Vlak bij deze plaats werd indertijd het bekende Vorstengraf door dr. F. C. Bursch onderzocht.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Riethoven. In het tracé van de nieuwe weg Eersel-Dommelen werd door onze correspondent Biemans uit Bergeijk een nederzetting uit de IJzertijd aangetroffen ongeveer ter hoogte van de gemeentegrens tussen Riethoven en Bergeijk.

Behalve bodemverkleuringen vond hij veel aardewerkscherven, o.a. met kamstreekversiering, bolvormige doorboorde weefgewichten, spinklosjes en talrijke fragmenten van een vóór-Romeins dolium, waarvan de wanden twee centimeter dik waren. Gelegenheid voor een nader onderzoek was niet aanwezig.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Someren. Bij Hoenreboom trof onze correspondent P. A. Derks uit Geldrop in een brandgang een concentratie van mesolithische vuursteenartefacten en afslag aan.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Valkenswaard. De heer H. T. M. Vereyken vond in een kabelsleuf niet ver van de Dommel een aantal scherven van grof besmeten aardewerk uit de Late IJzertijd. Daar er geen crematieresten bij werden gevonden zullen de vondsten wel uit een nederzetting afkomstig zijn.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Veldhoven. Nico Roymans uit Bladel is in het bezit van twaalf bronzen muntjes of fragmenten daarvan, die hij heeft overgenomen van de

heer Somers te Veldhoven. De munten waren gevonden langs de Moormanlaan.

Voor Roymans de munten ontving waren deze met zoutzuur „schoongemaakt”. Slechts twee der munten waren min of meer nog leesbaar. Een ervan was van Constantijn II, de andere vermoedelijk van Licinius.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Vessem. Onze correspondent H. C. Kuenen uit Meerveldhoven vond in een bermsloot langs de weg Vessem-Oostelbeers vuursteenafslag in een laag tussen Oude en Jonge Dryas. Hoewel geen gidsartefacten aanwezig waren mag men aannemen dat het hier om vondsten der Tjongercultuur gaat.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Waalre. De heer P. van den Broek vond op een zijner akkers een fraaie vuurstenen bijl. Lengte 17 cm, breedte 7.5 cm en dikte 3.5 cm. De bijl is geheel gepolijst behalve enkele kuiltjes van de voorbereiding en aan weerszijden een kuiltje, waarin de cortex nog aanwezig is.

De bijl is honingkleurig met gele en donkerbruine vlekken. De doorsnee is in het midden zuiver ovaal en vertoont geen facetten tenzij op de aanzet van het snijvlak.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Zundert. Onze correspondenten J. H. Verhagen uit Tilburg en L. Moelands uit Breda vonden bij de Lange Goren een transversale pijlpunt (hoge vierhoek) van 3 x 2 cm en fragmenten van lange en brede klingen, zoals die in neolithische vindplaatsen worden aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— In Achtmaal werd door drs. J. H. Verhagen een mesolithische concentratie van vuurstenen werktuigen aangetroffen. De vindplaats ligt ongeveer 200 meter ten oosten van een reeds eerder bekende vindplaats, die thans echter geheel is afgegraven.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Wijk bij Duurstede, bisschoppelijke residentie?

Aan de zuidzijde van de Markt staan op het achtererf van het huis Markt 15, bereikbaar door de poort, twee oude gebouwtjes, waarvan het

westelijke een aantal merkwaardigheden vertoont. De zuidelijke helft ervan is niet oud en blijft hier buiten beschouwing.

De begane grond wordt overdekt door een

eiken balklaag van moer- en kinderbalken (vier vakken lang) op gotische sleutelstukjes (profiel: gemenageerde peerkraal met neuslijstje). De kinderbalken maken een hoek van ong. 60 graden met de moerbalken en wel zo, dat de richting per vak wisselt, zodat een visgraatmotief is ontstaan. Langs de noord- en zuidmuur liggen strijkkinderbalken, waarin de scheve kinderbalken met pen en gat bevestigd zijn. Oorspronkelijke ravelingen ontbreken.

Het westelijke vak is wat korter dan de andere, terwijl een strijkbalk daar ontbreekt; de westmuur is blijkbaar niet oorspronkelijk. De kinderbalken in het oostelijke vak zijn meest van grenen sedert een vrij recente herstelling; hier is wel een strijkbalk. De oostmuur is dan ook oorspronkelijk en bevat een gedichte doorgang. Een door het huidige dak oversneden oorspronkelijk venster (evenals de doorgang met kwarthol-profiel) laat zien, dat er vroeger een verdieping is geweest. Op de noordoosthoek resteert de dakant van een

poort, die in het verlengde van de noordmuur gestaan heeft.

De zuidmuur heeft aan de buitenzijde half ingemetselde achtkante natuurstenen zuiltjes met basementen en kapitelen, die op een borstwering staan en die bakstenen segmentbogen dragen. Het gebouwtje is blijkbaar het restant van een open galerij, die van een verdieping voorzien was en die gedateerd moet hebben uit het einde van de 15de of het begin van de 16de eeuw.

De kaart van Jacob van Deventer (ca. 1560) geeft op deze plaats een bijzondere bebouwing aan. Het gebied tussen Volderstraat, Markt en Mazijk, Nederhoff genaamd en toegankelijk door de gotische poort in de Volderstraat, behoorde oudtijds aan het kasteel. Het hier besproken gebouwtje is dus vermoedelijk een restant van de bisschoppelijke residentie, die van 1459 tot 1580 op het kasteel gevestigd was. Zie H. Hijmans, *Wijk bij Duurstede*, Rotterdam/Den Haag 1951, 82, 89, 96.

G. BERENDS

TENTOONSTELLINGEN

AKEN

— *Raadhuis*. De Akense domschat -1 okt.

AMERSFOORT

— *Museum Flebite*. 't Rampjaar 1672. Redeloos - Reddeloos - Radeloos -21 sept.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. André Bonger en zijn vrienden Redon, Bernard, Van Gogh e.a. -7 aug

-- *Historisch Museum*. Amsterdam, die kleine stad -21 aug.

— *Toneelmuseum*. Brand! De schouwburgbrand van 11 mei 1772 -1 sept.

— *Allard Pierson Museum*. De techniek van de Pompeïaanse schilderkunst -eind 1972

— *Voorm. Volkskrantgebouw*. Van Czaar tot Timmerman, 300 jaar Russische kunst -17 sept.

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Ongekend plezier, verborgen schilderijen uit het Rijksmuseum -3 jan.

Oud mechanisch speelgoed -2 okt.

Messen en vorken in Nederland van 1500-1800 (coll. Haags Gemeentemuseum)

-1 aug.

BAZEL

— *Kunstmuseum*. 100 tekeningen van oude meesters, 15de en 16de eeuw -13 aug.

BERLIJN

— *Bauhaus-Archiv*. Bauhaus-tentoonstelling -15 okt.

— *Kunstgewerbemuseum*. Kleurige glazen in Jugendstil -14 aug.

BERN

— *Kunstmuseum*. Vlaamse tekeningen 17de eeuw (coll. Fr. Lugt) -23 juli

BREDA

— *Volkenkundig Museum*. Japan, oud naast nieuw -28 aug.

DELFT

— *Prinsenhof*. De Nederlandse buitenplaatsen bedreigd? -31 aug.

— *Indonesisch-Ethnografisch Museum*. Batik op Java -1 nov.

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum*. Tuyngezigten en Blomkamers, Nederlandse ontwerpen voor behangsels 1777-1826 -7 aug.

- Mondriaantentoonstelling -25 sept. 'S-HERTOGENBOSCH
 Vorsten en muziek -3 sept. — *Noordbrabants Museum*. Kerkschatten uit
 — *Museum voor het Onderwijs*. Vergeten Mexi- Den Bosch
 canen, onbekende Indiaanse culturen in
 Mexico zomertentoonstelling KEULEN
 — *Grote Kerk*. Foto-tentoonstelling 19de-eeuwse --- *Kunsthalle*. Rijn en Maas, kunst en cultuur
 kerkelijke bouwkunst in Nederland. 800-1400 -23 juli
- DEN HELDER LAREN
 — *Helders Marinemuseum*. De derde Engelse --- *Singermuseum*. 300 jaar pleziervaart in de
 oorlog -2 sept. kunst -17 sept.
- DEURNE/ANTWERPEN LONDEN
 — *Het Sterckshof*. Lithografie 1800-1950, kunst --- *Brits Museum*. Schatten van Toet-Anch-Amon
 en techniek -17 sept. -30 sept.
- DORDRECHT MIDDELBURG
 — *Augustijnenkerk (Hof)*. Opstand en onafhan- --- *Rijksarchief*. 1001 jaar Walcheren -24 aug.
 kelijkheid; eerste Vrije Statenvergadering,
 1572 -8 okt. PARIJS
 — *Tuileriën*. Georges de la Tour -25 sept.
- EINDHOVEN ROTTERDAM
 — *Van Abbemuseum*. De Straat -6 aug. --- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het
 Japan van de prenten.
 Het Buddhisme, Het Hinduïsme, Asmat: een
 koppensnellercultuur.
 Pracht en Praal bij de Papoea's.
 — *Historisch Museum*. Met Rotterdamse Verve:
 schilderijen uit Boymans-Van Beuningen
 -21 aug.
 — *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Binnen-
 vaart -1 okt.
- ENKHUIZEN
 — *Zuiderzeemuseum*. Enkhuizen, 1572 -1 nov.
- ENSCHEDA
 — *Rijksmuseum Twentbe*. Marokko, handel en
 ambacht in een Arabische wereld -4 sept.
 Collectie Scholten -30 juli
 — *Twents-Gelders Textielmuseum*. Weefsels uit
 Marokko -4 sept.
- FRANEKER SCHIEDAM
 — *Fries Munt- en Penningkabinet*. Muntvond- --- *Stedelijk Museum*. Water: zeegezichten van
 sten uit Friesland -1 okt. 19de- en 20ste-eeuwse schilders -14 aug.
- GOUDA UTRECHT
 — *Het Catharina Gasthuis*. Gouds kunstbezit --- *Centraal Museum*. Zilver -17 sept.
 -31 juli --- *Nederlands Goud-, Zilver- en Klokkenmu-
 seum*. Klokken uit de Gouden Eeuw -27 aug.
- HAARLEM VLISSINGEN
 — *Frans Heerkens Thijsen (Houtplein 13)*. --- *Stedelijk Museum*. Het Schepenportret sinds
 Spiegelbeeld. 18de en 19de eeuwse spiegels
 (alleen werkdagen) -30 juli 1572 -31 aug.
- HEINO ZWOLLE
 — *'t Nijenhuis*. Oude tekeningen uit eigen bezit, --- *Gemeente Archief*. Thorbecke-tentoonstelling
 1650-1850 -1 sept.

MEDEDELINGEN

FONDS VOOR MIDDELEEUWSE KUNSTGESCHIEDENIS

De Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen heeft een legaat aanvaard, dat haar door prof. dr. G. J. Hoogewerff, overleden 25 maart 1963, werd toegewezen.

De inkomsten van dit legaat zullen worden besteed ter bevordering van de bestudering der beeldende kunsten in West-Europa en Italië gedurende de Middeleeuwen en wel door het subsidiëren van dergelijke publikaties op het onderhavige gebied (tijdschriften uitgezonderd), alsook door het verstrekken van bijzondere reistoelagen, telkens voor eenmaal.

Deze toelagen kunnen worden toegekend aan verdienstelijke Nederlandse studenten in de kunstgeschiedenis en aan ambtenaren, verbonden aan Nederlandse openbare musea.

Het bestuur van de Afdeling Letterkunde der Akademie heeft een commissie ingesteld, die advies zal uitbrengen over de aanvragen om subsidie uit het fonds, die de Akademie zullen bereiken en wel voor 1 augustus 1972 aan het adres van de Akademie, Kloveniersburgwal 29, Amsterdam-C.

NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

Verslag van de eerste Museumdagen 1972, gehouden op 12 en 13 mei in het Stedelijk Museum te Zutphen.

De voorzitter, drs. C. Boschma, opent om 10.30 uur de 59ste Algemene Ledenvergadering met de volgende woorden:

Ik heet U allen van harte welkom op deze eerste Museumdag van 1972 en spreek onze dank uit jegens de gastvrouwen en gastheren van deze dag: het Gemeentebestuur van Zutphen, in het bijzonder de burgemeester, mr. J. J. Roeters van Lennep en de wethouder, mevrouw G. Baas-Goossens, als ook de directrice van het Stedelijk Museum, mevrouw M. M. Doornink-Hoogenraad, voor de gastvrijheid, die we in dit museum en in deze mooie zaal mogen genieten. Voorts dank ik de heer E. J. Kruijswijk Jansen, directeur van de Stichting Contact van Gelderse Oudheidkundige Verenigingen en -Musea, die samen met mevrouw M. M. Doornink-Hoogenraad waardevolle suggesties bij de voorbereiding van de excursie heeft gegeven. Een bijzonder woord van welkom mag ik richten tot de vertegenwoordigers van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk: de heren mr. drs. R. Hotke, dr. mr. F. J. Duparc en J. Karsten.

Eveneens een bijzonder woord van welkom tot de sprekers van deze dag, achtereenvolgens de heren A. A. C. Reedijk, E. J. Kruijswijk Jansen en drs. R. S. Hulst, mevrouw M. M. Doornink-Hoogenraad en dr. F. J. M. Heslinga. Zoals bekend zal de heer Reedijk spreken voor de nieuwe „Vereniging van Staffunctionarissen bij het Museumwezen”, die vandaag voor het eerst een ledenvergadering houdt. Mevrouw Doornink en de heren Hulst en Kruijswijk Jansen, zullen vanmiddag spreken over het actuele onderwerp: „Regionale samenwerking in de Gelderse museumwereld”. Tenslotte zal de heer Heslinga vanavond spreken over: „Mogelijkheden van werkzaamheden van patiënten van de Valerius-Kliniek ten behoeve van de Nederlandse musea”, waartoe ik U ook gaarne opwek aanwezig te zijn. In tegenstelling tot wat aangekondigd is in het programma, zal de causerie van de heer Heslinga niet in het Lyceum, maar in deze zaal van het Museum plaatsvinden.

Ik wil thans overgaan tot een kort verslag van de gebeurtenissen in het afgelopen verenigings-

jaar. Nog geen week geleden overleed ons lid prof. dr. H. van de Waal. Hij behoorde in 1947 tot de initiatiefnemers, die de heroprichting van onze vereniging bewerkstelligden. Als redacteur van het *Bulletin* legde hij bovendien contact met de „Oudheidkundige Bond”, waardoor sedert 1948 de verslagen van onze museumdagen in de kolommen van het *Nieuwsbulletin* verschijnen. Zijn heengaan betekent een groot verlies voor de kunstgeschiedenis, de museumwereld en de Leidse Universiteit. Ik moge U verzoeken hem staande te herdenken.

Het ledenbestand vertoonde in het afgelopen jaar wederom een groei. Er traden 47 nieuwe leden toe. Het totaal van het aantal gewone leden bedraagt thans 436 en van de leden-instellingen 42.

Een Koninklijke onderscheiding werd dit jaar uitgereikt aan dr. D. P. R. A. Bouvy en aan dr. R. E. J. Weber, waarmee wij hen van harte gelukwensen.

De eerste museumdag van 1971 werd gehouden te Breda in het Volkenkundig Museum „Justinus van Nassau”, waar prof. Lunsingh Scheurleer en de heer S. Nijstad elk een aspect belichtten van het boeiende onderwerp: „De Musea en de Kunst- en Antiekhandel”. De excursie op 15 mei voerde naar Mechelen en Turnhout.

Op de tweede museumdag, op 26 november te Amsterdam, kwamen problemen met betrekking tot milieubeheer aan de orde en de rol die de musea, in het bijzonder de natuurhistorische musea, daarbij kunnen spelen.

Achtereenvolgens traden als sprekers op dr. A. C. V. van Bommel en dr. D. Hillenius, terwijl in het Zoölogisch Museum een bezoek gebracht werd aan de tentoonstelling betreffende „De Wadden”.

Een jaar geleden kon nog gememoreerd worden, dat van de nieuwe formule van *Museum II* een stimulerende werking uitging tot aaneenschluiting der musea in de diverse regio's, met als gevolg een verbetering en versterking van de positie der musea in onze maatschappij. Enkele weken later zou blijken, dat ten eerste *Museum II* niet door zou kunnen gaan en dat ten tweede grote bezuinigingen, ook in de museumwereld, voor de deur stonden.

Het bestuur heeft allereerst telegrafisch en

later uitvoerig schriftelijk de verontrusting, die naar aanleiding hiervan in de museumwereld ontstond, bij regering en volksvertegenwoordiging kenbaar gemaakt. Met name werd stelling genomen tegen de dreigende intrekking van de subsidies aan de niet aan het Rijk toebehorende musea. Na het manifest van de „Nederlandse Museumvereniging” volgde ook nog een nota van het „Convent van Directeuren van Provinciale Musea”.

Tijdens de museumdag van 26 november werd opnieuw een telegram opgesteld, omdat de verontrusting ten aanzien van de nabije toekomst nog geenszins geweken was. Hierop is gevolgd een uitvoerige brief van het bestuur, welke 14 dagen geleden werd toegezonden aan de leden van de Vaste Commissies voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal, waarin met het oog op het voor 1973 te verwachten beleid, ernstige bezorgdheid werd uitgesproken. Na een inleiding betreffende de culturele betekenis der musea van de hand van onze secretaris, de heer Hoetink, werden de volgende concrete punten aan de orde gesteld:

Beveiliging

Naar aanleiding van de recente gebeurtenissen is in het jaar 1972 een bedrag van f. 100.000.— gevoteerd ten behoeve van de beveiliging van de niet-Rijksmusea. Dit bedrag is verre van voldoende voor het voldoen aan redelijke eisen van veiligheid. In de eerste plaats moet gedacht worden aan aanvulling van bewakingspersoneel, dat overdag bewakingsdiensten uitvoert (suppoosten); daarnaast is voldoende bewakingspersoneel des nachts (nachtwakers) een dringende noodzaak.

De technische voorzieningen inzake brand- en inbraakbeveiliging zijn in de meeste musea onvoldoende. Om ontoelaatbare verliezen van ons cultuurbezit te voorkomen zal zowel voor de Rijksmusea als voor de niet-Rijksmusea voor de beveiliging meer geld beschikbaar gesteld moeten worden.

De achterstand met betrekking tot de restauratie van kunstwerken

Wil het ons toevertrouwde cultuurgoed, aanwezig in de musea, op peil blijven, dan is een voortdurende zorg op het punt van conservering en restauratie noodzakelijk. In vele musea ontbreekt de accommodatie en het vakkundige personeel om de kostbaarheden naar behoren te con-

serveren. Het gevolg is een achteruitgang van de voor ons cultuurbezit onvervangbare werken.

De beperking op personeelsgebied

Dit houdt direct verband met bovengenoemd punt.

Het voldoen aan het verlangen het bewakend personeel uit te breiden moet niet leiden tot beknotting van de staf. De werkzaamheden en activiteiten van de staf immers maken het museum eerst tot een in de samenleving levende en waardevolle instelling. De musea, die in het algemeen reeds met een onderbezetting van de staf te kampen hebben, worden door de thans opgelegde beperkingen extra belemmerd om hun taak op wetenschappelijk en educatief-informatief terrein uit te voeren.

Beperkingen aankoop-gelden

Het blijft geboden verbeteringen in de verzamelingen aan te brengen. Verhoging en verbetering van de kwaliteit dient, naast het opvullen van lacunes en het versterken van de reeds aanwezige positieve aspecten, het uitgangspunt van iedere verzameling te zijn.

De educatieve en informatieve functie

Belemmering van hun educatieve en informatieve functies beperkt in hoge mate het rendement van de musea. De groeiende populariteit van de musea bij het Nederlandse volk is in hoge mate het gevolg van de activiteiten van de musea op educatief en informatief terrein. Op het punt van de volksontwikkeling en opvoeding vormen de musea een niet te missen schakel. De thans ten dienste staande edoch kostbare audiovisuele apparaturen verhogen het rendement van de musea.

De niet tot het rijk behorende musea

Voor 1972 was op de begroting een bedrag uitgetrokken van f 1.434.000.—, dit tengevolge van de bezuinigingen van 1971. De positie van de niet-Rijksmusea, die veelal in de periferie van het land liggen, ten opzichte van de Rijksmusea wordt steeds ongunstiger. Niet alleen op het gebied van investeringen in de gebouwen, maar ook op het informatieve en educatieve terrein valt een groeiende achterstand te constateren. Staf-functies zijn in deze musea onvoldoende bezet.

Deze achterstand van de niet tot het Rijk behorende musea verdraagt zich niet met de gedachte van cultuurverspreiding. Vooral omdat na de Tweede Wereldoorlog met zoveel profijt aan de opbouw van deze musea is gewerkt, betekent

een stopzetting thans het tenietdoen van een gedurende de laatste vijftieng jaren zo geslaagde en voor de toekomst zoveel belovende opbouw.

Tegenover deze sombere geluiden kunnen wij als positief gegeven constateren de steeds toenemende activiteiten van de secties, die binnen onze vereniging werkzaam zijn. Ik juich deze ontwikkeling toe, omdat ook binnen het algemeen kader van de vereniging confrontatie tussen vakgenoten van een bepaald specialisme van grote betekenis blijft. Het bestuur heeft ook jegens de I.C.O.M. in Parijs als zijn mening kenbaar gemaakt, de internationale comité's van vakspecialisten van grote waarde te achten. De Historische sectie komt geregeld bijeen, onder meer door tentoonstellingen op historisch gebied te bezoeken en ter discussie te stellen. In de komende week zal deze sectie een excursie maken naar de musea te Hannover.

De Werkgroep van educatieve diensten blijft bewonderenswaardig actief. Na de verruiming van de toelatingseisen tot het lidmaatschap van de Nederlandse Museumvereniging worden de leden van de werkgroep geactiveerd om — voor zover zij dat nog niet waren — lid van onze vereniging te worden, opdat de werkgroep zich daadwerkelijk tot sectie van de Museumvereniging kan omvormen. De Textielcommissie musea hield in mei en november textieldagen met als onderwerpen: het exposeren van kostuums en het opbergen van vlakke textilia.

Ook het samenwerkingsverband, dat tussen de technische- en transportmusea gesmeed is, blijkt goed te werken. De onderlinge band tussen de natuurhistorische musea bleef in de desbetreffende sectie bestendig. Op 19 april j.l. vond in het Rijksmuseum een bijeenkomst plaats van museumfunctionarissen, die zich full-time of part-time met voorlichtings- en public relationsactiviteiten bezig houden. Voor deze bijeenkomst bestond goede belangstelling en onderzocht zal worden in hoeverre een aparte sectie in deze richting levensvatbaar is.

Een enkele maal bleek, dat deze veelheid van activiteiten aanleiding gaf tot samenvallen van vergaderdata, waardoor leden, die geïnteresseerd zijn in het werk van meer dan een sectie een keuze moesten doen tussen wat zij wel en niet konden bijwonen. Het komt het bestuur gewenst voor, dat voortaan data voor vergaderingen van secties worden vastgesteld na overleg met het secretariaat van de vereniging, dat dan ook op

de hoogte kan zijn van het feit of er al dan niet reeds vergaderingen van andere secties gepland zijn.

De derde 2-jarige museumcursus zal binnenkort worden voltooid. Bij de aanvang was het aantal deelnemers 23, thans 21. Op 24 mei a.s. zal aan degenen die deze cursus met voldoende resultaat hebben gevolgd een getuigschrift van de Nederlandse Museumvereniging worden uitgereikt in het Fries Museum te Leeuwarden. Het ligt in de bedoeling een nieuwe 2-jarige cursus te beginnen, in oktober a.s. Voor inlichtingen en aanmeldingen kunt U zich wenden tot mevr. drs. O. L. Bouma, Kazernestraat 3 te Den Haag.

Wat de huisvesting van de musea betreft, wil ik twee gebeurtenissen in het bijzonder vermelden. Het geheel gerestaureerde Rijksmuseum Kröller-Müller werd heropend, waarbij tevens de inauguratie plaats vond van een nieuwe vleugel, een deel van de voor de toekomst geplande nieuwbouw. Helaas valt nog niet te zeggen, wanneer de volgende fase gerealiseerd zal worden. Met de heropening van het gerestaureerde Bonnefantenmuseum in Maastricht, werd onze museumwereld verrijkt met een voorbeeldig provinciaal museum. Tussen de totstandkoming van de eerste fase der restauratie en de totale realisering lag een tijdsspanne van 20 jaar.

Helaas viel in het afgelopen jaar een toenemende belangstelling van negatieve aard voor de musea te constateren. Na de kwalijke affaire met Vermeer's „Liefdesbrief" in Brussel, vonden onder meer museumdiefstallen plaats in Alkmaar en Dordrecht, in Heringa State te Marssum, in een nood-depôt van het Stedelijk Museum te Amsterdam, in Hattem en in Harderwijk. Nederland staat hierin niet alleen, ook in het buitenland nemen de kunstdiefstallen hand over hand toe. Het laatstverschenen nummer van *ICOM-Nieuws* constateert onder de titel „Le temps des voleurs", dat we van het *cultureel tourisme* in het *cultureel gangsterisme* beland zijn. Veel is gedaan om de musea te moderniseren, om nieuwe methoden van conservatie te vinden, om het bezit te catalogiseren en om een beroepsethiek te scheppen. Maar niets is nog gedaan aan de gevolgen voor het cultureel erfdeel van een cultuur, die de eerste plaats toekent aan de economie, de publiciteit en culturele massaconsumptie. Daarom moeten een gespecialiseerde politie, gekwalificeerd bewakingspersoneel, afdoende beveiligingsmaatregelen en een redelijke verzekeringspolitiek de keerzijde vormen van de „liaisons dangereuses" tussen het museum en de verbruiksmaat-

schappij. En hiermede verklaar ik de 59ste museumdag voor geopend.

In de vergadering komen de volgende punten aan de orde:

1. De secretaris, drs. H. R. Hoetink, deelt mede, dat „The Minneapolis Institute of Arts” opnieuw van belangstelling om tot een uitwisseling van beroepsmuseum personeel te komen heeft blijk gegeven.

2. Het financieel verslag over 1971 (punt 2 van de agenda) wordt toegelicht door de penningmeester, dr. H. E. van Gelder. Op voorstel van de kascommissie wordt decharge over het beheer 1971 verleend.

3. Tot leden van de kascommissie 1972 worden benoemd: mejuffrouw drs. J. B. van Overeem en de heren drs. M. L. Wurfbain en J. W. Lugard.

4. Onder punt 4 wordt de begroting 1972 besproken; een toename van het ledenbestand zal de hogere publiciteitskosten en de hogere kosten voor de administratie niet kunnen compenseren. Het voorstel om met ingang van 1973 de contributie van individuele leden van f 15.— tot f 20.— en die van instellingen van f 50.— tot f 80.— te verhogen, wordt na enige discussie, met de stem van de heer Wijsenbeek tegen, aangenomen.

5. Bij het punt verkiezing van bestuursleden voor het algemeen bestuur wordt gesteld, dat de heren drs. A. L. den Blaauwen, dr. D. G. Montagne, D. F. Lunsingh Scheurleer en dr. R. E. J. Weber niet herkiesbaar zijn.

Tot nieuwe leden van het bestuur worden benoemd: E. Alexander (secretaris), mejuffrouw M. A. Asselberghs, drs. A. V. M. Hubrecht, J. A. Hummelen, mejuffrouw drs. I. W. L. Moerman, drs. I. L. Szenassy en drs. U. E. E. Vroom.

6. Het voorstel mevrouw dr. R. Hammacher van den Brande tot afgevaardigde van de geassocieerde leden van het ICOM te benoemen, wordt met instemming aanvaard.

7. In de rondvraag vraagt de heer de Marex Oyens naar de statuten en de reglementen van de vereniging. De voorzitter antwoordt dat deze in 1963 voor het laatst zijn gepubliceerd en dat aan een nieuwe uitgave wordt gewerkt. De heer den Blaauwen informeert naar de I.C.O.M.-Zegels 1972. De penningmeester antwoordt, dat „Parijs” hiermee steeds te laat is, hetgeen de heer Hotke doet opmerken, „of de zegels voor 1973 dan niet gelijk verstuurd kunnen worden.”

De heer van Wengen vraagt naar een jaarlijkse aanvulling van het *Museumboekje*, of deze niet in samenwerking met het Ministerie van C.R.M. kan worden gepubliceerd. Het bestuur zal deze suggestie overwegen. Op een vraag van de heer Alexander naar een reactie op het telegram d.d. 26 november 1971 aan C.R.M. verzonden, antwoordt de voorzitter ontkennend. Om 11.30 uur wordt de vergadering gesloten.

In de middagvergadering, die in het stadhuis wordt gehouden, spreekt de heer E. J. Kruijswijk Jansen over „Regionale samenwerking in Gelderland”.

Ik voel mij vandaag als Saul onder de profeten: amateur op museaal gebied onder vaklieden. Ik begin mijn betoog met deze mededeling opdat U meteen zult begrijpen dat de in Gelderland gegroeide samenwerking niet alleen een museale zaak was — wat U vermoedelijk gedacht zult hebben — maar dat zij zich van meet af aan heeft uitgestrekt over alles wat zich met oudheidkunde bezig houdt: oudheidkundige verenigingen, oudheidkundige musea en oudheidkamers en individuele oudheidkundigen.

Het woord amateur is gevallen en dat met recht en met reden, want het initiatief kwam uit het bestuur van de Oudheidkundige Kring „Rheden-Rozendaal”, dat zijn secretaris de kans gaf in 1957 plannen te beramen om tot samenwerking te komen tussen de oudheidkundige verenigingen en — musea in Gelderland. Hij zocht contact met de heer G. Elzinga, destijds conservator aan het Arnhemse Gemeentemuseum, die beschikte over een lijst van adressen van oudheidkundige organisaties in de provincie. Besloten werd een federatie te stichten die zich niet zou beperken tot de musea, zoals dat reeds het geval was in Friesland en Overijssel.

Dit alomvattend karakter van het Contact van Gelderse Oudheidkundige Verenigingen en -Musea had tot gevolg dat veelzijdige activiteiten ontplooid konden worden: voor de musea, voor de oudheidkundige verenigingen en later ook voor de regionale historici. Ik mag wel stellen dat het zonder die alzijdigheid — die immers veel meer mogelijkheden bood dan een federatie van musea alleen — in 1971 niet gekomen zou zijn tot de aanstelling van een directeur van de inmiddels officieel opgerichte Stichting Contact. Dank zij royale financiële steun van de provincie Gelderland werd toen de secretaris voor dit werk in volle dagtaak aangesteld.

Ik zou niet willen beweren dat het overal nu zó

zou moeten gebeuren, want de omstandigheden zijn nergens gelijk. In Gelderland heeft de idee van „alle oudheidkundige organisaties in een verband” in elk geval gunstig gewerkt. Bovendien, en dat was van groot belang, er is van onderop en klein begonnen en wat bestond is niet aangetaast. Het Gelders Oudheidkundig Contact is gesticht, in de eerste plaats om te dienen, niet om te heersen. Mogelijk heeft het zich daardoor op een plezierige wijze kunnen ontwikkelen.

In 1957 moet de tijd er rijp voor zijn geweest; anders was het niet gelukt. En het provinciaal Bestuur zorgde voor een gunstig klimaat; mogelijk zegt U in dit verband de naam van Gedeputeerde drs. A. R. Vermeer iets. Veelzeggend was ook het feit dat mr. Jan Korf, nu Hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, toen Chef was van de Eerste Afdeling van de provinciale Griffie!

Het werk is begonnen met de vervulling van drie wensen, geuit op de oprichtingsvergadering: Het organiseren van een jaarlijks terugkerende ontmoeting van de bestuurders, beheerders en conservatoren der Gelderse oudheidkundige verenigingen en -musea, de publicatie van een gewestelijke museumgids en de uitgave van een tijdschrift ten dienste van de oudheidkundige verenigingen en -musea.

De jaarlijkse *Contactdagen* werden drukbezochte evenementen. Men komt samen in een stad of dorp waar een museum is gevestigd, men neemt zodoende kennis van elkaars werk en er is alle gelegenheid om kennis te maken, te hernieuwen en ervaringen uit te wisselen. De museumgids *Gelderland bewaarde...*, geschreven door de journalist Jac. Gazenbeek, verscheen in 1963 in een oplage van 20.000 exemplaren en kon, dank zij financiële steun, onder meer van de Vereniging „De Museumdag”, gratis worden verspreid. In 1968 kwam de tweede druk uit, waarvan de laatste exemplaren vanmorgen aan U zijn uitgereikt. Plannen om nog in 1972 uit te komen met een nieuw Gelders museumfolder zijn in vergevorderde staat van voorbereiding. Het *Gelders Oudheidkundig Contactbericht* verschijnt vier maal per jaar, niet alleen als orgaan van het Gelders Oudheidkundig Contact, maar ook als informatiebron voor ieder, die belang stelt in de Gelderse geschiedenis. Het blad geeft informatie over de oudheidkundige organisaties in de provincie, publicaties in kranten en tijdschriften, boekbesprekingen en artikelen op regionaal historisch gebied. De oplage is nu 1300 exemplaren, de prijs f 5.— per jaar. U begrijpt dat ook hier

de Provincie de helpende hand biedt! Leden van de oudheidkundige Vereniging „Gelre” kunnen het blad voor de halve prijs krijgen, begunstigers van de Stichting „Vrienden van de Gelderse Molen” ontvangen het gratis. De redactie bestaat uit de volgende personen: Jhr. M. V. Beelaerts van Blokland, E. J. Kruijswijk Jansen, drs. P. J. Meij, drs. C. O. A. Baron Schimmelpenninck van der Oije en E. J. van Ebbenhorst Tengbergen. Uitgever-drukker is de Walburg Pers te Zutphen.

Het Contact liet voorts ten behoeve van de oudheidkundige verenigingen een *Adreslijst* en een *Lijst van sprekers* verschijnen. Verenigingen en ook particulieren kunnen voor het houden van lezingen gebruik maken van de *Centrale Diatheek*, een verzameling dia's van verdwenen monumenten, dorps- en stadsgezichten, molens, kastelen, oude gebruiken en ambachten uit de hele provincie, die regelmatig wordt uitgebreid.

Voor de amateur-historici worden elke winter *cursussen* georganiseerd in het lezen van oud schrift en *voordrachten* gehouden over regionale geschiedbeoefening. Daarvoor is grote belangstelling. Ook hier — het verhaal dreigt eentonig te worden — subsidieert de Provincie. Om de *Gelderse geschiedenis bij het onderwijs* beter bekend te maken worden diareeksen met tekst en handleiding ontworpen.

Nu kom ik, Mijnheer de Voorzitter, tot datgene wat U als museummensen het meest zal interesseren. Wat heeft de Stichting Contact voor de Gelderse musea kunnen doen en wat wil zij in de toekomst nog gaan doen?

Om het jaarlijks subsidiëren van de oudheidkundige musea en oudheidkamers door de Provincie mogelijk te maken werd in 1958 de Sectie Oudheidkamers en Musea gevormd. De Sectie wees een *Adviescommissie* aan die tot taak kreeg elk jaar aan Gedeputeerde Staten voorstellen te doen bij de verdeling van het subsidie. Aanvankelijk stelde de Provincie f 15.000.— per jaar beschikbaar, dit bedrag werd enkele malen verhoogd, zodat nu in 1972 f 40.000.— beschikbaar is.

De gang van zaken is als volgt: in overleg met de Directeur van de Stichting sturen de oudheidkundige musea, met uitzondering van die, welke reeds in andere vorm steun van de Provincie krijgen en de rijksmusea, hun subsidieverzoeken naar Gedeputeerde Staten. Deze verzoeken moeten betrekking hebben op concrete, eenmalige zaken zoals aankopen, restauratie van voorwerpen, documentatiemateriaal, aanschaf van vitrines, van een beveiligingsinstallatie, verwarmings-

en verlichtingsapparatuur, van een diaprojector, een bandrecorder e.d. Subsidie wordt dus niet verleend voor honorering van conservatoren, suppoosten of werksters, voor kosten van gas en water, voor dekking van tekorten, kortom voor dingen die geregeld terugkomen. De adviescommissie komt altijd in april bijeen voor opstelling van het verdelingsvoorstel en bezoekt dan meteen een of meer musea. In de elf jaar dat deze regeling nu bestaat is het niet voorgekomen dat Gedeputeerde Staten het advies van de commissie niet hebben opgevolgd. Wanneer Provinciale Staten, als regel in de juni-zitting, in de verdeling hebben bewilligd worden de subsidies uitbetaald, zodat voor de Contactdag, die altijd in oktober wordt gehouden, de zaak rond is. Het is dan nog de taak van de Directeur om na te gaan of de toegestane gelden inderdaad op de juiste wijze zijn besteed. Hij rapporteert tenslotte zijn bevindingen aan Gedeputeerde Staten.

Van de 36 musea en oudheidkamers in Gelderland, die voor dit subsidie in aanmerking komen, hebben er sedert het begin van 1961 33 van gebruik gemaakt, sommigen slechts een keer, anderen meermalen, enkelen zelfs elf keer. Aan gemiddeld 15 musea per jaar werd op deze wijze steun verleend. Geconcludeerd mag worden dat dit systeem van subsidiëren uitstekend voldoet. Met name de kleine musea kunnen zodoende met relatief geringe bedragen geholpen worden, zij worden met raad en daad terzijde gestaan — het Contactbureau geeft met behulp van deskundigen allerhande adviezen — en er is controle inzake de financiering van de musea, aangezien bij ieder subsidieverzoek de exploitatiecijfers van het vorige en de begroting van het komende jaar moeten worden overgelegd. Tevens kunnen eisen worden gesteld met betrekking tot de bewaring en de documentatie van de inventaris.

In deze adviescommissie hebben momenteel zitting de volgende personen: mr. A. P. van Schilf-gaarde, voorzitter; jhr. M. V. Beelaerts van Blokland, penningmeester; E. J. Kruijswijk Jansen, secretaris; mr. P. J. W. Beltjes, mevr. drs. M. M. Doornink-Hoogenraad, F. M. N. Hattink en G. D. van der Heide.

De meeste oudheidkamers worden beheerd door amateurs, die vaak voortreffelijk werk doen, maar die niet steeds deskundig zijn. Voor hen werden in de afgelopen jaren *cursussen* georganiseerd in verschillende delen van de provincie door de Stichting Contact. Op vier zaterdagochtenden kwamen beheerders en bestuursleden van kleine musea dan bijeen, telkens in een ander

museum om, met de heer G. D. van der Heide als docent, instructie te ontvangen. De organisatie van deze cursussen, die alweer door de Provincie gesubsidieerd werden, berustte bij de Directeur van de Stichting. Onder de titel „Verzamelen en dan . . .” zijn de lessen uitgewerkt en gebundeld en dezer dagen uitgegeven door de Walburg Pers te Zutphen.

Ik mag hier wel dankbaar vermelden dat de Nederlandse Museumvereniging voor deze uitgave een subsidie van f. 1000,— in het vooruitzicht heeft gesteld! Het boekje wil een handleiding zijn voor diegenen die als amateurs musea moeten beheren en besturen.

Om bij het publiek de belangstelling voor de musea te stimuleren organiseerde de Stichting Contact gedurende twee seizoenen een *museumtocht*. Zij, die konden aantonen dat zij in een seizoen minstens 12 Gelderse musea bezocht hadden, ontvingen, na betaling van inleggeld, een fraaie autoplaquette. Eerlijkheidshalve moet ik vermelden dat het aantal deelnemers beneden de verwachting bleef.

Het is U allen bekend dat vele kleine musea niet beschikken over een behoorlijke depotruimte. Soms ontbreekt deze geheel, in andere gevallen is er vaak een rommelhok, waar allerlei voorwerpen zijn opeengestapeld ten prooi aan schimmel en houtworm. Het was de heer G. D. van der Heide die, enige jaren geleden, in een vergadering van de Adviescommissie met de suggestie kwam een *centraal depot voor musea* te stichten, een gebouw waar overtollige of tijdelijk niet te plaatsen museumvoorwerpen goed bewaard zouden kunnen worden. In 1969 is daarvoor opgericht de Stichting Oudheidkundig Depot. Bestuursleden, aangewezen door de Stichting Contact, de Monumentencommissie der provincie Gelderland en de Gelderse Molencommissie, zijn: jhr. M. V. Beelaerts van Blokland, voorzitter; E. J. Kruijswijk Jansen, secretaris; ir. T. Blok, penningmeester, mevr. drs. M. M. Doornink-Hoogenraad en E. F. Maas. De Stichting beheert overigens niet alleen een museumdepot, maar heeft ook ten doel: het verwerven, bewaren en tegen vergoeding vervreemden van monumenten- en molenfragmenten. Dit laatste gebeurt in een daarvoor gehuurde boerderij te Valburg in de Betuwe.

Wat het museumdepot betreft: dank zij financiële steun van de provincie Gelderland kon de Stichting van Het Wijnhuisfonds aan de Halterstraat te Zutphen een monumentaal pand huren, dat o.a. met een rijksbijdrage is ingericht tot cen-

trale bewaarplaats voor museumvoorwerpen.

Aanvankelijk werd gedacht aan een eenvoudige bewaarplaats, die beheerd kon worden door een werkloos hoofdarbeider, voor de aanstelling waarvan de gemeente Zutphen haar medewerking verleende. Maar, door een gelukkige samenloop van omstandigheden kwam het bestuur in contact met de heer P. B. M. Bolwerk, tot voor kort conservator van het Surinaamse Museum te Paramaribo en Hoofd van de Archeologische Dienst aldaar, die wegens familieomstandigheden naar Nederland was verhuisd en die bereid was het depot te beheren. Daardoor was de mogelijkheid aanwezig niet slechts een depot te stichten maar tevens een service-centrum voor de musea, waar de voorwerpen niet alleen worden opgeborgen, maar ook gereinigd, gezuiverd van insecten, gerestaureerd, geconserveerd, gedocumenteerd en gefotografeerd.

Vooraf door deze uitgebreide dienstverlening ontstond meteen grote belangstelling voor het centrale depot van de zijde der oudheidkamers. De Oudheidkamer te Aalten moest het pand ontruimen, waarin de inventaris sinds jaren was ondergebracht als gevolg van restauratieplannen. Het hele bezit is naar het depot in Zutphen overgebracht en wanneer het gebouw in Aalten is gerestaureerd krijgt het bestuur de verzameling terug: gerestaureerd, geordend, op kaart gezet en gefotografeerd. Hetzelfde geldt de „Vereniging Het Museum” te Winterswijk, die op stel en sprong het gehuurde pand, waarin de oudheidkamer is gevestigd, wegens sloop daarvan, moet ontruimen; en de „Vereniging Oud-Ede”, die het boerderijtje, waarin de oudheidkamer gevestigd is, moet verlaten wegens bouwvalligheid. Het Stedelijk Museum te Zutphen en het Museum Achterstraat 48 te Hattem kregen in het depot ruimte voor opslag, afspraken daarvoor zijn gemaakt met het Historisch Museum te Wageningen, het Airborne-museum te Doorwerth en de Stichting Oud-Nijkerk.

De provincie Overijssel huurde ruimte in het depot ten behoeve van het Rijksmuseum Twente en de Oudheidkamer Riessen te Rijssen. Tussen haakjes: de in Gelderland gevestigde musea kunnen gratis gebruik maken van de diensten van het depot, voor die, welke buiten de provincie zijn gevestigd, wordt een vergoeding gevraagd.

In het begin van dit jaar werd de heer Bolwerk tevens benoemd tot conservator van het Tegelmuseum It noflik Sté te Otterlo voor 3 dagen per week. Het depot blijft nu 2 dagen per week van zijn hulp profiteren. Het gezin Bol-

werk verhuisde naar Otterlo, maar in het depot te Zutphen woont nu een jong echtpaar, dat hand- en spandiensten verricht en voor de bewaking zorgt.

Binnen afzienbare tijd zal het depot in Zutphen te klein zijn. Naar ruimte elders wordt omgezien. De perspectieven zijn zonder meer gunstig.

Als laatste activiteit van de Stichting Contact moge ik vermelden de pogingen die worden aangewend om te komen tot de aanstelling van een *streek-conservator*, voor de musea in de westelijke Rivierenstreek van Gelderland. De wens daartoe werd geuit door het bestuur van de Oudheidkamer Culemborg, dat terecht constateerde dat het beheren van kleine oudheidkamers maar al te vaak het werk is van een persoon. Valt die weg, dan staan alle activiteiten ogenblikkelijk stil, dan loopt zelfs het voortbestaan wel gevaar. Er zijn dan ook reeds verschillende kleine musea die een adviescommissie hebben ingesteld, meest in overleg met de Stichting Contact. In die commissie hebben enkele deskundige personen zitting en zo wordt het museum begeleid en de beheerder geadviseerd. Dat neemt niet weg, dat niet in alle gevallen een commissie gevonden zal kunnen worden, die, als ze er is, nog incidenteel optreedt. Wordt een streekconservator benoemd dan beschikken een aantal kleine musea, bij voorbeeld vijf, over een deskundige, die, in overleg met de besturen het beleid bepaalt, de correspondentie verzorgt, tentoonstellingen organiseert, de propaganda voert, nieuwe aanwinsten documenteert en administreert, het werk van de suppoost — die beslist niet overbodig wordt — controleert en rondleidingen organiseert.

Gaan de plannen door dan zullen de besturen van musea in Culemborg, Buren, Tiel, Zaltbommel, misschien ook in Vianen, Leerdam en Gorinchem, een stichting oprichten, die de streekconservator in dienst neemt. Bij informatie is wel gebleken dat voor dit project momenteel geen rijkssubsidie is te verwachten en ook de Provincie laat verstek gaan. Men is van mening dat hier een taak ligt voor de gemeentebesturen. In elk geval, het begin is gemaakt, de besturen uit de streek zijn al enige keren, door de Stichting Contact daartoe uitgenodigd, bijeen geweest. Enkele gemeenten in de streek hebben in principe medewerking toegezegd, met de anderen zal nog verder onderhandeld moeten worden.

Mijnheer de Voorzitter, U ziet dat het werk van de Stichting Contact op regionaal gebied zich vooral richt op de kleine musea. Die profiteren

dan ook het meest van de in Gelderland gegroeide samenwerking op museaal terrein. Het klimaat hier is bepaald gunstig, dat hebt U kunnen merken uit mijn betoog. Mogelijk kunnen andere gewesten hun voordeel doen met de ervaringen door ons opgedaan in 15 jaar Gelders Oudheidkundig Contact.

In de discussie komt onder meer naar voren, dat het werkterrein voor een streekconservator niet meer dan vijf plaatsen zal kunnen omvatten. De wijze van financiering van een dergelijke functionaris hangt mede af van de bereidheid van de verschillende gemeenten.

Ook wordt het feit genoemd, dat Oudheidkamers dikwijls niet een gemeentelijke aangelegenheid zijn.

De heer Duparc wijst op de functie van streekarchivaris, die in vele opzichten als voorbeeld kan dienen.

In antwoord op een vraag van de heer Van Wengen naar de eisen, die aan een streekconservator dienen te worden gesteld, noemt de heer Kruijswijk Jansen als eigenschappen, dat deze in de eerste plaats met de mensen uit de streek moet kunnen omgaan en dat hij van alle markten thuis moet zijn; hij dient zich met conservering, presentatie en opleiding van personeel bezig te houden.

De heer Koops vraagt zich af, wie de initiatieven voor het educatieve werk dient te nemen, komen die uit de musea zelf voort of worden deze aan het onderwijs overgelaten.

De inleider ziet dit aspect vooral als een taak van de musea zelf; de kleine musea dienen gesteund te worden bij de opzet en het uitwerken van de verschillende mogelijkheden. Hij acht de educatieve taak een noodzakelijk kwaad, welke verspreking onder algemene opluchting tot een goed wordt hersteld.

De voorzitter dankt de spreker en geeft vervolgens het woord aan de heer drs. R. S. Hulst voor zijn inleiding „De museale taak van de provinciale archeoloog”:

Gaarne heb ik gevolg willen geven aan uw vriendelijke uitnodiging vandaag in uw midden te vertoeven, waarbij u mij tevens de gelegenheid hebt geboden met u van gedachten te wisselen.

Dat uw keus op de provinciale archeoloog van Gelderland is gevallen, wekt geen verwondering nu u in Gelderland bijeen bent. Een zeer gelukkige omstandigheid, heb ik mij later gerealiseerd, komt daar nog bij doordat juist in deze provincie de problematiek, die ik graag aan de orde wil

stellen, zich nadrukkelijk aan ons opdringt. Deze komt in het kort neer op de vraag: hoe is het met de museale situatie van de Gelderse archeologie? Ik heb mij, zoals u wel merkt, niet gehouden aan het mij toebedeelde onderwerp. Niettemin komt de museale taak van de provinciale archeoloog toch aan de orde, verweven als deze is met de onderhavige kwestie.

De museale taak van de provinciale archeoloog wordt uiteraard in de eerste plaats uitgedrukt in zijn werkzaamheden op het provinciale museum. Daarnaast laat hem de museale situatie elders in de provincie niet onberoerd. Naar mijn mening zijn het bovenal de wetenschappelijke belangen, die aan de objecten in musea en oudheidkamers kleven, die deze archeoloog motiveren. Naast de zorg voor het beheer en voor de presentatie bij het provinciale museum, laten hem dezelfde facetten bij de overige instellingen niet onverschillig.

Welnu, allereerst ben ik aan het rekenen geslagen. Daarbij hanteerde ik het werkje van prof. Zadoks en drs. Witteveen, getiteld: *Archeologische verzamelingen in Nederland, een museumrondgang* van 1969 en de bevolkingscijfers van 1 mei 1968. Ik kom tot het volgende overzicht:

In onze elf provincies — de IJsselmeerpolders buiten beschouwing gelaten — treffen wij heden ten dage twaalf musea aan, die zich ten doel stellen op landelijk en op provinciaal niveau een presentatie te geven van de archeologie. Tevens is aan deze musea een duidelijke depotfunctie toegekend. Deze instellingen bevinden zich in het bonte gezelschap van 77 musea en oudheidkamers van uiteenlopende organisatorische en inhoudelijke aard, die op regionaal of lokaal niveau, exclusief doch overwegend inclusief, d.i. onder andere in hun presentatie aan de archeologie aandacht besteden.

Deze $12 + 77 = 89$ musea en oudheidkamers zorgen voor een densiteitswaarde van 1 op 140.000 Nederlanders. Opmerkelijk zijn de grote verschillen, die zich tussen de provincies voordoen, indien hun cijfers worden vergeleken met dit landelijke gemiddelde. De drie noordelijke provincies te samen komen net aan dit algemene gemiddelde toe. Een groot negatief saldo constateren wij in de beide Hollanden. De uitschieters naar de andere zijde zijn Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg. Deze vier provincies doen niet veel voor elkaar onder, hun densiteitswaarden liggen tussen 1 op 90.000 en 1 op 100.000 inwoners.

De geografische spreiding van de punten van

de museale archeologie zal door een complex van factoren zijn veroorzaakt. Te noemen zijn factoren van algemeen-geografische aard en factoren van politiek-geografische aard. De overheersende positie van de stad zal in Groningen niet vreemd zijn aan het uiterst geringe aantal musea aldaar. Omgekeerd zal er zeker een relatie zijn tussen het particularisme van drie kwartieren van Gelderland en het grote aantal musea in die provincie. De excentrische ligging van Maastricht mag evenmin los gezien worden van het grote aantal punten in Limburg, een provincie bovendien met een langgerekt grondgebied. Tenslotte, er zal nog een uitgebreide scala van factoren resten; hierbij dient de factor toeval met name genoemd te worden.

Het is mijn ervaring dat de huidige ontwikkeling in onze maatschappij, men denke aan de voorlichting en de stijging en verbreding van het niveau waarop de algemene educatie zich beweegt, inhoudt dat het aantal van de instellingen als hier bedoeld eer toe- dan afneemt. En hoe vaak hoor ik niet uit het publiek en uit de kring der gemeentebestuurders als mening verkondigd, dat archeologische vondsten niet uit de eigen streek of gemeente behoren te verdwijnen. Natuurlijk is deze tendens er al sedert lang. Zij verklaart immers het grote aantal museale punten dat er nu is.

De vraag of een groot aantal instellingen in een behoefte voorziet, meen ik dan ook zonder voorbehoud bevestigend te moeten beantwoorden. Nu zou ik in deze kwestie graag twee aspecten willen onderscheiden, t.w. een passieve en een actieve. Over de passieve zijde hebben wij het zojuist gehad, waar ik vaststelde dat er in een behoefte voorzien werd. Wat het tweede aspect betreft heb ik echter uitgesproken reserves. Immers, mogen wij zonder meer aannemen dat een groot aantal instellingen ook met zich brengt, dat de archeologie in een bredere kring bekendheid geniet? Ik vermag deze vraag naar de actieve werking niet te beantwoorden. Er zijn geen cijfers. En bovendien, waarmee zouden wij een gegeven situatie moeten vergelijken?

Intussen is het toch mogelijk enigermate inzicht in deze materie te verkrijgen. Wij poneren toch een juiste stelling als wij beweren dat de primaire functie van een museum gelegen moet zijn in de gerichtheid op het publiek, in de presentatie van wat het museum te bieden heeft aan het publiek, in de educatie. En bovendien, de expositie is het visitekaartje, maakt of breekt een museum. Het is de situatie rond dit wezenlijke

facet, dat ons een zeker criterium in de hand speelt bij het afwegen van de mate waarin de archeologie bij de bevolking actief bekendheid krijgt. Is de presentatie goed, indien U wilt eigentijds, zoveel groter is de kans dat het publiek een bezoek zal brengen en enig begrip opdoet voor wat de archeologie is. Natuurlijk vertel ik U niets nieuws als ik zeg, dat de situatie op dit punt niet immer optimaal of zelfs alleen maar goed is te noemen.

Hierop doorgaande zou ik thans de volgende punten met U willen doornemen: 1. financiën, 2. mankracht, 3. permanentie, 4. materiaal, 5. presentatie.

In deze punten ligt m.i. het geheim verborgen van het welslagen van de opzet, zoals deze mij gewenst voorkomt. Hoe „verkoop” ik de archeologie? Dat ik financiën en mankracht als eerste noem kon verwacht worden. Niet alleen vormen zij de basis, het fundament waarop het bouwwerk wordt opgetrokken, maar hoe vaak komt het ook niet voor dat zich t.a.v. deze zaken de grootst mogelijke problemen voordoen. Dit brengt mij al direct op het punt van de continuïteit. M.i. zou het een conditio sine qua non dienen te zijn, dat de organisatorische structuur een zodanige is dat de permanentie op de beide vorengenoemde punten gewaarborgd is. Waar het gaat om objecten van wetenschappelijke importantie — en hieraan wordt goeddeels de waarde ontleend — is een goed beheer een vereiste. Steeds wanneer een beheerder, die in zeker opzicht gekwalificeerd dient te zijn, wegvalt, ontstaat een hoogst onwenselijke situatie. Onze objecten zijn voor wat betreft het beheer, d.w.z. administratie en magazineren, en expositie zeer kwetsbaar, nog afgezien van de grote breukrisico's.

Ten vierde, wil er een goede presentatie tot stand komen, dan zal men over materiaal, over een hoeveelheid stukken van voldoende kwantiteit en kwaliteit moeten beschikken. Men zal toch zeker naar een zeker overzicht willen streven, een overzicht dat bovendien enigermate representatief te achten is. Representatief voor de voorgeschiedenis van de streek, representatief ook voor wat betreft het kweken van enig begrip voor de archeologie.

Met dit laatste zijn wij bij het vijfde punt gekomen: de presentatie zelf. Ik laat nu in het midden, op welke wijze deze presentatie wordt verzorgd, al zal ook het publiek voor de vormgeving zijn waardering hebben of niet hebben. Waar ik in dit verband echter graag de nadruk op zou willen leggen is dat er voor gezorgd moet

worden dat de presentatie actief is, nl. in de zin dat er van een kweken van begrip inderdaad sprake is. Ik zeg dit hierom omdat een juist begrip voor de archeologie bij het publiek nu eenmaal niet of in geringe mate aanwezig is. Vanzelfsprekend kan ik hier niet anders dan generaliserend spreken, doch het is zonder meer een feit dat de kennis van de archeologie, door allen in het basisonderwijs, door een gedeelte ook in het vervolgonderwijs opgedaan, zo al aanwezig, een achterstand te zien geeft bij de meer recente ontwikkelingen van de archeologie zelf. Dit wordt veroorzaakt door de achterstand die de schoolboeken in deze hebben. De volwassenen, die de stempel drukken op de samenleving, hebben een achterstand die nog eens groter is geworden door het tijdsverloop tussen de schooljaren en het bereiken van de volwassenheid.

Zou het niet mede tot de taak der musea gerekend mogen worden iets van deze achterstand goed te maken? Ik dacht dat deze vraag toch wel bevestigend beantwoord diende te worden. Het is derhalve nodig dat de presentatie niet, voorzover het haar oogmerk betreft, aansluiting zoekt bij het begrip voor en de kennis van de archeologie van het publiek, indien deze al aanwezig zijn. Zij zal moeten aansluiten bij wat de archeologie heden ten dage is, bij wat de archeologie nu te vertellen heeft. In die zin is de presentatie actief en eigentijds.

Mijnheer de voorzitter, mij is gevraagd mijn persoonlijke visie aan U kenbaar te maken. Welnu, hier is zij. Men mag haar pretentius vinden; het is mij goed. Ik besef echter tegelijkertijd dat ik nog niet van U af ben. Het is nu zover dat wij ons afvragen wat mogelijk de consequenties zijn van mijn betoog. Het spreekt vanzelf dat ik mij richt op de eigen, Gelderse, situatie.

Uit mijn woorden is het duidelijk geworden dat de vraag centraliseren versus decentraliseren in het voordeel van het laatste uitvalt. Ik wil nu wel meteen het voorbehoud gemaakt zien dat bij de geografische spreiding met beleid gehandeld wordt. Mogelijk geeft de toekomstige gewestvorming op bestuurlijk terrein hierin richting.

Mijns inziens zou het aanbeveling verdienen om, gelet op de hiervoor geschetste belangen van wetenschap, beheer en presentatie en vooral in aanmerking genomen de door mij vanuit een ideaal-beeld geformuleerde eisen ten aanzien van deze aspecten, gezamenlijk te overwegen of niet een bundeling voor de hand ligt. Is samenwerking niet de aangewezen weg teneinde goede waarborgen te verkrijgen op het vlak van weten-

schap, beheer en presentatie? Binnen het bereik zou dan in ieder geval kunnen komen een gekwalificeerde kracht, een conservator, die zijn werkring in de gehele provincie zal vinden. In gezamenlijk verband kan ook met meer reden de noodzakelijke interesse van de overheid gewekt worden. Daar alle voorwerpen door een hand beheerd worden, kan tot uitwisseling van objecten overgegaan worden. Mits met de nodige waarborgen omringd moet het toch mogelijk zijn in deze een pool te vormen, een zeker gemeenschappelijk bestand. In de conservator is tevens voldaan aan de dringende eis van de permanentie. Tussen de provinciale archeoloog, in diens kwaliteiten als archeoloog en als conservator bij het provinciale museum, en de hier bedoelde conservator zal een nauwe relatie bestaan. Het ligt voor de hand organisatorisch aansluiting te zoeken bij de bestaande Stichting Contact der Gelderse Oudheidkundige Verenigingen en Musea en Gelderse *Archaeologische Stichting*.

Nu is niet meer de vraag centraliseren versus decentraliseren actueel, maar de combinatie van een verstandige decentralisering en een optimale centralisering. Deze combinatie komt mij ideaal voor. Ik hoop dat zij ook effectief zal blijken te zijn.

Na afloop dankt de heer Boschma de spreker voor zijn inleiding en geeft vervolgens het woord aan mevrouw M. M. Doornink-Hoogenraad, die spreekt over „Verleden, heden en toekomst van het Stedelijk Museum te Zutphen”.

Het museum is ontstaan uit een kleine groep voorwerpen, die eeuwenlang in het bezit waren van de Gemeente. De gemeente-archivaris liet in 1866 een oproep in de krant plaatsen om voorwerpen, die van belang waren voor de geschiedenis van de stad, in bruikleen te geven. In de volgende jaren werd het archief van het Stadhuis naar de Wijnhuistoren overgebracht, waarin ook verschillende voorwerpen een plaats kregen. In 1895 verscheen de eerste catalogus van het museum met 429 nummers.

In 1903 werd het museum in het Wijnhuis officieel geopend; de taakomschrijving luidde: de geschiedenis in beeld te brengen van Zutphen en de Graafschap. Mevrouw Doornink beschrijft het aandeel van de opeenvolgende archivariissen/conservatoren en de lotgevallen van de verschillende behuizingen. In 1961 kon de heropening van het Stedelijk Museum in het Predikerenklooster plaats hebben.

Zij schetst de ontwikkeling van het museum

tot een cultureel centrum van Zutphen. De plannen voor de toekomst geven aanleiding tot het afwegen van de voor- en nadelen van de combinatie van de functie van archivaris en conservator; ook de gecombineerde behuizing wordt besproken. Tenslotte geeft mevrouw Doornink een toelichting op de uitbreidingsplannen die zij ter tafel heeft meegebracht.

De voorzitter dankt de sprekers voor hun inleidingen en maakt van de gelegenheid gebruik mevrouw Doornink de erkentelijkheid van het bestuur voor de gastvrijheid te betuigen.

De ontvangst door het gemeentebestuur ten stadhuize vormt het volgende programmapunt. De burgemeester spreekt een welkomstwoord, dat door de voorzitter wordt beantwoord, hierbij de gevoelens van dank namens de vereniging vertolkend.

Tijdens de avondbijeenkomst houdt dr. F. J. M. Heslinga een causerie over de „Mogelijkheden van werkzaamheden van patienten van de Vale-riuskliniek te Amsterdam ten behoeve van de Nederlandse musea”.

Hij bespreekt onder meer modellen in polyester en objecten, die voor educatieve doeleinden geschikt zijn en wijst op de mogelijkheid detailtekeningen te laten maken. Verschillende musea hebben deze activiteiten al ontdekt, maar het terrein van de werkzaamheden kan worden uitgebreid. In het algemeen zullen het vooral materiaalkosten zijn, die in rekening worden gebracht. Musea die hierin geïnteresseerd zijn kunnen zich rechtstreeks met dr. Heslinga in verbinding stellen.

De excursie op zaterdag 13 mei voert langs Buren, waar het Boerenwagenmuseum, de oude stad en het Weeshuis worden bezichtigd.

Vervolgens worden de oude stad van Zaltbommel en het Maarten van Rossummuseum bezocht en tenslotte voert de tocht naar Culemborg, waar de Oudheidkamer voor Culemborg en omgeving in het Elisabeth Weeshuis worden bekeken. Via Arnhem vindt in Zutphen de excursie haar einde, hetgeen tevens de afsluiting betekent van de 59ste Museumdag van de Nederlandse Museumvereniging.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Denekamp. Enige jaren geleden werd bij landbouwer Muntel te Lattrop door een van zijn varkens een vroeg-middeleeuws kogelpotje met verticale ribbels opgewoeld. Onlangs werd bij de bouw van een schuur ter plaatse deze vondst aangevuld met een groot fragment van een op de draaischijf vervaardigd, Karolingisch kommetje met uitstaande rand van geel aardewerk. De verse breuken doen vermoeden, dat het kommetje gaaf aanwezig is geweest. Bedoelde potjes zullen tot een of verschillende graven hebben behoord, hoewel hiervoor ondanks plaatselijk schaven geen aanwijzingen zijn gevonden.

Direct westelijk van het erve was circa 10 jaar geleden een oppervlakkige ontgroning uitgevoerd, waarbij vele scherven waren gevonden, maar niet bewaard. Op dit terrein werden nu nog verweerde, vroeg-middeleeuwse kogelpotscherven aangetroffen, alsmede enige scherfjes laat-Siegburg en blauwgrijs aardewerk. Afgezien van de laatstgenoemde scherfjes kunnen de vondsten de laatste resten ver-

tegenwoordigen van een vroeg-Karolingische nederzetting met grafveldje.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

Den Ham. Via de heer A. Goutbeek uit Dalfsen werd de vondst van de heer A. G. Kleinjan uit Den Ham bekend. Op een akker bij Den Hamwest, gelegen langs de Linderbeek, vond hij scherven uit de vroege en late Middeleeuwen.

De eerste groep bestaat uit fragmenten van enige kommen en kogelpotten met weinig ontwikkelde rand.

De tweede groep bestaat uit kogelpotfragmenten met ontwikkelde rand en 1 hard gebakken wandscherf met metalige glans en versierd met ronde stempelindrukken; verder werden aangetroffen scherven van Pingsdorf, Siegburg en 1 maal blauwgrijs aardewerk.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe (A. D. Verlinde).

Diepenveen. In rioolsleuven in het oosten van het uitbreidingsplan „Oostrik” tussen Colm-

schate en Snippeling vonden leden van de werkgroep Deventer van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland resten uit de (Romeinse?) IJzertijd. Op de noordflank van een grote dekzandrug bevond zich onder een 50 cm dikke bouwvoor een 40 cm dikke, groenachtig vuilbruine akkerlaag met kleine scherfjes uit de (Romeinse?) IJzertijd. Direct onder deze akkerlaag bevond zich een maximaal 20 cm dikke, donkerbruinachtig grijze „woonlaag” van beperkte omvang. Iets meer westwaarts werden verspreid over het afgevlakte terrein, maar vooral in een grote kuil, enige honderden scherven uit de Romeinse IJzertijd aangetroffen. Naast enige import Romeinse scherven noemen wij hierbij slechts het fragment van een geknikte kom, onder de schouder versierd met in verticale rijen geordende vingerindrukken en gepolijste banen. De bijbehorende nederzetting ligt vermoedelijk iets zuidelijker.

In het uiterste westen van het uitbreidingsplan trof ondergetekende het oostelijkste deel van een IJzertijd-nederzetting aan, waarvan eveneens enige honderden scherven konden worden geborgen, afkomstig uit de woonlaag en enige kuilen. De vrij schaarse versieringen bestaan hoofdzakelijk uit kamstreek en vingerindrukken op buik en randen. Van het stort werden nog enige laat-middeleeuwse scherven verzameld.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Hardenberg. Onlangs vond de heer A. G. Kleijan dicht langs de Vecht bij Duffelen een groep mesolithische vuursteen, waarbij een kernkrabbertje en een microlithisch spitsje genoemd kunnen worden.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Ommen. Via de heer A. Goutbeek werd een vondst van de heer H. van Dorsten bekend. In de afgelopen jaren vond hij dicht langs de Regge bij Giethmen honderden stuks mesolithische vuursteen, waaronder diverse microlithen en krabbers. Onder de microlithen valt een tweezijdig bewerkt spitsje op.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Vriezenveen. Dank zij de melding van de heer G. J. Eshuis werd de vondst van een „Flint Flachbeil” bekend. Deze was omstreeks 1950 gevonden door wijlen de heer J. Niphuis in het Broek op een akkertje naast de Hollander Graven. De bijl van mokka bruine vuursteen

bezit een zwak klokvormige omtrek en een iets gewelfde, scherpe, ongebruikte snede. Van de nek ontbreekt circa 0.5 cm. De maten van de bijl bedragen ca. 100 x 47 x 21 mm.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twentbe, Enschede (A. D. Verlinde).

Wierden. De heer G. J. Eshuis vond onlangs bij de rondweg in aanleg rondom Wierden enige prehistorische scherfjes, alsmede scherven van laat-middeleeuwse kogelpotten, Pingsdorf en Siegburg aardewerk.

Pingsdorf aardewerk is tot op heden uit Twente slechts schaars bekend geworden.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twentbe, Enschede (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Apeldoorn. Bij de aanleg van het nieuwe gedeelte van de provinciale weg Hoenderlo-Apeldoorn zijn in het najaar van 1971 in de Ugcheler Enk, ten westen van Ugchelen gelegen, talrijke archaologica aangetroffen.

Door de welwillende medewerking van Provinciale Waterstaat werden tijd en gelegenheid geboden de nodige systematiek in de waarnemingen en het verzamelen der vondsten aan te brengen. Daarbij heeft met name de heer J. Maris te Ugchelen zich zeer verdienstelijk gemaakt.

Het terrein ligt tussen twee zijdalen van het brede trechtersvormige erosiedal Apeldoorn-Ugchelen-Assel in. De vondsten beperken zich tot een vrij smalle strook op de helling naar het westelijke van genoemde twee dalen. De waarnemingen zijn voornamelijk verricht in de 15 m brede westelijke berm van de weg, over een afstand van ruim 105 m. De vondsten deden zich echter voor over een afstand van pl.m. 50 m, d.i. het hoger gelegen gedeelte van eerder genoemd traject.

Ter plaatse bevindt zich een 0.80-0.90 m dik pakket oude enkeerdgrond. Tot de oudste fase hiervan hoort een over ca. 17 m waargenomen spoor van een sloot of greppel. Onder de enkeerdgrond ligt een 0.10-0.20 m dikke laag van een homogeen vuilbruine kleur, mogelijk een akkergrond, van onbekende datum. De vondsten bevinden zich in deze laag en in een bijna 0.10 m dikke „overgangslaag” naar de ondergrond, ontstaan door met name dierlijke werking.

De oudste overblijfselen horen thuis in de Trechterbekercultuur. Het versierde aardewerk

is in de Vroege Havelter-fase in te delen. Onder de vrij grote hoeveelheid vuursteen vallen een 15-tal krabbers of krabberachtige stukken op naast enkele splinters van geslepen bijlen. De gedachte aan een nederzetting vindt nog ondersteuning in de aanwezigheid van sporen, die gekenmerkt worden door vrij vage contouren, maar overigens een duidelijke vulling bezitten met vuilig (bruin-)grijs materiaal. Gevonden werden enige kuilen van ronde en rechthoekige vorm en een waarschijnlijke paalkuil. Uit de sporen zijn enige TRB-scherven afkomstig. De indruk bestaat dat deze nederzetting nog voor een belangrijk gedeelte aanwezig zal zijn onder de westelijk van de weg gelegen akker. In de oostelijke wegberm althans ontbraken TRB-vondsten. Een scherp is afkomstig van een klokbeker, waarschijnlijk 2Ib, eventueel 2Ic.

Op activiteiten in een latere tijd wijzen enkele concentraties van scherven van IJzertijd-aardewerk. Het merendeel is aangetroffen in een kuil, naast welke ook enkele paalsporen geïdentificeerd werden. Andere sporen vallen op door een donkerder vulling. Helaas bleek het niet mogelijk de relatie te vinden van deze sporen tot het bovengeschetste profiel. In een kuil werden vroeg-middeleeuwse aardewerkscherven gevonden. Scherven van deze ouderdom komen verspreid over een aanzienlijk gedeelte van het terrein voor.

Op sommige punten vindt men kleine fragmenten kapotgeslagen klappersteen. Merkwaardig is daarnaast op het terrein en eveneens onder de enkgrond, soms zeer grote, brokken moerasijzererts te vinden. Verder treft men een enkel fragment van ijzerslak, van middeleeuwse origine, aan.

Men is geneigd deze resten in verband te brengen met de vroeg-middeleeuwse scherven, al mag een latere datering zeker niet uitgesloten worden.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Echteld. In april j.l. heeft mevr. Ch. H. Delfin-van Mourik Broekman (Elst U.) een vindplaats van Romeinse archaeologica ontdekt, die aan het licht was gekomen bij aanleg van een weg ten n.w. van de kom van Echteld, tussen de Medelse straat en de spoorlijn Kesteren-Tiel. In een der wanden van het wegunet was een afvalput te zien, die gevuld was met scherven, houtskool, beenderen en stukken huttenleem en basaltlava.

Tot het aardewerk, dat globaal te dateren is in de 2de eeuw, behoort een viertal aan elkaar passende scherven van een gladwandige kruik waarop een graffito is aangebracht: T RIC - -, d.i. hoogst waarschijnlijk: T(urmae) RICiani (of een dergelijke naam). De kruik is blijkbaar het eigendom geweest van een ruiter die gebiedend heeft in een afdeling hulptroepen van de Romeinen, en wel in een ala of een cohors equitata ter sterkte van nominaal 500 of 1000 man. Deze ruiter was verder ingedeeld bij een turma (een eenheid van ca. 20-40 equites) onder bevel van een decurio die Ric(ianus?) was geheten.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

Nijmegen. De heer A. F. M. Rompelaar in Dukenburg-Malvert vond in 1968 bij het bewerken van zijn tuin een bronzen kokerbijl. De vondst werd gedaan in klei op een diepte van pl.m. 0.40 m, d.i. pl.m. 0.30 m onder het oude tijdens de woningbouw opgehoogde maaiveld.

De bijl is een specimen van het zgn. „South-eastern type” en bezit een imitatie-vleugelversiering (Rippenmuster).

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ulbergen. Tijdens de aanleg van een parkeerplaats annex groenvoorziening, die in het begin van dit jaar plaatsvond te Beek, tussen de weg naar Kleef, Dld., en de Marterstraat, zijn enkele aardewerkvondsten uit de Romeinse tijd gedaan. De aard der vondsten wijst onmiskenbaar op een grafveld, datering ca. eind I-eind II/begin III.

Met zekerheid konden 35 stuks aardewerk worden vastgesteld, compleet tot zeer fragmentarisch, als volgt verdeeld over de soorten: terra sigillata 9 st., geïmmitatie aardewerk 5 st., gladwandig aardewerk 11 st. en ruwwandig aardewerk 10 st.

Onder de terra sigillata zijn aanwezig de vormen Drag. 27, 31 en 33. Slechts twee stempels zijn leesbaar: TETRICVSF (Drag. 31, twee maal, mogelijk identiek), Tetricus, Hadrianus-Antonini. Een stempel bleek voorshands onleesbaar. De overige naamstempels zijn nagenoeg of geheel weggesleten. Eenmaal komt een figuurstempel voor (Drag. 33), een achtbladige rozet, ca. *Arentsburg* afb. 68/69 nr. 219.

Een gedeelte van het aardewerk is kennelijk in gebroken toestand aan de dode(n) meegegeven en is zeker ten dele reeds op de brandstapel aanwezig geweest.

Dit grafveld zou kunnen samenhangen met een bewoning uit de Romeinse tijd, die in 1950 tijdens de bodemkartering (Stiboka) op een aangrenzend terrein werd vastgesteld. Beide

vindplaatsen liggen op de stuifzandrug Beek-Zyfflich, Dld.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Ohé en Laak (Limburg)

Naar verwacht mag worden komt dit jaar de voltooiing in zicht van de restauratie der voornaamste delen van een complex, populair genoemd: Het Geudje (= landgoedje), eertijds geheten Hasselholt en aanvankelijk gelegen binnen grachten.

Hoofdzakelijk betrof de nu aan de gang zijnde restauratie twee monumenten, te weten: 1. Het vakwerkhuis (ankerjaartal 1629) dat reeds in 1971 gereed kwam; 2. Het kasteel waarvan thans het herstel zijn voltooiing nadert.

Vooraf de laatst genoemde restauratie heeft belangwekkende bijzonderheden aan het licht gebracht. Zo kwam bij de afbraak van een secundaire muur als vulling te voorschijn een wapenstein van de adellijke familie Lodewijk in der Horst x Catharina Hillen, vergezeld van het jaartal 1548 (zie *De Maasgouw* 1972, 34-43). Na raadpleging der Gelderse leenregisters onder Echt (waartoe vroeger Ohé en Laak behoorde) bleek Lodewijk in der Horst een schakel te zijn in een lange rij van leenmannen, teruggaande op de vroegst bekende, Reinier Hasselholt (14de eeuw). Het baarde dan ook geen verwondering dat, evenals in genoemde registers, ook de Bunderboeken van Ohé en Laak dit goed aanduiden als Hasselholts-leengoed. Deze naam komt dan ook voor tot aan het einde der feodaliteit.

Het kasteel kenmerkt zich door verschillende stijlen, n.l.:

d. de laat gotiek in mergelsteen, waarvan de gevonden wapenstein de einddatum bepaalt;

b. een ingezette renaissance-gevel in baksteen die het ankerjaartal 1651 draagt. Ook inwendig zijn diverse perioden terug te vinden. Zo zijn er sporen aangetroffen van laatgotische schouwen die later verbouwd werden tot schouwen in renaissancestijl. Tenslotte komt daarbij de barok die in sommige vertrekken wederom tot stijlverandering geleid heeft. De aanwezigheid van fundamenten, trapspil en vijf treden tezamen met fragmenten van daarbij horend muurwerk, boden de mogelijkheid de sinds lang verdwenen toren te reconstrueren zodat het kasteel deze partij weer herwonnen heeft.

Binnen de torenfundamenten werd een maaskeienvloer aangetroffen. Zich daar bevindende resten van vaatwerk uit het midden der 16de eeuw (herkomst Raeren), werden geborgen. Waarschijnlijk heeft het kasteel in korte tijd meer bouwfases gekend, waarvan de toren de laatste vormde.

Wanneer ook schuren en een ringmuur aan weerskanten van het voorplein de komende jaren hersteld zullen zijn, zal de restauratie van Hasselholt als afgesloten beschouwd kunnen worden.

J. G. F. M. G. BARON VAN HÖVELL
TOT WESTERFLIER

TENTOONSTELLINGEN

AKEN

— *Raadhuis*. De Akense domschat -1 okt.

AMERSFOORT

— *Museum Flehite*. 't Rampjaar 1672. Redeloos - Reddeloos - Radeloos -21 sept.

AMSTERDAM

Jugendstil, Art Nouveau, Nieuwe Kunst
-3 sept.

— *Rijksmuseum*. Vorstenportretten uit de 16de eeuw -30 okt.

— *Historisch Museum*. Amsterdam, die kleine stad -21 aug.

— *Toneelmuseum*. Brand! De schouwburgbrand van 11 mei 1772 -1 sept.

— *Allard Pierson Museum*. De techniek van de Pompeïaanse schilderkunst -eind 1972

- *Voorm. Volkskrantgebouw*. Van Czaar tot Timmerman, 300 jaar Russische kunst -15 sept.
- ARNHEM
— *Gemeentemuseum*. Ongekend plezier, verborgen schilderijen uit het Rijksmuseum -3 jan.
Oud mechanisch speelgoed -2 okt.
- BERLIJN
— *Bauhaus-Archiv*. Bauhaus-tentoonstelling -15 okt.
- BREDA
— *Volkenkundig Museum*. Japan, oud naast nieuw -28 aug.
- DELFT
— *Prinsenhof*. De Nederlandse buitenplaatsen bedreigd? -31 aug.
— *Indonesisch-Ethnografisch Museum*. Batik op Java -1 nov.
- DEN HAAG
— *Gemeentemuseum*. Mondriaantentoonstelling -25 sept.
Vorsten en muziek -3 sept.
Glas: Empire en Biedermeier 1800-1850
— *Museum voor het Onderwijs*. Vergeten Mexicanen, onbekende Indiaanse culturen in Mexico zomertentoonstelling
- DEN HELDER
— *Helders Marinemuseum*. De derde Engelse oorlog -2 sept.
- DEURNE/ANTWERPEN
— *Het Sterckshof*. Lithografie 1800-1950, kunst en techniek -17 sept.
- DORDRECHT
— *Augustijnenkerk (Hof)*. Opstand en onafhankelijkheid; eerste Vrije Statenvergadering, 1572 -8 okt.
- DUSSELDORP
— *Goethe Museum*. Die Leiden des Jungen Werthers, Goethes roman in het beeld van zijn tijd -30 okt.
- ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum*. Enkhuzen, 1572 -1 nov.
- ENSCHEDÉ
— *Rijksmuseum Twentbe*. Marokko, handel en ambacht in een Arabische wereld -4 sept.
- *Twents-Gelders Textielmuseum*. Weefsels uit Marokko -4 sept.
- FRANEKER
— *Fries Munt- en Penningkabinet*. Muntvondsten uit Friesland -1 okt.
- GOUDA
— *Het Catharina Gasthuis*. Antieke spaarpotten -17 sept.
- HAARLEM
— *St. Bavo (Markt)*. Oud-Hollandse tegels -31 aug.
- HEINO
— *'t Nijenhuis*. Oude tekeningen uit eigen bezit, 1650-1850
- 's-HERTOGENBOSCH
— *Noordbrabants Museum*. Kerkschatten uit Den Bosch
- LAREN
— *Singermuseum*. 300 jaar pleziervaart in de kunst -17 sept.
- LEIDEN
— *De Lakenhal*. De Leidse Hofjes -10 sept.
- LONDEN
— *Brits Museum*. Schatten van Toet-Anch-Amon -30 sept.
- MIDDELBURG
— *Rijksarchief*. 1001 jaar Walcheren Oranje en Zeeland -27 aug.
4-30 sept.
- PARIJS
— *Tuileries*. Georges de la Tour -25 sept.
- DE RIJP
— *Rijper Museum In 't houten Huys*. Uit scherpen herboren, bodemvondsten uit de Gouden Eeuw -1 sept.
- ROTTERDAM
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het Japan van de prenten. Het Buddhisme, Het Hinduïsme, Asmat: een kopensnellercultuur. Pracht en Praal bij de Papoea's.
— *Historisch Museum*. Met Rotterdamse Verve: schilderijen uit Boymans-Van Beuningen -30 aug.

--- <i>Maritiem Museum Prins Hendrik.</i> Binnen-
vaart	Binnen-
-1 okt.	VLISSINGEN
--- <i>Stedelijk Museum.</i> Het Schepenportret sinds
1572	-31 aug.
UTRECHT			
--- <i>Centraal Museum.</i> Zilver	-17 sept.	ZWOLLE	
--- <i>Nederlands Goud-, Zilver- en Klokkenu-
seum.</i> Klokken uit de Gouden Eeuw	-27 aug.	--- <i>Gemeente Archief.</i> Thorbecke-tentoonstelling	-1 sept.
--- <i>Aartsbisb. Museum.</i> Van Willibrord tot
Wereldraad	-16 okt.		

MEDEDELINGEN

NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

Het bestuur van de Nederlandse Museumvereniging is sinds 12 mei 1972 als volgt samengesteld:
 drs. C. Boschma - voorzitter, dr. A. F. E. van Schendel - vice-voorzitter, E. Alexander - secretaris,
 dr. H. E. van Gelder - penningmeester, mejuffrouw M. A. Asselberghs, dr. D. P. R. A. Bouvy,
 drs. H. Hoetink, drs. A. V. M. Hubrecht, J. A. Hummelen, mejuffrouw drs. E. Joosten, dr. S. H.
 Levie, ir. J. Lodewijks, mejuffrouw drs. I. W. L. Moerman, J. H. van Mosselveld, G. M. Roding,
 dr. J. Schouten, J. C. Sloekers, drs. I. L. Szenassy, drs. U. E. E. Vroom, dr. G. D. van Wengen.

Het adres van het secretariaat: p/a Toneelmuseum, Herengracht 168, Amsterdam.

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 16 JUNI 1972 IN DE GROTE ZAAL VAN DE OSTFRIESISCHE LANDSCHAFT TE AURICH (OOSTFRIESLAND)

Volgens de presentielijst zijn 102 leden en introducés aanwezig. De voorzitter, dr. ir. C. L. Temminck Groll, opent de vergadering. Hij dankt het bestuur van de Ostfriesische Landschaft voor de grote medewerking, die bij het organiseren en het uitvoeren van de excursies is verleend; ook het beschikbaar stellen van deze fraaie vergaderzaal — aldus spreker — stellen wij op hoge prijs. Aangezien niet iedereen een juiste voorstelling heeft van wat de Ostfriesische Landschaft eigenlijk is, nodigt hij dr. H. Ramm uit, in het kort hier iets over te vertellen.

Dr. Ramm zou dit ruim 350 jaren oude college willen vergelijken met de Provinciale Staten in Nederland, met dit verschil, dat het niet op politieke grondslag is samengesteld en zich niet met politieke kwesties ophoudt. De 49 leden, vertegenwoordigers van de Friese adel, de steden en de boerenstand, komen in navolging van de oeroude bijeenkomsten in de open lucht op de Upstalboom jaarlijks in mei in deze zaal tezamen ter bespreking van culturele en sociale aangelegenheden. Hun taak is zuiver adviserend en er worden ook wel subsidies verstrekt. Daartoe is het college gesplitst in secties, waarvan die voor „Wissenschaft und Forschung” en die voor de „Baupflege” zich op terreinen bewegen, waarop ook de belangstelling van de Oudheidkundige Bond is gericht.

De voorzitter dankt de heer Ramm voor zijn uiteenzetting. Vervolgens leest hij de namen voor van de leden, die in 1971 zijn overleden: jhr. mr. M. van Asch van Wijck te Arnhem; L. Braber te Dreischor; dr. J. J. de Gelder te Dieren; E. Niemeijer te Middelburg; mr. L. Sillevius te Culemborg; C. van Vliet te Noordwijk aan Zee en Theo de Vries te Amsterdam. Bovendien zijn ons onlangs twee zeer prominente leden ontvallen: dr. E. J. Haslinghuis en prof. dr. H. van de Waal. De vergadering gedenkt staande gedurende enkele ogenblikken hun nagedachtenis.

„Het afgelopen jaar” — aldus de voorzitter — „is op het gebied van de monumentenzorg bijzonder spannend geweest. Tijdens de vorige

zomervergadering werd de toestand al als zo verontrustend ervaren, dat op aandringen van vele aanwezigen het bestuur 's nachts een telegram opstelde, dat de volgende morgen de kabinetsformateur werd toegezonden.

Toch moesten de ergste klappen nog komen. Nog maar enkele maanden later waren er bezuinigingen afgekondigd, waarvan we ook nu de gevolgen in de verste verte niet kunnen overzien. Wat na jaren wachten eindelijk zou beginnen, werd opnieuw op de lange baan geschoven, wat lopende was, diende te worden vertraagd.

Tegen dit alles moest een rijksdienst optornen, die ook al voor eigen problemen niet gespaard bleef. De hoofddirecteur, ons bestuurslid, mr. J. Korf, was langdurig en ernstig ziek, gelukkig is hij nu herstellende.

De beslissing, of de dienst al of niet naar Zeist zou gaan, werd keer op keer uitgesteld. Al is, nu uiteindelijk de kogel door de kerk is, misschien nog niet iedereen gelukkig met deze verhuizing, men mag toch wel stellen, dat een behuizing centraal in het land in een voor Nederland volstrekt unieke historische stedenbouwkundige structuur juist voor de rijksdienst voor de Monumentenzorg van grote waarde moet zijn.

Tenslotte ging ir. R. Meischke, die bijna 15 jaar de afdeling Restauratie leidde, naar de afdeling Beschrijving met de opdracht de Geïllustreerde Beschrijving van de stad Amsterdam samen te stellen. Gezien zijn publikaties, o.m. in ons Bulletin, mogen onze verwachtingen hooggespannen zijn. Daartegenover staat toch ook een soort afscheid. Het is totaal onmogelijk, vast te stellen hoeveel gebouwen overal in het land hun voortbestaan te danken hebben aan zijn schaakmeesterstalent om op de juiste momenten die zetten te doen, die nodig waren om de torens niet door de tegenpartij te laten nemen. Wij willen daarvoor graag nog eens onze bewondering uitspreken.

Waar, zoals uit wat ik zojuist stelde, al bleek dat het genoemde telegram bepaald niet gevolgd is door een toezegging van het nieuwe kabinet

om onmiddellijk alle subsidies te verdubbelen, heeft ons bestuur, inhakend op dat telegram, tijdens de begrotingsbehandeling een uitvoerig rapport aan de ministers, staatssecretarissen en kamerleden toegezonden.

Wederom bleef een zodanige toezegging als reactie achterwege. Maar wel kwam er reactie van staatssecretaris Vonhoff op onze brief, verzonden na de wintervergadering, waarin speciaal aandacht werd gevraagd voor het gevaar van het verloren gaan van gespecialiseerde kennis bij architectenbureau's en aannemers doordat bij gebrek aan werk mensen ontslagen zouden moeten worden. Ten aanzien daarvan werd met nadruk medewerking toegezegd. In het antwoord van ons bestuur hebben wij meteen nog eens opnieuw gewezen op enkele aspecten van ons eerdere rapport. Ik kom straks nog even hierop terug.

De hele monumentenproblematiek is natuurlijk maar een klein onderdeel van een mondiale „instandhoudingsproblematiek”. Een problematiek, die een gevolg is van de economische wet, *dat er altijd meer geld kan worden verdiend aan het verknoeien van iets, dat goed is, dan aan het instandhouden daarvan*. Toch is dat roofofbouw, men kan iets goeds maar eenmaal opofferen en de winst, die daardoor wordt gemaakt, is doorgaans maar een fractie van de regeneratiekosten.

Zonder een algemeen besef dat op de lange duur gelden, besteed aan instandhouding nú, veelvouden aan besparing geven later, ziet het er voor de bewoonbaarheid van de wereld somber uit. De goede kant van de medaille is, dat inderdaad vastgesteld kan worden, dat er een mentaliteitsverandering in opkomst is, dat er juist in de laatste jaren iets begint te dagen van het belang van voorzichtigheid met wat er is.

Spectaculaire voorbeelden als Amelisweerd en Leidse Baan zijn evenzeer bewijzen daarvoor als de talloze locale actie- en werkgroepen, die voor behoud en regeneratie van hun eigen stukje opkomen. Lang niet altijd gaat het daarbij om zaken, waarvan het behoud van nationaal belang is, b.v. bij de IJsselsteinse Julianawijk, maar waarvan het behoud voor de direkt betrokkenen toch wel degelijk van zodanige importantie is, dat men zich daarvoor tot het uiterste inspant. En van al deze zich betrokken voelende „cellen” moet het totaal het hebben. Men kan van bovenaf nog zoveel regelen, op lijsten zetten of wat ook voorstellen, er komt weinig van terecht wan-

neer er geen sprake is van samenspel, van bereidheid om samen iets te doen.

Aanwezige bereidheid zou door fiscale maatregelen gestimuleerd kunnen worden. Het bestuur bracht deze gedachte al naar voren in het rapport van 1971. Sedertdien is deze ook in ander verband geuit en wij hebben er ook nu nog weer eens de aandacht op gevestigd: Aftrekbaarheid van uitgaven ten behoeve van instandhouding van wat waarde heeft; vrijstelling van BTW op alle werken, die een positieve bijdrage tot het milieubehoud leveren, tegenover handhaving resp. verhoging daarvan op uitgaven van consumptief karakter, zulks in hogere mate, naarmate er meer omgeving-bedervende aspecten zijn. Alles wat de staat hierdoor aan inkomsten derft, kan in een veelvoud in de toekomst worden uitgespaard aan — hoelang ook uitgestelde maar toch eens onvermijdelijke — subsidies.

Tussen dat, wat vanouds ons gebied is: de instandhouding van „het gebouwde” — in de loop der decennia in steeds ruimer zin — en dat van de natuurbescherming ligt een tussengebied, dat al heel lang tussen de wal en het schip dreigt te vallen, dat van de „aangelegde natuur”, de *historische buitenplaatsen, parken en erven*.

In 1969 is door het toenmalige bestuur een commissie ingesteld, die zich over de mogelijkheden van bescherming zou beraden. Het heeft helaas even moeten duren voor een afgerond resultaat kon worden overgelegd.

Op een gecompliceerd probleem zijn vele visies mogelijk. Evenmin als in 1917, bij het formuleren van de „grondbeginselen” voor het restaureren, kon volledige eenstemmigheid worden bereikt in de ingestelde commissie; enkele leden bedankten. Aan allen, die in deze commissie werkten, zijn wij veel dank verschuldigd. Een uitstekend rapport, onder voorzitterschap van dr. W. C. Braat met jhr. mr. F. C. M. van Rijckevorsel als secretaris tot stand gekomen, is ons enkele weken geleden voorgelegd. Voorts heeft U in het maartnummer van het Bulletin het artikel van jhr. drs. H. W. M. van der Wijck over dit onderwerp aangehouden en tenslotte komt er in Het Prinsenhof te Delft een aan buitenplaatsen en parken gewijde tentoonstelling. Het bestuur wil zich nog even bezinnen hoe aan deze gedachten het best op ruimer schaal bekendheid kan worden gegeven en welke de beste vorm is om ze de staatssecretaris aan te bieden. Enerzijds mogen we zeker op belangstelling rekenen, anderzijds zitten ministers minder dan ooit verlegen om plannen, waaraan uitgaven zijn verbonden.

Ook hier geldt: zonder verbreiding van de idee, dat we een essentieel deel van het nationaal inkomen zullen moeten besteden aan instandhouding van wat we hebben, kunnen we nauwelijks hopen op enig resultaat. *Ook hier* weer kan het een belangrijk hulpmiddel zijn om het zelf instandhouden fiscaal zo aantrekkelijk mogelijk te maken, voor wie bereid zijn, tijd en geld daaraan te geven.

Maar bij alle strijd naar buiten toe, waarbij we hopen binnenkort meer gecoördineerd met zusterverenigingen samen te kunnen optreden, moeten we niet vergeten op onze eigen manier van doen te letten.

Al in 1917 verschenen de al even genoemde „grondbeginselen”. Door een in 1948 ingestelde commissie van de Oudheidkundige Bond zijn deze in 1950 en 1953 nog eens zorgvuldig bezien. Het is duidelijk dat na rond 20 jaar opnieuw bezinning op deze grondbeginselen nodig is. Vooral ook, omdat het takenpakket zich heeft uitgebreid met de „bescheiden” monumenten en met de stadsregeneratie.

Daaraan is destijds totaal niet gedacht, alles is afgestemd op de „grote monumenten”. En ook ten aanzien daarvan zou men verwachten dat de ideeën van 20 jaar geleden verouderd zijn, maar eerder is 't omgekeerde waar: dikwijls kan men niet ontkomen aan de indruk dat de toen geformuleerde gedachten modern zijn in vergelijking met wat er zo hier en daar gebeurt. Nog dikwijls is het „mooi”-maken, volgens subjectieve normen, een essentieel onderdeel van een restauratie, soms ten koste van de historische authenticiteit, soms zonder constructieve noodzaak. Hierop doelde ons pas gepromoveerde bestuurslid Quarles van Ufford in zijn stelling VII: „In het kader van de monumentenzorg is het noodzakelijk te komen tot de vaststelling van objectieve criteria waaraan bij de opstelling van restauratieplannen moet worden voldaan.”

Ook ten aanzien van het bijbouwen van noodzakelijke, niet of niet meer aanwezige elementen bestaat een grote onduidelijkheid. Dikwijls geschiedt dit onnodig historiserend en maakt dit soort werken een te groot deel uit van wat onder restaureren wordt verstaan. Al heel duidelijk komt dit naar voren bij de genoemde nieuwe tak van de monumentenzorg, de stadsregeneratie. Daarbij hoeven niet alleen elementen aangevuld te worden, maar dikwijls hele huizen en het is opvallend, dat men dan doorgaans de vormtaal uit de periode 1750-1810 kiest.

Daarmee worden natuurlijk esthetische ongeluk-

ken voorkomen, maar het beeld wordt vertroebeld. Meer dan eens is het verschil tussen een intensief gerestaureerd oud huis en een nieuw-ingepast „monument” niet te zien. Engeland is er misschien het verste in om te laten zien hoe goed het inpassen ook in herkenbaar-eigentijdse vormen kan gebeuren.

Al in 1917 stond men zeer afwijzend tegenover het historiserende bouwen, behalve wanneer het ging om werkelijke reconstructie en ook dat nog met heel grote reserve. Een grotere reserve dan wij nu hebben na een aantal geslaagde, bijna als reconstructie op te vatten restauraties van door het oorlogsgeweld zeer zwaar verminkte gebouwen. U heeft vandaag Emden gezien en naar ik aanneem vindt ook U het jammer, dat het voortreffelijk gedocumenteerde, vroegere raadhuis niet volgens de oude gegevens is herbouwd maar vervangen is door iets wat we toch als „aftreksel” zullen blijven beschouwen. U weet ook, dat ik nooit onder stoelen of banken heb gestoken dat ikzelf het schip van de Dom te Utrecht graag herbouwd zag, maar dat onderwerp zullen we nu maar even laten rusten.

Al met al vind ik dat het hoog tijd is, om onszelf weer te bezinnen op de manier, waarop we de dingen doen, dat er in het Bulletin weer eens beredeneerde restauratie kritiek moet komen, waarin aan de orde komt of een bepaalde manier van doen inderdaad wel (overal) het meest wenselijk is.

Twee uitgangspunten moeten weer centraal komen: de *erkenning van de echtheidswaarde* van het historisch tot ons gekomen en het *voorkomen van geschiedvervalsing*. Onze positie naar buiten zou daardoor duidelijker en sterker worden. Bij die „echtheid” spelen ook die onderdelen mee, die we eigenlijk niet mooi vinden; belangstellenden kunnen straks bij mij het boekje „Ongeregte boeyt” bekijken, door ons medelid Paul van Vliet samengesteld. Het is — ik geef het toe — wel eens duurder om iets te handhaven dan om het „mooi” nieuw te maken, maar dan is het geld tenminste besteed aan het doel, waarvoor de monumentenzorg is ingesteld.

Al jaren geleden vergeleek onze toenmalige voorzitter, de heer Th. H. Lunsingh Scheurleer, onze restauratiepraktijk met het laten nasnijden van beschadigde of aangevreten middeleeuwse houten beelden en het daarna weggooien van de authentieke exemplaren.

Het lijkt mij nuttig en nodig dat de Oudheidkundige Bond in het komende jaar zich weer eens ernstig bezint op duidelijkheid in eigen

huis, of, om met de hier meer passende terminologie te spreken, *in eigen monument*".

De *notulen* van de op 19 februari 1972 te Deventer gehouden algemene ledenvergadering, die zijn afgedrukt in het *Nieuwsbulletin* blz. * 55 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld.

Als *ingekomen stukken* vallen slechts de berichten van verhindering van de bestuursleden Kalf, Korf, Peeters, Phaff en Szénassy te vermelden.

De secretaris, mr. P. J. van der Mark, leest het *jaarverslag* voor:

„De reeds lang bestaande grote bezorgdheid over de ontwikkeling van het aanzien van ons land — alle verslagen van de Oudheidkundige Bond over de achter ons liggende jaren besteden hier aandacht aan — kreeg in de zomer van 1971 een extra accent, toen bekend werd dat het nieuw te vormen kabinet, door de verontrustende toestand van 's lands financiën gedwongen, zich o.a. genoodzaakt zou zien, het op de begroting van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk voor de subsidiëring van restauraties uitgetrokken bedrag voor de komende jaren te stabiliseren. In feite komt zulks neer op een verlaging van het voor het behoud van historisch waardevolle bouwwerken beschikbare bedrag, want tengevolge van de nog steeds aanhoudende inflatie kan met dezelfde som gelds in de praktijk minder worden gedaan. In de op 18 juni 1971 te Middelburg gehouden algemene ledenvergadering laaide de discussie over deze te verwachten rampzalige gang van zaken hoog op en zij culmineerde in het besluit, in een aan de kabinetsformateur te zenden telegram de grote verontrusting over de toekomst van onze historische architectuur en stedenbouwkundige structuur tot uitdrukking te brengen.

Nadat het nieuwe kabinet was gevormd, achtte het bestuur het noodzakelijk de in het genoemde telegram gememoreerde verlangens uitvoerig toe te lichten en waar nodig te adstrueren; het resultaat was het bekende rapport, waarvan de tekst in zijn geheel is opgenomen in het *Nieuwsbulletin* van december 1971. Het bestuur heeft de indruk dat de door de Oudheidkundige Bond gesignaleerde feiten en de gedane voorstellen, hierin verbetering te brengen, op het departement van C.R.M. de aandacht hebben getrokken. De financiële toestand van het land op korte termijn verbeteren ligt helaas niet in de macht van de Oudheidkundige Bond, maar het moet naar onze mening toch mogelijk zijn in nauwe samenwerking met het ministerie van Volkshuisvesting en

Ruimtelijke Ordening de regeneratie en de vernieuwing van onze wooncentra krachtig ter hand te nemen. Het is hoopgevend dat de discussie over deze materie met het ministerie in het jaar 1972 is voortgezet.

Een kritische opstelling naar buiten ging vergezeld van een even kritische beschouwing naar binnen. Het bestuur heeft zich afgevraagd, of het zin heeft door de jaren ontstane tradities en ingeslopen gewoonten te handhaven, alleen omdat men meent, dat het zo hoort. Gedoeld wordt hier op de excursies. Hoewel dankbaar voor de steeds groeiende belangstelling en de ontroerende trouw, waarmede de leden zich twee maal per jaar aan de geestelijke en lichamelijke inspanning van het „monument kijken" plegen te onderwerpen, heeft het bestuur soms de indruk, dat juist door het grote aantal deelnemers deze excursies dreigen te ontaarden in gezelligheidsmanifestaties zonder een gericht doel. Vandaar de overweging, de excursies in hun huidige vorm uit te breiden met bijeenkomsten van kleine, niet meer dan 20 deelnemers tellende groepen, die onder deskundige leiding worden gevoerd naar plaatsen, waar zich problemen op het gebied van monumentenzorg voordoen. Het voordeel hiervan is dat de deelnemers intenser met deze problemen kunnen worden geconfronteerd, hetgeen voor hen zelf bevredigender moet zijn, terwijl anderzijds het zoeken van een oplossing het behoud van een dergelijk bedreigd monument ten goede kan komen. Het bestuur zal een proef met het organiseren van dergelijke, kleine regionale excursies nemen, voorlopig onder handhaving van de traditionele, tweejaarlijkse bijeenkomsten.

De pogingen van het bestuur, voor de opzet van de financiering van het Bulletin een hechtere basis te vinden, vonden bevredigend voortgang, maar werden in het verslagjaar nog niet geheel afgerond. Wat het resultaat ook moge zijn, een verhoging van de contributie leek onafwendbaar, zodat besloten is gebruik te maken van de door de ledenvergadering van 18 juni 1971 verleende machtiging, daartoe met ingang van 1 januari 1972 over te gaan. Uiterlijk verraadt het Bulletin weinig van onze financiële zorgen, maar het was toch wel bijzonder welkom, dat het Anjerfonds Zeeland in de uitgave van het mooie (maar dure) excursienummer met een belangrijk bedrag is tegemoet gekomen. De n.v. Maatschappij tot Exploitatie van Waalsteenfabrieken vond in de herdenking van haar honderdjarig bestaan aanleiding, de Oudheidkundige Bond als blijk van waardering een royaal geschenk in geld aan te

bieden. Ook dit cadeau is in grote dank aanvaard; het was nu mogelijk het negatieve kapitaal van de K.N.O.B. aan te zuiveren, waardoor de financiële positie een wat positiever beeld is gaan vertonen.

Met voldoening heeft het bestuur de verschijning van deel IV van het *Repertorium* begroet. De Oudheidkundige Bond rekent het zich tot een plicht, de uitgave van dit voor onderzoekers onmisbare werk voort te zetten; grote dank is verschuldigd aan mejuffrouw M. K. M. Kossmann, die zich bereid heeft verklaard de bewerking van deel V, dat het tijdvak 1961-1970 zal omvatten, ter hand te nemen en daarmee al daadwerkelijk een aanvang heeft gemaakt.

Tegen de verwachting in is de oprichting van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming in het verslagjaar nog niet gerealiseerd. De reden daarvan is zeker niet te zoeken in verschil in inzicht bij de deelnemende verenigingen over het nut en de taak van deze commissie; alom is men van mening dat zij er moet komen. Bezwaren tegen de formulering van enkele punten in de akte van oprichting hebben tot dit uitstel geleid. Verwacht mag worden dat deze spoedig uit de weg zullen zijn geruimd.

In de ledenvergadering van 18 juni 1971 werd afscheid genomen van de bestuursleden mejuffrouw Houtzager en de heer Halbertsma, die, nadat zij zes jaren achtereenvolgende de belangen van de Oudheidkundige Bond hadden gediend, niet herkiesbaar waren. In hun plaats koos de vergadering mejuffrouw Schimmel en de heer Renaud; bovendien deed jhr. Quarles van Ufford zijn intrede in het bestuur. De aftredende leden Boschma, Van der Mark, Peeters, De Vrieze en Wit werden herbenoemd. Als opvolger van de heer Braat, die als voorzitter niet herkiesbaar was, wees de vergadering de heer Temminck Groll aan.

De aanwas van leden gedurende het verslagjaar geeft reden tot tevredenheid. Verheugend is de groei van het aantal student-leden. Het is wel zeker dat voor de Oudheidkundige Bond in verband met zijn meer strijd bare opstelling niet zozeer een moeilijke, maar wel een veel werk meebrengende periode is aangebroken. Het bestuur zal trachten de vele en veelsoortige verlangens van de leden te kanaliseren en in goede banen te leiden, opdat in 1974 het 75-jarig bestaan van de Bond op luisterrijke wijze zal kunnen worden gevierd!

De penningmeester, mr. G. J. Wit, zegt met

weemoed te zijn vervuld nu hij voor de laatste maal de vergadering *verslag* gaat uitbrengen van de financiële positie van de Oudheidkundige Bond. Gebrek aan tijd heeft hem genoodzaakt, zijn functie ter beschikking te stellen. Het stemt tot vreugde, dat de „rode” cijfers, waarin we de laatste jaren waren terechtgekomen en waarbij af en toe de pijnlijke situatie ontstond, dat we onze crediteuren niet meer konden betalen, in 1971 in „zwarte” cijfers zijn veranderd. Wij mogen blij zijn, dat zowel de gewone dienst als de exploitatie van het orgaan zonder verliezen konden worden afgesloten, zodat de K.N.O.B. het jaar 1972 met een positief kapitaal kon beginnen. Spreker verwacht dat de onderhandelingen om tot een nieuwe opzet voor de financiering van het Bulletin te komen, met succes zullen worden bekroond. Hij wil nogmaals met nadruk zeggen dat het hem al deze jaren niet mogelijk zou zijn geweest het penningmeesterschap te vervullen zonder de grote steun van de administrateur, de heer Kalf. Ook de heer Kalf wenst, gelet op zijn leeftijd, zijn functie thans te beëindigen. De vereniging is de scheidende administrateur grote dank verschuldigd. De vergadering onderstreept deze woorden met een hartelijk applaus.

Namens de commissie tot het nazien van de rekening van de penningmeester over 1971, die bestond uit de heren F. Mayer en prof. dr. E. H. ter Kuile, schetst laatstgenoemde de zeer minutieuze behartiging van de K.N.O.B.-financiën, zoals uit de boeken is gebleken. Hij geeft de vergadering in overweging, de penningmeester eervol te déchargeren, waarmee de aanwezigen instemmen.

Ingevolge artikel 5 van het Huishoudelijk Reglement zijn aan de beurt van *aftreden* de bestuursleden Beltjes, Braat, Kalf, Korf, Phaff, Szénássy en Temminck Groll. De heren Korf en Temminck Groll zijn niet herkiesbaar; de heren Beltjes en Kalf wensen niet voor een herbenoeming in aanmerking te komen. Bovendien heeft de heer Wit zijn functie ter beschikking gesteld. De voorzitter stelt voor, de heren Braat, Phaff en Szénássy opnieuw te benoemen; voorts deelt hij mede dat het bestuur iemand bereid heeft gevonden, het penningmeesterschap van de heer Wit over te nemen: de heer G. A. P. van Helbergen, directeur van n.v. Slavenburg's Bank te Utrecht. In de vacature-Beltjes stelt het bestuur voor te benoemen dr. R. Steensma en in de vacature-Korf een vertegenwoordiger van de afdeling restauratie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Omtrent de persoon van de

aan te zoeken architect zal nog nader overleg worden gepleegd. De vergadering gaat accoord met de herbenoeming van de heren Braat, Phaff en Szénassy en met de benoeming van de heren Van Helbergen en Steensma; voorts gaat zij ermee accoord, dat — behoudens goedkeuring in de eerstvolgende algemene ledenvergadering — een bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werkzame architect tot lid van het bestuur wordt benoemd.

Met betrekking tot de benoeming van een *voorzitter* vraagt de heer Braat het woord. Hij wil niet ter discussie stellen of het Huishoudelijk Reglement de aanwijzing van een voorzitter buiten de zittende leden van het bestuur verbiedt. Op dit moment bevinden we ons in de situatie, dat er een afgetreden voorzitter is, die als zodanig zijn sporen heeft verdiend en die bereid is, zijn functie te continueren. De vergadering reageert spontaan op het betoog van de heer Braat door de heer Temminck Groll met applaus wederom tot voorzitter te benoemen.

Op grond van artikel 9 van het Huishoudelijk Reglement treedt iedere twee jaar de helft van de *commissie van redactie* voor het Bulletin af. Dit jaar zijn aan de beurt de heren Korf, D. F. Lusingh Scheurleer, Renaud en Temminck Groll. Aangezien allen herkiesbaar zijn, benoemt de vergadering de genoemde heren opnieuw.

Tot lid van de commissie tot het *nazien* van de *rekening* van de penningmeester over het jaar 1972 worden benoemd de heren prof. E. H. ter Kuile en mr. J. W. C. van Campen.

Voor de in 1973 te beleggen *ledenvergaderingen* stelt het bestuur voor de steden Hoorn of Enkhuizen (wintervergadering) en Maastricht (zomervergadering), met een excursie naar het aangrenzende Belgisch gebied. De vergadering gaat daarmee accoord.

Bij de *rondvraag* deelt de heer Janse mede te hebben vernomen dat de Raad voor het Milieubeheer stimulerend zou willen gaan optreden ten aanzien van het behoud van monumenten in het kader van de verbetering van het milieu. Hij vraagt of het bestuur hiervan op de hoogte is. De voorzitter is hier niets van bekend, maar hij zal de zaak onderzoeken. Mejuffrouw Houtzager wil graag iets meer weten over de zgn. regionale excursies. De voorzitter licht haar in, waarna de heer Van der Veken zich bereid verklaart, een dergelijke excursie naar de St.-Servaaskerk in Maastricht te leiden. De heer Quarles van Ufford wijst op het belang van zulke kleine excursies naar objecten, waar problemen bestaan, bijv.

Amelisweerd bij Utrecht. De heer Luning Prak sluit zich hierbij aan; het is een voordeel, dat voornamelijk experts daaraan zullen deelnemen.

Prof. Ter Kuile dringt opnieuw aan op een zekere bekorting van het archeologisch nieuws in het Nieuwsbulletin; hij vraagt zich af, of een simpele afbeelding als lijncliché niet veel woorden overbodig kan maken. Dit zal nader worden bezien.

De heer Wijdooge brengt in herinnering, dat het jaar 1975 is uitgeroepen tot het „monumentenjaar” en vraagt of de K.N.O.B. hierbij ook zal worden ingeschakeld. De heer Bardet zegt dat het in 1973 honderd jaren zal zijn geleden, dat Victor de Stuers zijn befaamde artikel schreef. De voorzitter zegt dat de activiteiten van de Oudheidkundige Bond met betrekking tot deze beide feiten nader zullen worden bekeken.

De heer Steensma vraagt zich wel eens af, of de K.N.O.B. ten aanzien van de restauratiepolitiek niet te veel aanleunt tegen de rijksdienst voor de Monumentenzorg. De voorzitter acht het toch wel een voordeel, dat dank zij het goede contact met die dienst achter de schermen van de problemen kan worden gekeken.

Om 13.10 uur *sluit* de voorzitter de vergadering.

Vrijdag 16 juni. Precies om half elf vertrekken de deelnemers in drie bussen, die voor het Groninger station hebben gewacht op de trein uit het zuiden van kwart over tien. Via Nieuweschans gaat de tocht naar Leer. Tijdens het oponthoud bij de grens ondergaat men de eerste indrukken van het Oostfriesse land. Vlak, rustig, welvend. Als symbool daarvan spant even voor Leer een grote brug zich over de traag voortstromende Eems. In Leer worden de bussen verlaten voor een wandeling door de stad. Lutherse- en Hervormde kerk, Waag, huizen, soms met Nederlandse opschriften, trekken de aandacht, maar het charmante museum boven de wijnhandel in het Huis Samson krijgt toch wel de meeste belangstelling.

Na de lunch in restaurant Hindenburg gaat de tocht verder naar Emden. Daar wachten onze Duitse gastheren ons op: de heren Ramm (Ostfriesische Landschaft in Aurich), Eichhorn (directeur van het Ostfriesisches Landesmuseum in Emden) en Schleichtrien (directeur van het Morgensternmuseum in Bremerhaven). Na een korte begroeting in het nieuwe raadhuis worden de aan de ontwikkeling van Emden gewijde zalen bekeken en de collectie wapens op de zolderver-

dieping. De aansluitende wandeling voert langs de na het oorlogsgeweld helaas spaarzaam bewaard gebleven herinneringen aan Emdens verleden: het Havenpoortje, de als ruïne voortbestaande Grote kerk, moederkerk van het Nederlandse protestantisme, met de gedenksteen van het „Scheppen Christi” en de practisch verpulverde graftombe voor de in 1540 overleden Graaf Enno II van Oostfriesland. In de Pelzerstrasse rekken de twee enig overgebleven 17de-eeuwse huizen van Emden temidden van een moderne bebouwing hun (wankel) bestaan. De busrit wordt dan voortgezet naar het landelijk gelegen, 13de eeuwse, inwendig bont beschilderde kerkje van Campen; waar de heren Eichhorn en Steensma een toelichting geven.

Geheel conform het programma rijdt het gezelschap tegen zes uur Aurich binnen, het regeringscentrum van Oostfriesland. Er is nog even tijd voor een vluchtig bezoek aan de Lutherse en de Hervormde kerk; daarna volgt de kamerindeling in de diverse hotels. In hotel Piqueurhof vindt het gemeenschappelijke diner plaats. Tegen negen uur begeeft men zich naar het gebouw van de Ostfriesische Landschaft, opgetrokken ter plaatse van de voormalige Cirksena-burcht, voor het bijwonen van de algemene ledenvergadering.

Zaterdag 17 juni. Na het inladen van de bagage vertrekken de bussen stipt om negen uur. Evenals de vorige dag hebben de heren Ramm, Eichhorn en Schlechtriem hun taak als „explicateur” in de bussen weer blijmoedig op hun schouders genomen. Na een kwartier arriveert men bij de kerk van Engerhufe met losstaand klokhuis, slechts van enkele boerderijen vergezeld eenzaam in de landerijen gelegen. Tegenover de kerk het bijzonder mooie Pfarramt. Langzaam rijden de bussen dan langs het restant van de eertijds machtige kerk van Marienhufe naar Eilsum. Hier wordt halt gehouden voor — alweer — een bezoek aan de kerk; merkwaardig is, dat de toren aan de oostkant boven het koor staat. Langs de befaamde „tweeling-molens” (twee identieke stellingmolens met de hier gebruikelijke windrozen; beide in slechte staat) komt het gezelschap in het schilderachtige Greetsiel aan.

Het is eb, zodat het haventje een slibvlakte is.

Ruim half een is Norden bereikt. Op het met hoge bomen omzoomde Marktplaats staat de Lutherkerk, waarvan het koor sterk verwant is aan het koor van de Groninger Martini. Ook hier ligt het klokhuis met zijn witgepleisterde nissen op enige afstand. Langs het huis Schönningh wandelend doet men restaurant Deutsches Haus aan voor de lunch. Met enige vertraging vertrekt het gezelschap uit Norden en kan in het voorbijrijden een glimp opvangen van het poortgebouw van de Lütetsburg en het bijbehorende park. In Dornum moet terwille van de tijd worden afgezien van een bezoek aan het kasteel, zodat alle aandacht uitgaat naar de Lutherse kerk met haar kleurig meubilair. Iets verder naar het oosten ligt het uit granietblokken opgetrokken kerkje van Buttforde, zowel uit als inwendig een hoogtepunt uit deze excursie. Voor degenen, die tijdig in Groningen moeten zijn om de laatste treinverbinding te halen, gaat hier één bus rechtstreeks terug; de beide andere rijden door naar Jever voor een bezoek aan het kasteel en het grafmonument voor Edo Wiemken in de bij de (moderne) Lutherse kerk behorende, 16de eeuwse kapel.

Dan volgt het afscheid van onze Duitse gidsen en begeleiders, waarna nog in Friedeburg wordt gedineerd in Gasthof Oltmanns. Om half acht uit Friedeburg vertrokken bleek het, dank zij de vlotheid van onze vaderlandse marechaussée, mogelijk, de deelnemers even voor half tien aan het station Groningen af te zetten.

Tenslotte nog een enkel woord tot onze Oostfriesche vrienden. Zij hebben zich beide dagen tot het uiterste ingezet om ons iets van hun land te laten zien; voor letterlijk elke organisatorische moeilijkheid vonden zij een oplossing. Het succes van deze bijzonder boeiende excursie naar een voor de meesten van ons volkomen onbekend gebied is voor een zeer groot deel aan hen te danken. Van hun kant hebben zij bij herhaling verzekerd dat zij de getoonde belangstelling van de leden van de Oudheidkundige Bond voor Oostfriesland als verwant cultuurgebied op hoge prijs hebben gesteld en dat zij hun best zullen doen, deze contacten in de toekomst uit te breiden en te verdiepen.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

LIMBURG

Echt. Tijdens de aanleg van een groot stamriool in de gemeente Echt zijn in het voorjaar van 1972 op talrijke plaatsen vondsten gedaan.

Te Mariahoop meldden de heren A. J. M. Lupak en H. Kempkens vondsten van Romeins aardewerk en dakpannen, daterende uit de 2de en 3de eeuw na Chr. Hoewel de waarnemings-situatie zeer gunstig was, doordat alleen de teelaarde in de sleuf verwijderd was kon er tijdens de verkenning op 22 februari 1972 geen enkel spoor van bewoning gevonden worden. Ca. 150 m noordwestelijker hadden zij een randfragment van Badorf-aardewerk gevonden. Hier kon tijdens een tweede verkenning op 8 maart een enkele kuil geconstateerd worden, waarvan echter de schone vulling geen aanleiding gaf deze in verband met de Badorf-scherf te brengen.

In het zuidelijke uiteinde van de sleuf ten noorden van Koningsbosch werd begin maart 1972 een pover grafveldje aangesneden, waarin zowel de heer R. Geurts uit Echt als de heren A. J. M. Lupak en H. Kempkens waarnemingen deden. De elf grafkuilen, die geconstateerd werden, waren eenvoudige kuiltjes, waarin houtskool, crematie en het aardewerk onverbrand en soms nog gaaf gedeponeerd waren.

De inhoud kan als volgt omschreven worden: Graf 1 (diam. ca. 53 cm): crematie. Graf 2 (reeds ten dele verstoord): een gevernist bekertje Stuart 1965, Pl. 1 type 5, een

fragment van een terra sigillata-kommetje Drag 33, een rand van een kruikhals van gladwandig aardewerk Brunsting 1937 Pl. 4 type 5c, een fragment van een ruwwandig bord Brunsting 1937, Pl. 7, 22 b2, 12 stukjes ijzer en crematie. Graf 3 (diam. ca. 50 cm): crematie, houtskool en een stukje ijzer. Graf 4 (diam. ca. 70 cm): een terra sigillata-kommetje Drag. 33 (diam. 9.4; h. 5.6 cm), een halve geverniste beker Stuart 1965 Pl. 1 type 2, ijzerresten en crematie. Graf 5 (diam. ca. 30 cm): enkele scherven en crematie. Graf 6 (reeds verstoord): crematie. Graf 7 (reeds vergraven): crematie en twee stukken ijzer. Graf 8 (diam. ca. 35 cm): 24 stukken ijzer en crematie. Graf 9-11 (reeds verstoord): crematie.

Litt.: H. Brunsting, *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen*, 1937. P. Stuart, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, 1963. R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

ZUID-HOLLAND

Barendrecht. Bij het verbouwen van een 17de eeuwse boerderij werden onder de vloer, op de plaats waar vermoedelijk de bedstede bestaan heeft, twee schalen, gevuld met munten, gevonden. De schat bestaat uit 1679 Nederlandse zilveren munten uit de periode 1676-1786, overwegend guldens.

Kon. Penningkabinet, Den Haag (H. Enno van Gelder).

TENTOONSTELLINGEN

AKEN

— *Raadhuis.* De Akense domschat -1 okt.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Vorstenportretten uit de 16de eeuw -30 okt.

Thorbecke als wetgever -29 okt.

Jacob Ernst Marcus, graveur en tekenaar, 1774-1826 -29 okt.

Vermeers Brief hersteld 28 sept.-7 jan.

— *Historisch Museum.* Regenten kijken U aan -29 jan.

— *Allard Pierson Museum.* De techniek van de Pompeïaanse schilderkunst eind 1972

ARNHEM

— *Gemeentemuseum.* Ongekend plezier, verborgen schilderijen uit het Rijksmuseum -3 jan.

Oud mechanisch speelgoed -2 okt.

— *Openlucht Museum.* Binnenpretjes -1 nov.

BERGEN OP ZOOM

— *Het Markiezenhof.* Bergen belegerd 1622 30 sept.-30 okt.

BERLIJN

— *Bauhaus-Archiv.* Bauhaus-tentoonstelling -15 okt.

BRUGGE

— *Groeninge museum.* Schatten van Brugge -1 okt.

- BRUSSEL
— *Museum van moderne kunst*. Werken van de 19de en 20ste eeuw -8 okt.
- DELFT
— *Indonesisch-Ethnografisch Museum*. Batik op Java -1 nov.
— *Het Prinsenhof*. Oude Kunst- en Antiekbeurs -12 okt.
- DEN HAAG
— *Gemeentemuseum*. Mondriaantentoonstelling -5 nov.
Glas: Empire en Biedermeier 1800-1850
Rond 1900, Nederlandse tekeningen uit eigen bezit
— *Museum voor het Onderwijs*. Vergeten Mexicanen, onbekende Indiaanse culturen in Mexico zomertentoonstelling
- DORDRECHT
— *Augustijnenkerk (Hof)*. Opstand en onafhankelijkheid; eerste Vrije Statenvergadering, 1572 -8 okt.
- DUSSELDORP
— *Goethe Museum*. Die Leiden des Jungen Werthers, Goethes roman in het beeld van zijn tijd -30 okt.
- ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum*. Enkhuizen, 1572 -1 nov.
- EINDHOVEN
— *Van Abbemuseum*. De Straat -24 sept.
- FRANEKER
— *Fries Munt- en Penningkabinet*. Muntvondsten uit Friesland -1 okt.
- GENÈVE
— *Musée de l'Athénée*. Chagall, Dali, Picasso, grafiek -30 sept.
- GRONINGEN
— *Groninger Museum*. Groningen Constant, herdenking belegering van 1672
- HAARLEM
— *Bissch. Museum*. Spiegel van voorbije vroomheid, devotie- en bidprentjes, 17de-20ste eeuw -3 dec.
- HEINO
— *'t Nijenhuis*. Oude tekeningen uit eigen bezit, 1650-1850
- KAMPEN
— *Koornmarkspoort*. Kampen zoals het was -1 okt.
- LONDEN
— *Brits Museum*. Schatten van Toet-Anch-Amon -30-sept.
— *Royal Academie of Arts en Victoria and Albert Museum*. Het tijdperk van het neo-classicisme -19 nov.
- MIDDELBURG
— *Rijksarchief*. Oranje en Zeeland 4-30 sept.
- PARIJS
— *Tuileries*. Georges de la Tour -25 sept.
- ROTTERDAM
— *Boymans-van Beuningen*. 17de-eeuwse gravures -15 okt.
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het Japan van de prenten. Het Buddhisme, Het Hinduïsme, Asmat: een koppensnellercultuur. Pracht en Praal bij de Papoea's.
— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Binnenvaart -1 okt.
- STAVELOT
— *Abdij*. Italiaanse kunst van Michel Angelo tot Magnelli -29 sept.
- UTRECHT
— *Aartsbissch. Museum*. Van Willibrord tot Wereldraad -16 okt.

MEDEDELINGEN

VERZAMELEN EN DAN . . .

Bij de Walburgers te Zutphen is verschenen het boekje „Verzamelen en dan . . .” met als onderwerp het beheer en onderhoud van musea en verzamelingen. Het is vooral bedoeld voor beheerders van kleinere musea en oudheidkamers en maakt duidelijk wat er voor een goed beheer en documentatie nodig is, welke conserveringsmoeilijkheden tal van voorwerpen kunnen meebrengen, hoe beschrijvingen dienen te geschieden, waar men antwoorden kan krijgen op tal van vragen.

Het aantal bladzijden bedraagt 87, waarin 15 illustraties zijn opgenomen, het formaat is 12.5 x 18.5 cm. Verkrijgbaar bij de boekhandel of door overschrijving van f 7.90 op gironummer 20 69 668 van De Walburg Pers Zutphen.

AANGEBODEN

Fotokast, van binnen TL-buizen, waaroverheen melkglas is gemonteerd; deze constructie is bedoeld om schaduw effect te voorkomen. Prijs nader overeen te komen.

Allard Pierson Museum. Sarphatistraat 131 te Amsterdam, tel. 020-355196.

VACATURES

AMSTERDAM

Voor de nieuwe BIJBELWERKPLAATS wordt per 1 januari a.s. gezocht een

DIRECTEUR/DIRECTRICE

Wij denken aan een creatief andragogisch ingestelde persoon met actieve belangstelling voor de theologie, leeftijd \pm 35 jaar.

Voor iemand met een inventieve en levendige geest en intensieve belangstelling voor bijbel en mensen, is deze functie een unieke kans om een geheel nieuw werk op te bouwen.

Gewenst zijn: scholing en ervaring in theologie, kunstgeschiedenis of archeologie; enige ervaring met kennis-overdracht en beeldende expressie; interesse c.q. bedrevenheid in modern museum- en tentoonstellingswerk; goede contactuele eigenschappen.

Salariëring naar opleiding, bekwaamheid en ervaring.

Sollicitaties uitsluitend schriftelijk te richten aan: De Voorbereidingscommissie BIJBELWERKPLAATS, p/a Herengracht 366, Amsterdam.

Hier kunnen ook inlichtingen worden gevraagd.

TILBURG

Voor het gemeentemuseum „Het Nederlands Textielmuseum” wordt gevraagd een

STAFMEDEWERKER/STER

De aan te stellen functionaris zal worden belast met deels een museale taak en ten dele een administratieve taak.

Voor wat betreft de museale zijde van de taak zal het accent voornamelijk komen te liggen op: het mede voorbereiden en opbouwen van tentoonstellingen; het voor publiek toegankelijk maken van de museumcollectie en het verrichten van literatuuronderzoek; het mede leggen en onderhouden van externe contacten.

Voor wat betreft de administratieve kant van de taak zal het accent voornamelijk komen te liggen op: — het verzorgen van de financiële administratie; — het afwerken van de algemene correspondentie.

Voorts zal de kandidaat worden belast met de vervanging van de directeur bij diens afwezigheid.

Van de kandidaten wordt verwacht dat zij over voldoende textieltechnische kennis beschikken. De voorkeur gaat uit naar hen die in het bezit zijn van het diploma Hogere Textielschool; ervaring op administratief organisatorisch gebied is gewenst; kandidaten dienen bij voorkeur niet ouder dan \pm 35 jaar te zijn.

Salaris: maximaal f 1882.— bruto per maand. AOW/AWW-premie komt voor rekening van de gemeente Tilburg. 7% Vakantietoelage, IZA-ziektekostenverzekering, verhuiskostenregeling, premie-spaarregeling.

Sollicitaties, met vermelding van T 2 op uw brief, binnen 10 dagen te zenden aan de Directeur van de dienst Personeelszaken en Organisatie, Stadhuis te Tilburg.

UTRECHT

De directeur van het Aartsbisschoppelijk Museum roept sollicitanten op voor de functie van

CONSERVATOR B

Vereist zijn doctoraal examen kunstgeschiedenis met bijvak geschiedenis of doctoraal examen geschiedenis met bijvak kunstgeschiedenis of een gelijkwaardige academische opleiding. Bovendien is museumervaring noodzakelijk.

Salariëring volgens de schaalindeling van de Gemeente Utrecht.

Brieven voor 1 november 1972 te richten aan de directeur van het Aartsbisschoppelijk Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Ten Boer. De heer H. Bolt te Appingedam toonde in mei een eenvoudige bronzen midden-Romeinse draadfibula die bij het delven van een graf op de z.g. nieuwe begraafplaats te Ten Boer gevonden was.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

— Gewaarschuwd door en met de volle medewerking van de Grontmij N.V. (uitvoerder de heer Blaauwbroek) kon in de eerste helft van de maand mei een klein onderzoek worden ingesteld naar bewoningssporen ter plaatse van een in aanleg zijnd sportveld aan de noordkant van Ten Boer. Gevonden werd een aantal afvalkuilen met ca. 12de-13de eeuws aardewerk waaronder „Pingsdorf” en de plattegrond van een n.o.-z.w. gericht eenschepig huis(?) van ca. 5.60 x 13 m, waarvan in de beide korte zijden geen paalgaten konden worden ontdekt. Deze woning(?), die van de afvalkuilen wordt gescheiden door een sloot, leverde geen vondsten op.

De hoogtelijnenkaart van het gebied toont ter plaatse een hoger dan de omgeving (ca. 0.20-0.35 m —N.A.P.) liggend terrein (tot ca. 0.30 m +N.A.P.) dat een huisterpje zal zijn. De grondsporen kwamen voor de dag op de noordelijke helling ervan ca. 0.35 m onder het huidige maaiveld.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Haren. Bij het graven van een sleuf t.b.v. een electriciteitskabel tussen de nieuwe verzorgingsflat „Huize Maarwold” en de ten zuiden daarvan gelegen Emmalaan te Haren, vond de heer Van der Laan te Westerlee eind mei in dargveen op minder dan 1 m onder het maaiveld een sterk gecorrodeerde doorboorde strijdhamer met beschadigde snede. Het betreft een z.g. „Konkavaxt”, waarvan de bovenzijde van de verticale doorsnede iets minder concaaf is dan de onderzijde en de snede nauwelijks verder uitloopt dan het achtereind. De bovenkant bezit in de lengteas te weerszijden van het

steelgat een flauwe imitatie-gietnaad. De gewelfde zijkanten buigen ter hoogte van de steelgatversteving uit. Het midden van de bijl valt nog juist in het steelgat. De randen zijn afgerond, de boven- en onderkant verdiept.

De hamer, die voor het Groninger Museum kon worden verworven, komt het meest overeen met Brandt type E (K. H. Brandt, *Studien über steinerne Äxte und Beile der Jüngerer Steinzeit und der Stein-Kupferzeit Nordwestdeutschlands*).

De afmetingen zijn: l. 17.1 cm, diam. steelgat 2.1 cm.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

— Ongeveer 200 m verder naar het noordoosten en hoger op de westelijke helling van de Hondsrug vonden de scholieren H. J. en E. Waterbolk te Haren in grond, afkomstig uit een bouwput, neolithisch vuursteenmateriaal (waaronder schrabbars) en onversierde scherven van IJzertijd- en vermoedelijk eveneens bekeraardewerk. Een en ander werd aan het Groninger Museum geschonken.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

De Smokerij (Bellingwedde). De heer A. E. Klungel (Stiboka) vond in juni tijdens karteringswerkzaamheden onder het gehucht „De Smokerij” in een verlandende sloot een aan de top en snede beschadigde bijl van een zacht blauw-groen gesteente en behorend tot de TRB-cultuur.

De sterke afschuining in de richting van de snede van een van de brede vlakken is door natuurlijke oorzaken ontstaan. Het betreft hier een slank, op dwarsdoorsnede rechthoekig exemplaar met naar de ronde top convergerende smalle zijden. De grootste breedte ligt bij de snede, de grootste dikte beneden het midden van het bijllichaam. L. 19.0 cm, br. top 6.0 cm, br. snede 7.6 cm, diam. 4.5-4.9 cm.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Groningen-Noorddijk. In de in aanleg zijnde nieuwe Groninger stadswijk Leeuwenborg werden door Jan Smeltekop en Rob Davids verscheidene malen vondsten gedaan, die in hoofdzaak 13de-15de eeuws kogelpotaardewerk betreffen.

Op 7 aug. vonden zij tevens een uit turf opgezette, ca. 2.20 m diepe waterput (diam. 0.90 m) in een weiland ten westen van de Noorddijkerweg, ten zuidoosten van de begraafplaats van het dorpje Noorddijk.

De waarnemingen van het B.A.I. in maart 1971 werden ca. 750 m meer naar het zuidoosten gedaan (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 10 (1971), 123-124). Bij de overigens geringe inhoud van de put bevonden zich o.m. leerresten. De put kwam in elk geval vanaf een niveau, dat gelijk lag met het huidige maai-veld.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

GELDERLAND

Voorst. Via de heer L. W. Jeswiet, correspondent te Twello, bereikte ons de melding van de vondst van een Romeinse munt te Teuge, gemeente Voorst. De munt is een as van Titus, geslagen in 80-81 n. Chr. te Rome.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Utrecht. Bij werkzaamheden in een bouwput aan de Lange Nieuwstraat te Utrecht is op 25 april een belangrijke muntvondst gedaan. De munten, die in een klomp klei, zonder spoor van verpakking, waren aangetroffen, zijn door het Koninklijk Penningkabinet gereinigd en gedetermineerd.

De schat bestaat uit 7 gouden en 295 zilveren munten. Het merendeel wordt gevormd door munten van de Bourgondische Nederlanden en van het Utrechtse Nedersticht, geslagen in de periode 1466-1483; een klein aantal stukken is aanzienlijk ouder (een munt is voor 1365 geslagen) of stamt uit verder gelegen gebieden (Denemarken en Italië hebben ieder een stuk bijgedragen). Het jongste stuk is een stuiver van de stad Utrecht, geslagen krachtens raadsbesluit van 3 juli 1483.

De samenstelling van de schat wettigt de veronderstelling dat dit geld verborgen werd in de zomer van 1483 tegen het einde van het beleg, dat de stad toen te doorstaan had. De stad Utrecht was immers sedert 1481 in oorlog met de landsheer, bisschop David van Bour-

gondië, en erkende jonker Engelbert, broer van de hertog van Kleef, als ruwaard. In de schat zijn nu de overigens zeldzame munten op naam van Engelbert vrij ruim vertegenwoordigd, terwijl stukken, door bisschop David in diezelfde tijd te Wijk-bij-Duurstede geslagen, geheel ontbreken. In augustus 1483 kreeg bisschop David de hulp van zijn neef aartshertog Maximiliaan, regent van de Bourgondische Nederlanden, die na een kort beleg op 31 augustus de stad tot onderwerping dwong. Men kan zich voorstellen dat een inwoner, die tot de tegenstanders van de bisschop behoorde, tijdens dat beleg zijn gereede geld in veiligheid heeft gebracht, maar door dood of ballingschap niet meer in de gelegenheid geweest is het weer op te graven.

Koninklijk Penningkabinet, 's-Gravenhage (H. Enno van Gelder).

NOORD-HOLLAND

Hem. De rijzige, omstreeks het jaar 1500 voltooide toren van Hem, gemeente Venhuizen, geeft van verre de plaats aan waar tot voor enkele maanden nog de Herv. kerk in vermeld dorp stond. De afbraak betekende geen architectonisch verlies — de kerk was de opvolgster van een in het jaar 1898 door brand verwoest bouwwerk, dat op zijn beurt nog slechts de toren van een in het jaar 1856 ingrijpend verbouwde, laat-middeleeuwse, eenbeukige kruiskerk had uitgemaakt.

Aangezien het in de bedoeling lag kerkterrein en kerkhof aan de voet van de toren tot parkeergelegenheid te bestemmen en daartoe te bestraten, was het gewenst de gelegenheid te gebruiken een onderzoek in te stellen naar de grondsporen van de kerken, die het in 1898 tot stand gekomen bouwwerk vooraf waren gegaan. Dit onderzoek werd verricht door de R.O.B. te Amersfoort en duurde van 15 tot en met 25 augustus.

Bij de herbouw van het jaar 1898 bleek men de funderingen van de in 1856 verminkte kerk volkomen te hebben uitgebrouwen. Niettemin kon worden vastgesteld dat het hier een laat-middeleeuwse zaalkerk betrof met een breedte, hart op hart vanuit de funderingsleuven gemeten, van 11.50 meter. Aan de westzijde sloot deze kerk tegen de nog bestaande toren aan, doch hoe het met de oostelijke afsluiting gesteld was werd niet duidelijk. Mogelijk had deze een voorlopig karakter want in een tweede bouwphase ging men alras over tot de aanleg

van een dwarspand ter breedte van 9 meter, dat aanweerszijden circa 5 meter uit de zijmuren van het schip reikte. Op dit dwarspand sloot weer een ten opzichte van het schip iets versmald koor aan, dat een driezijdige sluiting bezat. De lengte van deze kruiskerk bedroeg circa 34 meter.

Het viel niet te verwachten dat de beschreven kruiskerk tevens de eerste parochiekerk van Hem was geweest; het patronaat van St. Lucas bood in dezen ook weinig houvast. Na het verdiepen en afvlakken van het kerkterrein tekende zich binnen de funderingsleuven van de kruiskerk een rechthoekige zandbaan af. Deze zandbaan was klaarblijkelijk ontstaan door het plaatselijk verwijderen van de ondeugdelijk bevonden bovengrond tot een diepte van gemiddeld twee meter. Eerst hier maakten de afwisselende veen-, zand- en kleilagen plaats voor een afzetting van vast wadzand. De loopgraven door veen en klei werden vervolgens weer aangewaterd en aangestampt met zavel, en eerst op deze stevige bedding dorst men het aan de eerste kerk van Hem te bouwen. De zorgvuldigheid, bij deze bouw betracht, treft ons meer omdat de tapsvormig naar beneden verlopende zavelbeddingen aan hun bovenzijde aan breedte besloegen van niet minder dan twee meter, aanzienlijk meer dan de voeting der op dit bed rustende tufstenen kerkmuren.

Van deze tufstenen muren bleek voor het overige vrijwel niets meer te zijn overgebleven dan enkele brokken uit de onderste steenlaag van de westgevel. Deze westgevel bevond zich circa twee meter ten oosten van de oostelijke torenmuur. De breedte van het tufstenen kerkje bedroeg, hart op hart gemeten, circa 9 meter. **Helaas ontbrak ieder spoor van een zandbaan aan het veronderstelde oostelijke uiteinde van het tufstenen zaalkerkje. Wel vielen aan weerszijden binnenwaartse verzwaringen aan de beide oostelijke uiteinden van de zijmuurfunderingen vast te stellen, ten oosten waarvan de zandbanen, alvorens abrupt te eindigen, iets naar binnen sprongen. De indruk werd gevestigd dat het hier de onderbouw van een triomfboog betrof. Merkwaardigerwijs ontbrak ieder spoor van een fundering ten oosten van deze verzwaringen, alsof de koornis met hout, of een ander, lichter materiaal was afgesloten geweest. De afstand tussen de westgevel en de beschreven verzwaringen bedroeg, hart op hart gemeten, circa 15 meter.**

In tegenstelling met de kuststreken ten oosten van het Vlie zijn wij over de tufstenen dorpskerken van West-Friesland uiterst pover ingelicht en moet men in dezen vergelijkingen met een handvol kerken op Texel — Oosterein —, of in Kennemerland — Heilo, Castricum, Velsen — voor lief nemen. Het is niet uitgesloten dat de noordelijke zijmuur van het kerkje te Lambertschaag nog enige resten van een tufstenen bouwwerk bevat, maar dat is dan ook alles, bij ons weten. Bij de afbraak van de Herv. kerk te Hoogkarspel — herbouwd in 1860 — merkten wij in de ondergrond trouwens enige schamele funderingsresten van een tufstenen voorgangster op, die in de 15de eeuw reeds zal zijn verdwenen terwijl onze verwachtingen natuurlijk hooggespannen zijn, mocht het ooit komen tot de restauratie van de voorheen St. Bonifatius gewijde, Herv. kerk te Medemblik.

De armoede aan tufstenen kerken in West-Friesland zal voor een belangrijk gedeelte zijn toe te schrijven aan de toenemende welvaart, waarin dit gebied zich sinds de 15de eeuw mocht gaan verheugen zodat het land met vele nieuwe kerken werd overdekt, stuk voor stuk groter dan men gedurende hetzelfde tijdperk elders in de Friese kuststreken op het platteland gemeenlijk tot stand vermocht te brengen.

Een andere factor is evenwel het feit, dat vele dorpskerken en dorpskerkhoven in West-Friesland wegens waterstaatkundige ontwikkelingen sedert de 13de eeuw werden verlaten of over bepaalde afstanden opgeschoven, zodat de oorspronkelijke standplaats van juist de alleroudste parochiekerken soms niet meer vaststaat, of slechts bij toeval wordt ontdekt, zoals de tufsteen en menselijke geraamten, enige jaren geleden, op vele honderden meters ten westen van de huidige, laat-middeleeuwse dorpskerk te Warmenhuizen.

Wat tenslotte de uiterst degelijke manier van grondverbetering bij de bouw van het tufstenen kerkje te Hem betreft, deze gang van zaken is ons wel vaker opgevallen bij bouwwerken uit de 11de, 12de en 13de eeuw in de Friese kuststreken. In dit opzicht ging men in later eeuwen bij de kerkbouw vaak veel minder zorgvuldig te werk, en bleven de gevolgen dan ook niet uit. Terloops brengen wij in dit verband de voormalige kerk van Gawijzend in herinnering, die in het jaar 1334 aan de Zuiderzee moest worden prijsgegeven en waarvan de funderingsleuven door W. C. Braat na het

droogvallen van de Wieringermeer konden worden teruggevonden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Oostelijk Flevoland.

Scheepswrak B 51.

Er is een klein vaartuig met platte bodem gevonden, waarvan de ondergang wordt gedateerd in het einde van de 17de of de zeer vroege 18de eeuw. Het vlak van dit scheepje is karveel gebouwd, maar de wanden zijn in overnaadse constructie opgetrokken. Het scheepje is zeer goed afgewerkt met een heel brede bovenrand, waardoor de mogelijkheid bestond om, over deze rand lopend, wellicht het schip te bomen. Het had geen mastspoor en kon stellig niet zeilen. Het schip moet dus geslept of geboomd zijn geweest. Het vaartuig had geen roer en geen zwaarden. De ondiepe, platte vorm maakte het in wezen ongeschikt voor de Zuiderzee. Niettemin is dit het tweede scheepje van deze vorm, dat is gevonden. Eerder werd zo'n klein vaartuig opgegraven in de oorlogsjaren in de Noordoostpolder.

Er is de mogelijkheid dat het schip gebruikt werd voor vervoer van turf of turf-molm. Er werd een laag van los turfachtig materiaal in het wrak aangetroffen.

Het object is stereofotogrammetrisch opgenomen en uitgewerkt.

Scheepswrak B 19.

Een platboomd vaartuig werd opgegraven, waarvan de ondergang wordt gedateerd in het einde van de 17de of de vroege 18de eeuw. Het schip vertoonde overnaadse constructie in de boorden. Er was een mastspoor, geen zwaarden. Voor- en achterschip waren van een dekje voorzien. Dekliggers waren zeer hecht met de wanden verbonden, hetgeen wijst op de mogelijkheid dat men rekening hield met een lading, die krachtige druk op de boorden zou kunnen uitoefenen. In dezelfde geest duidde een aantal inkepingen in de vlakspanten er op dat wellicht wel een lading werd vervoerd, die heen en weer kon gaan in het vaartuig. Op grond daarvan wordt gedacht aan vervoer van bagger of althans min of meer los materiaal, dat met de slingering van het schip zich zou kunnen verplaatsen. De gehele constructie is tot nu toe onbekend noch is duidelijk uit te maken om welk type schip het hier gaat.

Het ballastmateriaal in het achterschip be-

staat uit zwerfstenen, van goeddeels noordelijke herkomst.

Scheepswrak F 3.

Op kavel F 3 nabij Lelystad werd een vrij groot schip opgegraven van 23 m lengte. Er werd een omvangrijke hoeveelheid huishoudelijk materiaal gevonden.

Uit een aangetroffen plank met namen kon worden afgeleid, dat het schip zeer waarschijnlijk gebouwd werd in 1878. Het moet vrij kort daarop ten onder zijn gegaan, vermoedelijk ongeveer 1880. Ook eigenaarnamen werden gevonden. Het schip was geladen met bakstenen.

Er is omtrent het scheepstype nog geen zekerheid verkregen, maar er is een goede waarschijnlijkheid dat het een Groninger tjalk van grote afmeting betreft. Ondanks het feit dat het vaartuig van zeer jonge datering is, zijn stereofotogrammetrische opnamen gemaakt, omdat niet verwacht kan worden dat het schip op tekening zou zijn gebouwd.

Scheepswrak F 60.

Een vissersschip van zeer jonge datering is in onderzoek op kavel F 60. Het is nog niet duidelijk of het een botter, dan wel een ander type betreft. De ondergang is voorlopig gedateerd als het meest waarschijnlijk in het laatst vorige eeuw.

Het onderzoek wordt nog voortgezet. Enkele vondsten van aardewerk en glas zijn reeds aan het licht gekomen.

Scheepswrak U 86.

Een scheepswrak op kavel U 86 is in onderzoek. Het in dit schip tot nu toe gevonden materiaal dateert de schipbreuk voorlopig in het eerste kwart van de 17de eeuw, in ieder geval na 1608. Er werden twee vrijwel complete borden gevonden uit Wanfried an der Werra in Hessen, beide met het jaartal 1608. Ook overigens is het in het schip gevonden vaatwerk niet jonger dan het eerste kwart van de 17de eeuw.

Het betreft het wrak van een groot, bijzonder stoer gebouwd vissersschip van meer dan 20 m lengte. De juiste breedte is nog niet te vermelden door de toestand waarin het wrak is aangetroffen. Het is mogelijk, gezien de constructie, dat het schip met bun, niet alleen voor visserij, maar ook wel als sleepboot fungeerde. Over het bundek moet een overdek-

king zijn geweest. Op de bundeken werd een deel van het vaatwerk aangetroffen en ook de kookgelegenheid in een met hout omrande bak, met tegelvloertje.

Het schip is scherp overnaads gebouwd met een voorstevan met een zogenaamde loefhouder.

Het wrak wordt stereofotogrammetrisch op-

genomen in combinatie met traditioneel opmeten ter completering van de helikopteropnamen. Het een en ander is mogelijk dank zij de samenwerking met de Meetkundige Dienst van Rijkswaterstaat.

Oudheidkundige Afdeling van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).

BOEKBESPREKING

Mr. O. Schutte, *Catalogus der zegelstempels berustende in het Koninklijk Penningkabinet en enige andere verzamelingen*, Den Haag 1971.

Een overzichtelijke en systematische catalogus van de verzameling zegelstempels van het Koninklijk Penningkabinet, waarvan tot nu toe geen catalogus was uitgegeven.

Deze zeer rijke verzameling omvat stempels van het huis Oranje-Nassau (nrs. 1-13), van de overheid in Nederland en de koloniën (nrs. 14-487), van kerkelijke instellingen in Nederland (nrs. 488-489), van overheid buiten Nederland (nrs. 490-500), van kerkelijke instellingen buiten Nederland (nrs. 501-507), van particulieren (nrs. 508-760), verder van varia (nrs. 761-773) en van copieën (nrs. 774-785). De stempels dateren van waarschijnlijk de 14de eeuw tot de jaren '60 van de 20ste eeuw.

Tevens zijn stempels opgenomen uit de vol-

gende collecties: Centraal Bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage; Eerste Kamer der Staten-Generaal te 's-Gravenhage; Hoge Raad van Adel te 's-Gravenhage; Kanselarij der Nederlandse Orden te 's-Gravenhage; Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor geslacht- en wapenkunde te 's-Gravenhage; Postmuseum te 's-Gravenhage; Rijksarchief in Friesland te Leeuwarden; Rijksarchief in Overijssel te Zwolle; Rijksarchief in Zeeland te Middelburg; Stedelijk Museum het Catharina Gasthuis te Gouda; Zeeuws Museum te Middelburg.

Deze catalogus verscheen eerder in de *Nederlandsche Leeuw*, 1971, 329-383 en 386-427, echter zonder de index.

De index is onderverdeeld in een algemeen gedeelte met namen van geslachten en instellingen en geografische namen en een apart deel met namen van ontwerpers en stempelsnijders.

O. N. KEUZENKAMP-ROOVERS

TENTOONSTELLINGEN

AKEN

— *Raadhuis*. De Akense domschat -30 okt.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Vorstenportretten uit de 16de eeuw -29 okt.

Jacob Ernst Marcus, graveur en tekenaar, 1774-1826 -29 okt.

Thorbecke als wetgever -29 okt.

Vermeers Brief hersteld -7 jan.

Nederlandse kunstenaars in de Oost. Schilderijen en tekeningen, 17de-20ste eeuw

19 okt.-10 dec.

Japanse prenten uit de 19de eeuw

3 nov.-7 jan.

— *Historisch Museum*. Regenten kijken U aan -29 jan.

— *Allard Pierson Museum*. De techniek van de Pompeïaanse schilderkunst -eind 1972

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Ongekend plezier, verborgen schilderijen uit het Rijksmuseum

-3 jan.

De originele waterverftekeningen voor de Verkade-albums -5 nov.

— *Openlucht Museum*. Binnenpretjes -1 nov.

BERGEN OP ZOOM

— *Het Markiezenhof*. Bergen belegerd 1622

-30 okt.

BRUSSEL

— *Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*. Rijn-Maas, Kunst en beschaving van 800-1400 -31 okt.

DELFT

— *Indonesisch-Ethnografisch Museum*. Batik op Java -1 nov.

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum*. Mondriaantentoonstelling
-5 nov.

Klaviermuziek uit Renaissance en Barok

-1 dec.

— *Museum voor het Onderwijs*. Buddha's Ber-
gen. Vergeten Mexicanen

DUSSELDORP

— *Goethe Museum*. Die Leiden des Jungen
Werther, Goethes roman in het beeld van
zijn tijd -30 okt.

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum*. Enkhuzen, 1572 -1 nov.

GRONINGEN

— *Groninger Museum*. Groningen Constant,
herdenking belegering van 1672

HAARLEM

— *Bissch. Museum*. Spiegel van voorbije vroom-
heid, devotie- en bidprentjes uit de 17de-
20ste eeuw -3 dec.

LEEWARDEN

— *Fries Museum*. Geneeskunst en geneeskunde
in Friesland -2 dec.

LONDEN

— *Royal Academy of Arts* — *Victoria and Al-
bert Museum*. Het tijdperk van het neo-classi-
cisme -19 nov.

— *Brits Museum*. Schatten van Tutankhamun
-30 dec.

ROTTERDAM

— *Boymans-van Beuningen*. Hollandse graveurs
van de 17de eeuw -19 nov.

— *Gemeentearchief*. Rotterdam tussen Spanjaard
en Geus (1572) 31 okt.-7 jan.

— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het
Japan van de prenten.

Het Buddhisme; het Hinduïsme; Asmat, een
koppensnellerscultuur.

Pracht en praal bij de Papoea's

TILBURG

— *Ned. Textielmuseum*. Pronken met ander-
mans veren. 5 eeuwen mode, mens en natuur
-1 jan.

MEDEDELINGEN

VACATURES

ROTTERDAM

Voor het Museum Boymans-van Beuningen wordt gezocht een

WETENSCHAPPELIJK MEDEWERK(ST)ER

voor de afdeling Tekenkunst.

Functie-inhoud: Het assisteren van de conservator bij de werkzaamheden van de afdeling, zoals het toegankelijk maken van de collectie d.m.v. de publikatie van catalogi, organisatie van tentoonstellingen, dokumentatie en administratie etc.

Vereisten: Doctoraal examen Kunstgeschiedenis en belangstelling voor oude en moderne tekenkunst.

Vacaturenummer 391a/2108.

Voor het Museum Boymans-van Beuningen wordt tevens gezocht een

MEDEWERK(ST)ER

voor de Educatieve Dienst.

Functie-inhoud: Het deelnemen aan alle werkzaamheden vanaf de crèche tot en met het geven van rondleidingen en cursussen aan leerlingen van alle vormen van onderwijs.

Vereisten: Academie voor beeldende kunsten, sociale academie, akte M.O.-B tekenen of een voltooide studie kunstgeschiedenis; belangstelling voor de eigentijdse kunst.

Vacaturenummer 391b/2108.

Rang en salaris zijn afhankelijk van leeftijd en ervaring.

Stuur een brief met daarin alle inlichtingen onder vermelding van het betreffende vacaturenummer binnen 14 dagen aan de chef Bureau Personeelvoorziening, antwoordnummer 363, Stadhuis, Rotterdam. Een postzegel op uw enveloppe is niet nodig.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen. Ten noorden van de weg Groningen-Leeuwarden, niet ver van de boerderij „t Hooihuis”, vond de amateur-archeoloog Jan Smeltkop enkele scherven terpenaardewerk. Een put, gegraven ter aansluiting van het in uitvoering zijnde tracé voor de 16" aardgasleiding Oostum-Groningen op de leiding rond de stad Groningen, bevond zich juist aan de helling van een kleine, flauwe terreinverhoging.

Gezien het soort aardewerk en het karakter van het groenland betreft het hier weer een in de post-Romeinse transgressieperiode overslibde nederzetting gelijk aan de op ca. 1 km naar het zuidoosten gelegen onderzochte terpjes in De Paddepoel (W. A. van Es, „Paddepoel, Excavations of Frustrated Terps, 200 B.C.-250 A.D.”, *Palaeohistoria* 14, 1968 (1971), 187-352). De vinder schonk enkele karakteristieke scherven aan het Groninger Museum.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

FRIESLAND

Bergumermeer. Op 2 september werd de opgraving officieel beëindigd. De resultaten van tien (nogal vochtige) weken zijn het voltooiën van 72 vierkanten van 2 bij 2 m in het n.o.-gedeelte van de gebieden, die enkele en dubbele standaarddeviatie als verdeling van de vuurstenen voorwerpen hebben. Circa 25.000 artefacten werden geregistreerd, ongeveer 35 bodemverschijnselen ontdekt en een niervormige depressie van 4 bij 3 m werd vastgesteld. Deze laatste werd omgeven door een (on)regelmatige(?) ringvorm van grote stenen. De bodem van de depressie was bedekt met een dunne laag houtskool en relatief weinig vuurstenen artefacten. De mogelijkheid dat deze depressie een huisvestingsaccommodatie is van een nog onbepaalde aard, is zeker niet uitgesloten.

In concrete bewoordingen: de frequenties van de vuurstenen artefacten in de opgegraven vierkanten tonen een primaire overeenstem-

ming met de te verwachten frequenties, verkregen door de bemonstering van het vorig jaar. De mate van theoretische fout ca. 7% van de twee standaarddeviaties is sterk gereduceerd door de waargenomen versterking van de centrale tendens. De gemeten fout gaat werken in ons voordeel als deze de graad van „contraction” van het nederzettingsgebied benadert t.g.v. de toename van de waarnemingen. De bodemverschijnselen kunnen verdeeld worden in haardjes, kuilen, paalgaten en ovale vormen, zoals ook waargenomen in Swifterbant. Als de gehele vulling bewaard is, kunnen we verwachten dat mechanische, chemische en paleobotanische analyses, in combinatie met verspreidingsanalyses, meer definitieve informatie geven over de innerlijke structuren van de nederzetting.

B.A.I., Groningen (R. R. Newell).

DRENTE

Laaghalerveld. In 1930 onderzocht prof. A. E. van Giffen een grote tumulus (I) op het Laaghalerveld door middel van een kruis van twee elkaar loodrecht snijdende sleuven met een rechthoekige verruiming in het centrum. Hij vond een rechthoekig, o.-w. georiënteerd schachtgraf met sporen van een planken bekisting en corresponderende rechthoekige greppel onder in de grafkuil. In het graf kwam een van de twee tot dusver bekende, thans als type Zuidvelde aangeduide, strijdhamers te voorschijn. Graftype en hamer konden inmiddels met de late Klokbekercultuur in verband gebracht worden (J.N.L., in voorbereiding; cf. ook tumulus II te Elp, elders in deze aflevering). Het onderzoek werd nooit gepubliceerd.

Op 4 mei 1972 werd ter bemonstering van het oud-oppervlak voor stuifmeel- en C14-onderzoek een rechthoekig gat (1.50 x 2.00 m) in het in 1930 vergraven deel van het centrum gegraven, met een aansluitende sleuf in zuidelijke richting, teneinde enkele door Van Giffen gespaarde profielgedeelten bij de grafkuil weer zichtbaar te maken. Het in de vorm van een lichtgrijze, humeuze band goed herkenbare

oud-oppervlak en enkele plaggen in het heuvellichaam werden voor pollenanalyse bemonsterd. Juist buiten de z.o.-hoek van de grafkuil, in de ongestoorde heuvelbasis, werd een fragment van een verkoolde plank (dikte ca. 0.4 cm) gevonden, dat voor C14-meting werd meegenomen.

De heuvel, die thans op de grens van het bouwland van Laaghalen en het landgoed van de verzekeringsmij. „Utrecht” ligt, en die door zandgravers nogal gehavend is, zou, gerestaureerd, een waardevol element in het landschap zijn.

B.A.I., Groningen (J. N. Lanting, J. D. van der Waals).

Elp. In 1932 onderzocht prof. A. E. van Giffen als nevenactiviteit tijdens de opgraving van een urnenveld in het Elper Noordenveld ook twee van drie nabijgelegen grafheuvels (*N.D.V.* 1934, 100-110). Tumulus I werd door de vondst van een van het maritieme type afgeleide klokbeker al aanstonds als klokbekerheuvel herkend.

Tumulus II leverde geen grafgiften op, maar de vrij schoonzandige kernheuvel overdekte een o.-w. georiënteerde grafkuil met sporen van een bekisting en het mooiste laat-neolithische lijksilhouet ooit gevonden, van een op de linker zijde liggend persoon met het hoofd in het oosten. Dit lijksilhouet werd destijds onaangeroerd in de gerestaureerde heuvel opgenomen. Het is uiterst waarschijnlijk dat ook dit graf tot de late Klokbekercultuur in het noorden des lands gerekend mag worden (zie ook elders in deze aflevering: Laaghalerveld; voorts J.N.L., publikatie in voorbereiding).

In het kader van hernieuwd onderzoek der bekerculturen was er alle reden ook in deze twee heuvels monsters voor stuifmeelonderzoek uit het oud-oppervlak te nemen en zo mogelijk houtschool voor een C14-datering te verzamelen.

Van heuvel I werd reeds in nov. 1970 de oostzijde van het midden-noordprofiel vrijgegraven. Het oud-oppervlak kon worden bemonsterd; houtschool werd niet aangetroffen.

Heuvel II werd van 25 t.e.m. 28 sept. 1972 aan een na-onderzoek onderworpen. Voor de westzijde van het n.-z. profiel werd een put van 2.5 x 2.5 m gegraven, tot het graf met het lijksilhouet te voorschijn kwam. Voorts werd het centrale deel van het midden-zuidprofiel vrijgegraven — het midden-noordprofiel bleek

helaas bij de restauratie na het onderzoek van 1932 te zijn ingestort. Het lijksilhouet was nog even verrassend goed bewaard als in 1932, en heeft ook van het nemen van twee goed geslaagde lakfilms niet geleden. Het oud-oppervlak werd bemonsterd. Houtschool bleek helaas niet meer voorhanden. Het lijksilhouet werd in situ gelaten, en, voor het herstel van de heuvel, met plasticfolie afgedekt.

B.A.I., Groningen (J. N. Lanting, J. D. van der Waals).

OVERIJSSSEL

Hellendoorn. Onlangs vond ir. K. J. Hoeksema uit Wageningen een aantal ijzertijdscherven in een persbult bij Marle. De vondst is afkomstig van de rand van een lage dekzandrug, die gelegen is langs een vroegere loop van de midden Regge. De scherven zijn afkomstig uit een grijze cultuurlaag, afgedekt door een licht humeuze, bruinige eslaag. In voornoemde lagen treden gley verschijnselen op. Naar aanleiding van deze vondst is een ijzertijd nederzetting iets hoger op de dekzandrug te verwachten.

De melding geschiedde via de gemeentesecretarie te Nijverdal.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twentbe, Enschede (A. D. Verlinde).

Ommen. In juli 1972 werd, wederom met medewerking van de Gasunie, een eendaags onderzoek verricht in de gasbuisleuf door de Varsener Es. Het doel was een stratigrafisch onderzoek naar aanleiding van waarnemingen in de naastgelegen gasbuisleuf van 1968. Een ijzertijdlaag splitste zich op de zuidhelling van de Varsener Es in tweeën door een tegen de Vechtdalhelling uitwiggende stuifzandlaag.

Uit beide ijzertijdlagen zijn scherven verzameld, wat vanwege de geringe grootte der scherven en het vrij kleine aantal slechts van beperkte waarde blijkt. Bovendien lijkt het tijdsverschil tussen beide lagen gering te zijn, gezien het zeer plaatselijke karakter van de stuifzandlaag. Een tweede stuifzandlaag bevond zich tussen het esdek en de bovenste ijzertijdlaag, wederom uitsluitend op de zuidhelling.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Steenwijkerwold. Onlangs vond de heer R. van Beek met een paar medewerkers enige tientallen stuks aardewerk en vuursteen, die wijzen op een nederzetting van de Trechterbekercul-

tuur; volgens J. A. Bakker (I.P.P.) betreft het de laat Drouwen fase.

Van de vondsten noemen wij hier een scherf van een geperforeerde bodem, alsmede versiering met het boomtakmotief. De vindplaats is een recent verstoorde open plek in de bossen van het Eeser veld.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Bennekom. Op het landgoed Oostereng, op de hoge oever van het dal van de Renkumse Beek, groef dr. F. C. Bursch in 1929 een urnenveld en een grafheuvel op. In deze laatste vond hij in een ondiep graf, liggend op de linker zijde met de blik z.-waarts, een w.n.w.-o.z.o. gericht lijksilhouet met een Veluwse klokbeker, twee vuursteenmesjes, twee vuursteensplinters en een 2-gaten polsbeschermer. Volgens Bursch hadden niet alleen een intermediair standspoor, maar ook een veel verder naar buiten gelegen ringsloot en een aantal paalgaten tussen die twee deel uitgemaakt van de oorspronkelijke koepelgrafconstructie (cf. *O.M. Leiden* N.R. XIV, 1933, 26-38; 53-55).

Bij na-onderzoek van de in 1929 slechts ten dele dichtgeworpen heuvel van 26-29 juli 1972 bleek dat in 1929 niet alleen de gepubliceerde w.n.w.-o.z.o. gerichte sleuf van 2.5 m breedte is opgegraven, maar ook, loodrecht daarop en uitgaande van het midden, een sleuf ter breedte van ca. 1.5 m in z.z.w.-richting.

Bij bestudering van het centrale en oostelijk aansluitende deel van het zuidelijke profiel (dat over een lengte van 8.40 m, niet tot aan de voet, werd vrijgegraven) konden nu drie perioden, gescheiden door goed ontwikkelde bodemprofielen, worden herkend. Klokbekergraf en standspoor behoren bij de kernheuvel, die op een matig ontwikkeld bodemprofiel is opgebouwd uit plaggen met veel sterker humuspodsol, blijkbaar afkomstig van ontbost terrein (mening van ir. J. C. Pape, die het onderzoek bezocht).

Periode II bestaat uit een geringe ophoging en uitbreiding van de heuvel. In het profiel, onder de voet, werd een ook door Bursch opgetekend zeer overtuigend paalgat teruggevonden.

Periode III geeft een aanmerkelijke uitbreiding en ophoging vooral van de voet van de heuvel te zien. Bij deze heuveluitbreiding behoort de door Bursch gevonden ringsloot (die door ons niet opnieuw werd vrijgegraven), en

mogelijk stelt de door Bursch op ca. 0.90 m onder de heuveltop gevonden urn de bij deze ophoging behorende centrale begraving voor.

Bedekt door de mantelheuvel, per. III, en mogelijk reeds door die van per. II, tekende zich als oud-oppervlak een ca. 0.20 m dikke laag egaal grijsbruine grond af, die ook ir. J. C. Pape sterk aan akkergrond deed denken. Analyse van een grondmonster op het laboratorium van de Stiboka gaf hiervoor echter geen bevestiging.

B.A.I., Groningen (J. N. Lanting, J. D. van der Waals).

Elspeet. In het kader van het na-onderzoek van met zekerheid identificeerbare grafheuvels van bekende, reeds vroeger uitgegraven bekervondsten voor het verzamelen van monsters voor stuifmeel- en C14-onderzoek, stond ook na-onderzoek van de door G. Elzinga (*Berichten R.O.B.* 14, 1964, 7-22) gepubliceerde bekergrafvondsten op de Elspeter Heide en in het Elspeter Bos op het programma. De grafheuvels waren omstreeks 1920-1925 onderzocht door de boswachter J. van Burken, die er lange rechte sleuven „op de wijze van Holwerda en Bursch” door gegraven zou hebben.

Van Burken zelf heeft, voor zijn overlijden, de heuvels tijdens een rondgang over het terrein aan G. Elzinga aangewezen.

Het na-onderzoek vond plaats op 14 juni 1972, met hulp van vier studenten uit Utrecht. In de heuvel op de Elspeetse Heide (verslag G. Elzinga no. 5), waaruit Van Burken meende de hoge Veluwse klokbeker met viergatenpolsbeschermer te hebben opgegraven, bleek nooit een lange rechte sleuf gegraven te zijn. Er was slechts een ingraving in het zuidelijke talud nabij de top tot max. 0.60 m diepte, van onregelmatige vorm. Aanvankelijk menende dat hierin de gedeeltelijke omtrek van een secundair graf (waaruit de grafvondst had kunnen stammen) te zien was, zette men van deze storing uit een sleuf van 1.50 m breedte over het centrum van de heuvel naar de noordelijke voet uit en ontgroef deze gedeeltelijk, waarbij tevens het recente gat schoon werd uitgegraven. Toen bleek dat van een secundair graf geen sprake was, dat de heuvel in hoofdzaak ongeschonden was en dus kennelijk nooit door Van Burken onderzocht, werd het verder verdiepen van de reeds ten dele tot even boven oud-oppervlak uitgegraven sleuf gestaakt en de heuvel gerestaureerd. De vermoedelijk in

een keer opgeworpen heuvel bestond uit okergeel zand.

Vervolgens werd de heuvel bezocht, waaruit Van Burken meende een standvoetbeker type 1^a opgegraven te hebben (verslag Elzinga no. 2).

In het midden van de heuvel vertoonde zich een vierkant recent gat van ca. 2 x 2 m. In de wanden van dit gat en in de grondboor openbaarde zich een heuvel opgebouwd uit zwarte plaggen. Aangezien zulks voor een (vroeg) standvoetbekerheuvel minder waarschijnlijk is, moet ook hier aan de betrouwbaarheid van het geheugen van Van Burken getwijfeld worden.

De toevallig passerende heer Van Putten, belast met het voederen der wilde dieren binnen het afgerasterde terreingedeelte, wist met stelligheid te melden dat de vroegere eigenaar, de heer D. G. van Beuningen, hem meermalen een veel verder noordwaarts gelegen heuvel, nabij de Flesjesberg, had aangewezen als een van de heuvels door Van Burken onderzocht. Deze heuvel, die de kennelijke sporen van intensief graven vertoont, heeft Van Burken niet aan G. Elzinga laten zien. Hetzelfde geldt voor een tweede heuvel, veel dichterbij de door ons aangegravenen gelegen, die ook sporen van vroeger graven vertoont, maar die nooit aan Van Putten is gemeld als vindplaats van potten.

Op grond van deze ervaringen menen wij helaas ook de andere heuvelidentificaties van Van Burken te moeten wantrouwen.

B.A.I., Groningen (J. N. Lanting, J. D. van der Waals).

Nijmegen. Van 13 maart tot en met 7 juli 1972 heeft op een terrein, dat voor de bouw van enige huizen bestemd is en dat gelegen is tussen de Romeinse legerplaats en het zogenaamde „Oppidum Batavorum” op het Kopse Plateau, een noodonderzoek plaats gevonden. Dank zij de welwillendheid van de eigenaar, de heer G. P. Schuller, kon hier tijdig op uitvoerige wijze gegraven worden. De leiding van het onderzoek was in handen van de heer R. Woudstra. Het totale ontgraven terrein beslaat ca. 0.35 ha; een aangrenzend deel van ca. 0.16 ha was reeds diep uitgegraven, vermoedelijk door zand- of grindwinning.

De resultaten kunnen als volgt samengevat worden:

Voor-Romeinse sporen. Niet ver van de

steilrand langs de Beekmandalseweg in het meest westelijke deel van het terrein lag een ringvormige greppel (diam. 6.50-7.5 m; br. 0.50-0.75 m; d. 0.15-0.35 m) met een zeer schone vulling. Hoewel deze geïnterpreteerd zou kunnen worden als de ringsloot van een geëgaliseerde grafheuvel, zoals die ook aan de andere zijde van de Beekmandalseweg in de noordoostelijke hoek van de legerplaats gevonden zijn, is hiervoor geen nadere aanwijzing gevonden. Een centrale ingraving ontbrak; wel sloot aan de binnenzijde van de greppel een kuil tegen de rand aan.

In de oostelijke helft van het terrein zijn verspreid minstens 6 verstoorde grafjes aangetroffen. De bodems van uit de hand gevormde urnen, die reeds oudtijds, vermoedelijk in Romeinse tijd, verstoord zijn, bevatten in enkele gevallen nog crematieresten. Een grafkuil is nooit vastgesteld.

Duidelijke aanwijzingen voor de ouderdom van al deze verschijnselen zijn niet verkregen, maar aannemelijk is, dat zij voorafgaan aan de eerste Romeinse activiteit.

Augusteisch-Tiberische sporen. Enkele verspreide kuilen bevatten resten van aardewerk uit de tijd van Augustus en Tiberius. Hieronder zijn enkele stempels op terra sigillata van Ateius, L. Iegidius en P. Cornelius. Waarschijnlijk dienen deze kuilen als randverschijnselen van de gelijktijdige bewoning op het Kopse Plateau opgevat te worden.

De tijd van het 10de legioen. De grootste activiteit ontstaat op dit terrein voornamelijk in de tijd van het 10de legioen en mogelijk nog iets later. Op duidelijke stratigrafische kenmerken gebaseerd zijn de volgende fasen te onderscheiden:

1. Drie, wellicht ook vier, nagenoeg in west-oost richting parallel lopende ca. 0.50 m brede greppels met een onderlinge tussenafstand van ca. 2 m aan de zuidzijde van het terrein. Zij waren gevuld met opvallend wit zand, dat zich over meer dan de volle breedte van het tracé als een minstens 20 cm dik lichaam ook boven en aan weerszijden van de greppels uitstreekte. Ten noorden hiervan en met dezelfde oriëntering lagen in een vierkant van 2.5 m vier kuilen met ieder een zware en minstens 1.50 m onder het vlak reikende paal. Zij moeten met elkaar een zeer stevige constructie gevormd hebben, die gelijktijdig kan zijn met de greppels. Wellicht uit dezelfde tijd is een noord-zuid lopende spitsgracht met

eveneens zeer schone vulling (br. 2.60; d. 0.95). Het eventuele snijpunt tussen greppels en gracht ligt buiten het terrein van de opgraving.

2. Georiënteerd als de voorgaande sporen zijn twee huizen en een zestal kleine houten gebouwtjes opgetrokken. De twee huizen meten 6 x 15-16 m en zijn ten dele van vertrekjes voorzien. Zij liggen met de hoeken haaks op elkaar. Ten oosten hiervan liggen min of meer op een rij 6 kleine houten gebouwtjes. Drie daarvan (ca. 3.25-4 x 6.5-8 m) zijn door een dwarswand in twee ongelijke ruimten gesplitst. Drie andere hebben een meer vierkante vorm en hebben geen onderverdelingen (ca. 5 x 6 m). Tussen deze twee groepen in lag een vreemdsoortige put, waarvan het bovenste gedeelte door een latere gracht-aanleg geheel verstoord was. Het gaat om een zwaar kleipakket, dat reikte van 3.00-4.00 m onder het maaiveld, waarin een klein gat was uitgespaard, dat aan de onderzijde door een grote tegel was afgesloten.

2 m naar het westen op dezelfde diepte was in klei gevat een houten bak gemaakt (l. 1.40 m; br. 1.00 m; d. 0.30), waarvan de naden en randen met loden platen waren versterkt of afgedicht. Vanuit deze bak liep een loden buis in het kleipakket van de eerstgenoemde kuil, maar mondde daar niet in uit. De pijp bleek bij dit uiteinde afgeknepen te zijn. Aan de noordzijde sloot een zware palissade deze bewoning af.

3. Over de onder 2 genoemde kleine gebouwtjes met binnenindeling en een van de huizen is een rechthoek van minstens 3 rijen grote rechthoekige kuilen aangelegd, waarvan de as noordwest-zuidoost loopt. Bij het oostelijke uiteinde liggen aan noord- en zuidzijde nog 3 palen; bij het westelijk uiteinde valt de laatste rij palen in een lijn met een noord-zuid lopende rij gelijksoortige palen (l. meer dan 22 m).

Over de onder 2 genoemde palissade aan de noordzijde en het daarnaast liggende huis loopt een onregelmatige serie van 2-4 palen, die naar het noorden afbuigt en eindigt bij een merkwaardige rechthoek, waarvan slechts drie zijden aangesneden konden worden en waarvan de vierde onder het naburige perceel verdwijnt (l. 10 m; br. minstens 4.5 m). In deze rechthoek stonden minstens 73 palen van een diameter van ca. 0.25-40 cm. Aan de oostzijde zijn al deze sporen begrensd door een

4 m brede en 2 m diepe gracht met zeer donkere vulling, die daar ter plaatse in noord-oostelijke-zuidwestelijke richting verloopt. Zij snijdt duidelijk over een van de kleine gebouwtjes uit fase 2 om daarna naar het westen af te buigen. Merkwaardig genoeg lijkt de gracht juist waar zij in het westen de opgravingsput verlaat naar het noorden een hoek of een zijverbinding te hebben.

4. Over de opgevlude gracht is een houten graanschuur aangelegd van 6 op 75 cm afstand van elkaar parallellopende greppels, die ruim 5 m lang zijn en zo een rechthoek van 5 x 10 m vormen. Dit gebouwtje lijkt de laatste activiteit op dit terrein geweest te zijn. Alle sporen gaan schuil onder een minstens 0.50-0.70 m dikke laag verwerkte humeuze grond, die mogelijk als een soort oud bouwlanddek opgevat moet worden. Soms kon nog met moeite bij benadering een niveau uit de Romeinse tijd aangewezen worden.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Renkum. In het bos ten N. van de Keienbergweg ligt een geïsoleerde grote grafheuvel, die door kapitein H. J. Bellen in 1929 werd onderzocht (door hem aangeduid als Kwadenoord tum. A). Als grafvondst vond hij een strijdhamer (Glob type D), een standvoetbeker (Glasbergen type 1^d), alsmede een vuurstenen bijl en een dito kling.

Met medewerking van drie studenten uit Utrecht werd in deze heuvel op 20 juni 1972 een na-onderzoek ingesteld. Daarbij werd het westelijk deel van de recente vergraving in het centrum opgenomen in een n.-z. gerichte sleuf van 1½ m breedte van het centrum tot aan de noordelijke voet. De heuvel bleek opgebouwd uit bruinig geel zand op een vrij onduidelijk oud-oppervlak, en leek in een keer tot stand te zijn gekomen. Er werden geen intermediaire of randstructuren gevonden. Het oud-oppervlak werd voor stuifmeelonderzoek bemonsterd; in het heuvellichaam werd een houtskoolvlek voor C14-onderzoek bemonsterd.

In de bossen van Kwadenoord ten o. van de Bosbeek, liggen vier heuvels bij elkaar, door Bellen gemerkt Q, R, S en T, en door hem in okt.-nov. 1929 onderzocht. Ook deze heuvels werden met hulp van een drietal studenten-vrijwilligers op 15 en 16 juni 1972 aan een na-onderzoek onderworpen.

In heuvel Q had Bellen een standvoetbeker

type 1^a gevonden. Bij het na-onderzoek werden de westelijke helft van een o.n.o.-w.z.w. georiënteerd centraal primair schachtgraf en een standspoor om de grafkuil gevonden. Het als een lichthumeuze band herkenbare oud-oppervlak werd voor pollenanalyse bemonsterd. Ook de heuvels R en S, die Bellen respectievelijk een standvoetbeker type 1^d met vuursteenmesje en een atypische standvoetbeker type 1^b hadden opgeleverd, konden voor stuifmeelonderzoek worden bemonsterd.

B.A.I., Groningen (J. N. Lanting, J. D. van der Waals).

Schaarsbergen. Van de in 1947 door W. Glasbergen en H. T. Waterbolk onderzochte grafheuvels op het landgoed Warnsborn (cf. *Gelre* 51, 1951, 89-99), kwam de 1^a-standvoetbekerheuvel in aanmerking voor bemonstering voor hernieuwde stuifmeelanalyse en C14-bepaling in het kader van het onderzoek van de relaties Standvoetbeker-cultuur-Klok-bekercultuur.

Daartoe werd op 12 mei 1972 een rechthoekig gat van 0.80 x 1.5 m gegraven voor het centrale deel van de zuidkant van het midden-westprofiel. Dankzij de grotere vochtigheid van de grond was het profiel veel kleur- en contrastrijker dan in 1947, en tekende zich thans een oude secundaire ingraving, ongeveer boven het standspoor, af; mogelijk een secundair graf. Van het oude bodemprofiel kwam nu de donkeroranje B-horizont boven de geelzandige heuvelondergrond zeer duidelijk uit, vooral binnen het standspoor. Een A2-laag hierboven was echter niet te zien, en slechts met moeite kon het oude oppervlak herkend worden in de vorm van een wat vlekkelig en lemiger horizont. Hieruit, en uit de vulling van de secundaire (graf-?)kuil werden monsters voor pollenanalyse genomen door mevr. dr. W. Groenman-van Waateringe (I.P.P., Amsterdam). Houtskool werd niet aangetroffen.

B.A.I., Groningen (J. N. Lanting, J. D. van der Waals).

Vierhouten. In 1939 werden door professor A. E. van Giffen 9 grafheuvels onderzocht in het Vierhouter Bos. Dit onderzoek werd nooit gepubliceerd. Onder de slechts ten dele onderzochte heuvel 7 vond hij een ondiep, w.n.w.-o.z.o. gericht schachtgraf met twee vrij late

Veluwe klokbekers en een 2-gaten polsbeschermers.

In het kader van na-onderzoek van vroeger opgegraven bekerheuvels voor het bemonsteren t.b.v. pollenanalyse en C14-onderzoek werd op 24 en 25 juli 1972 een kleine opgraving in de inmiddels bij ploegen en herbebossing ernstig geschonden heuvel verricht. Na enig zoeken lukte het in het zuidoostelijke kwadrant van de heuvel nog een intact stuk heuvellichaam terug te vinden. Het goed herkenbare oud-oppervlak kon voor pollenanalyse worden bemonsterd. Houtskool werd niet aangetroffen.

B.A.I., Groningen (J. N. Lanting, J. D. van der Waals).

UTRECHT

Loenen a/d Vecht. In 1969 heeft de heer S. Pos, correspondent van de R.O.B. te Hilversum, tijdens graafwerkzaamheden t.b.v. het Recreatiecentrum Mijnden een randscherf gevonden van een Romeins terra sigillata-bord. Drag. 18. Datering: 1^d (determinatie dr. C. Isings, Utrecht, en prof. dr. W. Glasbergen, Amsterdam).

De vindplaats ligt tussen boerderij „Welgelegen” aan de Bloklaan en het riviertje de Drecht. Helaas zijn de vondstomstandigheden zodanig, dat betwijfeld moet worden, of de scherf inderdaad uit Loenen afkomstig is. Zij werd namelijk aangetroffen in een ongeveer 25 cm dikke laag kennelijk opgebrachte grond, waarin zich veel middeleeuwse en vooral 17de/18de eeuwse scherven bevonden. Daar niet bekend is, vanwaar deze grond is aangevoerd, moet de eigenlijke herkomst van het t.s.-scherfje ook een vraagteken blijven.

R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).

Stoutenburg. Helaas zijn de dekzandruggen in de Gelderse Vallei een rijke bron van zand, dat bij wegeaanleg en andere bouwwerkzaamheden uitstekend te gebruiken is. Afgravingen komen daarom geregeld voor. Hierdoor wordt niet alleen schade toegebracht aan het landschap, waarvan de ruggen een karakteristiek element vormen, maar dreigt ook het gevaar, dat onze kennis aangaande de oude bewoning, die op deze ruggen was geconcentreerd, incompleet blijft. Daar dergelijke afgravingen meestal snel voortgang vinden en een groot oppervlak beslaan, is het namelijk niet mogelijk adequate controle uit te oefenen, of eventueel aan het licht komende sporen op wetenschappelijke

wijze te onderzoeken. Gelukkig kunnen amateurs vaak redden wat er nog te redden valt. Van de vondsten, die een amateur-archeoloog heeft gedaan tijdens een ontzanding bij boerderij Midden Daatselaar, gem. Stoutenburg, werd reeds melding gemaakt in het *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* dec. 1971. Amateurs zijn ook actief geweest, toen in de jaren 1965-1969 grote delen van een zandrug langs de Esvelder beek, in de zelfde gemeente, werden afgegraven. Het waren de heer en mevrouw Heijenga-Klomp, de heren J. C. A. Hulst en G. de Vries, allen te Amersfoort, en Gert van Westerlaak, te Stoutenburg. Hun vondsten zullen in dit artikel worden besproken.

De vindplaats strekte zich uit over een afstand van enige honderden meters aan weerszijden van de Stoutenburgerlaan, direct ten noorden van de Esvelder beek. Zij was gelegen op een hoge, smalle zandrug, die ten oosten van het afgegraven gedeelte nog tot Terschuur doorloopt. Deze rug is geen dekzandrug in eigenlijke zin, maar een z.g. „valley coversand ridge”, waarvan ouderdom en genese enigszins anders zijn (zie hiervoor Ten Cate in: *Biuletyn Peryglacjalny* 20, Łódź 1969, 345-354; drs. J. F. van Regteren Altena, R.O.B., was zo vriendelijk mij op dit artikel opmerkzaam te maken). Over de aard van de menselijke activiteiten op de rug valt niet veel te zeggen, daar bijna alle vondsten los zijn. Aan grondsporen is slechts een kuil waargenomen, waarin zich enige scherven bevonden, die waarschijnlijk uit de vroege IJzertijd stammen. De rest van de vondsten is te dateren vanaf het Mesolithicum tot in de Middeleeuwen. Enkele ervan zijn reeds kort behandeld door Hulst in *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968, *54.

Het vuursteenmateriaal, dat tijdens de afgraving in grote hoeveelheden is verzameld, bestaat voornamelijk (bijna 3500 stuks) uit kernstenen, afslagen en onbewerkte stukken. Hiertegenover staan slechts ca. 100 herkenbare werktuigen. De volgende vormen komen voor (de heer A. Bruijn, R.O.B., was zo vriendelijk mij bij de determinatie behulpzaam te zijn): spitsen, krabbers, klingen (waaronder enkele met encoche), 1 microbijltje, 1 microsteker, 1 boortje en een aantal a-typische werktuigjes. Een half-fabrikaat en enige kerncorrecties vormen, samen met de vele kernstenen en afslagen, het bewijs, dat de werktuigen ter plaatse zijn vervaardigd. Bijna al dit materiaal is van mesolithische ouderdom. Slechts enkele

pijlsptisen (waaronder de helft van een driehoekig exemplaar) en krabbers, alle gevonden ten oosten van de Stoutenburgerlaan, zijn duidelijk neolithisch.

Bij het aardewerk valt in de eerste plaats een dunwandige, donkergrijze randscherf op, die met granietgruis is gemagerd. Zij heeft een smalle, afgeronde schouder, een lange (ca. 5 cm), rechte, uitstaande hals en een van boven iets afgeplatte rand. Vorm en magering zouden die van een neolithische trechterbeker kunnen zijn. Daar de verticale groeflijnen op de schouder echter ontbreken, is een dergelijke toeschrijving toch twijfelachtig (vriendelijke mededeling van drs. J. A. Bakker, I.P.P.). De scherf werd in het westelijk deel van de afgraving gevonden.

Het dunwandige bekeraardewerk en het dikwandige nederzettingsaardewerk uit het late Neolithicum zijn goed vertegenwoordigd (zie ook Hulst, *o.c.*; voor de indeling zie Verlinde in: *Analecta Praehistorica Leidensia* IV, 1971, 26-46). De bewoning schijnt zich in deze periode overigens wel beperkt te hebben tot het terrein ten oosten van de Stoutenburgerlaan. Bijna alle neolithische vondsten, zowel aardewerk als vuursteen (zie boven), zijn althans uit dat gedeelte van de afgraving afkomstig. Het baksel van de dunwandige groep is tamelijk fijn gemagerd, met een enkel groter steentje, en heeft een geel-bruin tot bruin oppervlak. Als versieringsmotieven komen voor: omlopende horizontale lijnen, diagonale lijnen, zigzaglijnen, nagelindrukken en riggels met en zonder inkervingen. In een geval zijn enkele van de zones tussen 2 horizontale lijnen opgevuld met telkens 1 horizontale rij ingedrukte putjes (zie ook Hulst, *o.c.*). Enkele van de hier besproken motieven zijn duidelijk met een getande spatel ingedrukt, andere met een gladde. Bijna alle dunwandige scherven zullen van echte Veluwe klokbekers afkomstig zijn.

Het dikwandige materiaal heeft een spaarzame, maar vrij grove kwartsmagering en is eveneens geel-bruin tot bruin van kleur. Behalve het reeds door Hulst, *o.c.*, genoemde visgraatmotief komen vingernagelindrukken (soms paarsgewijs, in v-vorm), indrukken van een stomp staafje(?) en een soort „Ahrenmuster” voor. Voor parallellen zie de bij Hulst, *o.c.*, geciteerde literatuur en Verlinde, *o.c.*, fig. 4 en 5, F en G. Daar de scherven maar klein zijn, kan over de vormen van het aardewerk niet veel gezegd worden. Bij de dik-

wandige groep zijn echter duidelijk een wijmondige pot met iets naar buiten gebogen hals en een eveneens wijmondige kom of tonvormige pot met iets naar binnen gebogen hals en van boven afgeplatte rand te onderscheiden.

Aardewerk met wikkeldraadstempel ontbreekt. Ook de Hilversum-Drakesteingroep uit de midden-Bronstijd is in het vondstmateriaal niet duidelijk aanwijsbaar. Pas de IJzertijd is weer goed vertegenwoordigd. Interessant is in de eerste plaats het aardewerk uit de al genoemde kuil, die in het oostelijk deel van de afgraving werd aangetroffen. Dit omvatte: a. 2 randscherven van waarschijnlijk 1 gladde, zwarte, schaalvormige urn met wijd uitstaande hals en iets puntig toelopende rand; cf. b.v. Stampfuss, *Das Hügelgräberfeld Kalbeck*, 1943, Taf. 18, 4; b. 1 groot fragment van een wijmondig urntje (?) met afgeronde, smalle schouder, gebogen hals en afgeplatte rand met randlip; het oppervlak is goed vlak gemaakt en heeft een geel-bruine kleur; het potje zou verwant kunnen zijn aan de z.g. „Henkeltöpfe“ (zie Desittere, *De urnenveldenkuil in het gebied tussen Neder-Rijn en Noordzee*, 1968, 37); c. enig onbepaald aardewerk, waaronder 1 besmeten wandscherf.

Een datering in de vroege IJzertijd lijkt het meest waarschijnlijk. De rest van het IJzertijd-materiaal werd voornamelijk, maar zeker niet uitsluitend, aan de westkant van de Stoutenburgerlaan gevonden. Het is over het algemeen grof en dikwandig. Opvallend is de soms vrij grove magering met kwartsgruis. Herkenbare vormen zijn de Harpstedt-urn met vingertopindrukken boven op de rand en de kom met naar binnen gebogen, afgeschuinde rand. Een versiering op de wand komt zelden voor, besmijting is daarentegen vrij gewoon.

Een gevernist wandscherfje (zwart op rood) dateert in ieder geval uit de Romeinse tijd; enkele scherfjes van ruwwandig, op de draaischijf vervaardigd (Mayener?) aardewerk zijn waarschijnlijk Karolingisch. Wat Pingsdorfscherfjes en een grote hoeveelheid blauw-grijs aardewerk tonen aan, dat de rug pas na de 12de eeuw weer intensiever is gebruikt.

Tenslotte dienen nog vermeld te worden een paar spinklosjes (inheems en Middeleeuws), enige onbepaalde metaalfragmenten, een aantal slijpstenen en 1 randscherfje van een kennelijk steilwandige glazen beker. Dit laatste is van licht-groen glas en heeft een op-

gezette witte rand. Het zou Karolingisch kunnen zijn.

Een groot deel van de vondsten bevindt zich in het Museum Flehite te Amersfoort, geïnventariseerd onder de nrs. 1966/12.1 e.v. (ten westen van de Stoutenburgerlaan), 1969/12.1 e.v. en 1970/6.1 (ten oosten van de Stoutenburgerlaan). Enkele stukken zijn in het bezit van de heren Hulst, te Amersfoort, en Van Westerlaak, te Stoutenburg.

R.O.B., Amersfoort (*W. J. van Tent*).

NOORD-HOLLAND

Hoogkarspel. Het perceel ten noorden van de watertoren te Hoogkarspel, waar in 1958 vanwege het I.P.P. te Amsterdam door de heer J. A. Bakker een grafheuvel en een greppelsysteem werden onderzocht, dreigt van bestemming te veranderen en voor woningbouw te worden gebruikt. Overleg tussen I.P.P., R.O.B. en I.P.L. leidde ertoe dat laatstgenoemde instelling van 28 augustus tot 26 september 1972 een opgraving ter plaatse heeft gedaan. Daarbij zijn gegevens verzameld over een tweede grafheuvel, waarvan de heer Bakker de aanwezigheid al had geconstateerd, en over het greppelsysteem.

De grafheuvel blijkt met zekerheid in drie duidelijk gescheiden fasen te zijn opgeworpen. Iedere fase was voorzien van een ringsloot, die van oud naar jong in breedte en diepte toenam. Binnen de oudste zijn sporen van grondbewerking met een eergetouw waargenomen, die evenwijdig lopen aan de lengte- en breedterichting van de rug waarop de grafheuvels liggen. In het centrum zijn twee bijzettingen gevonden. Een op de rug liggend skelet (max. l. 1.68 m) is wellicht de eerste; een crematie die op 10 cm boven het oude maaiveld werd neergelegd is stellig de tweede of derde. Van de heuveltop is veel weggeploegd, hoewel de tumulus nimmer erg hoog geweest zal zijn. Behalve dierenbeenderen, die vooral in de ringsloten zijn gevonden, is uit de buitenste een Sögeler-spits van vuursteen te voorschijn gekomen. Voor de implicaties van deze vondst zij verwezen naar de bijdrage van M. D. de Weerd in *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1970, *44-*45. Overigens vonden wij even buiten het monument een complete set maalstenen; de looper past prima op de ligger.

Van onze grafheuvel, die aan de n.-zijde van de rug gelegen is, werd een sleuf dwars daarover gegraven naar het zuiden. Behalve

dat wij daarbij aan de zuid-rand de greppel van Bakker weer tegenkwamen, leverde deze niets anders op dan wat vage sporen van bewoning uit de 11de-12de eeuw na Chr. en scherven uit de 17de-19de eeuw. Wel werden in aansluiting op respectievelijk de tweede en de derde ringsloot greppels gevonden van het type, door Bakker geconstateerd. Onze beide greppels moeten als elkaar opvolgend worden beschouwd. Zij lopen beide in de lengterichting van de rug. Trouwens, vanuit de water-toren was te zien, dat zich in het bewuste perceel een patroon van donkere strepen aftekent, dat verdacht veel doet denken aan een systeem van greppels dat „perceeltjes” van ruw geschat 35 x 35 m omvat, maten die ons van de celtic fields vertrouwd zijn. Er is aanleiding om te vermoeden dat de „percelering” in Hoogkarspel in de vroege Bronstijd gedateerd kan worden.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (P. J. R. Modderman).

De Waal (Texel). De aanleg van een riolering in de oude kern van De Waal bood in september-oktober 1972 een goede gelegenheid wat meer te weten te komen van de nog goeddeels onbekende vroegste geschiedenis van dit dorp.

Dank zij de bemiddeling van de Gemeente Texel (Dienst Gemeentewerken) en de medewerking van het uitvoerend aannemingsbedrijf De Vries & Van der Wiel te Hilversum kon met behulp van de technische staf van de opgraving aan de Beatrixlaan te Den Burg een groot deel van de profielen der riolerings-sleuven worden bestudeerd en opgetekend. Het valt, vooral ook gezien de resultaten hiervan, te betreuren dat deze waarnemingen aanvankelijk niet binnen het verloop der werkzaamheden konden worden ingepast. Hierdoor zijn met name in het centrum van het dorp de mogelijkheden onvoldoende gebruikt.

De Waal is gebouwd op een lage heuvel, die in het centrum tot ca. 3 m hoogte reikt. Daar bevindt zich nu een modern kerkje, met omringend kerkhof, dat de opvolgster is van een in de laatste oorlog verwoeste 19de eeuwse voorgangster. Uit historische bronnen blijkt dat hieraan een tufstenen kerkje is voorafgegaan, maar een nader onderzoek kon hiernaar nog nooit worden ingesteld. De recente waarnemingen verschaffen hierover evenmin informatie, want de riolerings-sleuven bleven buiten het kerkterrein, maar gaven wel een goede in-

druk van de nederzettingsgeschiedenis van het dorp.

Duidelijk bleek dat de dorpsheuvel, hoewel gelegen op een dekzandopduiking, in zijn huidige vorm niet van natuurlijke oorsprong is, maar sinds de Romeinse Tijd is ontstaan door waarschijnlijk in hoofdzaak een geleidelijke opeenhoping van nederzettingafval. In de ophogingslagen van het terpachtig aandoende heuvellichaam konden nog tot op ca. 90 m uit het kerkterrein (in de riolerings-sleuf door het in oostelijke richting aflopende Hoogereind) drie door aardewerk gedateerde perioden worden onderscheiden.

Door de omvang van de ophoging — waarvan genomen werd een dikte van meer dan 2 m — reikten de sleuven niet overal tot op de vaste ondergrond. Waar dit wel het geval was bleken plaatselijk de oer- en loodzandlaag van een oorspronkelijk heidepodsol nog aanwezig. Hierop bevond zich een tot 80 cm dik pakket van zavelige lagen met scherven van inheems-Romeins aardewerk. Ten dele kan hier sprake zijn van akkerlagen, hoewel sporen van akkerbewerking niet zijn aangetroffen. Het voorkomen van gestapelde plaggen (resten van huiswanden?) wijst evenals de dikte van dit pakket echter ook op bewoning ter plaatse.

Een ongeveer 60 cm dikke ophoging op deze lagen had een meer gevarieerde, kleiige samenstelling en wordt door vondsten van Merovingisch draaischijfaardewerk in de Vroege Middeleeuwen gedateerd. Dit aardewerk, waaronder enkele randen van emmervormige, wijdmondige potten en een wandfragment van een knikpot met stempelindrukken, gaat samen met fragmenten van dikwandige, handgevormde potten met plantaardige magering, een ook elders op Texel voorkomend aardewerktype (vgl. W. A. van Es, *Berichten R.O.B.* 1969, 129-134). Plaatselijk werd de bovenste horizont van het Vroeg-Middeleeuwse ophogingspakket gevormd door een dikke brandlaag.

Een derde bewoningsfase tekende zich af in de bovenste ophogingslagen: een tot ca. 1 m dik, doorgaans sterk kleiig pakket. Het begin van deze ophoging kan door vondsten van blauwgrijs aardewerk (voor het eerst op Texel aangetroffen en in hoofdzaak bestaande uit fragmenten van handgevormde kogelpotten met nagedraaide rand) en steengoed op zijn vroegst in de late 12de of 13de eeuw worden gedateerd.

Een situatie vergelijkbaar met die in De

Waal werd reeds eerder op tenminste twee andere Texelse vindplaatsen aangetroffen. Opgravingen door de R.O.B. in 1967 en sinds 1971 in een terrein aan de Beatrixlaan te Den Burg hebben ook daar ophoging uit Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen aangetoond (W. A. van Es, *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1967, *126; P. J. Woltering, *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1972, *43-46). Ophoging uit dezelfde perioden schijnt, althans voor zover dit uit de schaarse gegevens nog valt op te maken, eveneens waargenomen te zijn in een inmiddels door diepgaande landbouwbewerking grondig verstoord terrein ten westen van Den Burg, gelegen tussen Hollewalsweg en Westergeweg (J. A. van der Vlis: *Texel*, 1949; G. D. van der Heide, *Berichten R.O.B.* 1957-1958, 96-113).

Bewoningssporen uit Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen waren uit de directe omgeving van De Waal reeds bekend (vgl. W. J. van Tent, *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968, *8). Op enkele honderden meters ten oosten van de dorpskern is in de 18de eeuw het zgn. Sommeltjesbergje geslecht, een grafheuvel uit de Romeinse Tijd (P. van Cuyck, *Beschrijving van eenige oudheden*, Amsterdam, 1780).

R.O.B., Amersfoort (P. J. Woltering).

Den Burg (Texel). De heer F. H. W. Friederich te Haarlem meldde een reeds in 1937 gedane vondst, voornamelijk bestaande uit aardewerkscherven, die door hem verzameld werden aan de oostflank van de Hoogeburg. Deze tot meer dan 15 m + N.A.P. reikende keileemopduiking vormt de kern van de hoge gronden van Texel.

Tot het gevonden materiaal behoren vooral fragmenten van wijdmondige potten met licht S-vormig profiel, vlakke bodem en met ronde dan wel aan de bovenzijde afgeplatte rand, waarop in het laatste geval vingertop-, nagel- of spatelindrukken. Daarnaast zijn er fragmenten van vergelijkbaar aardewerk met — door het afwisselend aanbrengen van vingertopindrukken aan binnen- en buitenzijde — licht golvende randen, en enkele fragmenten van potten met schouderknik, licht uitgebogen hals en gladde rand. De datering is waarschijnlijk overwegend Late IJzertijd.

Het merendeels gladwandige, soms besmette aardewerk heeft een doorgaans plantaardige magering, hoewel deze vaak is gecombineerd met zand, steen-, aardewerk- of schelp-

gruis. Baktechnisch is er overeenkomst met het latere, van Texel beter bekende inheems-Romeinse aardewerk.

Een aantal dikke wandfragmenten van sterk afwijkend baksel (harder, met grove steengruismagering), waarvan een met vingertopindrukken, moet ongetwijfeld vroeger worden gedateerd.

Tot de vondst behoren ook enkele metaalstukken.

R.O.B., Amersfoort (P. J. Woltering).

— Door een melding van de heer de Wilde te Den Burg en via bemiddeling van het Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam werd de vondst bekend van een aantal in de Late IJzertijd of Romeinse Tijd te dateren aardewerkscherven. Een deel van deze scherven werd in 1971 gevonden bij landbouwwerkzaamheden direct ten noorden van de aan de Hoornderweg gelegen boerderij De Oude Kamp; een ander deel kwam reeds omstreeks 1955 te voorschijn bij de aanleg van de weg tussen boerderij De Kamp en Driehuizen, ongeveer 350 m ten noordoosten van deze vindplaats.

Vergelijkbaar aardewerk werd reeds eerder gevonden bij de afgraving van een kleine hoogte op ca. 200 m ten zuidoosten van De Oude Kamp. De drie vindplaatsen liggen alle op middelhoge zandgrond, op het uiteinde van een westelijke uitloper van de in hoofdzaak uit licht golvende dekzanden bestaande oude kern van Texel.

R.O.B., Amersfoort (P. J. Woltering).

ZUID-HOLLAND

Dordrecht. Van 20 april tot 3 december vond de vierde en voorlopig laatste campagne van het stadskernonderzoek in Dordrecht plaats. Het archeologische beeld, verkregen in de voorgaande campagnes (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1969, *39-40; 1970, *51-53; 1971, *56-58) kon op bevredigende wijze worden afgerond. Dit betrof met name (a) de bebouwing, langs (b) de Tolbrugstraat-Waterzijde, (c) de ophoging en (d) de vaste grond daaronder, en tenslotte (e) de Watersteinstoren c.a.

(a) De opgravingsput (20 x 13 m) bevond zich nu aan de noord-zijde van de Tolbrugstraat-WZ. De bewoning bleek hier later begonnen te zijn dan aan de zuid-zijde; de oudste huizen, van baksteen, dateerden uit de 15de eeuw en waren betrekkelijk gering van

opzet (ca. 6 x 5 m). De lengte-as van deze huizen liep waarschijnlijk wel parallel aan de straat, maar door hun nagenoeg vierkante vorm onderscheidden zij zich duidelijk van de aanmerkelijk langere huizen aan de zuidzijde, daarmee reeds in de aanleg het mindere belang van de bebouwing aan de noord-zijde aantoonende. De huisjes werden talloze malen ver- en herbouwd, waarschijnlijk gedurende de 16de en 17de eeuw. Tegelijk met de zuid-zijde werd echter ook hier in de 17de eeuw een geheel nieuwe planologische opzet doorgevoerd, waarbij kleine huisjes gebouwd werden, nu met de as loodrecht op de Tolbrugstraat. Naast de bebouwing langs de straat werden ten noorden hiervan gebouwrusten opgegraven op de eigenlijke achtererven van de bebouwing langs de hoofdstraat (Wijnstraat). In deze gebouwrusten werden sporen teruggevonden van enige industrietjes: een leerlooierij uit de 16de en/of 17de eeuw en een bierbrouwerij uit de 18de en/of 19de eeuw. Voor de bij de perioden behorende woonniveaus zij verwezen naar de voorgaande verslagen.

(b) Tegelijk met de huizen kon de Tolbrugstraat zelf onderzocht worden. Zoals bij de voorgaande campagnes waren verschillende fasen van straat-aanleg herkenbaar. Deze kenmerkten zich voornamelijk door de resp. zandlichamen boven elkaar, terwijl ook nu en dan resten van het plaveisel, zowel natuursteen als baksteen, in situ aanwezig bleken. Van de geconstateerde 3 fasen dateerde er een uit de 14de eeuw die correspondeerde met de in de voorgaande campagne gevonden oudste bebouwing aan de zuidzijde van de straat. De oudste straat is vooralsnog niet „urkundlich belegt”, aangezien de oudste vermelding van de Tolbrugstraat dateert van 1409. Het waren vrij korte straten, die vanaf de hoofdstraat Wijnstraat-Groenmarkt over aangeplempt land in westelijke richting doodliepen op de beschoeiing waarmee dit nieuwe land in de rivier eindigde.

(c) De bovenbedoelde aanplemping vormde een onderdeel van het enige eeuwen geduurd hebbende proces van uitbouw van het westelijke stadsdeel in de rivier door middel van ophoging. Hoewel in principe gelijk met het in vorige jaren gevondene vertoonde dit deel van de ophoging ook enige zeer eigene aspecten. Gezien de ligging van de opgraving dicht bij de hoofdstraat vertoonde de ophoging grotendeels een oudere datering; alleen

de bovenste lagen gaven de normale opbouw van steeds jonger wordend materiaal te zien. Het grootste gedeelte echter dateerde uit de 14de eeuw en bestond practisch geheel uit een zwaar pakket van klei-zoden, i.t.t. de latere ophogingen waar zwarte, huisvuilrijke grond en puin de overhand hadden. Ook de opbouw van de oude ophoging was enigszins verschillend: staander-ligger-constructies (zie voorgaande verslagen) kwamen hier niet voor, daarentegen was er nu een houten wapening van op rijen gezette, staande palen; menigmaal had men door schotten van oud scheepshout tegen de palen te plaats en vakken gecreëerd die het eerst gevuld waren en van waaruit men kennelijk de ophoging verder had uitgebouwd.

Het gehele 14de-eeuwse ophogingspakket had een dikte van ca. 4 m; aan de waterzijde werd het omzoomd door een beschoeiing, een ‘stabboom’ zodat ook ca. 1350 een landhoofd was ontstaan op dezelfde wijze zoals we dat in een later stadium van de ontwikkeling reeds hadden geconstateerd. Het landhoofd had, gerekend in westelijke richting, vanuit de hoofdstraat een diepte van ca. 60 m; de breedte bleek niet exact vast te stellen, maar bedroeg minstens 28 m. Het loopvlak lag op 0.40 m + N.A.P. (= 2.60 m ÷ m.v.), op welk niveau tevens de oudste straat met aansluitende bebouwing aan de zuidzijde van de straat gevonden waren.

Een nog oudere ophoging moet zich in oostelijke richting, naar de hoofdstraat toe, bevinden. Tal van vondsten uit de onderste ophogingslagen en daterend uit de 13de en 12de eeuw (vroeg steengoed, Paffrath, Andenne, Pingsdorf) wijzen hierop. Deze vondsten presenteren de allervroegste geschiedenis van de stad (oudste vermelding in 1200) maar tevens duidt hun positie in de ophoging er op, dat ook ca. 50 m uit de hoofdstraat dit oudste stadsgedeelte nog kunstmatig is. Men neigt er langzamerhand toe het gehele westelijke stadsdeel, dat als Poortzijde tot de oudste kern van de stad gerekend wordt, als een kunstmatige, buitendijkse ophoging te zien. Voortgaand onderzoek langs Wijnstraat-Groenmarkt zal hierover zekerheid moeten verschaffen.

(d) M.n. geldt dit ook om een goed inzicht in de natuurlijke ondergrond te verkrijgen. Bij de voorgaande opgravingscampagnes was gebleken, dat het oorspronkelijke Hollandveen op een onbekend tijdstip tot ca. 5 m

—N.A.P. was weggeslagen waarna het geërodeerde veen met een geul-afzetting van ca. 1 m dik bedekt was; vanaf ca. 4 m ÷ N.A.P. vond men dan het ophogingspakket. Dit vertrouwde beeld bleek onder de 14de-eeuwse ophoging niet op te gaan, aangezien de ondergrond daar bestond uit een sterk humeuze klei, zonder geulafzetting, terwijl de veenondergrond geheel ontbrak. Men vraagt zich af of de humeuze klei wellicht de rest vormt van een veenstroom, die bestaan heeft en verland is, voordat het veen weggeslagen werd. Dit laatste zou veel kunnen verklaren, immers in dat geval zou men zich het embryonale westelijke stadsgedeelte juist gesitueerd kunnen denken op de verlande stroom waardoor tevens het langgerekte en slingerend verloop van de Poortzijde verklaard zou kunnen zijn. Indien dit zo is, dan zouden wij de 14de-eeuwse ophoging kunnen zien als een uitbouw in westelijke richting vanuit het embryonale stadium juist tot waar de oude, humusrijke rivierafzetting overgaat naar de jongere geulafzetting, die op het veen ligt. Ook ter oplossing van dit wel zeer complexe, maar van fundamenteel belang zijnde probleem ter verklaring van Dordrechts ontstaan, zal verder onderzoek geboden zijn.

(e) Om het onderzoek naar de genese van de Poortzijde in westelijke richting af te ronden, heeft ook een opgraving plaats gevonden op de Vismarkt bij de Nieuwe Haven, ter plaatse van de voormalige Watersteinstoren. De toren werd in 1858 ten behoeve van de aanleg van de Vismarkt gesloopt en had voordien allerlei bestemmingen gehad. Vanaf 1645 was er de Lakenhal in gevestigd; daarvoor, in de 16de eeuw, was de toren in particuliere handen.

Van historische zijde werd verondersteld dat de toren in de 15de eeuw nog een wal-functie heeft gehad, maar over het ontstaan van het bouwwerk was niets naders bekend. Bij de sloop in de vorige eeuw bleek de fundering vrijwel geheel intact gelaten te zijn. Er waren twee duidelijk te onderscheiden bouwfases in de geheel van baksteen opgetrokken toren, maar waarschijnlijk is er nauwelijks een tijdsverschil tussen beide. Vermoedelijk is de zware onderbouw al tijdens de bouw in oostelijke richting gaan verzakken, zodat men noodgedwongen de toren heeft voltooid met een veel lichtere opbouw. Minstens drie vloerniveaus konden geconstateerd worden. Waarschijnlijk

dateert de aanleg uit het laatste kwart van de 14de eeuw; van een aansluitende muur of wal werd echter geen spoor gevonden. De fundering, met een oppervlakte van 8 x verm. 14.5 m, reikte tot een diepte van 8 m onder maaiveld en stond direct op de reeds enige malen gereleveerde jonge geul-afzetting op het geërodeerde veen. De onderste meters van de fundering waren rondom opgesloten in aangestorte grond. We zullen ons de Watersteinstoren in de 14de/15de eeuw dus voor moeten stellen als een vrij in de rivier staande toren, waarvan de voet was „ingemottet” en die ten doel had het open stadsfront vanaf de Merwede/Oude Maas te beschermen.

Welke zijn positie t.o.v. de ervoor gelegen Nieuwe Haven (gegraven 1409) was, is nog onduidelijk. Naar de stadzijde had de ophoging rond de voet een aflopend talud, in richting tegengesteld aan het ophogingstalud van de Tolbrugstraat c.a. Tussen beide stelsels moet, ter plaatse van de huidige Varkensmarkt, een laagte hebben bestaan die als laatste opgehoogd is. Om dit nader te onderzoeken werd een aanvullende opgraving uitgevoerd, waaruit bleek dat deze laagte eerst in de 16de eeuw met horizontaal gelegde stortlagen opgevuld is. Kort voordat in 1545 de eerste stadsplattegrond vervaardigd werd, waarop de Tolbrugstraat ononderbroken Wijnstraat/Groenmarkt met Varkensmarkt verbindt, moet dus aan het einde van de Tolbrugstraat nog water gestroomd hebben. Dit water was een rest van de grote rivierarm, waarin sedert de 13de eeuw het grootste (westelijke) deel van de Poortzijde aangeplempt is.

Wederom werd bij het onderzoek grote medewerking ondervonden van de zijde van de gemeente Dordrecht en de Rijksgeologische Dienst. Het aanvullend onderzoek onder (e) genoemd, werd mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de Provincie Zuid-Holland.

Met deze vierde campagne is de eerste fase van het stadskernonderzoek te Dordrecht afgesloten. Het valt te hopen dat bij een voortzetting van de sanering van dit stadsgedeelte opnieuw de mogelijkheid tot onderzoek geboden zal worden, zodat ook het aansluitende deel in oostelijke richting, waar de oudste bebouwing te verwachten is, archeologisch onderzocht zal kunnen worden.

R.O.B., Amersfoort (H. Sarfatij).

LIMBURG

Hunsel. In de loop van dit jaar toonde de heer Th. Bouts uit Herten tijdens een bezoek enkele fragmenten van een terra nigra-achtige voetbeker en stukken van een bronzen gordelgarnituur. Hij vertelde daarbij, dat deze vondsten hem gegeven waren door de heer Chr. Mols te Hunsel, die ze in het voorjaar van 1969 tijdens de eerste aanleg van een aspergeveld had gevonden. De heer Mols had bovendien nog meer fragmenten van een gordelgarnituur gevonden. Bij een bezoek aan hem bleek dit inderdaad het geval te zijn.

De scherven van de beker en een stuk van een riemtong, de huls van een eindbeslag en een ringbeslag werden dicht bij elkaar gevonden. Op deze plaats werd ook crematie aangetroffen ⁽¹⁾. Ca. 25 m verder vond hij nog een eindbeslag, met een huls, die een ander ornament vertoonde dan de eerste ⁽²⁾. In hetzelfde gebied nam de heer Mols bovendien binnen een straal van ca. 25 m ongeveer 6 plekken met crematieresten waar, die echter geen verdere vondsten opleverden.

Determinatie van de vondsten:

Nr. 1: Deel van huls van eindbeslag van gespeinde van riem; enkele door vuur aangestaste fragmenten van eenzelfde huls, waarschijnlijk tot laatstgenoemde behorend; het trapeziumvermige riemeinde van een riemtong, oorspronkelijk met lancetvormig blad; rest van een strip voor het vastklinken van de smalle sluitriem aan de brede gordel, verbogen en aan een einde in een druppelvorm uitlopend, (lengte klinknagel: ± 0.5); een half-rond vlak bronsfragment; een compleet en niet beschadigd ringbeslag met geprofileerde ring; fragment van een strip en enkele onherkenbaar versmolten bronsresten.

Nr. 2: Eindbeslag van losse riemeinde, compleet met huls, de laatste onvolledig. Gezien de afstand van 25 m tussen de vindplaatsen van eindbeslag nr. 2 en de huls nr. 1 zouden deze van twee gordelgarnituren kunnen stammen. De riemtong en het ringbeslag van nr. 1 vertonen dezelfde stempelindrucken. Deze komen niet voor op eindbeslag nr. 2. Dit stuk kan een vervanging van een dergelijk eindbeslag zijn, dat verloren ging. Alle aanwezige elementen behoren tot een gordelgarnituur van het type B (vgl. J. Ypey, „Zur Tragweise frühfränkischer Gürtelgarnituren auf Grund niederländischer Befunde”, *Berichten R.O.B.*

19, 1969, 89 sqq., vooral 98 sqq.; vgl. *Rb.* 833, Abb. 9).

Tot een gordelgarnituur behoort in ieder geval nog een gesp. Deze ontbreekt. De vroegste gordelgarnituren van het type B vertonen „Kerbschnitt” versiering en ontstaan na ± 375 . Bij het exemplaar uit Hunsel mag gedacht worden aan een datering eind 4de/begin 5de eeuw.

De voetbeker bezit een vloeiende S-vormige schouderlijn en komt overeen met een exemplaar uit Rhenen, graf 845, dat gedateerd mag worden in VA. (vgl. F. Fremersdorf, „Zwei germanische Grabfunde des frühen 5. Jahrhunderts aus Köln”, *Germania* 25, 1941, Taf. 31,5. Dit graf behoort volgens W. A. van Es, *Wijster, a native village beyond the Imperial Frontier*, 1967, 165, omstreeks 450 geplaatst te worden.

Het brandgraf van een man te Hunsel moet bijgezet zijn in de eerste helft van de 5de eeuw.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers, J. Ypey).

ZUIDERZEEGEBIED

Swifterbant. Het onderzoek in de polder Oostelijk Flevoland van bewoonde plaatsen van de Swifterbant cultuur in een vroegere zoetwater getijdendelta in het mondingsgebied van de IJssel, ca. 5 m minus N.A.P. (4de millennium v. Chr.) had ook dit jaar nog een verkennend karakter. Vorig jaar was het proefonderzoek opgenomen, waar dit in de jaren 1964 en '67 door de archeologische afdeling van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders was begonnen: op een oeverwal in kavel G 42 en op een rivierduin in kavel H 46.

Dit jaar richtten onze activiteiten zich op een bij de bodemkartering gevonden nederzettingplaats op een oeverwal in kavel G 43. Het onderzoek had twee aspecten: een geografisch-bodemkundig aspect en een archeologisch aspect, en nam de periode 14 aug. t.e.m. 14 sept. in beslag.

Het bodemkundig onderzoek geschiedt in nauwe samenwerking met de afd. Bodemkartering van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders en de afd. Fysische Geografie van het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Het ging erom het samengestelde stelsel van krekken en kreekruggen in de kavels G 43 en G 44 te ontrafelen en vast te stellen waar bewoningsoverblijfselen liggen. Op dit

punt, juist bij een scherpe buitenbocht van de hoofdkreek was blijkbaar de situatie voortdurend aan veranderingen onderhevig geweest.

De karteringen zijn nog niet voltooid, maar er werden aanzienlijke vorderingen gemaakt en er begint zich een zeer gecompliceerd, maar begrijpelijk beeld af te tekenen. Dit werk werd en wordt verricht door de karteerders R. Koopstra en T. F. Glastra (R.I.J.P) en de studenten L. Hacquebord (Utrecht) en D. Stapert (Groningen).

Het archeologisch onderzoek speelde zich af in een put van 4 x 30 m, die de kreekrug met de daarop liggende bewoningsresten loodrecht sneed. Er werd hier een veel dikkere (plaatselijk meer dan 0.50 m) en veel sterker humeus ontwikkelde bewoningslaag aangetroffen dan vroeger in kavel G 42. Omdat alle vondsten, ook de kleinste, met het oog op later statistisch onderzoek individueel opgenomen en driedimensionaal ingemeten moesten worden, vorderde het werk slechts langzaam. Daardoor, en door de regen in de eerste en laatste week, lukte het niet de bewoningslaag in zijn volle dikte te onderzoeken — het werk in deze put zal volgend jaar moeten worden afgemaakt.

Er werden ca. 5000 vondstnummers geborgen. Daarbij zeer veel scherven en scherfjes van primitief aardewerk (verwant aan dat van de kavels G 42 en H 46), steenfragmenten, vuursteenafslagen en werktuigjes (ook hier weer uitsluitend microlithisch van karakter), beenfragmenten, stukken edelhertgewei, tan-

den en kiezen van varkens, herkauwers en bevers en wervels van vissen. Als bijzondere vondsten verdienen vermelding enkele als hangers doorboorde snijtanden van herkauwers, twee onvoltooide hangers van platte kiezelsteentjes, en bewerkte stukken potvriend. Bij de plantaardige resten viel op een verkoold onderdeel van een tarweaar; het vrijwel zekere bewijs dat ter plaatse landbouw beoefend werd.

Als structurelementen werden slechts twee haardjes en twee (nog) niet in een verband te plaatsen paalgaten herkend. De vraag of het hier seizoenbewoning of permanente bewoning betrof kan nog niet beantwoord worden. Wel werden tegen de flanken van de kreekrug ook hier, evenals vorig jaar in kavel G 42, de duidelijke aanwijzingen van overslibbing van de oeverzone gedurende het tijdvak van de occupatie waargenomen.

Het onderzoek was dit jaar mogelijk dankzij medewerking van een wisselend aantal studenten van de rijksuniversiteiten te Groningen en Utrecht, en van steeds drie deelnemers-deelnemers aan de opgravingen van de State University of Michigan te Havelte. Voorts werkten van de zijde van het B.A.I. mede de heren A. Meijer en J. H. Zwier. De bedoeling is het onderzoek volgend jaar op grotere schaal voort te zetten.

B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals-H. T. Waterbolk).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Nederlandse kunstenaars in de Oost. Schilderijen en tekeningen, 17de-20ste eeuw -10 dec.
- Japanse prenten uit de 19de eeuw -7 jan.
- Vermeers Brief hersteld -7 jan.
- *Amsterdams Historisch Museum*. Regenten kijken U aan -29 jan.
- *Allard Pierson Museum*. De techniek van de Pompeiiaanse schilderkunst -eind 1972

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Ongekend plezier, verborgen schilderijen uit het Rijksmuseum -3 jan.

BERLIJN

- *Museum Dablen*. Tekeningen van Albrecht Dürer -31 dec.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. I Macchiaioli, 19de-eeuwse Italiaanse realistische schilders 25 nov.-28 jan.
- Boldini, een Italiaan in Parijs, 1870-1931 25 nov.-28 jan.
- Klaviermuziek uit Renaissance en Barok -30 nov.

DORDRECHT

- *Dordrecht Museum*. Mensen kijken portretten uit 4 eeuwen -29 jan.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Het Geheim: Duitse schilderkunst van allegorie en symboliek 1870-1900

HAARLEM

- *Bissch. Museum*. Spiegel van voorbije vroomheid, devotie- en bidprentjes uit de 17de-20ste eeuw -3 dec.

LEEWARDEN

- *Fries Museum*. Geneeskunst en geneeskunde in Friesland -2 dec.

LEIDEN

- *Sted. Museum De Lakenhal*. Het Hollandse 17de-eeuwse landschap -26 nov.

LONDEN

- *Brits Museum*. Schatten van Tutankhamun -30 dec.

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. Kaart en landschap van de Bevelanden -25 nov.

PARIJS

- *Louvre*. 100 tekeningen uit het Teylermuseum te Haarlem -31 dec.

ROTTERDAM

- *Historisch Museum*. Oud-Rotterdam in litho's -4 dec.
— *Gemeentearchief*. Rotterdam tussen Spanjaard en Geus (1572) -8 jan.

TILBURG

- *Nederlands Textielmuseum*. Pronken met andermans veren. 5 eeuwen mode, mens en natuur -1 jan.
— *Volkenkundig Museum*. Daar zit muziek in. Muziekinstrumenten reizen door tijden en continenten -1 jan.

VOORBURG

- *Museum Swaensteyn*. Alexander Ver Huell (1822-1897), prenten.

MEDEDELINGEN

GELDERSE STICHTING ONTFERMT ZICH OVER BOUWFRAGMENTEN

Het komt herhaaldelijk voor dat bij het verbouwen of slopen van oude gebouwen onderdelen vrijkomen, die goed bruikbaar zijn bij het verbouwen of restaureren van andere oude bouwwerken. Door onachtzaamheid of onkunde worden deze bouwfragmenten soms vernietigd, met puin afgevoerd, ook wel ondeskundig aangewend of verminkt.

De Stichting Oudheidkundig Depot stelt zich nu ten doel daarvoor in aanmerking komende bouwfragmenten te bewaren in een daarvoor ingerichte bewaarplaats te Valburg bij Elst in de Betuwe.

Deze fragmenten, zoals bakstenen, plavuizen, dakpannen, marmeren en zandstenen delen, tegels, muurankers, leuninggen, hekwerk, luiken, deuren, trappen etc. worden ter beschikking gesteld voor restauratiewerken.

Door tussenkomst van de Stichting konden zelfs bij een restauratie materialen worden gebruikt, die uit een sloop in dezelfde straat beschikbaar kwamen. Hekwerk uit één gemeente bleek, gecombineerd met een toegangspoort uit een andere gemeente, te passen in een restauratie in een derde gemeente!

De Stichting Oudheidkundig Depot beoogt niet het maken van winst; zij wordt voor dit werk gesubsidiëerd door de Provincie Gelderland.

Inlichtingen geeft de beheerder van het *Fragmentendepot*, de heer A. W. W. Daniëls, Churchillweg 5 te Wageningen, telefoon 08370-12409.

ARCHEOLOGISCH SYMPOSIUM

Evenals in 1966 zal door de Archaeologische Coördinatie Commissie van het ressort Rotterdam een internationaal symposium worden georganiseerd. Het onderwerp zal zijn:

WONING EN HUISRAAD IN DE MIDDELEEUWEN

Het symposium vindt plaats in het museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam van 20 tot en met 22 maart 1973.

Nadere inlichtingen zullen volgen.

Inschrijfformulieren kunt u aanvragen bij het secretariaat van het symposium: Mevrouw T. E. Henkes-Siertsema, 's Landswerf 70, Rotterdam 3016.

VACATURES

AMSTERDAM

De sectie Geschiedenis van het *Instituut voor Lerarenopleiding Vrije Leergangen-Vrije Universiteit* zal de studenten gaarne laten kennismaken met de specialisatie:

KUNSTGESCHIEDENIS

Daartoe zoekt zij een docent van Christelijke levensovertuiging, die gedurende het kalenderjaar 1973 wekelijks twee uren in dit vak college kan geven.

Honorering volgens het wetenschappelijk rangenstelsel.

Inlichtingen bij de hoofddocent: dr. C. A. Rutgers, tel. (020)-484925 (Instituut) of (020)-456997 (huisadres Borssenburg 34, Amstelveen); sollicitatiebrieven, met opgave van referenties, te richten aan de directeur: dr. O. Kooi, Marquette 8, Amsterdam-Buitenveldert.

JOHANNESBURG (Zuid-Afrika)

Bij de Randse Afrikaanse Universiteit, Johannesburg, Zuid-Afrika, kan worden geplaatst een

LECTOR OF SENIOR LECTOR

belast met het geven van onderwijs aan studenten in de kunstgeschiedenis en de organisatie en coördinatie van het studieprogramma.

De aanstelling is tijdelijk en voor twee jaar. Aanvang van de dienst: 1 januari 1973 of zo spoedig mogelijk daarna. Een vaste aanstelling zou bij afloop van de termijn overwogen kunnen worden.

Honorering geschiedt volgens opleiding en vorige ondervinding.

Salarisschalen: Lector van R 4800-R 6900

Senior Lector van R 6300-R 8100

De Universiteit onderneemt alle redelijke kosten in verband met heen- en terugreis voor benoemde en gezin te vergoeden.

Sollicitaties van afgestudeerden in de kunstgeschiedenis (ten minste doctoraal of gelijkwaardig examen met hoofdvakrichting in de architectuur en/of toegepaste kunst) en met verwijzing naar ten minste twee referenten voor vertrouwelijke raadpleging, worden ingewacht bij:

Die Registrateur,
Randse Afrikaanse Universiteit,
Postbus 524,
JOHANNESBURG

TILBURG

Voor het gemeentemuseum *Het Nederlands Textielmuseum* wordt gevraagd een

STAFMEDEWERK(ST)ER

De functionaris zal worden belast met deels een museale taak en ten dele een administratieve taak. Voor wat betreft de museale zijde van de taak zal het accent voornamelijk komen te liggen op:

het mede voorbereiden en opbouwen van tentoonstellingen; het voor publiek toegankelijk maken van de museumcollectie en het verrichten van literatuuronderzoek; het mede leggen en onderhouden van externe contacten.

Voor wat betreft de administratieve kant van de taak zal het accent voornamelijk komen te liggen op: het verzorgen van de financiële administratie; het afwerken van de algemene correspondentie.

Voorts zal de kandidaat worden belast met de vervanging van de directeur bij diens afwezigheid.

Vereist: van de kandidaten wordt verwacht dat zij over voldoende textieltechnische kennis beschikken; ervaring op administratief organisatorisch gebied is gewenst; kandidaten dienen bij voorkeur niet ouder dan \pm 35 jaar te zijn.

Salaris: maximaal f 1882,— bruto per maand. Dit bedrag zal nog met ca. 6% worden verhoogd. 7% Vakantietoeslag. AOW-AWW-premie komt voor rekening van de gemeente. IZA-ziektekostenverzekering. Verhuiskostenregeling.

Sollicitaties, met vermelding van T 2 op uw brief, binnen 10 dagen te zenden aan de Directeur van de dienst Personeelszaken en Organisatie, Stadhuis te Tilburg.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTHÉ

Havelte. In september werd een onderzoek ingesteld op de Koningskamp, na mededeling van gemeentezijde, dat aldaar bungalows zouden verrijzen op het gedeelte grenzend aan het in 1969 onderzochte. Destijds was een gedeelte van een urnenveld aangetroffen (*N.D.V.*, 1971/72), dat zich in het thans onderzochte voortzet. De verwachting, dat er een grafheuvel zou liggen, werd overtroffen door de vondsten: 1. een ringslootheuvel met crematies in het centrum, 2. een paalkransheuvel met centraal graf en een tangentiale bijzetting (beide graven relatief rijk aan brons).

Deze heuvels moeten bij ontginning in de late M.E. reeds zijn geslecht. Ook sporen van de S.V.B.-cultuur werden aangetroffen, waaronder een vlakgraf met beker.

B.A.I., Groningen (P. B. Kooi).

GRONINGEN

Kiel-Windeweer. Op 6 nov. jl. toonde ons de heer F. de Jonge, antiquair in De Groeve bij Zuidlaren, een zwart gepatineerde z.g. Oldenburger Absatzbeil (1. 14,8 cm) met uitwaaiende snede. Enkele dagen voordien was het Prov. Museum in Assen reeds in de gelegenheid gesteld het stuk te determineren, te beschrijven etc., van welke taak de assistent van de afdeling Prae- en Protohistorie, de heer G. de Leeuw, zich kweet.

De bijl werd aangetroffen tussen oude materialen en bleek uit een spijkerkist te voorschijn te zijn gekomen. De kans de oorspronkelijke vindplaats van het voorwerp alsnog te kunnen opsporen moet wel als uitgesloten worden beschouwd, omdat de voormalige eigenaar, een landbouwer te Kiel-Windeweer, overleden is. Het lijkt echter waarschijnlijk dat deze persoon het stuk eens op een van zijn landerijen aldaar opraapte.

Helaas kon deze bijl uit de Midden-Bronstijd niet voor het Groninger Museum worden aangekocht. Daarvoor was het bod van een particuliere verzamelaar te hoog.

B.A.I./Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Hoge Loo. In het kader van verlenging van de Hondsrugweg (etappe 4 wegenstructuurplan) bleek het noodzakelijk een onderzoek in te stellen, daar waar deze aan te leggen weg het roemruchte terrein van de Hoge Loo bij Noord-Barge zou snijden, grenzend aan het in 1949 onderzochte gebied. Door de enthousiaste medewerking van de betrokken afdeling van Gemeentewerken was het in overleg met de aannemer mogelijk voorzover noodzakelijk een onderzoek te verrichten.

Gevonden werden: a) de voortzetting van het reeds in 1949 aangetroffen urnenveld, dat in twee delen uiteen viel, nl. 1. een groep sleutelgatvormige greppels, met aansluitend kringgreppels, 2. een grote groep langbedden met aansluitend kringgreppels. Beide groepen waren gescheiden door een weg; b) nederzettingssporen daterend uit de Romeinse tijd en later, bestaande uit 1. huisplattegronden, die uitgaande van een primaire eenheid, naar weerszijden zijn verlengd of vernieuwd, 2. hutkommen en 3. omheiningssporen; c) verspreid over het hele terrein een zestal neolithische vlakgraven, waarvan vier met zekerheid toe te schrijven zijn aan de late S.V.B.-cultuur.

Daar het einde van bovengenoemde sporen doorloopt ten oosten en ten westen van de weg, zal i.v.m. de bestemming van het terrein een aanvullend onderzoek uitgevoerd worden in het voorjaar van 1973.

B.A.I., Groningen (P. B. Kooi).

NOORD-BRABANT

Bergeijk. In verband met de reeds in uitvoering zijnde ruilverkaveling werd een onderzoek ingesteld naar de juiste ligging van het voormalige kasteel van Bergeijk, dat rond het einde van de 18de eeuw werd gesloopt en waarvan de grachten in 1843 werden gedempt. Met de hulp van onze correspondenten Biemans uit Bergeijk, Goossens uit Knegsel en Fonteyn uit Duizel, samen met nog enige vrijwilligers, werden boringen verricht en een dwarsleuf gegraven door een der grachten die op het terrein nog enigszins herkenbaar waren aan de afwijkende begroeiing, meer nog dan door

de slechts zeer geringe hoogteverschillen.

Vanwege het opkomende grondwater kon slechts tot op geringe diepte worden gegraven waarbij hoofdzakelijk 18de-eeuws aardewerk in de bovenste lagen werd aangetroffen. Over het terrein binnen de grachten lagen zeer veel dakleifragmenten en veel steenpuin verspreid. Er werden o.a. stenen aangetroffen met de afmetingen 22 x 10.5 x 5.25 cm.

Het kasteelterrein ligt op 700 m ten Z.O. van de kerk van Bergeijk, Het Hof.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Bladel. De heer R. S. Merckx te Eindhoven vond een klein vuurstenen bijltje ten N.W. van Netersel op een hoge akker langs het Rietbroek. Het snijvlak van het bijltje is beschadigd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Breda. De heer J. W. D. Verhagen, Lindenbleek 17 te Etten-Leur, deelde mij op 6-7-1972 mede dat hij op de lagere school een vuurstenen bijl had gezien, die gevonden was bij de kogelvan-ger van de schietbaan in het Mastbos ten zuiden van Breda. De bijl had een lengte van ongeveer 20 cm, had een ovale doorsnede zonder facetten en was vervaardigd van zwarte vuursteen met gewolkte lichtere vlekken.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Erp. Aan het Noordbrabants museum werden een urn en een bijpotje geschonken door mr. J. P. Pulles, Julianaplantsoen 177 te Diemen. De vondsten werden in de dertiger jaren ontdekt bij de ontginningswerkzaamheden bij de Vossenbergh niet ver van de plaats waar dr. Modderman een proefsleuf in een grafheuvel groef waar een Harpstedt-urn in was aangetroffen (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1956, 208-209). Op de akker in deze omgeving werden overal urnscherven aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Heesch. Op twee plaatsen ten zuiden van de Rijksweg troffen onze correspondenten J. Vos en A. Ceelen op een bouwterrein middeleeuwse scherven aan. De oudste scherven dateren rond de 11de eeuw. Op de andere plaats was het aardewerk wat jonger met o.a. fragmenten van een Jacobakannetje.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hilvarenbeek. Onze correspondent A. Leenhouders vond een klein vuurstenen bijltje op een

perceel, waar hij reeds eerder talrijke neolithische voorwerpen vond (G. Beex, „Laat-Neolithische Cultuur in Hilvarenbeek”, *Brabants Heem*, 1966, 110-114). Het bijltje is 6.7 cm lang; heeft een grootste breedte van 4 cm en een dikte van 1.4 cm. Het is vervaardigd van lichtgrijze vuursteen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hooge Mierde. Op een zandweg in de bossen ten N.W. van Hooge Mierde vond R. S. Merckx uit Eindhoven over een afstand van ongeveer 200 meter verscheidene concentraties van vuursteenartefacten en afslag. De vondsten dateerden uit het Mesolithicum.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St. Oedenrode. Tijdens het in 1970 aangevangen en nog steeds voortgaande onderzoek op de Haagakkers werden tussen Middeleeuwse bewoningssporen ook talrijke drinkwaterputten aangetroffen die gedeeltelijk bestonden uit uitgeholde boomstammen en soms uit planken of vlechtwerk met verticale palen (Zie *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1972, 59). Op 17-7-1972 werd opnieuw een put aangesneden die geheel uit graszoden bleek opgebouwd. De zoden waren zeer regelmatig als gemetselde stenen in verband op elkaar gestapeld.

De fundering van de put bestond uit een wagenwiel waarvan de diameter 130 cm bedroeg. Het wiel bestond uit zes velgdelen met een breedte van 7.5 cm en een dikte van 10 cm. De velgdelen waren verbonden door een ronde houten staaf van 9.5 cm en 20 cm lang. Deze verbindingspen paste in een 10 cm diep boorgat dat in de lengterichting aan weerszijden van elk velgdeel was aangebracht. Elk velgdeel bevatte verder de afgezaagde resten van twee spaken. Het gehele wiel heeft dus twaalf spaken gehad. Een ijzeren band was rond het wiel niet (meer) aanwezig.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oosterhout. Onze correspondent drs. J. Verhagen uit Tilburg vond op de Houtse Akkers te Oosterhout sporen van een nederzetting uit de IJzertijd. Bij de scherven vond hij veel dikwandig aardewerk, versierd met dubbele nagelindrukken willekeurig verspreid over de oppervlakte van de wand. Verder enkele en dubbele vingertop- en vingernagelindrukken; ruw besmeten aardewerk; diepe parallellopende groeven; dicht op elkaar geplaatste kruisende

lijnen (kamversiering); en elkaar kruisende enkele lijnen. De randen waren zowel rond als rechthoekig; sommige met vingertopindrukken andere met nagelindrukken op de buitenkant van de iets naar buiten gebogen rand; verder onversierde sterk uitgebogen randen. Ook een fragment met scherpe buikknik was aanwezig. Alles bij elkaar werden enige honderden scherven aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Rijsbergen. Onze correspondent L. Moelands uit Breda vond op een hoge akker ten westen van de markt in een ruilverkavelingsgebied sporen van een nederzetting uit de IJzertijd.

Bij de vondsten waren een groot aantal urnscherven van allerlei vorm en versiering, zoals veel besmeten maar ook gladwandig aardewerk. Opvallend waren ook enige zeer dikke bodemfragmenten. Een grote bodemscherf vertoonde een uitwijkende voet en was onder volkomen plat. Het perceel ligt tegenover het Bergske bij Heerstaaien waar eveneens sporen uit de IJzertijd zijn aangetroffen (G. Beex, „Het Bergske te Heerstaaien”, *Brabants Heem*, 1970, 43-46).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Zevenbergen. Na telefonische melding trof ik bij de heer J. W. D. Verhagen, Lindenbleek 17 te

Leur, een doorboorde hak aan van een gelaagde steensoort, gevonden door en in bezit van B. Heeren, van Genkstraat 17 te Leur. Deze had de stenen hak gevonden tussen de aangevoerde suikerbieten op het terrein van de suikerfabriek te Zevenbergen. De juiste vindplaats is dan ook niet meer te achterhalen.

De hak van het bekende type heeft een lengte van 15.5 cm; een grootste breedte van 5 cm. De dikte bedraagt bij het brede en korte gedeelte aan een kant van het boorgat 3.2 cm en op het lange spitstoelopende gedeelte aan de andere zijde van het boorgat 3.8 cm. Het boorgat zelf heeft een diameter van 1.8 cm, maar is aan beide kanten een weinig trechtersvormig bijgeslepen. Aan het brede einde is een hoek beschadigd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Zundert. Onze correspondent L. Moelands uit Breda wist te achterhalen dat in de vijftiger jaren een stenen dolk was gevonden van Grandpressigny vuursteen. De dolk heeft een lengte van 23.5 cm; grootste breedte 3.2 cm. Hij is rondom geretoucheerd en bij de smalle punt een weinig gepolijst. De dolk werd gevonden door de heer van Opdorp op het terrein van zijn werkgever, boomkweker De Bie.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum.* Vermeers Brief hersteld -7 jan.
Japanse prenten uit de 19de eeuw -7 jan.
Wandtapijten uit het Museum van Cluny te Parijs: serie David en Bathseba
22 dec.-4 maart
- *Amsterdams Historisch Museum.* Regenten kijken U aan -29 jan.
- *Nieuwe Zijds Voorburgwal 345.* Veel moois uit Moskou: 300 jaar Russische kunst 1672-1972 -15 jan.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum.* Ongekend plezier, verborgen schilderijen uit het Rijksmuseum -3 jan.

BERLIJN

- *Bauhaus Archiv.* Bauhaus-tentoonstelling -31 dec.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum.* I Macchiaioli: 19de-eeuwse Italiaanse realistische schilders -4 feb.
Boldini, een Italiaan in Parijs -4 feb.
- *Pulchri Studio.* Jubileumtentoonstelling (125-jarig bestaan) -26 dec.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum.* Mensen kijken. Portretten uit vier eeuwen -28 jan.

GRONINGEN

- *Groninger Museum.* Het Geheim, Duitse schilderkunst van allegorie en symboliek 1870-1900

HARLINGEN

- *Hannemabús.* Tegel-expositie -1 mrt.

LONDEN

- *Brits Museum.* Schatten van Tutankhamun -30 dec.

PARIJS

— *Louvre (prentenkabinet)*. 100 Tekeningen uit het Teylermuseum -31 dec.

RIJSSEL

— *Musée des Beaux-Arts*. Hollandse schilderkunst uit Noordfranse musea -31 dec.

ROTTERDAM

— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Japans porcelein -23 jan.

— *Museum Boymans-Van Beuningen*. Hollandse en Vlaamse 17de-eeuwse tekeningen uit Leningrad en Moskou -7 jan.
— *Gemeente-archief*. Rotterdam tussen Spanjaard en Geus -8 jan.

TILBURG

— *Nederlands Textielmuseum*. Pronken met andermans veren. Vijf eeuwen mode, mens en natuur -1 jan.
— *Volkenkundig Museum*. Daar zit muziek in. Muziekinstrumenten -1 jan.

MEDEDELINGEN

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen weer banden voor het Bulletin worden vervaardigd. De prijs voor jaargang 1972 zal ongeveer f 5.— bedragen, inclusief verzendkosten.

Bestellingen kunnen worden ingezonden aan de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

VACATURES

AMSTERDAM

Het *Rijksmuseum* vraagt voor de *afdeling Schilderijen* op korte termijn een

WETENSCHAPPELIJK AMBTENAAR

Vereisten: Doctoraal examen Kunstgeschiedenis. Specialisatie in de 15de- en 16de-eeuwse Nederlandse schilderkunst strekt tot aanbeveling.

Leeftijd: ca. 25-35 jaar. Rang en salaris zijn afhankelijk van leeftijd en ervaring.

Schriftelijke sollicitaties binnen 14 dagen na het verschijnen van deze mededeling te richten aan de Hoofddirecteur van het Rijksmuseum, Hobbemastraat 21, Amsterdam.

LAREN (N.H.)

Het *Singer Museum* roept sollicitanten op voor de functie van

MUSEUM MEDEWERKER (STER)

Zij, die reeds enige tijd als zodanig werkzaam zijn geweest, genieten de voorkeur.

Daarnaast vormen goede contactuele eigenschappen, alsmede de bereidheid tot het werken in teamverband een eerste vereiste.

Deze functie omvat: a. algemeen beheer van de collectie; b. het voorbereiden en inrichten van tentoonstellingen; c. educatieve werkzaamheden. Alles in samenwerking met de Museum Commissie.

Geboden wordt: salariëring in overeenstemming met leeftijd, opleiding en ervaring; vijfdaagse werkweek, werktijden in overleg.

Datum van indiensttreding nader overeen te komen.

Met de hand geschreven sollicitaties te richten aan: Directie Singer Museum, Oude Drift 1, Laren N.H. Telefoon: 02153-5656.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 1972

- Aa, Cornelis Gillisz. van der 5
 Aarlanderveen 125
 Abcoude 125
 Abdena, familie 57
 Abel, koning van Denemarken 65
 Accum, kerk 48
 Achterbroek (Antwerpen) 126
 Agt, J. F. van 17, 87
 Viollet le Duc en de restauratie van de Mun-
 sterkerk in Roermond 19-20
 Aken, ds. Petrus van 1, 2, 3
 Albany (New York) Nederlandse Kerk 10
 Alberdingk Thijm, J. A. 18
 Alkema, W. H. 72, 76, 80
 Alphen aan den Rijn 93, 125
 Alphen (N. Br.) 96, 120
 Althusius, Johannes 59
 Alting, Menso 58, 59
 Ambt Delden *76-*77
 Ameland *24
 Amerongen 125
 Amersfoort 125
 Amsterdam 5, 6, 7, 8, 99, 100, 105, 125, 127
 Gemeentelijke Archiefdienst 124, 125
 Nieuwe Kerk 69
 Noorderkerk 1, 44, 45
 Oostindisch Huis 8
 Rijksprentenkabinet 101, 124, 125
 André, Edouard 14, 15
 Anna, gravin 58
 Antwerpen 99, 126
 Loenhout 121
 Schans Lillo 104
 Apeldoorn *106-*107
 Appingedam, klooster 38
 Arle, St. Bonifatiuskerk 37, 42, 44, 45, 51
 Arnhem 93
 Gemeentemuseum 104, 105, 106 107, 108-109,
 110, 112-113, 114, 115, 118, 119, 120-124,
 125, 126
 Asten *58
 Aurich 28, 30, 32, 59
 Aurikehoven 61
 Burgstrasse 5 63
 Burgstrasse 14 63
 Cirksenaburcht 62, 64
 Cirksena-sarcophaag 64
 Gebouw Ostfriesische Landschaft 64
 Hafenstrasse 1 63
 Hafenstrasse 9 63
 Hafenstrasse 14 63
 Havenwachtershuisje 63
 Huis Brawe 63
 Iheringsstrasse 33-35 64
 Julianenburg 63
 Kerkhof 64
 Landratsamt 63
 Lutherse Kerk (St. Lambertus) 44, 45-46, 46,
 61, 63-64
 Markt 62
 Markt 23 63
 Marktsiedlung 62
 Mausoleum 64
 Neustadt 63
 Nieuwe Kanselarij 62, 63
 Nieuwe Slot 64
 Piqueurshof 62
 Reformierte Kirche 44, 48, 62, 63, 63-64
 Schulstrasse, huizen 63
 Tiemarktplatz 62
 Wilhelmstrasse, Haus Everts 63
 Wilhelmstrasse 17 63
 Wilhelmstrasse 19 63
 Wilhelmstrasse 33 63
 Baambrugge 125
 Baarle 96, 120
 Bachienne, W. A. 104, 109, 110, 127
 Bagband, kerk 41, 42, 46, 48
 Bakker, L. 39, 40, 41, 42, 45, 46, 51, 54, 62, 63
 Barbiers, Pieter 98-99, 100, 123
 Barendrecht *118
 Barradeel *24
 Bast, Nicolaas de 102
 Batavia 7
 Battelt (Antwerpen) 126
 Bavel 96, 120
 Bax, D. Nederlandse invloeden op de oudste
 Kaapse Kerkgebouwen 1-11
 Beck, Henricus 11
 Beeck, Hendricus J. C. van 114, 121
 Beeckestein, park 14
 Beek (Ubbergen) 125
 Beekman, Coenraat 6, 7
 Beemster *41-*42
 Beez 99
 Belleville (Parijs) 123, 126
 Bellingwedde *121

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Belonje, J. (rec.) 127-128
 Bommel, A. C. V. van
 De biologische voorlichting in de natuurhistorische musea en de benadering van het publiek (voordr.) *5-*6
 Bendorp de Oude, Karel Frederik 104, 108, 109, 110, 127
 Bénézit, E. 99
 Bennekom *30, *129
 Berends, G.
 Zeddam, Huis Padevoort *46-*47
 Deventer, Broeders van het Gemene Leven *68
 Woudenberg, Huis Geerestein *78-*79
 Wijk bij Duurstede, bisschoppelijke residentie? *91-*92
 Berg, Herma M. van den
 De middeleeuwse kerken van Oostfriesland in de litteratuur 21-24, 22, 23
 Bergeijk *89, *143-*144
 Bergen (Henegouwen) 96, 120, 124, 126
 Bergh, Willem van den 69
 Berghen, Oda van 103
 Bergumermeer *127
 Bernini, Lorenzo 47
 Berthoud, familie 118
 Berum, burcht, 56
 Best *17, *40
 Beyer, Jan de 87, 88, 88
 Bierum, Herv. kerk 41
 Bijl, Jan van der 11
 Bijndorp, Jacob 65
 Billerbeck, kerk 23
 Blaasveld (Antwerpen) 96, 99, 100, 118, 122, 126
 Bladel *89-*90, *144
 Bliersum, kerk 47
 Blincourt (Oise) 124, 126
 Blitterswijk *18
 Bloemendaal, collectie van Vliet, 13
 Blokland 125
 Bock, F. 18, 19
 Bodegraven 125
 Boelhouwer, David 6, 7
 Bohemen, van, firma 112
 Bondam, P. 72, 73, 76, 78, 78
 Bonifatius 25, 26
 Borculo, Hof *67
 Boreel, Jacob 14
 Borgholt, burcht 49, 49
 Borssele, Floris van 103
 Börstel, kerk 22
 Boskoop 125
 Bosse, Carl Ferdinand 56
 Boswet 12
 Botti, H. 13
 Bourget (Seine et Oise) 100, 118, 123, 126
 Boussu-les-Walcourt (Henegouwen) 124, 126
 Bozum, herv. kerk 23
 Braine-le-Comte (Henegouwen) 124, 126
 Brakel, Adriaan van 10, 11
 Braun en Hogenberg 79
 Breda *144
 Breda, Jan van 65
 Breemen, Nicolaas van 99
 Brekelmans, F. A. 108
 Bremen 57
 Breukelen 113, 125
 Brigdamme, buitenplaats Nieuwenhove, 101, 125
 Brinkum, Oll' Börg 49
 Bruant, Liberal 119
 Brugge 17, 18
 Brussel 96, 119, 123, 126
 Kon. Musea voor Schone Kunsten 98, 124, 125, 126
 Bulthuis 109
 Buma, Wybren Jan 28
 Bunde (O. Friesland), kerk 22, 23, 23, 24, 41, 42, 46, 48
 Bunderhee, stenen huis 50, 50, 51, 63
 Bunnik 125
 Buttforde, Mariakerk 37, 38, 42, 43, 44, 45, 46, 48
 Byland, graaf van 115, 121
 Byland, Willem Frederik van 116
 Calvijn 58
 Cambrai, zie: Kamerijk
 Campen, kerk 41-42, 41, 42, 46
 Casteau 124
 Chaam 96, 120
 Chauken 25, 26
 Christiaan, broer van Herman den Steenbicker 67, 68, 69, 71
 Christine Charlotte, vorstin 56
 Christoph von Oldenburg, graaf 58
 Cirksena, Edzard I 46, 57, 62
 Cirksena, Edzard II, 58, 59
 Cirksena, Enno II, 46, 48, 62
 Cirksena, Enno III 58, 61
 Cirksena, Johann 46, 59
 Cirksena, Ulrich 28, 43, 52, 56, 57, 62
 Closter, familie von 47

- Closter, Haro Joachim von 55
 Cnoll, Govert 5
 Cochijs, Evert Walraven 3
 Coehoorn, Stichting Menno van
 Atlas van historische vestingwerken in Neder-
 land (rec.) 127-128
 Coelon, Jan Hendrik 2, 3, 6, 7
 Collectie de Grez 98
 Collectie H.M. de Koningin 113, 124, 125
 Colloquium „Jardins historiques” 12, 15, 16
 Conchy-les-Pots (Oise) 124, 126
 Coninxloo, Hans van 58
 Cook, James 8
 Copijn, gebr. 15
 Cornelis, maler 70
 Cothen *14-*16
 Cröpelin, Hinrich 47
 Cröpelin, Jacob 47
 Cudelstaart 125
 Culemborg 125
 Curaçao, Huis Tanahabang 7
 Cuvilly (Oise) 124, 126
 Cuyck 125
 Cuypers, P. J. H. 17, 18, 18, 19, 20, 21

 Daalhem (O. Vlaanderen) 126
 Dalen, B. van 72
 Dalfsen *85-*86
 Damhusen 33
 De Bilt 125
 Deinum, Herv. kerk *26-*29
 Delahaye, A. 108
 Delden 15
 Delfshaven 125
 Delft 5
 Topografische Dienst 10
 Delleman, O. 23
 De Meern 125
 Den Burg *43-*46, *136
 Denekamp *105
 Den Haag 94, 95, 96, 100-101, 108-109, 123,
 126
 Algemeen Rijksarchief 1, 3, 6, 10, 88, 89
 Duinzicht 96, 101, 103, 110, 116-117, 123,
 125
 Gemeente-archief 94, 100-101, 102, 124, 125,
 126
 Gemeentemuseum 102
 Groenendaal 116
 Grote Kerk 102, 103, 117, 125-126
 Haagse Bos 100-101, 117, 123, 125

 Huis Schuylenburgh 9
 Kloosterkerk 117
 Malieveld 117
 Schuddegeestlaan 117
 Sint-Nicolaasgasthuis 103, 125
 Waalsdorp 116
 Den Ham *10, *105
 De Paarl, kerk 1, 2-6, 4, 7, 9, 10, 10, 11
 Dessin, von 8
 Deventer 36, 125
 Broeders van het Gemene Leven *68
 Kapittel van St. Lebuïnus 65-66
 Devliegheer, Luc.
 Het restauratie-ontwerp uit 1863 van de Mun-
 sterkerk in Roermond 17-18
 Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen
 deel 4: de Zwinstreek
 deel 5: Damme (rec.)
 De Waal (Texel) *135-*136
 Diepenveen *10, *105-*106
 Diest, Cornelis van 3
 Dietkirchen, St. Lubentius 16
 Dietze 55
 Ditzum, kerk 24
 Dobroklonsky, M. W. 99
 Dongen 96, 120
 Dongen, Roelof van 115
 Doornkaat Koolman, F. ten 42
 Dordrecht 125, *136-*138
 Dorestad 25, 26, 34, 57, *30-*31
 Dornum, kerk 42, 44, 45, 47
 Norderburg 55, 55
 Osterburg 51, 55
 Westerburg 56
 Dornumersiel 35
 Dort, Pieter Dirck van 10
 Douchy-les-Mines (Nord) 124, 126
 Drakensteyn, zie: De Paarl
 Driebergen
 Gemeentehuis, zie: Sparrendaal
 Sparrendaal 94, 125
 Drusus 25
 Dunum
 Grafveld 32
 Kerk 23, 24
 Sarcophaagdeksel 45
 Dungerdam 125
 Duynsel, Theodorus van 96, 99, 100, 104, 106,
 113

 Ebel, W. 28

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Echt *118
 Echteld *107
 Ede *57-58
 Edenserloog, Häuptlingsburg 51, 51, 54
 Eenumerhoogte *33
 Eersel *58, *90
 Eethen *17
 Eggelingen, kerk 47
 Egmont, graven van 119
 Egmont, Maximiliaan van 102, 103
 Eibergen *33-34, *57
 Eichhorn, Helmut
 Emden. Zur geschichte der ostfriesischen See-
 hafenstadt 57-60
 Eikevliet (O.-Vlaanderen) 126
 Eilsum 33
 doopvont 22
 kerk 22, 23, 40, 41 41, 42, 43, 45, 46, 47
 Eindhoven *17, *90
 Ekenholt, Mr. Floris 70
 Ekeren (Antwerpen) 126
 Elliott, Arthur 1, 4
 Elp (Dr.) *128
 Elsloo *40-41
 Elspeet *129-130
 Elst (Gld.) *12
 Elswout, buitenplaats 13, 14, 15, 16
 Emden 33, 34, 58, 59, 57-60, 61, 63
 Alter Markt 59
 Burcht 52, 52, 57
 Dortmund-Ems-Kanaal 60
 Eems-Jade-Kanaal 59
 Franciscanerkerk 57
 Grote Kerk 57, 58, 58
 Kaiser-Wilhelm-Polder 59
 Museum 45
 Nieuwe Kerk 42, 44, 45, 59, 59
 Raadhuis 57, 58, 58
 Emmius, Ubbo 59
 Emst *77-78
 Engerhafe, kerk 22, 23, 41, 42, 44
 Enter *77
 Epe, tumuli *13
 Eppegem (Brabant) 126
 Ermelo *12-13
 Erp *144
 Erven, Gillis van der 58-59
 Erven Luden, collectie 14
 Escandoeuvres (Nord) 119, 120, 124, 126
 Esens, kerk 48
 Essen (Brabant) 96, 99, 118, 122, 126
 Estrées-Saint-Denis (Oise) 124, 126
 Etten 96, 97-98, 99, 106, 108-109, 111, 113,
 115, 120, 121, 122, 123, 125
 Bisschopsmolen 111
 Herberg De Zwaan 107, 111
 Huis De Nobelaer 96, 97, 108-109, 111, 113-
 114, 115, 122, 125
 Kerk 97, 107, 108-109, 111, 122
 Koetshuis van De Nobelaer 114
 Raadhuis 97, 107, 111, 121, 122
 Etterbeek (Brabant) 126
 Euvelgunne *7-9
 Ewijk *13-14
 Ezinge 33
 Faber, Martin 44, 45, 58, 59
 Fagan, Gabriël 8
 Fairbridge, Dorothea 1
 Fastenau 21-22
 Feddersen, Wierde 33
 Feerwerd, muntschat *9-10
 Fehrman, C. N. 72, 84
 De bouwgeschiedenis van de Sint Nicolaas- of
 Bovenkerk te Kampen naar de archivalische
 gegevens 65-71
 Filsum, kerk 42, 45
 Fins (Somme) 124, 126
 Finsterwolde, Herv. kerk 23
 Fischhausen, Burcht 54, 55
 Fleurines (Oise) 124, 126
 Floris, Cornelis 48, 55, 58
 Floris V, graaf 26
 Foncher (Somme) 124, 126
 Fouquet, atlas van 8
 Frederik, prins der Nederlanden 15
 Frederik III, keizer 28
 Frederik de Grote 28, 61
 Frederik Hendrik, prins 12
 Fridag, Haro Burchard von 55
 Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en
 Taalkunde 29
 Frisia Magna 25, 26
 Fryske Akademy 30
 Fulda 26
 Funnix, kerk 42, 43, 45, 46
 Garralt, beeldhouwer 47
 Gelder, J. J. de. In Memoriam *1-2
 Geldrop *17, *90
 Gemert *58
 Genève 58

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Gent 99, 126
 Georg V, koning van Hannover 64
 Georg Albert, vorst 63
 Gilde de Saint Thomas et de Saint Luc. 18
 Gilze 96, 120
 Ginneken 96, 120
 Glimmeres *76
 Gödens, Slot 54, 55, 55
 Goirle *58
 Gommers, J. W. A. 106, 107
 Goor, Thomas Ernst van 114, 116
 Gorssel *34
 Gosschalk, J. 72, 78, 80
 Goude, Mr. Clement van der 85
 Goudsesluis 93, 125
 Gournay-Sur-Ararde (Oise) 124, 126
 Gouzeaucourt (Nord) 124, 126
 't Goy (Houten) *39-*40
 's Gravendeel 125
 's Gravenzande 125
 Greetsiel
 Burcht 54
 Kerk 35, 43
 Grimbergen 118
 Grimersum 34
 Beningaburcht 52
 Kerk 41, 42
 Gronau 125
 Groningen 8, 57, 62, *66, *127
 Martinikerk 23, 42, 43
 Groningen-Noorddijk *122
 Grootfriese congressen 29
 Groothusen 33, 34
 Kerk 45, 48
 Osterburg 52, 52, 54
 Groot Jamin, legaat de 101
 Groot Overveld 116
 Groot-Willebroek 118, 122
 Grubbenvorst *18-*19
 Guillon, Charles 19
 Gurk, Domkerk 46
- Haan Hetteema, de 28
 Haarlem 94-95, 125
 Gemeente-archief 94, 124, 125, 126
 Nederduits Geref. Gemeente 95
 Paviljoen Welgelegen 15
 St. Lucasgilde 94
 Haarlemmer Hout 15
 Haarlemmermeer 125, 126
 Haarzuilens 125
- Haastrecht, kerkplein 10 7
 Hagart, Heinrich 47, 48, 54, 55
 Hage, kerk 23, 37, 38, 42, 45, 46
 Halem, A. von 40
 Halle (Brabant) 124, 126
 Hameln 7
 Handel, Capucijnerklooster 110
 Handelscompagnieën te Emden 59
 Hannover, koninkrijk 59, 61
 Hantumhuizen, Herv. kerk 22
 Hanze 28, 30, 65
 Hardenberg *77, *106
 Hardenberg, Albert Ritzaeus 58
 Harderwijk *14
 O.L. Vrouwekerk 69
 Hardinxveld 126
 Haren (Gr.) *121
 Harmelen 126
 Haslinghuis, E. J.
 Aanvulling bibliografie *75-*76
 In Memoriam *72-*75
 Hattencourt (Somme) 124, 126
 Hatzum 23, 33
 Hauwert *46-*47
 Havelte *143
 Heeckeren van Wassenaer, baron van 15
 Heemskerck, Cornelis van 94
 Heesch *17, *144
 Heeze *17-*18, *58
 Heide, G. D. van der 72, 73, 74, 75
 Heijdt, Johann Wolfgang 9
 Helbig, J. 18
 Hellendoorn *128
 Helmond, kasteel 96, 113, 121
 Hem, kerk *122-*124
 Herman den Steenbicker 67, 68, 69, 71
 's Hertogenbosch *18
 Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen 97-98, 103, 108, 110, 111, 114, 124, 125
 Heumen *86
 Heyden, Jan van der 13
 Hildernisse, Is. 101
 Hillegom 126
 Hillenius, D.
 De taak van de natuurhistorische musea (voordr.) *6
 Hilvarenbeek *144
 Hingman, collectie 88, 89
 Hinte
 Burcht 50, 52, 52, 53, 54, 54

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Proostdijkerk 42, 43, 46, 48, 50
 Hoebie, Johannes Gerardus 5
 Hoffman, Josias 7, 11
 Hoffman, Josias Philip 7
 Hofstede de Groot 102, 104
 Hoge Loo *143
 Hogerbaars, Maria 95
 Hohenkirchen, kerk 37, 42
 Holbein, Hans 48
 Hollands Diep 126
 Hollem, Maria Margaretha 94, 95
 Holtgaste, kerk 42, 45
 Holtrop, kerk 41, 42, 46
 Holwerda, J. H. 114
 Holwierde, Herv. kerk 22, 46
 Honselaersdijk, paleis 12
 Hoog, G. de 72
 Hoogeloon *90
 Hooge Mierde *144
 Hoogkarspel *134.*135
 Hoogstraten 96, 99, 100, 106, 122
 St. Catharinakerk 118, 122
 Hope 15
 Horst, A. H. 63
 Houten, Huis Heemstede, parkaanleg 14, 15, 16
 Hövell tot Westerfliet, J. G. F. M. G. baron van
 Afbeeldingen van de Munsterabdij in Roer-
 mond 87-88
 Ohé en Laak: Het Geudje *108
 Hugo, A. M. 6, 7, 8, 10, 11
 Hulst 125
 Hunsel *139
 Huysers, Pieter 109
 Hutspot, Cornelis Leendert 2, 3, 6, 7

 I.C.O.M.O.S. 12
 Ihlow, klooster 45
 IJsselmonde 126
 IJsselstein 125
 Ingen 125
 Inn- und Knyphausen, Dodo von 56
 Ismahel, pastoor te Kampen 65
 Iwuy (Nord) 115, 124, 126

 Jemappes (Henegouwen) 124, 126
 Jemgum 33
 Jerichow, kerk 23
 Jever
 Burcht 54-55, 54
 Burchtwal 49
 Kerk, grafmonument 47, 47, 48

 Kerk 51
 Museum 45
 Woltersberg 49
 Johanna van Aragon 103
 Johann August, vorst van Anhalt-Zerbst 54
 Johannes, evangelist 103
 Jonge, Jan de 85
 Juten, G. C. A. 107, 108, 112

 Kaaps Archief 1, 2, 4, 9, 10, 10, 11
 Kaapstad 5, 7, 8, 9
 Archief van de Nederduits-Gereformeerde
 Kerk 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 11
 Burgerwachthuis 9
 Fort van Van Riebeeck 10
 Gouverneurswoning 8
 Joostenburg 8
 Kasteel 10
 Kerk aan de Heerengracht 1, 2, 5-6, 8, 9,
 10, 11
 Vergelegen 5, 7, 11
 Ziekenhuis 10
 Kalf, Jan 87, 97, 108, 112, 113
 Kamerijk 96, 120, 124, 126
 Kampen *10
 Gemeente-archief 67
 O.L. Vrouwekerk 65, 68, 69, 71
 Oudste Foliant 66, 71
 Rechthuis 66-67
 Sacramentshuis St. Nicolaaskerk 69
 St.-Nicolaaskerk 65-86, 72-85
 Karel, graaf van Wassenaer 15
 Karel V, 28, 29, 30, 65
 Karel de Grote 25, 26, 36
 Karel Martel 25
 Katwijk 126
 Keulen, Dom 68
 Keuzenkamp-Roovers, O.N. rec. *125
 Kiel-Windeweer *143
 Kiesow, G. 22, 23, 23, 24, 38, 40, 41, 44
 Kinderdijk 126
 King, James 8
 Klaarkamp, klooster 38
 Kleinhöchstetten, kerk 16
 Klein Overveld, buitenplaats Mastland 116
 Klein-Zundert 106
 St. Willibrorduskerk 105, 108, 122, 125
 Klinghe, Berthold 43
 K.L.M. Aerocarto 72
 Knyphausen-Rennenberg, familie 48
 Kobell, H. 104

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Kockengen 125
 Koewacht 125
 Koninklijke Commissie voor Monumenten 18
 Koninklijk Huis Archief 124, 125
 Kootwijkerzand *34-*35
 Koudekerk aan den Rijn 93, 126
 Kops plateau (Ubbergen) *37-*39
 Kramm, Christiaan 93
 Kromme Rijn 105, 126, 127
 Kruijswijk Jansen, E. J.
 Regionale samenwerking in Gelderland
 (voordr.) *98-*104
 Küchler, George Conrad 6-7
 Kuile, E. H. ter
 De voorromaanse kerken van Oosterbeek en
 Tienhoven 16
 De bouwgeschiedenis van de Sint Nicolaas-
 of Bovenkerk te Kampen naar de gegevens
 van de restauratie 72-86

 Laaghalerveld *127-*128
 La Chapelle (Parijs) 100, 121, 126
 La Chapelle-en-Several (Oise) 123, 126
 Laken 118, 123
 Lambertus, bisschop van Maastricht 61
 Landrecht van Fivelgo 28
 Langendijk, G. 104
 Langerak 125
 Lannoij, Francina van 102, 103
 Laren (N.H.) *46
 Larrelt, kerk 42, 43, 45
 Lasco, Johannes à 58
 La Villette (bij Parijs) 100, 118, 123, 126
 Leende *18, *59
 Leer, crypt 22, 37, 39, 42
 Hanenburg 55
 Protestantse kerk 44
 Unkenburg 50-51, 54
 Leermens, Herv. kerk 22, 41
 Leeuwarden
 Fryske Akademy 29, 30
 Jacobijnenkerk *24-*26
 Lehnin, kerk 23
 Leiden 126
 Gemeente Archief 124, 125, 126
 Hooglandse kerk 103, 126
 Pieterskerk 69
 Prentenkabinet R.U. 124, 125, 126
 Leiderdorp 126
 Lek 126
 Lembeek (Brabant) 124, 126

 Le Muet 119
 Lengen, Hajo van
 Burgen und Schlösser in Ostfriesland 49-56
 Leupe, collectie 10
 Leur 96, 97, 106, 11-112, 115, 120, 123, 125
 Herv. kerk 111, 112, 123
 Le Vau 119
 Lex Frisionum 25, 27
 Liancourt-la-Fosse (Somme) 124, 126
 Liender, Pieter Jan 120
 Lieve, Jan de 5
 Lillo (Antwerpen) 126
 Limburg, M. van 101
 Lippstadt, kerk 23
 Liudger 26, 36
 Lochem *86-*87
 Loenen aan de Vecht *132
 Loenersloot 125
 Loenhout (Antwerpen) 126
 Loga
 Evenburg 56
 Philippsburg 56
 Lokeren (O. Vlaanderen) 126
 Loon op Zand *18, *90
 Loquard, kerk 42, 45, 48
 Louvres (Seine-et Oise) 100, 118, 123, 126
 Lübeck, Dom 23
 Lucas, Vincent 48
 Lunteren *14
 Lütetsburg, Burcht 54, 56
 Luyten, Jan en Cornelis Brand, veiling 113

 Maarheeze *59
 Maarssen 7, 125
 Maas 126
 Maasdam, van (gouverneur) 113, 115, 116, 121,
 123
 Maassluis, Grote kerk 1
 Maastricht 18
 Rijksarchief 87
 Maisières (Nord) 124, 126
 Manninga, Unico 48, 54, 56
 Marcelis, Gabriël van 14
 Marchélepot (Somme) 124, 126
 Maria, koningin van Engeland 58
 Maria Laach, abdij 23
 Marie, gravin van Wassenaer 15
 Mariengarde, klooster 38
 Marienhafte, St. Mariakerk 23, 23, 38, 39, 40,
 41, 42, 45, 46
 Marot, Daniël 8, 9

- Marselis, Jan van 14
 Masnières (Nord) 124, 126
 Maurik *87-*89
 Maximiliaan I, keizer 57
 Mechelen 93, 96, 99, 112, 120, 121, 123, 126
 Antwerpse Poort 117, 118, 120, 126
 Craenbrug 99, 118, 123, 126
 Grote Markt 118, 121, 126
 Herberg de Pyoen 99, 103, 112, 118, 121, 126
 Hoogbrug 117, 126
 Huis Beyaert 118
 Huis ten Leenput 96, 99, 112, 118, 121, 126
 Kasteel de Borgh 96, 99, 101, 103, 113, 118,
 121, 126
 Koffiehuis „De Zwaan” 118
 Lakenhal 118
 Schepenhuis 118
 St. Janskerk 118, 123
 St. Kathelijnekerk 118
 St. Kathlijnestraat 117, 118, 120, 126
 St. Pieter- en Pauluskerk 118
 St. Rombout 99, 117, 118
 Vismarkt 117, 121, 126
 Meer (Antwerpen) 106, 118, 122, 126
 Meerman, J. 1
 Meerman, Christoffel 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11
 Meilink-Roelofsz, M. A. P. 1, 3, 7
 Mainz, Manfred 22, 23
 Meischke, R. 23, 68, 69
 Melick en Herkenbosch *41, *67-*68
 Mentzel, O. F. 9-10
 Merian 62
 Metz, Martein de 5, 11
 Meyer, C. B. 44, 46, 63, 63, 64
 Meyling, A. C. 13
 Michael, broer van Rutger van Keulen 68
 Michaël, J. G. 14, 15
 Michael van Savoye 67, 68
 Middelburg 106
 Grote Markt 102, 125
 Huis van Domburch 101, 125
 Huis Hoogelande 101, 125
 Koopmanshuis 101, 125
 Stadhuis 102
 Tolhuis 101, 125
 Zeeuwsch Genootschap, topogr. atlas 101, 102,
 103, 124, 125, 126
 Middels, kerk 45, 46
 Middelstewehr 33
 Middelstum *66-*67
 Midlum, kerk 23
 Midwolda, parochiekerk 23, 23
 Miedelsum 33
 Mierdmann, Steffen 58-59
 Milly, Gerret Joes de 113
 Minderhout (Antwerpen) 99, 100, 106, 118,
 122, 126
 Mittorf, H. W. 21
 Mons, zie: Bergen (Henegouwen)
 Montauban van Swijndrecht, collectie 100
 Montfoort 125
 Moordrecht 126
 Moritz I, graaf van Oldenburg 61
 Morkel, Philip 6
 Muiden 125
 Mulder, bureau 79
 Münster 57
 Münstermann, Ludwig 47
 Nanninga Uiterdijk, J. 65, 66, 67, 68
 Napoleon 29, 59, 61
 Nassau, Justinus van 103, 126
 Natuurschoonwet 12
 Nederduits-Gereformeerd Kerkarchief Kaapstad
 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10
 Nederhorst-den-Berg 125
 Nederlanden, Republiek der Verenigde 12,
 14, 16
 Nederweert *60
 Neeffs, E. 99
 Neerlangbroek 125
 Nesse, kerk 33, 34, 42, 44, 45
 Nesserland, eiland 59
 Neumann 40
 Nieuwersluis 125
 Nijmegen *107, *130-*131
 Castra Leg. X Gemina *35-*37
 Nimy (Henegouwen) 124, 126
 Nispen 96, 120
 Noah, R. 24
 Die Ostfriesischen Kirchen und ihre Ausstat-
 tung 36-48
 Nobelaer, Justus de 113-114
 Noorda, S. W. van der 116
 Noordgouwe, klooster Zion 101-102, 125
 Norden
 St. Ludgerkerk 22, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48
 Mennonitenkerk 44, 46
 Norder Theelacht 34
 Nordfriisk Instituut 30
 Nortmoor 33
 Nurlu (Somme) 124, 126

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Nuyts, P. 114
- Ochten *30
- Ochtersum, kerk 41, 42, 44
- Oene (Veluwe) 106
- Oenkerk 106, 125
- Offringa, R. 72
- Ohé en Laak, Het Geudje *108
- Oisterhout 6, 7
- Oldendorf, kerk 22
- Oldenzijl, Herv. kerk 23, 41
- Omiécourt (Somme) 124, 126
- Ommelandvaarders 65
- Ommen *11, *106, *128
- Onnaing (Nord) 115, 120, 124, 126
- Ooltgensplaat 126
- Oost (Texel) *61
- Oost-Duiveland 121, 125
- Oostelbeers *90
- Oostelijk Flevoland, scheepswrakken *124-*125
- Oosterbeek, Herv. kerk 16
- Oosterend, oxaal 48
- Oosterhout 96, 104, 120, 125, *90-*91, *144-*145
- Oosterland (Z.) 106, 125
- Oostfriesland 25-64
- Oost-Indische Compagnie 1, 8, 9, 10, 11
- Ootmarsum *29
- Orvillers (Oise) 124, 126
- Oss *91
- Osselaer, Abraham ten 6
- Osteel, kerk 48
- Ostfriese Brokmerbrief 28
- Ostfriesische Landschaft 30, 42, 61, 64
- Otten Husley, Jacob 93
- Otto, Arnout 116
- Oude Rijn 125
- Ouderkerk aan de IJssel 126
- Oude Tonge 125
- Oudewater 125
- Oudorp, kasteel Nieuwburg *19-*20
- Oudshoorn 126
- Ouwerkerk 106
- Ouwersluis (Z.) 106, 125
- Overschie 126
- Overveen 125
- Ozinga, M. D. 6, 7, 9, 10, 11, 12, 16
- Paderborn, Dom 23
- Pakens, kerk 37, 42
- Parijs 96, 99, 100, 126
- Belleville 119
- Dôme des Invalides 119
- l'Hôpital de la Salpêtrière 115, 119, 123
- Parler Peter 68, 71, 86
- Pasman, Sibilla 6
- Pasques de Chavonnes, gouverneur van Kaapstad 2
- Peeters, C. (rec.) 89-92
- Dr. E. J. Haslinghuis, In Memoriam *72-*75
- Pekstok, Jan 93
- Penningsveer 126
- Péronne (Somme) 96, 124, 126
- Petersen, Arno 24
- Petit-Château (Oise) 100, 118, 119, 123, 126
- Petkum, kerk 42, 43, 46
- Burcht 52, 54
- Petzold, C. A. E. 12, 13, 14, 15, 16
- Pewsum, Burcht 51, 52, 54, 54
- Opgraving kerk 22
- Philips, aartshertog van Oostenrijk 103
- Philippine 125
- Philippus, apostel 103
- Philips II 29, 70
- Pilsum, kerk 41, 41, 42, 45
- Pippijn II 25, 36
- Pitz, K. 40
- Poel, burgemeester Van der 96, 101, 116, 123
- Pogum, sarcophaagdeksel 45
- Pontarmé (Oise) 123, 126
- Pont-Sainte-Maxence (Oise) 124, 126
- Poortman, H. 14
- Poortvliet, Slot 101
- Poppius, Menso 47
- Port-Saint-Denis (Oise) 126
- Praag, Dom 68
- Princenhage 96, 120
- Prinsenbeek, Huis Bosdal 96, 110, 115-116, 121, 125
- Pronk, Cornelis 97, 114
- Pruissen, koninkrijk 61
- Pückler-Muskau, Fürst 12, 14
- Pusen, H. 47
- Putten 125, *89
- Quaregnon (Henegouwen) 96, 103, 119, 120, 124, 126
- Quiévrain (Henegouwen) 124, 126
- Raamsdonk 125
- Rach, Johannes 7, 8
- Radboud koning 25, 36

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Ramm, Heinz
Aurich und seine Bauten 61-64
- Ratzburg, Dom 23
- Redtenbacher 79, 80
- Reepsholt, kerk 42, 43, 47
- Reichenau, Marienmünster 37
- Reinhardt, W. Zur Landeskunde und Besiedlungsgeschiede Ostfrieslands 31-35
- Remels, kerk 42, 51
- Renkum *131-*132
- Renswoude 125
- Reyers, A. J. 72
- Rhaude 43
- Rheden 125
- Rheinhausen, kerk 16
- Rhenen 125
- Rhoon 126
- Ribe, kerk 23
- Richthofen, von 28
- Riebeeck, Jan van 7
- Riethoven *60, *91
- Rijckevorsel-Courbois, T. van 94
- Rijen 96, 120
- Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie 98, 104
- Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders 72, 74, 80, 85
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg 17, 19, 20, 21, 41, 42, 72, 72-85, 79, 110, 111, 114
- Rijnsburg 126
- Rijsbergen 96, 98, 99, 104, 105, 106, 109, 115, 120, 122, 125, *145
- Pastoorshof 107
- Schuttersgilden 108
- Sint-Bavokerk 104, 106-107, 108, 122, 125
- Rijswijk (Z.H.) 126
- Rimburg *60-*61, *78
- Ripperda, Eilike 48
- Ripperda, Oncko 48
- Roermond
abdijgebouwen Munsterkerk 87-88, 88-89
Gemeente-archief 20, 88
H. Geestkerk 88
Kruisherenklooster 87
Munsterkerk 17-20, 18, 19, 20-21, 87-88, 88-89
Munster-vereniging 18
- Rogge, E. 23, 24
- Roggenstede, kerk 42, 44, 46
- Roghman, Roeland 108
- Rome, Pantheon 44
- Roosegaarde Bisschop, G. 5, 7
- Roosendaal 96, 98, 106, 120, 122, 125
Raadhuis 106, 110, 122
St. Janskerk 106, 110
- Rosendael, park 14, 15
- Rosendael, Sara van 10
- Rotermund, E. 24, 55
- Rotterdam 126
Atlas van Stolk 124, 125
Gemeente-archief 124, 126
Museum Boymans-Van Beuningen 100, 118, 124, 125
- Roye (Somme) 120, 124, 126
- Royen, Anthony van 1
- Rozemond, A. J. H. 88
- Rumst (Antwerpen) 126
- Rutger van Keulen 67-69, 71, 86
- Ruygrok, Aarnout 1
- Rysum 34
kerk 48
- Saaftinge (Antwerpen) 126
- Saint-Denis 100
- Saint-Martin-Longeau (Oise) 124, 126
- Saint-Maur (Oise) 100, 124, 126
- Samberg, J. W. 15
- Sanderts, Jan 6, 7
- Santiago de Compostela 100
- Santpoort 125
- Sassenheim 126
- Saterland 29
- Sceatta, munt 26
- Schaarsbergen *132
- Schädler, bouwmeester 64
- Schaefer 55
- Schaepkens, Alex 87, 88, 89
- Schalkwijk 121
Herv. kerk 96, 125
- Scheemda *67
- Scheen, P. A. 94
- Schelde 99, 114, 119, 125, 126
- Scheveningen 126
- Schiedam 126
- Schierstins 50
- Schilde (Antwerpen) 126
- Schledehausen, kerk 22
- Schonck, P. W. 111
- Schoondijke, Herv. kerk 11
- Schoonrewoerd 126
- Schorstens, kerk 23
- Schoten 125

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Schulte, A. G.
 Het topografisch werk van Dirk Verrijck 93-127
- Schumacher, L. 50
- Schürholz, H. 43
- Schuster 51
- Schütte, H. 33
- Schutte, O.
 Catalogus der zegelstempels berustende in het
 Koninklijk Penningkabinet en enige andere
 verzamelingen (rec.) *125
- Schwally 50
- Senlis 96, 100, 120, 123, 126
- Sevenhoven, Daniël 2, 3-5
- Siddeburen, Herv. kerk 23
- Siedel, F. 54, 55
- Sillenstede, kerk 37, 42, 45
- Sint-Andries 125
- Sint-Annaland 3
- Sint-Gillis (O.-Vlaanderen) 126
- Sint-Laurens (Walcheren)
 Herv. kerk 11
 Popkensburg 102
- Sint-Maartensdijk 101, 102-103, 125
- Sint-Michiëlsgestel *90
- Sint-Oedenrode *59-*60, *144
- Slikgat 126
- Slochteren, Fraeijlemaborg 8
- Slosbo, Kaij Jesse 3
- Snels, Abraham 114
- Soest (Dld.), Patroklikerk 23
- Soest (U.) 125
- Soestdijk 5
 Atlas Munniks van Cleef 124, 125
- Soignies, zie: Zinnik
- Someren *60, *78, *91
- Sommelsdijk 7
- Spaarndam 125
- Spaarne 126, 127
- Spaarnwoude 125
- Spieringmeer 126
- Spiers, St. Germanus 16
- Sprundel 96, 98, 99, 104, 106, 120, 122, 125
 Herberg „de Haas” 110, 125
 pastorie 97
 St.-Janskerk 97, 110, 122, 125
- Staatliche Bildstelle 41, 43, 50
- Stade, E. V. 7-8, 10, 10, 11
- Stals, mr. Jan 70
- Stapelmoor, kerk 22, 24
- Staphorst *33
- Staring, A. 93
- Statz, Vincenz 19
- Staverden 125
- Staveren 26
- Stedesdorf, Egidiuskerk 24, 37, 39, 42, 47
- Steen, Jacobus van der 1, 5, 10, 11
- Steenwijkerwold *128-*129
- Steenwinkel, Laurens van 58, 58
- Stel, Simon van der 10, 11
- Stel, Willem Adriaen van der 5
- Stellenbosch 8
 Drostdij 9, 10, 11, 11
 kerk 2, 6-7, 8, 9, 10, 11, 10-11
- Stickhausen, Burcht 54
- Stoopendaal 125
- Stoos, Jan Gerritsz 2, 3
- Stoutenburg *16-*17, *132-*134
- Strackholt, kerk 42, 46
- Straten, Weyme van der 70
- Strubbe, Eg. 17
- Struiwig, Caspar 9, 47
- Struiwig, Johannes 8-9, 11
- Survillers (Seine-et-Oise) 123, 126
- Susteren *68
- Swifterband (O.-Flevoland) *139-*140
- Symonsz, Jacob Crammer 95, 100
- Symonsz, Wouter 5
- Synode te Dordrecht 58
- Synode te Emden 58
- Taken, B. 88
- Teerling 55
- Tellier, kapitein de 122, 123
- Ten Boer *121
- Tergast, kerk 42, 44
- Terheiden 96, 120
- Termunten, Herv. kerk 23, 41
- Ter Nieuwburg, paleis 12
- Terwen, J. J.
 In memoriam prof. dr. H. van de Waal
 *71-*72
- Teteringen 96, 120
- Thieme-Becker 102
- Thiers-sur-Thève (Oise) 118, 120, 126
- Thingplatz bij Aurich 61
- Thriex, Jan 1
- Thümmler 40
- Tienhoven 125
 Herv. kerk 16
- Tietjerksteradeel *29
- Tilburg *18
- Tilloloye (Somme) 124, 126

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Tilsit, vrede van 29
 Toe Boecop, Arent 65, 68
 Topografische collectie van Gelderland 93, 95
 Tubbergen *77, *86
 Tubize (Brabant) 124, 126
 Twickel
 huisarchief 12
 parkaanleg 12, 13, 14, 15, 16
 Ubbergen *107-*108
 Uiterlimmige, W. 104
 Ukena, Focko 62
 Unger, W. S. 102
 Unwan, aartsbisschop van Bremen 36
 Upstalboom 27-28, 29, 61
 Utrecht 36, 93, 99, 105, 125, 127
 Aartsbisschoppelijk Museum 94
 Gemeente-archief 124, 125
 muntvondst L. Nieuwstraat *122
 Uttum, kerk 42, 47, 48

 Valenciennes 96, 119, 120, 124, 126
 Valkenburg (Z.H.) 126
 Valkenswaard *91
 Varel, kerk 42, 51
 Vaudherland (Seine-et-Oise) 100, 123, 126
 Vechelen, Johannes van 113
 Vecht 105, 112, 125, 126, 127
 Vechten *40
 Veer (N. Br.) *60
 Veere 106, 125
 kasteel Zandenburg 101, 125
 Veghel 125
 Veiling Dorner 99
 Veiling Van Schorel 99
 Velde, W. van der 96, 97, 120-121
 Veldhoven *91
 Velp (Gld.)
 Biljoen 96, 113, 121, 125
 Velsen 125
 Verdun, verdrag van 25
 Verhees, Hendrik 110
 Verheye van Citters, J. 102
 Ver Huell, Alexander 93, 95, 123
 Vermaak, Gerrit 6, 7
 Verrijck, Abraham 94-95
 Verrijck, Dirk 93-127, 104-115, 118-119
 Verrijck, Johanna 94
 Verrijck, Maria Theodora 94
 Verrijck, Theodorus, zie: Dirk Verrijck
 Vesseem *60, *91
 Vianen 126

 Viborg, Dom 23
 Victorburg 23, 32, 42, 44
 Vierhouten *132
 Vilette (Paris) 126
 Villers-Carbonnel (Somme) 124, 126
 Vinger, Andries 5, 11
 Viollet le Duc 18, 19, 20, 21
 Vleuten 125
 Vlijmen *18
 Vlis, D. van der 67
 Voet, H. W. van der 104
 Vogeler, Isaak de 58
 Voorst *122
 Vries, K. de
 Friesland en Oostfriesland 25-30
 Vriezenveen *106

 Waal, H. van de In Memoriam *71-*72
 Waal, H. van de
 In Memoriam dr. J. J. de Gelder *1-*2
 Waalre *91
 Waasbeek (O.-Vlaanderen) 126
 Waddewarden, kerk 37, 42
 Wal, H. van der 44, 72
 Walraven, M. 13, 14
 Walther, Michael 63
 Wassenaar 126
 Weale, W. H. James 17, 18, 19, 20
 Weener, kerk 42, 43, 44
 Weerselo
 Stiftskerk *29-*30
 tumuli *11-*12
 Weesp 125
 Weiszer, H. 55, 62
 Weldam, parkaanleg 14, 15
 Wener Congres 29
 Werden 26
 Werdum, kerk 42, 43
 Werkendam 125
 Wernhout 96, 98, 99, 104, 106, 108, 120, 122,
 125
 Herberg „de Valk” 106, 109, 122, 125
 Rechthuis 106, 108-109, 122, 125
 St.-Jansgilde 109
 Wesenberg 39
 Wessem, Johannes van 112
 Westbroek 125
 Westdorp 33, 34
 Westeraccum, kerk 22, 41, 42, 47
 Westerackumersiel 35
 Westermenden, kerk 22

- Westerholt, kerk 41, 42, 47
 Westerlauwers-Friese Schoutenrechten 28
 Westerveld (Antwerpen) 126
 Westzaan 125
 Herv. kerk 9
 Wet op de Ruimtelijke Ordening 12
 Wicart, N. 114
 Wicht, von 28
 Wiemken, Edo 47, 48, 55
 Wiemken, Maria 48, 55
 Wierden *106
 Wiesens, kerk 41, 42
 Wijk bij Duurstede *30.*31, *58, *91.*92
 Wildvang, D. 33
 Wilhelmshaven, Sibetsburg 51, 54
 Willem I, koning 87
 Willem I, prins van Oranje 58
 Willem II, graaf 26
 Willem III, graaf 28
 Willemstad 98, 99, 104, 121, 125
 Willibrord 25
 Willigen, Adriaan van der 94
 Wilrijk (Antwerpen) 96, 99, 114, 118, 121, 126
 Winschoten, Herv. kerk 22
 Wirdum 34, 43
 Wittenberg 55
 Wittmund
 burcht 54
 kerk 51
 Woerden 126
 Woldendorp, Herv. kerk 23, 23
 Woudenberg
 Huis Geerestein *78.*79
 Wurzbach, A. von 93, 99
 Wyck, H. W. M. van der
 De onbeschermdde buitenplaats 12-16
 Wychen *89
 Xanten, St. Victor 82
 't Zandt, Herv. kerk 41, 46
 Zandvoort 125
 Zeddam, Huis Padevoort *47.*48
 Zeeuws Genootschap, atlas 101-102, 103
 Zeerijp, Herv. kerk 46
 Zegers, Adriaantje 95
 Zeist, parkaanleg van het Slot 14, 15, 16
 Zemst (Brabant) 96, 99, 100, 114, 119, 121, 126
 Zevenaer 125
 Zevenbergen *145
 Zierikzee 101, 125
 Zinnik (Henegouwen) 124, 126
 Zocher, J. D. 14, 15
 Zocher, K. G. 14, 15
 Zoeterwoude 126
 Zottegem (O.-Vlaanderen) 96
 kasteel 113, 119, 121, 126
 Zucht, W. 54
 Zuidafrikaanse Bibliotheek, Kaapstad 5
 Zuidbroek, Herv. kerk 9, 47
 Zuilen 93, 125
 Zundert *91, 96, 98, 99, 104, 104, 106, 108,
 109, 113, 115, 120, 121, 125, *145
 Huis 't Laer 96, 109, 110, 114-115, 121
 Molenstraat 9, kamerbehangsels 106, 111, 112-
 113, 125
 Sint-Trudokerk 107, 109, 127
 Stadhuis 109
 Zwammerdam 126
 Castellum *20.*21
 Zwolle *86